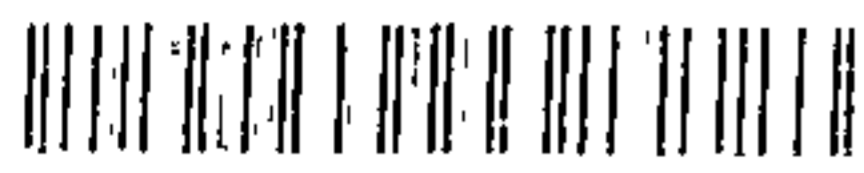

श्रीसमर्थवाचस्पतेश्चरणी

वाचि

ला सुमनहार

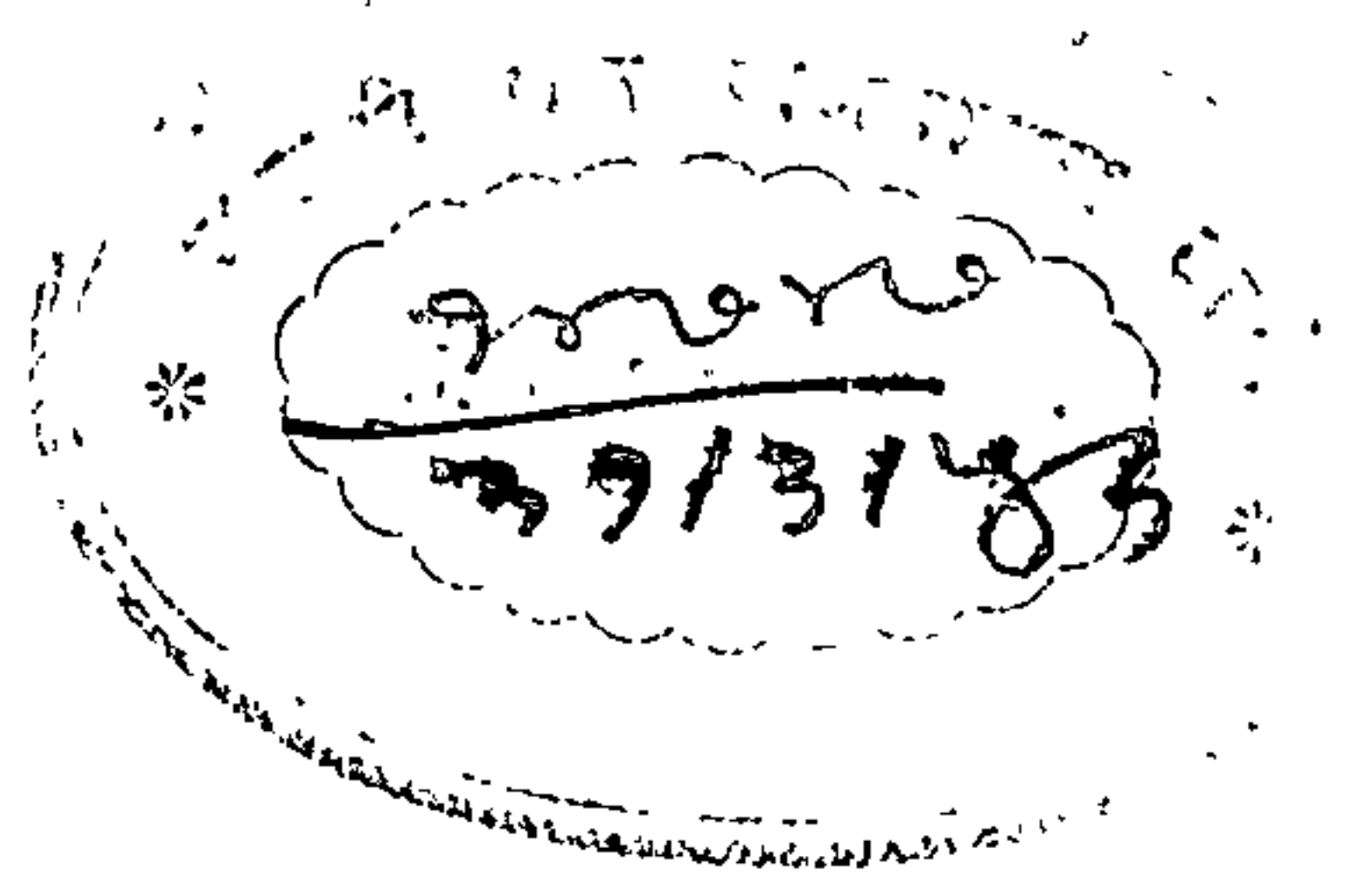
म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *निर्वाह*
सं. नं. २१३

REFBK-0005442

सत्यमेव जयते

17. 19. 27

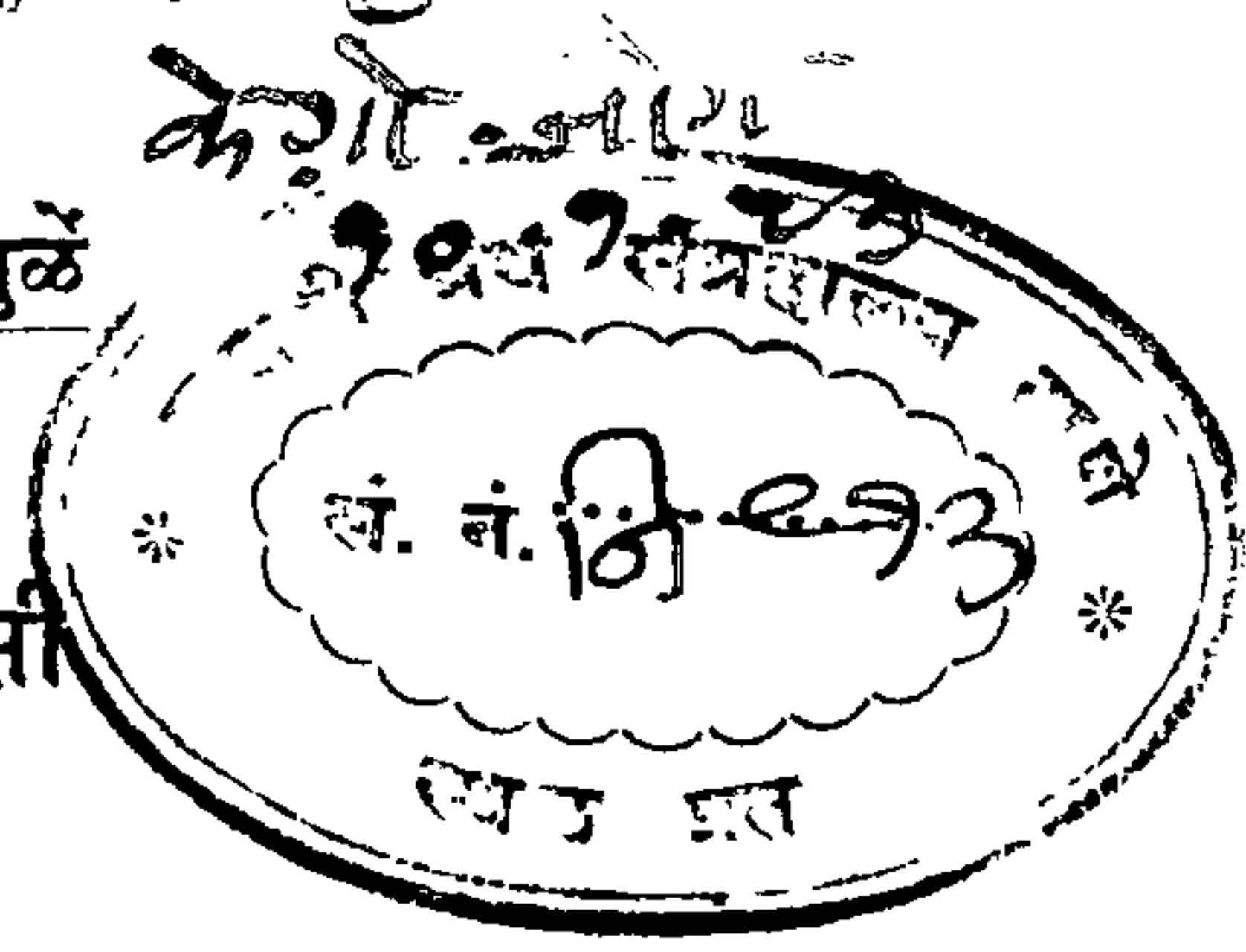

श्रीसमर्थकाण्डेवतेभ्यः वरणी

सत्कार्योत्तेजक सभा — धुळे

श्री
रामदास आणि रामदासी
भाग एकतिसावा

[सर तिसरा]

[मणि नववा]

श्रीसमर्थवाग्देवतेच्या चरणीं
अर्पिलेला

पहिला समनद्वार

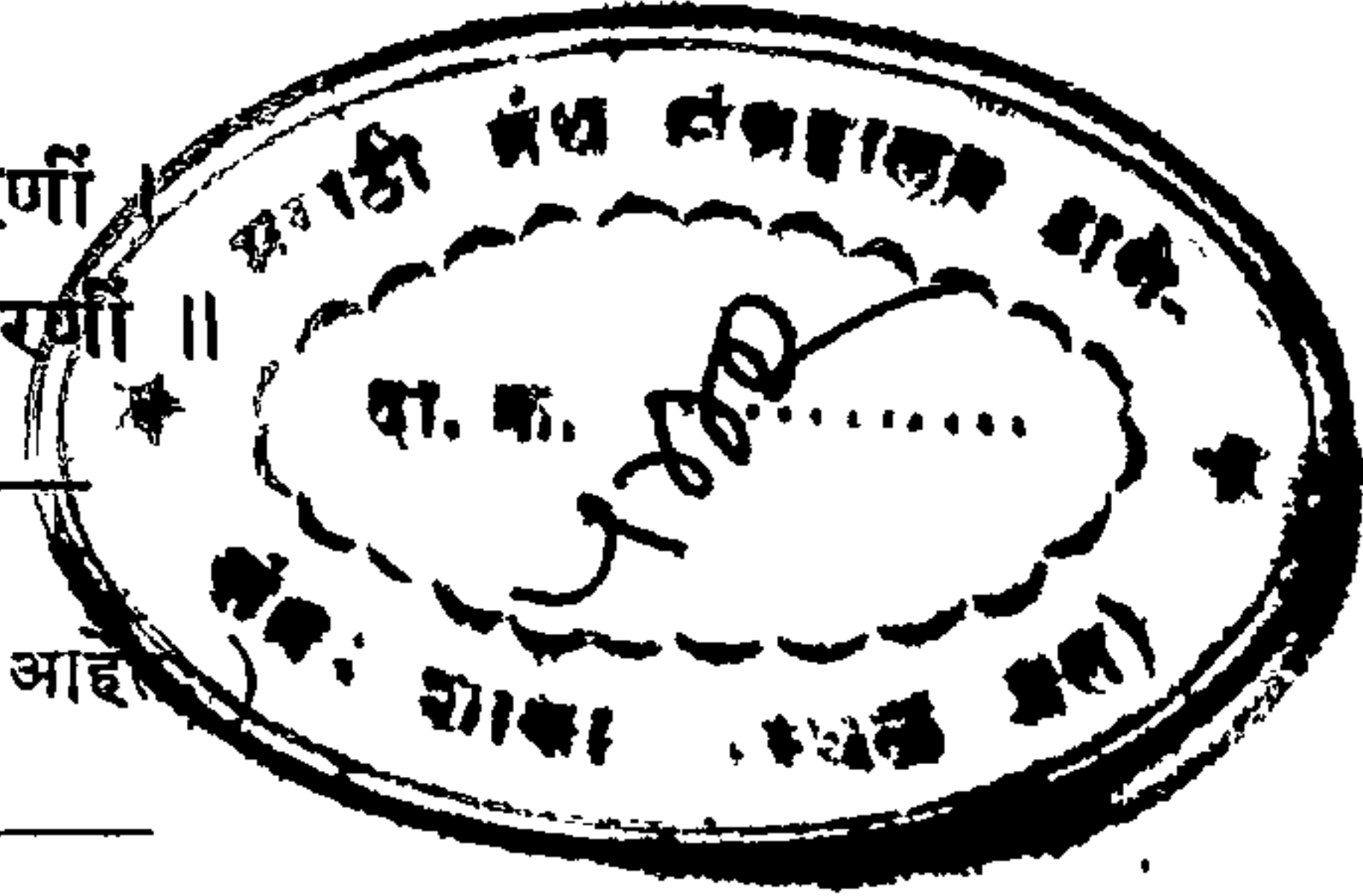
REFBK-0005442

श्रीसमर्थवाग्देवतामादर — उद्घाटन निबंधमाला

१८५७ ज्येष्ठ शुद्ध १३

ऐसी माला अंतःकरणीं
गुंफून पूजा समर्थचरणीं ॥

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहे)

१८५८ अक्षय तृतीया

१३६

किंमत सवादीन रुपये

संपादक व प्रकाशक — शंकर श्रीकृष्ण देव, चिटणीस, सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे
मुद्रक — लक्ष्मण नारायण चापेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
१९८ (१७) सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे २

आवृत्ति पहिली — प्रति १०००

श्रीसमर्थवाग्देवतेच्या चरणीं

अर्पिलेला

पहिला सुमनहार

अनुक्रमाणिका

विषय व लेखक	पृष्ठांक
प्रस्तावना — चिटणीस, सत्कार्योत्तेजक सभा सद्गुरुस्तवन — श्रीसमर्थप्रतापांतर्गत	
(१) श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांतील संग्रहाचें स्वरूप— (श्री. ग. शं. देव)	१
(२) श्रीसमर्थवाग्देवतेची प्रार्थना— (श्री. चौडेमहाराज)	११
(३) श्रीमद्भगवद्गीता व समर्थांची कविता— (श्री. ज. स. करंदीकर)	१४
(४) श्रीसमर्थ रामदास आणि समाजसेवा — (श्री. ना. गो. चापेकर)	३२
(५) श्रीसमर्थांचें काव्य — (प्रो. शं. के. कानेटकर)	३९
(६) नवविधा भक्ति — (श्री. द. गो. काळे)	४९

- (७) श्रीसमर्थ रामदास व श्रीशिवछत्रपति—
(श्री. न. चिं. केळकर) ६०
- (८) महाराष्ट्रीय संतपरंपरा आणि श्रीसमर्थ रामदास—
(प्रो. मा. दा. अळतेकर) ६९
- (९) श्रीसमर्थ व शिवाजीचा अंतकाळ —
(श्री. गो. स. सरदेसाई) ८२
- (१०) श्रीसमर्थाचा संदेश —
(श्री. ल. व. भोपटकर) ९२
- (११) भगवंताचें अधिष्ठान —
(प्रो. शं. दा. पेंडसे) १०१
- (१२) श्रीसमर्थाचा उत्तम पुरुष—
(श्री. राजारामबुवा) १०८
- (१३) प्रचित आणि परिपाठ—
(श्री. रा. ह. देवधर) ११३
- (१४) भाग्यप्राप्तीचा श्रीसमर्थोपदिष्ट मार्ग—
(श्री. अनंतदास) १२५
- (१५) समर्थाचा देव—
(श्री. स. खं. अळतेकर) १३५
- (१६) श्रीसमर्थाची देवपूजा —
(श्री. घेनुदास डोळे) १४३
- (१७) देव आणि देवालय—
(श्री. गो. रा. गोगटे) १५०
- (१८) श्रीसमर्थसंप्रदायाचा अध्यात्म हा प्राण आहे—
(श्री. अमृतराव ठोंबरे) १६५
- (१९) श्रीसमर्थाचा आत्माराम ग्रंथ —
(श्री. स. ना. करंदीकर) १७६
- (२०) श्रीसमर्थ व मुकुंदराज —
(प्रो. द. वा. पोतदार) १८४

- (२१) चढता वाढता श्रीदेवाचा उत्सव : चढतें वाढतें राज्य —
 (श्री. भा. वा. भट) १८९
- (२२) श्रीसमर्थांच्या सांप्रदायिक तत्त्वांचा प्रत्यक्ष प्रचार हाच
 अधोगामी भारताचा पुनरुद्धार—
 (श्री. वामनराव नाईक) २१३
- (२३) श्रीसमर्थ आणि शास्त्रीय जीवन —
 (श्री. गो. ल. कुलकर्णी) २२६
- (२४) श्रीमत् दासबोधांतील तत्त्वज्ञान —
 (श्री. द. वा. शिंदेरे) २४१
- (२५) श्रीरामदासी वाग्विशेष—
 (श्री. गो. कृ. मोडक) २४९
- (२६) श्रीसमर्थांचे विद्यामठ —
 (श्री. त्रि. रा. गद्रे) २६४
- (२७) श्रीसमर्थांचीं करुणाष्टके —
 (श्री. मो. ह. आपटे) २७२
- (२८) ' भगवंताचें अधिष्ठान ' या पदांचा निश्चित अर्थ —
 (श्री. रा. म. आठवले) २८८
- (२९) श्रीसमर्थांचें नेमस्त राजकारण —
 (श्री. चिं. ह. गोखले) २९६
- (३०) श्रीग्रंथराजांतील दशकांचीं नांवे व श्रीसमर्थांचें दासबोधां-
 तगत आत्मचरित्र —
 (श्री. भ. वि. महाजन) ३००
- (३१) जय जय रघुवीर समर्थ —
 (श्री. वि. प. भागवत) ३०४
- (३२) श्रीमत् दासबोधाचे कांहीं विशेष —
 (श्री. वि. स. पागे) ३२३
- (३३) श्रीसमर्थ व सनातनधर्म —
 (श्री. दुर्गाराम बालहरिदास) ३२७

पहिला सुमनहार

(३४) श्रीसमर्थ व त्यांचा योग—

(श्री. त्र्यं. भा. खरे)

३३९

(३५) श्रीसमर्थ मला कसे भासतात ? —

(श्री. शं. श्री. देव)

३६०

चित्रें

(१) श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिर-धुळे

आरंभीच

(२) श्रीसमर्थ-जांब

सद्गुरुस्तवनासमोर

(३) श्रीसमर्थमंदिर-जांब

१६५ पृष्ठासमोर

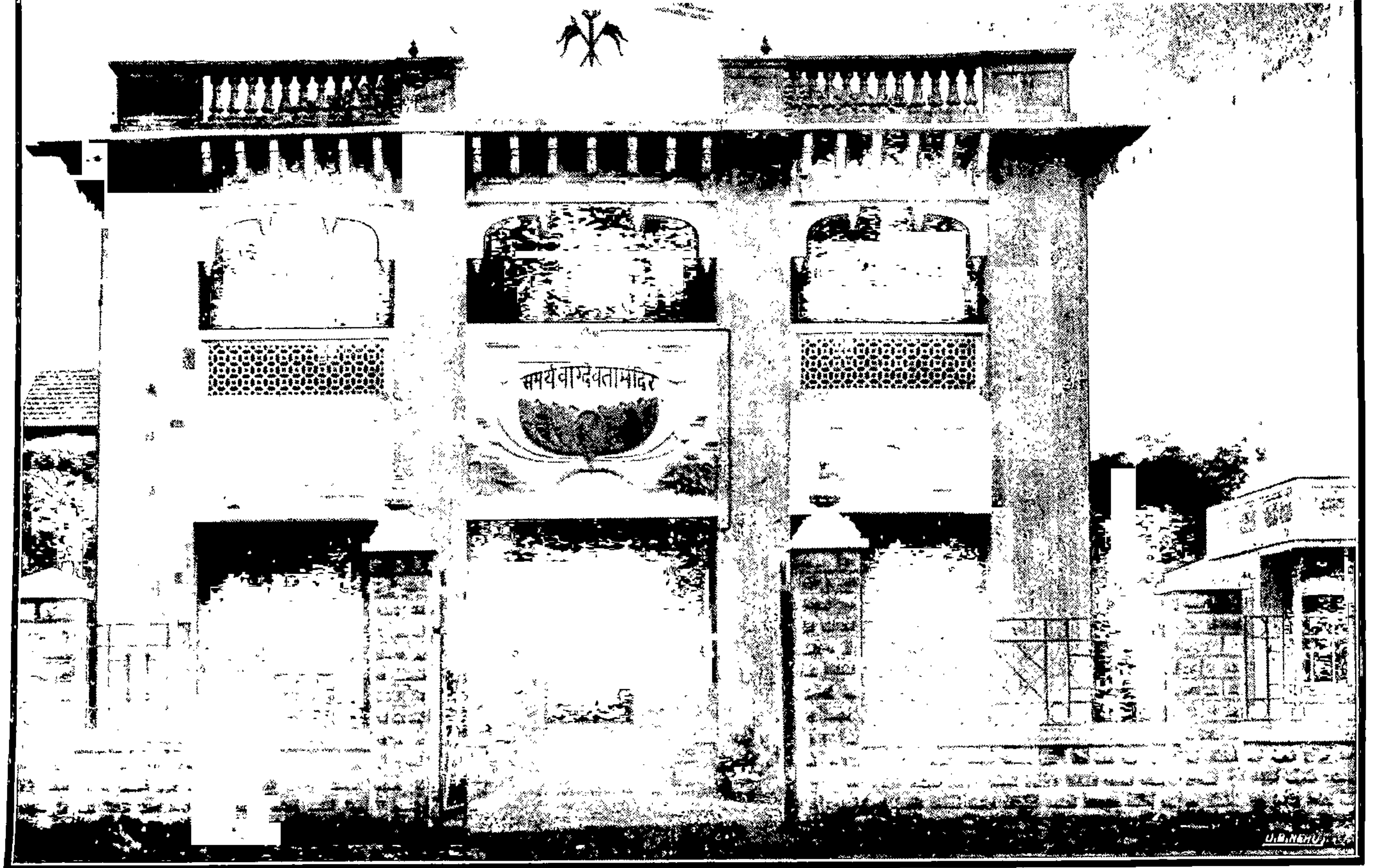
(४) श्रीराम-चाफळ

१८९ पृष्ठासमोर

(५) रामेण रामदासेन लिखितम्

३६० पृष्ठासमोर

श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिर — धुळे

श्री

रामदास आणि रामदासी

भाग एकतिसावा

श्रीसमर्थवाग्देवतेच्या चरणीं अर्पिलेला

फहिला सुमनहार

प्रस्तावना

सज्जनीं सुगंध सुमनें दिधलीं । तीं प्रेमभरें एकत्र गुंफिलीं ।
श्रीवाग्देवताचरणकमलीं अर्पिलीं । साष्टांगनमनपूर्वक ॥

श्रीसमर्थांच्या कृपेनें शक १८२४ (इ. स. १९०२) पासून, जेथे जेथे म्हणून श्रीसमर्थसांप्रदायिक मठ अथवा घराणीं असल्याचा शोध लागे तेथे तेथे दर चैत्रवैशाखांत (उन्हाळ्याच्या सुट्टींत) व मार्गशीर्षपौषांत (नाताळच्या सुट्टींत) संशोधनार्थ जाण्याचा क्रम सुरू झाला. मठामठांत व घराण्याघराण्यांत जेवढा म्हणून संग्रह पाहण्यांत येई तेवढा सर्वच्या सर्व एकदम मागण्याला आरंभी आरंभी धैर्य होत नसे. तसें धैर्य केलें असतें तर कदाचित् कांहींच मिळतें ना. म्हणून इतरांचे ग्रन्थ तसेच सोडून फक्त श्रीसमर्थ व त्यांचे सांप्रदायी एवढ्यांचेच हस्तलिखित ग्रन्थ आरंभी मिळवूं लागलों. पण याचा परिणाम वाईट झाल्याचें पुढें आढळून आलें. घेऊन गेले तेवढेंच चांगलें असलें पाहिजे व टाकून गेले

तें तें महत्वाचें नसलें पाहिजे अशी भलती च अकारण अवास्तव कल्पना करून घेऊन उरलेल्या संग्रहाची कांहीं ठिकाणीं नंतर फार च हेळसांड करण्यांत आली, असें पुन्हा त्या त्या ठिकाणीं जाण्याचा प्रसंग आला तेव्हां दिसून आलें. वाईट वाटलें, पण इलाज नव्हता ! आरंभीच एकदम सर्वच्या सर्व मिळविण्याच्या आशेंत पडलों असतों तर मुळींच कांहीं हातीं आलें नसतें ! कांहीं मार्गें ठेवून गेलों तों त्याची अशी दशा झाली ! कांहीं ठिकाणीं मग वारंवार जाऊन उरलें-सुरलें होतें नव्हतें तें हि सर्व पुढें घेऊन आलों.

संग्रह सांचत चालला. आपल्या पश्चात् त्याचें काय होणार, असा प्रश्न वयपरत्वे मनांत वारंवार येऊं लागला. अग्निनारायणाच्या मनांत आलें किंवा ज्यांच्या हातीं तो जाणार त्यांना त्याची आस्था वाटली नाहीं, तर सारा संग्रह एकत्र करून त्याचा समुच्छेद केल्याचें समुच्चितपातक आपल्या मार्थी बसणार, अशी भीति वाटूं लागली. संग्रह तर विविध आणि अति मोलाचा. खरोखर त्याचें मोल च करतां येणार नाहीं. तो पृथ्वीच्या मोलाचा आहे, असें म्हटलें तरी तें मोल कमी पडेल. ज्या संग्रहांत प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांच्या हातची वाल्मीकिरामायणाची दिव्य प्रत आणि त्यांनीं स्वहस्ताक्षरें लिहिलेलें तें गोड पत्र, अशी आहेत, सर्व श्रीसांप्रदायिक ग्रन्थ आहेत, पूर्वपरिचित आणि अपरिचित अशा शेंकडों साधुसंतांचे आणि कवींचे हजारों ग्रन्थ आहेत, ऐतिहासिक आणि सांप्रदायिक अस्सल कागदपत्रें आहेत, उद्धवकल्याणदिनकरभीम इत्यादि श्रीसमर्थशिष्यांचीं आणि श्रीशिवछत्रपति-संभाजीराजाराममोरोत्रिमलरामचंद्रनीलकंठ इत्यादि राजकारणी महापुरुषांचीं हस्ताक्षरें आहेत, त्या संग्रहाचें कोण काय कसें मोल करणार ? संग्रहाच्या या महत्वाचें माझ्या मनांत भीति उत्पन्न केली. निर्विवाद त्याचें संरक्षण होईल, शक्य तर संवर्धन होत राहील व यथावकाश प्रकाशन हि होईल, अशी कांहीं तरी योजना केली पाहिजे, असें वाटूं लागलें. ठरविलें, संग्रह महाराष्ट्राच्या स्वाधीन करून आपण मोकळे व्हावें, असा निश्चय करून

श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिर

उभारावें अशी कल्पना केली, ती महाराष्ट्रास निवेदन केली, तिजला त्याची तत्काळ सहानुभूति मिळाली आणि प्रथमपासून ठरविल्याप्रमाणें त्या त्या मितिला आणि घटिकेला मंदिराचीं सर्व कामें निर्विघ्नपणें पार पडलीं. भूमिपूजन १८५६

च्या अधिक आषाढ शु. १३ स झालें, भाद्रपद शु. ४ स मंदिराच्या कामास आरंभ झाला, तें वेळेवर पुरें होत आलें, त्यांत सर्व संग्रह कपाटांत सुरक्षित जाऊन बसला आणि १८५७ च्या ज्येष्ठ शुद्ध १३ च्या शुभ सुहूर्तावर श्रीमंत सौ. मा. महाराणी इंदिराबाईसाहेब होळकर यांच्या हस्ते त्याचें उद्घाटन झालें. उद्घाटनसमारंभ मला अपूर्व भासला यांत नवल नाहीं, पण जमलेल्या सर्व मंडळींना तो तसा वाटला. याला कारणें तीन.

समर्था तुझीये कृपेवीण कांहीं ।

स्वतः अल्प ही कार्य होणार नाहीं ॥

ती श्रीसमर्थांची कृपा हें पहिलें आणि मुख्य कारण, त्या कृपेतच सर्व सत्पुरुषांचा आणि थोर पूर्वजांचा आशीर्वाद आला. दुसरें कारण श्रीमंत सौ. महाराणीसाहेबांची श्रीसमर्थकार्याविषयींची भावना व तिसरें सर्व सन्मितांचें सर्वतोपरि साहाय्य.

समारंभाचें सविस्तर वर्णन 'श्रीरामदास आणि रामदासी' मासिकाच्या १६५ व्या अंकांत, वृत्तचर्चेच्या १९५ व्या लेखांकांत आलें आहे. उद्घाटनप्रसंगी श्रीमंत सौ. मातुःश्री यांचें भाषण अति गंभीर झालें, इतकें कीं, त्या गांभीर्यानें सारा विद्वत्समाज भारला गेला. महाराणीसाहेब म्हणाल्या :—

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

प्रिय बंधु व भगिनींनो,

ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी हा दिवस आपणां महाराष्ट्रीयाना चिरस्मरणीय झाला आहे. श्रीसमर्थरामदासस्वामींनीं आपल्या आयुष्यांतील ६५ वर्षे समाजांत ज्ञानप्रसारार्थ खर्चिलीं, समाजांत संघटना केली, आणि या मजबूत पायावर त्यांनीं या च दिवशीं क्षत्रियकुलावतंस गोब्राह्मणप्रतिपालक पुण्यश्लोक श्रीशिवछत्रपतींचा राज्याभिषेकसमारंभ घडवून आणिला.

तीनशें वर्षांचे परकी अंमलाखालीं आम्हांस आपले संस्कृतीचा विसर पडत चालला होता, त्या आम्हांत प्रथम स्वत्व उत्पन्न केलें, आणि सर्व कार्यांचा कळस च कीं काय, राज्यारोहणाचा समारंभ घडवून आणून समाजास स्वजीवी केलें. एवढें महत्कार्य ज्या दिवशीं घडून आलें तो हा महत्पुण्याईचा दिवस ! या दिवसांत केवढी तपश्चर्या सांठली आहे !

या च मुहूर्ताविर तितर्के च महत्त्वाचें कार्य करण्यास्तव श्रीयुत देवांनीं आपणांस पाचारिलें आहे. कार्यास लागणारी तपश्चर्या, अध्ययन, अनुभव व अधिकार ज्यांकडे वसत आहेत अशा अनेक व्यक्ति येथें व इतरत्र आहेत, याची पूर्ण जाणीव असून हि कार्याची जबाबदारी आम्हीं धार्यानें पत्करिली. श्रीसमर्थांच्या सेवेनें “ आत्मसार्थकता ” साधण्याची सुसंधि व्यर्थ घालवावयाची नव्हती, हें एक कारण होतें, आणि श्रीयुत देवांचा आग्रही शब्द मोडण्यास मन धजेना, हें हि दुसरें कारण होतें.

सत्कार्योत्तेजक सभेनें गेले ४३ वर्षांत गाजावाजा न करितां निरपेक्षबुद्धीनें जी सेवा केली, तीमुळें महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या ठिकाणीं विखुरलेलें वाङ्मय आज एकत्रित झालें आहे.

या संग्रहाची यादी प्रसिद्ध झाली आहे. ती पहातां सहा शतकांचें, अनेक पंथांचें, अनेक ज्ञातींचे स्त्रीपुरुषांनीं रचलेलें हें वाङ्मय आहे. महाराष्ट्राचे उदयउन्नत कालाचें हें वाङ्मय आहे. हें सर्व खरें तरी संग्रहांतील वरा च मोठा भाग श्रीसमर्थवाङ्मयाचा असल्यामुळें त्याच नांवाखालीं सर्व वाङ्मयाचा उल्लेख करणें हें व्यवहारास धरून होईल.

अशा या वाङ्मयाचे जनिते व प्रणेते जे श्रीसमर्थ यांचे चरित्राचें विहंगमदृष्टीनें अवलोकन केल्यास ह्या वाङ्मयाची सिद्धता व योग्यता लक्षांत येईल.

श्रीसमर्थांचा जन्म जांब गांवीं सन १६०९ त झाला. त्यांनीं सन १६८१ त देह ठेविला. अखिल भरतखंड ही त्यांची कर्मभूमि झाली. “ आधीं केलें ” या भागाकडे त्यांचीं ३६ वर्षे लागलीं. त्या अवधींत तपश्चर्या व देशपर्यटन हीं त्यांनीं साधलीं. पुढील ३६ वर्षे “ मग शिकविलें ” या कार्यांत खर्ची पडलीं. सारांश तप, पर्यटन, भूतदया व योग या चार साधनांनीं पवित्र व पूर्ण झालेली बुद्धि जें वाङ्मय प्रसवली त्या वाङ्मयाच्या प्रसारानें व प्रसादानें श्रीशिवछत्रपतींनीं स्वराज्य संपादिलें,

स्वधर्म पोषिला, संतांनीं ज्ञान दिलें, श्रीसमर्थांनीं ज्ञानास संघटणेची जोड दिली.

या तीन दिवसांत वाचल्या जाणाऱ्या निबंधांची यादी प्रसिद्ध झाली आहे. तो निबंधसुमनहार खरोखर सुंदर च होईल ! राजकारण, समाजशास्त्र, नीति, धर्म, शास्त्र, कला, काव्य व इतिहास इत्यादि दृष्टींनीं या वाङ्मयाचें अवलोकन होणें म्हणजे पर्यायानें संशोधनकार्य च होय. विद्वान् वक्ते, समाजनेते, नवे जुने पंडित आज या पवित्र कार्यांत सर्व एकत्रित झालेले पाहून आनंद वाटतो व भविष्यकाल उज्ज्वल दिसूं लागतो..

ह्या तीन दिवसांचे कार्यक्रमांत भाग घेणाऱ्या विद्वान् वक्त्यांना व नेमलेल्या विश्वस्त मंडळास एक विनंति आहे. श्रीसमर्थवाङ्मयाचा प्रवेश खेड्यापाड्यांतून, शाळागृहांतून, तसेंच कॉलेज व विश्वविद्यालयांमधून कसा करितां येईल याचा सर्वानुमते विचार व्हावा.

या कार्याची सांखळी बांधून ती जनतेपुढें व अधिकारी वर्गापुढें यावी. चातुर्मास सुरू होण्यापूर्वी असा प्रयत्न व्हावा कीं, प्रत्येक श्रीराम व श्रीहनुमानमंदिरांतून श्रीमदासबोधाचें पारायण व विवेचन गांवोगांवीं व्हावें. “ मनाचे श्लोक ” गृहशिक्षणांत अंतर्भूत व्हावेत. मराठी पहिले यत्तेपासून एम्. ए. पर्यंतचे अभ्यासक्रमांत श्रीसमर्थवाङ्मय अधिकारानुरूप प्रविष्ट व्हावें. एम्. ए. च्या “ ऐच्छिक मराठींत ” श्रीसमर्थकालखंड (Shree Samarth Epoch) संशोधनार्थ अभ्यासिला जावा. विद्वानांपुढें विचार ठेवले आहेत. या योजनेस श्रीसमर्थांनीं आशीर्वाद द्यावा; अस्तु.

आतां या पवित्र, पूज्य व विविधवाङ्मययुक्त मंदिराचें उद्घाटन करावयाचें. तत्पूर्वी आर्यावर्तातील सर्व देवता, ऋषिमुनी, आचार्य, योगी, तपस्वी, साधुसंत यांचे चरणीं नम्र नमन करून प्रार्थितों कीं, श्रीसमर्थ-वाङ्मय आम्हांस व आमचे भावी पिढीस समर्थ करो, असा आशीर्वाद द्या !

सर्वेऽत्र सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः ॥

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

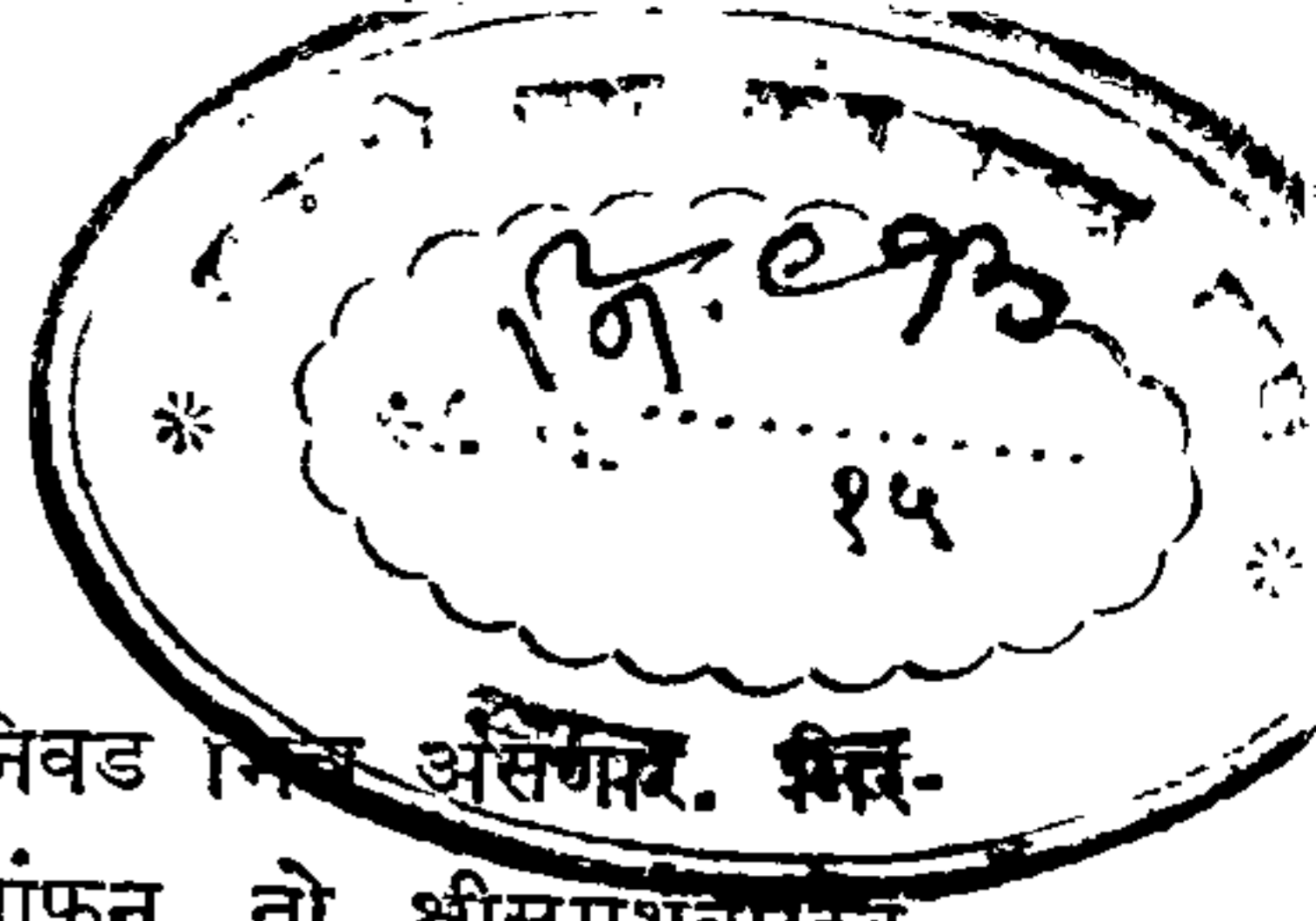
समारंभ त्रयोदशी, चतुर्दशी आणि पौर्णिमा असे तीन दिवस झाला. पहिल्या दिवसापुरत्या महाराणीसाहेब हजर राहूं शकल्या; पुढच्या दोन दिवसांचा कार्यक्रम 'बदलापुर'चे कर्ते श्री. नारायण गोविंद ऊर्फ नानासाहेब चापेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. समारंभाचें एक मुख्य अंग म्हणजे अनेक विद्वानांच्या

निबंधांचें वाचन

हें होतें. पहिल्या दिवशी न्यासपत्र (Trust-deed) सादर होऊन पहिले चार निबंध वाचण्यांत आले व बाकीचे निबंध पुढच्या दोन दिवसांत वाचले गेले. एकंदर चवरेचाळीस निबंध सादर झाले. जे निबंधकार हजर होते त्या बहुतेकांनी आपले निबंध स्वतः वाचले किंवा त्यांचा सारांश सांगितला व इतर निबंधांत मुख्य सूत्र काय होतें तेवढेंच निवेदन करण्यांत आलें. तरी तीन दिवस थोडे झाले. सर्व निबंध वाचण्यास सात दिवस पुरले नसते आणि त्यांवर चर्चेला अवसर मिळाला असता तर एक महिना हि अपुरा पडता. विश्वस्त मंडळानें ठराव करून हे निबंध प्रकाशित करण्यास सत्कार्योत्तेजक सभेस परवानगी दिली. सभेनें एक लहानशी समिति नेमून तिच्याकडे हें प्रकाशनाचें कार्य सोपविलें. श्रीमंत बाळासाहेब पंत-प्रतिनिधि हे 'श्रीसमर्थांचें राजकारण' या विषयावर निबंध लिहिणार होते, परंतु आजारीपणामुळें समारंभाच्या दिवसापर्यंत त्यांना निबंध लिहितां आला नाहीं. तो मागाहून मजकडे आला. शिवाय तो इतका मोठा आहे की, तो सवडीनें स्वतंत्रपणेंच छापणें इष्ट होय, असें ठरविलें आहे. जे थोडे निबंध समितीनें तूर्त बाजूस ठेवले आहेत, ते हि पुढें मागें प्रसिद्ध होतील. कांहीं निबंध त्वरित अन्यत्र छापण्यासाठीं निबंधकारांनीं मागविले, ते त्यांजकडे परत पाठविण्यांत आले.

तूर्त या हारांत ३५ निबंधरूपी सुमनें गुंफिलीं आहेत. त्यांच्या गुणदोषां-विषयी कांहीं हि बोलण्याचा अधिकार प्रस्तावनेंत मी मजकडे घेत नाहीं. तो अधिकार वाचकांचा आहे. सुमनें निरनिराळ्या उपवनांतील भिन्न भिन्न जातींचीं आहेत. तीं स्वभावतःच सर्व सारखीं सुवासिक असूं शकणार नाहींत. तीं सर्व सर्वांना सारखींच आल्हादकारक वाटतील असें म्हणतां येत नाहीं. शिवाय पुष्प

प्रस्तावना

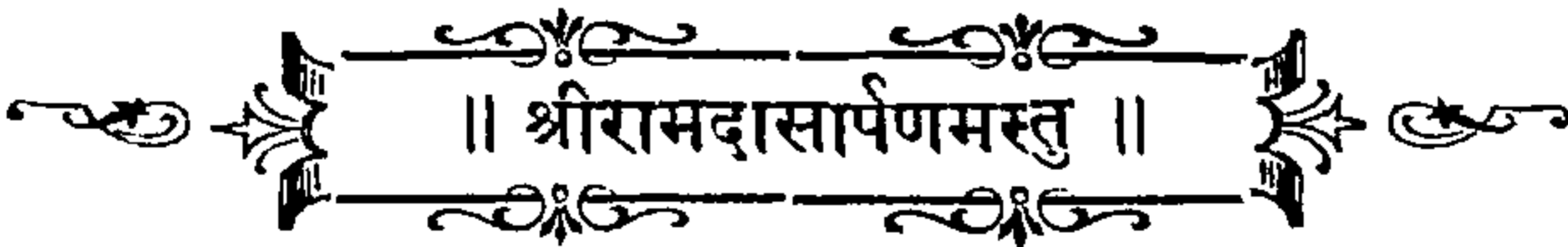
हार्ती घेऊन त्याचा वास घेणाऱ्या प्रत्येकाची आवड निवड निवड असणार. शिर-
निराळ्या ठिकाणचीं फुलें गोळा करून त्यांचा हार गुंफून तो श्रीसमर्थवाग्देव-
तेच्या चरणीं अर्पण करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न. त्या मानानें तो यशस्वी
झाला आहे, असें मला वाटतें. महाराष्ट्रांनें तो गोड करून घ्यावा, अशी
विनंति आहे.

श्रीमंत सौ. मा. महाराणी इंदिराबाईसाहेब होळकर यांचा मी ऋणी
आहें. शहरांतील, जिल्ह्यांतील व जिल्ह्याच्या बाहेरचे जे जे स्त्रीपुरुष समारंभास
आले, जे येऊं शकले नाहींत पण ज्यांनीं आशीर्वादपत्रें पाठविलीं किंवा मनां-
तल्या मनांत यशश्चितनपर आशीर्वाद दिले, ज्यांनीं निबंध लिहून पाठविले,
ज्यांनीं ते येथें येऊन वाचले, त्या सर्वांचे मजवर उपकार झाले आहेत. समा-
रंभाच्या अपूर्वतेचें सारें श्रेय या सर्व मंडळींना आहे.

शेवटची प्रार्थना श्रीसमर्थवाग्देवतेच्या चरणांना ! महाराष्ट्रांनें केलेली सेवा
मान्य व्हावी, कृपा असावी ! प्रतिवर्षीं ज्येष्ठ शु. १३ स वार्षिक समारंभ होत
जावा, असें विश्वस्त मंडळानें ठरविलें आहे. दिवसानुदिवस महाराष्ट्रांत श्रीसमर्थ-
चरित्रग्रन्थसंप्रदायादिविषयक व्यासंग वाढत जावा व त्याचें फल महाराष्ट्रास
उपभोगावयास मिळावें, अशी प्रार्थना आहे.

धुळें
१८५७ माघ व. ९ }

चिटणीस
सत्कार्योत्तेजक सभा

॥ श्रीसद्गुरुस्तवन ॥

जय जय देवा ब्राह्मण्य गुरु । जय जय देवा परम गुरु ।
जय जय देवा परात्पर गुरु । नरनारायण अवतस्सी ॥ १
जय जय देवा धरामरा । जय जय देवा मायाभूभारहरा ।
जय जय देवा सहस्रकरा । बोधभास्करा दिनमणी ॥ २
जय जय त्रिकांडवेदरक्षणी । जय जय कर्मउपासनासंरक्षणी ।
जय जय ज्ञानविज्ञानपूर्णलक्षणी । अलक्ष लक्षणी परब्रह्मा ॥ ३
जय जय सकामकर्मदळणी । जय जय निःकामकर्मप्रतिपाळणी ।
जय जय धर्मअर्थकाममोक्षप्रदानी । कैवल्यब्रह्मदानी जगद्गुरु ॥ ४
जय जय दंडकारण्यनिवासा । जय जय मायारण्यनिवासा ।
जय जय ब्रह्मारण्यनिवासा । मायातीता निरंजना ॥ ५
जय जय ब्रह्मचर्यशिखामणी । जय जय परब्रह्मनिर्वाणी ।
जय जय विमल ब्रह्म निर्गुणी । छात्रजनसंरक्षका ॥ ६
जय जय भरतवर्षविभावना । जय जय भरतखंडजनपावना ।
जय जय ब्राह्मण्यकुळसद्भावना । पावनपावना हनुमानजी ॥ ७
जय जय वैराग्यभाग्यउदया । जय जय ज्ञानविज्ञानसूर्योदया ।
जय जय अनंत अपार स्वरूपोदया । उदयअस्तेविण विराजसी ॥ ८
जय जय गिरिकंधरनिवासा । जय जय देवा जगन्निवासा ।
जय जय मुनिमानसहंसा । आत्मथारामा सुखमूर्ति ॥ ९

श्रीसद्गुरु समर्थ - जांब

५००

(१)

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांतील संग्रहाचें स्वरूप

(लेखक— गणेश शंकर देव, एल्एल्. बी., धुळे)

जें वडिलीं निर्माण केलें । तें पाहिजे पाहिलें ।

काये काये वडिलीं केलें । किती पाहावें ॥ १५-९-२२

(१) “गेल्या अठ्ठावीस वर्षांत झालेलें श्रीरामदासी संशोधन” या मथळ्या-खालीं शके १८५२ पासून श्रीरामदासी मासिकांत आपलें संशोधनवृत्त महाराष्ट्रास सादर करण्यास ती. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनीं आरंभ केला. आतांपर्यंत सत्कार्योत्तेजक सभेनें जो संग्रह केला, त्यांपैकीं एक एक बाड हातीं घेऊन, तें किती वर्षांचें जुनें असावें, त्याची पृष्ठसंख्या किती, त्याची स्थिति काय, त्याचा लेखनकाल कोणता, लेखक कोण, त्यांत कोणाकोणाची कविता आहे, त्यांत नवीन कांहीं प्रकरणे आहेत कीं काय, त्यावरून कोणत्या नवीन गोष्टींचा बोध होतो, अशा स्वरूपाचें प्रत्येक बाडाचें टांचण संशोधनवृत्तांत करण्याचें काम चालूं झालें व तें अद्यापि चालूं आहे. संशोधन-वृत्ताच्या पहिल्या खंडांत, अशा रीतीनें, चवदा ठिकाणच्या ५३६ बाडांची नोंद करण्यांत आली आहे. दुसरा खंड चालूं आहे. त्याचीं पहिलीं २४० पृष्ठे आतां-पर्यंत रामदासी मासिकांत प्रसिद्ध झालीं असून त्यांत पुढील ५३७ ते ११०९ म्हणजे आणखी ५७३ वाडे नोंदण्यांत आलीं आहेत. पहिला खंड संपूर्ण व दुसरा खंड झाला तितका, असे दोन्ही खंड हातांत घेऊनच मी आपणांस ही माहिती सादर करीत आहे.

(२) याशिवाय अजून सरासरी इतकीच बाडे व सुमारे दोन अडीच हजार कागदपत्रे यांची नोंद व्हावयाची आहे, असा अंदाज आहे. रामदासी संशोधनाच्या ४०८ पृष्ठांच्या पहिल्या खंडाला ६२ पानांची विस्तृत आणि व्यापक (Exhaustive) सूचि जोडण्यांत आली आहे. अशीच सूचि दुसऱ्या खंडालाहि देण्यांत यावयाची आहे. हे दोन्ही खंड म्हणजे या संग्रहाच्या वर्णनात्मक याद्याच (Descriptive Catalogues) होत. कोणा हि अभ्यासकाला, आपणांस हवे असलेले बाड, या सूचीवरून नेमके काढतां येईल. ज्या ज्याचा जो व्यासंग असेल त्याला त्याप्रमाणे या सूचीचा उपयोग होणार आहे. उदाहरणार्थ, एकाद्यास अमृतरायांची तेवढी कविता पहावयाची असेल, त्यानें सूचींत अमृतराय पाहिले म्हणजे ते कोणकोणतीं बाडे पहावीं तें सांगतील. ज्यांची आतांपर्यंत नोंद झाली आहे, अशीं ११०९ बाडे या मंदिरांत कपाटांतून अनुक्रमाने लावून ठेवलेली आहेत. प्रत्येक बाडाला खाली वर जाड पृष्ठीपत्रे लावलीं असून तांबड्या फितीनें तीं बांधण्यांत आली आहेत, आणि पृष्ठीपत्रावर बाडान्या क्रमांकाची चिठी लावण्यांत आली आहे. ज्याची नोंद व्हावयाची आहे, असा मुख्यतः तंजावरकडील व कारंजे वगैरे भागांतील सारा संग्रह दोन तीन कपाटांत तूर्त तसाच ठेवण्यांत आला आहे. त्याचे काम यापुढे सुरू होईल.

(३) हे सारे आपल्या पूर्वजांचे जुने ठेवणे आहे. महाराष्ट्राने आपले सारे ऐहिक वैभव ओवाळून टाकावे, इतका तो संग्रह बहुमोल आहे, असे त्याचे वर्णन कोणी कोणी करितात. याचा अर्थ इतकाच की, असा हा बहुमोल संग्रह आहे. असा हा संग्रह आजपासून कांहीं शतींवर महाराष्ट्राच्या मालकीचा होत आहे. त्या संग्रहाचे किंचित् अंतरंग, मला जसे समजले असेल तसे तें, आपणांस निवेदन करावे, अशी मला आज्ञा झालेली आहे.

(४) पहिल्या ५३६ बाडांतच, गेल्या चारपांचशें वर्षांतील लहान-मोठ्या, ज्ञातअज्ञात, प्रकाशित-अप्रकाशित

अशा ४५९ कवींची

थोडीफार कविता आलेली आहे. बाकी उरलेल्या संग्रहांत या ४५९ पैकीं जरी बरेच कवि आणि ग्रंथकार येतील, तरी त्याशिवाय आणखी सुमारे शेंदोनशें नवीन नावे उपलब्ध होतील. आद्यकवि मुकुंदराज यांच्यापासून पेशवाईच्या अंत-कालीं होऊन गेलेले भक्तमंजरीमालाकार राजाराम प्रासादी यांच्यापर्यंत, म्हणजे

सुमारे ६०० वर्षांच्या काळांत जे संतकवि होऊन गेले, त्यांपैकी पूर्वी ऐकूनहि ठाऊक नव्हते असे सुमारे शंभर तरी कवि या संग्रहांत आढळतील, असा भीत भीत केलेला अंदाज आहे. नोंदलेल्या बाडांपुरतेंच म्हणावयाचें तर, बहेरू, सहजबोधसिंह, एका शामनाथ, नित्यानंद, नृसिंहसुत, जयरामजजांकित, काकात्मज, शिवसुत मच्छुंद, पामर, आनंदराम, भवानी गंगू, विजय, आलमखान, दीन सदाशिव, गुंडा, भाऊ, बापु शामराज, मोरो शाम, भट गोपाळ, शुरुबाबा, स्वानंदस्वामी, आहिक्यबोध, सदानंद, सुखबोध, वगैरे अनेक कवींची ओळख महाराष्ट्रास प्रथम याच संग्रहावरून झाल्याचें दिसून येईल.

(५) संस्कृत, हिंदुस्थानी, गुजराथी, मारवाडी व कानडी या भाषांतील हि थोडी फार कविता या संग्रहांत आहे.

(६) या संग्रहांत इतरांची श्रीसमर्थस्तवनपर व इतर प्रकाशित आणि अप्रकाशित कविता तर आहे च, पण खुद्द श्रीसमर्थांची हि, पूर्वी कोठें हि प्रसिद्ध न झालेली, अशी बरीच कविता आहे. त्या कवितेचा अजून एक भाग निघावयाचा आहे. सत्कार्योत्तेजक सभेनें प्रसिद्ध केलेला, श्रीरामदासी ग्रंथमालेंतील तिसरा भाग, श्रीसमर्थांची कविता, मनाचे श्लोक, करुणाष्टकें व पदपदांतरे, ही श्रीसमर्थांची कविता सभेनें ज्या बाडांवरून छापली तीं सारीं बाडे या संग्रहांत आहेत. सभेनें छापलेला दासबोध, डोमगांव येथील मठांत असलेल्या खुद्द श्रीकल्याणस्वामींच्या हातच्या मूळ प्रतीवरून छापलेला आहे. त्या मूळ प्रतीवरून तंतोतंत केलेली श्रीमत् दासबोधाची एक प्रत या संग्रहांत ठेवण्यांत आली आहे.

(७) श्रीसमर्थांचें चरित्र व रामदासी संप्रदाय यांवर नवीन प्रकाश पाडणारीं, श्रीसमर्थांचीं व इतरांचीं, अनेक पदपदांतरे या संग्रहांत आहेत. शिवराम म्हणजे उद्धव हा उलगडा होऊन, दिवाकर व उद्धव यांच्या वादावर नवीन प्रकाश या संग्रहामुळें पडला; तुकाराम आणि श्रीसमर्थ यांच्या भेटीचा एक नवीन प्रसंग या संग्रहावरून महाराष्ट्रांत विदित झाला, हनुमंतस्वामींची बखर खरोखर लिहिली कोणी व तिची विश्वसनीयता किती हें ठरविण्याला या संग्रहाचा उपयोग होणार आहे; हनुमंतस्वामींनीं मूळ बखर शके १७११ त लिहिली ती त्रोटक होती, तिचा विस्तार करून मल्हार रामराव चिटणीस व रंगो लक्ष्मण यांनीं शके १७३९ त नवीन बखर तयार केली, व ही नवीन तयार झालेली बखर आज हनुमंतस्वामींच्या नांवावर मोडत आहे, या गोष्टी या संग्रहावरून स्पष्ट झाल्या

आहेत; सजनगडी आपल्या चितास्थानी श्रीहनुमंताचे देवालय बांधावे, अशी आशा आपला अवतार समाप्त करण्यापूर्वी श्रीसमर्थानी केली असल्याचे, कागदपत्राच्या पहिल्या खंडातील अष्टेचाळीसाव्या लेखांकावरून दिसून येते; या गोष्टीला उद्धवांच्या कवितेत दुजोरा मिळतो. त्या देवालयातील मारुतीच्या मूर्तीचा आकार कसा असावा, आणि स्वरूप कसे असावे, हे हि श्रीसमर्थानी अगोदर च सांगून ठेवले असल्याचे उद्धवांच्या कवितेवरून कळते; लेखांक ४८ चे ते पत्र व उद्धवांची कविता असणारे ते बाड ही या संग्रहांत आहेत; कोणत्या हि चरित्रग्रंथांत आढळून न येणारी श्रीसमर्थांच्या स्वप्नसाक्षात्काराची माहिती या संग्रहांत असलेल्या श्रीसमर्थांच्या च एका करुणाष्टकावरून महाराष्ट्राच्या कार्नी प्रथम आली. अशा श्रीसमर्थचरित्रपर व अवांतर शेंकडों महत्त्वाच्या बावी या संग्रहावरून पुढे येत आहेत व येणार आहेत.

(८) “ निवृत्तेश्वरी ” नांवाचा ग्रंथ पूर्वी कोठे ऐकून हि ठाऊक नव्हता. ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीप्रमाणे, निवृत्तिनाथांचा निवृत्तेश्वरी नांवाचा अठरा अध्यायांचा ग्रंथ होता, एवढीच अपूर्व माहिती महाराष्ट्रास प्रथम ४१ व्या बाडांकावरून झाली, तर त्या ग्रंथाच्या पहिल्या आठ अध्यायांची तीनशे वर्षापूर्वीची एक प्रत या संग्रहांत असल्याचे बाडांक ३५० वरून महाराष्ट्रांत जाहीर झाले. महाराष्ट्रास अपरिचित असलेले, प्रकाशनायोग्य, असे अनेक ग्रंथ या संग्रहांत आहेत. असे ग्रंथ निदान पांचशे तरी असावेत, असे म्हणतात ! या संग्रहांत ज्योतिषाचे ग्रंथ बरेच आहेत. मंत्र, यंत्र, तोडगे, शकुन, प्रश्नांच्या रीती, नानाविध रोगांची नाना औषधे, याविषयी हि विपुल माहिती या संग्रहावरून होण्यासारखी आहे. काहीं काहीं बाडांतून जमाखर्च आहेत, त्यांचा उपयोग त्या वेळची आर्थिक स्थिति जाणण्यास होईल. या संग्रहांत असलेल्या एकनाथी भागवताच्या पृष्ठमात्रेच्या प्रती-इतकी जुनी प्रत महाराष्ट्रांत दुसरीकडे कोठे हि आज तरी उपलब्ध नाही. हनुमंतस्वामीकृत बखरीच्या सात आठ प्रती आहेत, पण त्याशिवाय मराठी राज्याची बखर, प्रतापसिंह महाराजांची बखर, अशा इतर हि बखरी आहेत; बाबाजी भोसले यांच्यापासून शाहुमहाराज दक्षिणेत येऊन राज्य करू लागेपर्यंतचा भोसले घराण्याचा वृत्तांत या संग्रहांत आहे.

(९) जांबगांव, चाफळचे उपाध्ये, चाफळचे ढवळे, मेढे, उंबरजमठ, शिराळ्याचे देशपांडे, मनपाडळेंमठ, पारगांवमठ, डोमगांवमठ, शिरवळचा

बाजी गोसाव्यांचा मठ, टाकळीमठ, महाबळेश्वर, मठ येथील सिद्धामृत मठ वगैरे ठिकाणचीं मिळून सुमारे ७००।८०० कागदपत्रे सत्कार्योत्तेजक सभेने आतांपर्यंत छापली आहेत. याशिवाय इतर ठिकाणचीं दीडदोन हजार कागदपत्रे प्रकाशनाची वाट पहात या संग्रहांत पडून आहेत.

(१०) बाळाजी विश्वनाथ, नानासाहेब पेशवे, थोरले माधवराव, माधवराव नारायण प्रधान, मोरो त्रिमल, मोरेश्वरसुत भैरव प्रधान, मोरेश्वर पंडितराव, नीळकंठ मोरेश्वर, रामचंद्र नीळकंठ अमात्य, परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि, श्रीनिवास परशुराम प्रतिनिधि, श्रीनिवास गंगाधर प्रतिनिधि, भगवंतराव त्र्यंबक प्रतिनिधि, श्रीकराचार्य पंडितराव, नारो शंकर सचीव, राणोजी शिंदे, सेनापति संताजीराव घोरपडे, सर्जेराव घाटगे, कल्याणस्वामी, कल्याणांचे बंधु दत्तात्रय, हनुमंतस्वामी, उंब्रजमठपति केशवस्वामी, कल्याणशिष्य मुद्गल गोसावी, उद्धव गोसावी, वगैरे सांप्रदायिक व ऐतिहासिक थोर व्यक्तींचीं हस्ताक्षरे तर या संग्रहांत आहेतच, पण त्याशिवाय शाहुमहाराज, राजाराममहाराज, संभाजीमहाराज,

खुद्द श्रीशिवछत्रपति आणि श्रीसमर्थ

यांचीं हस्ताक्षरे या संग्रहांत आहेत. महाराष्ट्राने अजून ते पूर्णपणे मान्य केलेले नाही, पण श्रीशिवछत्रपतींचीं “मोर्तबसूद” अशीं स्वदस्तुरचीं अक्षरे असलेली, निरनिराळ्या काळांतील कांहीं पत्रे या संग्रहांत आहेत. रघुनाथभटांना श्रीसमर्थानीं स्वहस्ते लिहिलेले ते ५२ ओळींचे पत्रचसे काय, पण खुद्द श्रीसमर्थानीं स्वतः केलेली वाल्मीकि-रामायणाची प्रत या संग्रहांत आहे.

(११) प्रत्येक बाड न् बाड व पत्र न् पत्र पहावेसे वाटावे. पण त्यांत हि विशेष प्रेक्षणीय आणि प्रदर्शनीय अशा अनेक वस्तु या संग्रहांत आहेत. त्यांपैकी कांहीं प्रदर्शनमेजांत (शोकेसमध्ये) निराळ्या ठेवल्या आहेत, त्या आपण अवश्य पहाव्या. कल्याणांनीं स्वहस्ते लिहिलेले, श्रीसमर्थींच्या कवितेचे, वेबूस्टरच्या डिक्शनरीएवढे, ते प्रचंड बाड पहावे, या बाडाचे अक्षर कसे सुंदर एका टांकाने लिहिलेले आहे, अग्नीच्या दिव्यांतून ते जणू विजयी होऊन सुरक्षित बाहेर पडले आहे, स्वानुभवदिनकरकार दिनकरांच्या हस्ताक्षराचे, पोथीचे ते शेवटचे पान अवलोकावे, कल्याणांनीं दिवाकरांना लिहिलेल्या त्या पत्रावरून नजर फिरवावी, अनेक थोर थोर पुरुषांचीं हस्ताक्षरे पहात पहात श्रीशिवछत्रपतींचीं “मोर्तबसूद” हीं स्वदस्तुरचीं अक्षरे असलेल्या त्या पांचसहा पत्रांकडे वळून दृष्टि स्थिर

करावी, तों च २०॥ इंच लांबीचा, ८॥ इंच रुंदीचा आणि २॥ इंच जाडीचा तो प्रचंड पोथा डोळ्यांसमोर येतो; तो इतका मोठा आहे की, त्याला पोथी न म्हणतां पोथा म्हणण्यांत येतें, तें कसें बरोबर आहे हें मनांत येऊन त्याच्या प्रचंडपणाचें आश्चर्य वाटूं लागतें न लागतें तों च, त्याच्या शेजारीं च असणाऱ्या मुठींत मावणाऱ्या दासबोधाच्या चिमुकल्या प्रतीकडे नजर जाऊन त्या प्रतीचें कौतुक वाटतें; पलिकडे हीं काय चित्रें दिसतात म्हणून पहावें तों १५० रुपयांना सभेनें विकत घेतलेली “ सचित्र पंचरत्नी गीता ” दिसते. ही गीता सभेला दीडशें रुपयांना मिळाली असेल, पण जर्मनींतला एकादा तज्ज्ञ माणूस तिची किंमत दीड दोन हजार रुपये सहज करील; गीतेतील त्या अप्रतिम चित्रांचें कौतुक करीत जरा पलिकडे नजर फिरवावी, तों

श्रीसमर्थानीं रघुनाथभटांना स्वहस्ते लिहिलेलें तें पत्र दृष्टीस पडतें, आणि ‘ तुमचें मन मजवरी बहुत आहे तें तुमचे आवडीच्या गुणें कल्याण होईल ऐसें नेमस्त चिन्ह दिसतें’ हा श्रीसमर्थानीं रघुनाथभटांच्या निमित्तानें जणूं महाराष्ट्रास च कायमचा आशीर्वाद दिलेला आहे व आत्मकल्याणाचा मार्ग दाखविला आहे कीं काय, असा विचार मनांत येतो तों, शेजारीं च असलेली, श्रीसमर्थानीं आपल्या वयाच्या चवदाव्या, पंधराव्या, सोळाव्या, सदातिसाव्या, आणि एकेचाळिसाव्या वर्षीं लिहून पुरी केलेली

वाल्मीकि-रामायणाची प्रत

पहाण्यांत येऊन तेथें च मन विराम पावतें.

(१२) या वस्तु व इतर कांहीं प्रेक्षणीय बाडें मंदिरांत वरच्या मजल्या वर प्रदर्शनमेजांत आपणांस पहावयास मिळतील. या दर्शनार्थ ठेवलेल्या बाडांत गिरिधरांचीं रामायणें व वाके, दासोपंतांच्या गीतार्णवांतील टपोऱ्या अक्षराचा नववा अध्याय, उद्धवांच्या हातचीं बाडें, ग्रंथराज दासबोधाची जन्मभूमि असलेल्या शिवतरच्या घळींत लिहिली गेलेली अनुभवामृताची प्रत, निश्चयाचा महामेरु, कोणाचा भरंवसा न धरावा, अखंड सावधान असावें, इत्यादि महत्त्वाचीं प्रकरणें, श्रीसमर्थकृत रामायणाची सुंदर प्रत, इत्यादि बाडांकडे आपलें लक्ष्य अवश्य जाईल च. या प्रदर्शनमेजांत आणखी एक कौतुकास्पद वस्तु आहे ती म्हणजे प्रतापगडावरील

श्रीरामवरदायिनी देवीचे शिके

उमटविलेला कागद होय. ते शिके आपण पहावे व त्याखालील मजकूर वाचावा

अशी विनंति आहे.

(१३) मनाला उद्विग्नता वाटावी, असें या संग्रहांत कांहींच नाहीं, असें मात्र आपण समजूं नये. या बाडांचें संपादन करित असतां कित्येक बाडांची झालेली दुर्दशा पाहून संपादकांनीं अनेकदां दुःखोद्गार काढले आहेत. बाडांक ७७० आणि ७७१ हीं दोन बाडे प्रदर्शनमेजांत मुद्दाम ठेविलेलीं दिसतात. तीं बाडे आपल्या अज्ञानाचें आणि अनास्थेचें उत्तम प्रदर्शन करित आहेत. कदाचित् हा काळाचा हि परिणाम असेल. हीं दोन्ही बाडे बरींच मोठीं आहेत. पण पावसाचें पाणी पडून पडून त्या बाडांची एक च लहू भाकरी, किंवा भाकरीपेक्षांहि समर्पक दृष्टांत द्यावयाचा तर, एकच लहू गोवरी बनली आहे! वाग्देवतेच्या चरणीं निवेदन न करावें, तर कोणापुढें हें गान्हाणें मांडावें ?

(१४) या संग्रहावरून नवीन कवींची जशी माहिती होते, तशी हल्लीं ज्ञात असलेल्या कवींची कांहीं अप्रकाशित कविताहि या संग्रहांत आढळते. श्रीसमर्था-शिवाय इतर साधुसंतांची हल्लीं प्रकाशित असलेली कविता कशी अशुद्ध छापलेली आहे, आणि त्यामुळें अर्थाचा अनर्थ कसा होतो, किंवा कांहीं अर्थच कसा होऊं शकत नाहीं, याचीं दहावीस ठळक ठळक मनोरंजक उदाहरणें रामदासी संशोधन-वृत्तांत प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. त्यांपैकीं दोन च आज आपल्यासमोर आणीत आहें.

(१५) अर्थाचा अनर्थ करणारें उदाहरण ३५८ व्या बाडाची नोंद करतांना देण्यांत आलें आहे. त्या बाडांत इतर प्रकरणांबरोबर १०८ श्लोकांची हरिराजकृत “ रामायटीका ” आलेली आहे. ही टीका शके १८०८ त श्री. जनार्दन बाळाजी मोडक यांनीं काव्येतिहाससंग्रहांत छापली होती. टीकेच्या उप-संहारांतील दुसरा श्लोक मोडकांनीं काव्येतिहाससंग्रहांत असा छापला :—

सत्पुत्र त्याचा हरिराज नामें ।

करी न विद्या न विधान नेमें ।

करूनि आर्याश्रय अर्थ त्याणें ।

समर्पिला रामपदीं सुखानें ॥

“ जुन्या काळीं बाळबोधींत पुष्कळदां र हें व्यंजन मोडी न सारखें काढीत. वाचणारा सावध नसला तर र चें न वाचून जातो. तसें मोडकांचें या श्लोकांत झालें. त्यांनीं र ऐवजीं न वाचला आणि ध्या चें द्या वाचायला त्यांना कांहीं च कठीण गेलें नाहीं. ” पण याचा परिणाम मात्र

करी रविध्यान विधान नेमें ।

ऐवर्जी

करी न विद्या न विधान नेमें ।

असें छापण्यांत होऊन अर्थाचा अनर्थ झाला !

(१६) दुसरें उदाहरण अशुद्ध पाठामुळें अर्थ च कसा होत नाहीं याचें आहे. तें रामदासी संशोधनवृत्तांत २०७ या बाडाची नोंद करतांना देण्यांत आलें आहे. या बाडांत इतरांची कविता आहे, तसें च तुकारामांचे कांहीं अभंग हि त्यांत आहेत. सन १८९६, सन १९०३, सन १९०८ व सन १९१२ या सालीं निरनिराळ्या प्रकाशकांनीं तुकारामांची गाथा प्रसिद्ध केली आहे. या सर्व गाथांतून कानामात्रावेलांटी अशा किरकोळ फरकानें तुकारामांचा खालील अभंग आढळतो.

अनंत जन्में जरी केल्या तपरासी

तरी हा न पवसी म्हणे देह ॥ ध्रु० ॥

ऐसें जें निधान लागलेंसे हातीं ।

त्याची केली माती भाग्यहीना ॥ १ ॥

उत्तमाचें सार वेदाचें भांडार ।

ज्याच्यानें पवित्र तीर्थें होती ॥ २ ॥

म्हणे तुकयाबंधु आणिक उपमा ।

नाहीं या तों जन्मा द्यावयासी ॥ ३ ॥

हा अभंग लक्षावधि लोकांनीं भाविकपणें वाचला आणि ऐकला असेल, पण अर्थी-
तरीं मन न घालतां भाविकपणानें केवळ पारायण करणारे च बहुतेक ! पण ज्या
कोणीं या अभंगाचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला असेल, अशांच्या मनांत या
अभंगांत कांहीं तरी चुकतें आहे, अशी शंका आली असेल हि. “ ‘ तरी हा न
पवसी म्हणे देह ! ’ म्हणजे काय ? ‘ म्हणे देह ’ याचा काय अर्थ ? कोण म्हणे ? ”
उत्तमाचें सार किंवा वेदाचें भांडार असें वर्णन कोणत्या देहाचें करतात ? तीर्थीना
हि ज्याच्या योगानें पवित्रपण येतें, असें काय आहे ? अशा शंका ज्यांना आल्या
असतील, त्यांच्यापुढें सुद्धां वरीलप्रमाणें अशुद्ध च अभंग टाकला, तर त्यांनीं
तरी त्याचा काय अर्थ करावा ?

पण या संग्रहांतील २०७ व्या बाडांत तुकारामांचा हा अभंग आढळतो,

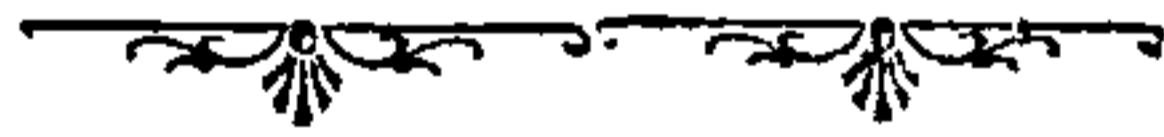
च “ या अभंगाचा जो गाभा तेवढा च नेमका अधर उडवून प्रकाशकांनी त्यास कसें निर्जीव करून सोडलें आहे, हें लक्षांत घेतें. ” २०७ व्या वाडांतील तो अभंग असा :—

अनंत जन्मांतरीं केल्या पुण्यरासी ।
 तरी हा न पवसी ब्राह्मण देह ॥ ध्रु० ॥
 ऐसें हें निधान लागलेंसे हातीं ।
 त्याची केली माती भाग्यहीना ॥ १ ॥
 उत्तमाचें सार वेदाचें भांडार ।
 ज्याचेनी पवित्र तीर्थें होती ॥ २ ॥
 तुका म्हणे दुजी आणिक उपमा ।
 नाही तों या जन्मा चावयासी ॥ ३ ॥

(१७) महाराष्ट्राच्या कार्नी इतक्या विस्तारानें ही हकिकत दुसऱ्यांदा घालण्याचा हेतु असा कीं, आपल्या सर्व संतकवींच्या काव्यांच्या शुद्ध आवृत्त्या काढण्याची किती आवश्यकता आहे, हें महाराष्ट्राला पटावें, आणि “ यापुढें कोणा हि संतकवींच्या काव्याची संपूर्ण आणि शुद्ध प्रत काढावयाची झाल्यास या संग्रहाकडे वळल्यावांचून तसें करणें जवळ जवळ अशक्य होईल, ” हें महाराष्ट्राच्या ध्यानीं यावें !

(१८) असें या संग्रहाचें थोडक्यांत स्वरूप आहे. “ या वाडाला मोल नाही, या च काय, पण कोणत्या च वाडाचें मोल करतां यावयाचें नाही. ही आपल्या महाराष्ट्राची बहुमोल अशी खरी संपत्ति आहे. विद्येची विलक्षण चाड आणि पूर्वजांचा निस्सीम अभिमान असलेलीं स्वतंत्र राष्ट्रें असली संपत्ति डोक्यावर घेऊन नाचतीं ! नाचतात च, आपण पहातों आणि ऐकतों ! ” असें या संग्रहाचें वर्णन, कल्याणांच्या त्या वाडाची नोंद करतांना, रामदासी संशोधनवृत्तांत करण्यांत आलें आहे; आणि नुकतें च गेल्या महिन्यांत आपण केसरींत वाचलें च कीं, शेक्सपीयरला डोक्यावर घेऊन नाचणाऱ्या इंग्लंडांत त्याच्या ग्रंथाचें एक जुनें हस्तलिखित ३१०० पौंडांना नुकतें च विकण्यांत आलें, आणि त्यापूर्वीं त्याच्या अशा च दुसऱ्या हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहाला बारा हजार पौंडांवर किंमत आलेली होती ! बारा हजार पौंड म्हणजे सहज दीड लाखावर रूपये होतील.

(१९) मग ज्या संग्रहांत महाराष्ट्राच्या श्रीशिवरायादि छत्रपतींचीं हस्ताक्षरें आहेत, खुद्द श्रीसमर्थींचें स्वदस्तुरचें पत्र आहे, त्रिभुवनांत दुसरीकडे कोठें नसलेली, श्रीसमर्थींनीं स्वतः लिहिलेली संपूर्ण वाल्मीकि-रामायणाची प्रत आहे; अनेक ऐतिहासिक आणि सांप्रदायिक थोर व्यक्तींचीं हस्ताक्षरें आहेत, इतिहासाचीं साधनें असणारीं दोन अडीच हजार कागदपत्रें आहेत, महाराष्ट्राच्या सहाशें वर्षांच्या काळांतील बहुतेक साधुसंतांची थोडीफार कविता आहे, शके ११४० ते १७४० या सहाशें वर्षांच्या काळांत महाराष्ट्रांतील धार्मिक विचारांचा प्रवाह कसा वहात होता, हें कळण्याचीं विपुल साधनें ज्या संग्रहांत आहेत, अशा या संग्रहावरून, पाश्चात्य राष्ट्रांप्रमाणें प्रत्येक गोष्टीची किंमत रुपये आणे पै त न करणाऱ्या महाराष्ट्रानें आपलें सारें ऐहिक वैभव ओवाळून टाकावें, असें कोणी म्हटलें तर तें अगदींच वावगें होईल काय !

(२)

श्रीसमर्थवाग्देवतेची प्रार्थना

(लेखक— श्री. चौडे महाराज, वाई)

जय जय समर्थ सद्गुरुवर्या । प्रवर्तावे महत्कार्या ।
इच्छा पूर्ण करावी आर्या । अनाथबंधू ॥ १ ॥
असमर्थ धर्मा करणें समर्थ । तरीच म्हणवावे समर्थ ।
बालकाची इच्छा यथार्थ । पूर्ण करणें दयाळा ॥ २ ॥
श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिर । धुळें येथें योजिलें साचार ।
पाचारिती ' देव ' सत्वर । महानुभाव परिवारें पातले ॥ ३ ॥
वाग्देवता अवतार भला । धर्मसंजीवनी मंत्र लाभला ।
राजाधिराज हा शोभला । ग्रंथामार्जी ॥ ४ ॥
जयानें अवघें राष्ट्र चेतलें । अधर्मा पायातळीं घातलें ।
देवपंक्षी लोक मातले । विजयी झाले सर्वत्र ॥ ५ ॥
दोन्ही सामर्थ्ये एकवटलीं । कलिकाळाची छाती फाटली ।
समर्थ राज्याची दौंडी पिटली । आर्यावर्ती ॥ ६ ॥
विजयश्रीचे भगवे झेंडे । मोडलीं अधर्माचीं पाखांडे ।
धर्मबुडव्यांचीं काळीं तोंडे । होवोनि गेले देशधडी ॥ ७ ॥
समर्थ शिवबाचा प्रताप । तेधवां कोणें केलें माप ।
आतां स्वधर्मावरी कोप । योग्य काय दयाळा ॥ ८ ॥
स्वधर्माकरितां केलें तप । तीर्थपर्यटनाचा केला व्याप ।
स्वधर्म अवनार्थ ग्रंथव्याप । समर्थरायें मांडिला ॥ ९ ॥

समर्थांचा कैसा प्रताप । समर्थांचा कैसा केला व्याप ।
 जनास येईल आपोआप । साक्ष येथें ॥ १० ॥
 समर्थअवतार ग्रंथरूपें । प्रगट झाला निजप्रतापें ।
 दर्शनमात्रें महत्पापें । विलया जाती ॥ ११ ॥
 इहपर लोकांचें भाग्य । जयास पाहिजे यथायोग्य ।
 तेणें धरावा सत्संग श्लाघ्य । समर्थ ग्रंथांचा ॥ १२ ॥
 समर्थवाग्देवता प्रगटली । भक्तिज्योत भडकली ।
 विजयश्री येवोनि घडकली । भूमंडळीं ॥ १३ ॥
 तैसें जरी पुनरपि व्हावें । तरी समर्थवाग्देवतेस जागवावें ।
 निजकंठीं वागवावें । ताहता ऐसें ॥ १४ ॥
 वाग्देवतांनो प्रगट व्हावें । जनताभंतरीं रिघावें ।
 दौर्बल्य अवघें हकलून द्यावें । ऐशा प्रसंगीं ॥ १५ ॥
 कोठें आमुचा स्वामी समर्थ । सांगाल कां जी यथार्थ ।
 कृपेवांचुनी आमुचा अनर्थ । चुकणार नाहीं ॥ १६ ॥
 वाग्देवतांनो बोला बोला । कासया धरियला अबोला ।
 आमुचे अपराध पोटीं घाला । क्षमा करा सर्वस्वीं ॥ १७ ॥
 ' परम अन्याय करुनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला ।
 तरी तो अन्याये क्षमा केला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥ '
 ऐसें समर्थ बोलती । आधार आला माझे चित्तीं ।
 आतां साष्टांग नमन आपणांप्रती । अनन्य भावें अर्पितों ॥ १८ ॥
 क्षमेची येऊं द्यावी प्रचीत । समर्थ वचनासाठीं नेमस्त ।
 आतां जाहलों निश्चित । कृपेकारणें ॥ १९ ॥
 जयजयाजी वाग्देवते । पतितोद्धारक कृपावंते ।
 करुणासागर होवोनि माते । बालकातें सांभाळी ॥ २० ॥
 मी तो पातकांचा राशी । दाद लावा समर्थापार्शीं ।
 पतीतपावन या त्रिदार्शीं । सांभाळील माझा समर्थ ॥ २१ ॥
 श्रीसमर्थवाग्देवते । परम इच्छा असे मातें ।
 कांहीं अर्चावें आपणांतें । परी साहित्य दिसेना ॥ २२ ॥
 मोदकाचा नसतां लेश ! स्नान कैसें घालूं अंबेस ।

सद्भावाच्या चंदनास । कोठें पाहूं दयाळे ॥ २३ ॥
सुमनांची नाही वार्ता । खोळंबा झाला हाराकरितां ।
काम क्रोध धूपा करितां । ज्ञानाग्नी तो दिसेना ॥ २४ ॥
पंचप्राणाची ज्योती । कैची उजळावी आरती ।
कैसी करूं अर्चनभक्ती । सद्गुरुमूर्ती दयाळे ॥ २५ ॥
संतोष घडतां अर्चन भक्ती । त्याची नकळे मजला युक्ती ।
येथें द्रव्य भक्तिज्ञानविरक्ती । लेश नाही तयाचा ॥ २६ ॥
कैसें तोषवावें मन । हें मज द्यावें जी सांगोन ।
कैसें ध्यान धारणा समाधीसाधन । समाधान कशाचें ॥ २७ ॥
एकोनियां ब्रिदाचा डंका । येथ पातळो सोडोनि शंका ।
नांवासाठीं अज्ञ बालका । कृपादान कराल कीं ॥ २८ ॥
पतीतपावन नांवासाठीं । समर्थे करावी कृपादृष्टि ।
वृथा कासया व्हावें कष्टी । ऐसा पतित पाहतां ॥ २९ ॥
जय हो समर्थवाग्देवते । कृपादान अर्पावें माते ।
भारतजनता एकचित्तें । निज चरणातें लावावी ॥ ३० ॥
परस्परें प्रेमसंबंध । जडेल ऐसा व्हावा बोध ।
आपल्या कृपें शक्ती अगाध । भारताशी लाभावी ॥ ३१ ॥
कृपा करोनि सांगा वर्म । काय चुकलें जी आमुचें कर्म ।
जेणें करोनि आमुचा धर्म । दुबळा झाला ॥ ३२ ॥
कोणीही यासी बडवावें । कोणीही यासी तुडवावें ।
कोणी यासी बुडवावें । निःशंकपणें ॥ ३३ ॥
पूर्वी आपल्या कृपाबळें । धर्मा भाग्य लाभलें आगळें ।
समर्थशिवप्रतापबळें । स्वधर्मलळे पुरविले ॥ ३४ ॥
आतां होऊं नका खिन्न । धर्ममूर्ति झाली विच्छिन्न ।
गायत्रीचा नुरला मान । प्राणदान मागतसे ॥ ३५ ॥
आतां होवोनियां उदार । करा धर्माचा उद्धार ।
बालक आपल्या चरणांवर । वारंवार लोळतसे ॥ ३६ ॥
वाग्देवता कामधेनू । ' देव ' गोपाल करी दोहनू ।
दुग्धपरमार्थ अमृतपानू । बालकालागीं मिळालें ॥ ३७ ॥

(३)

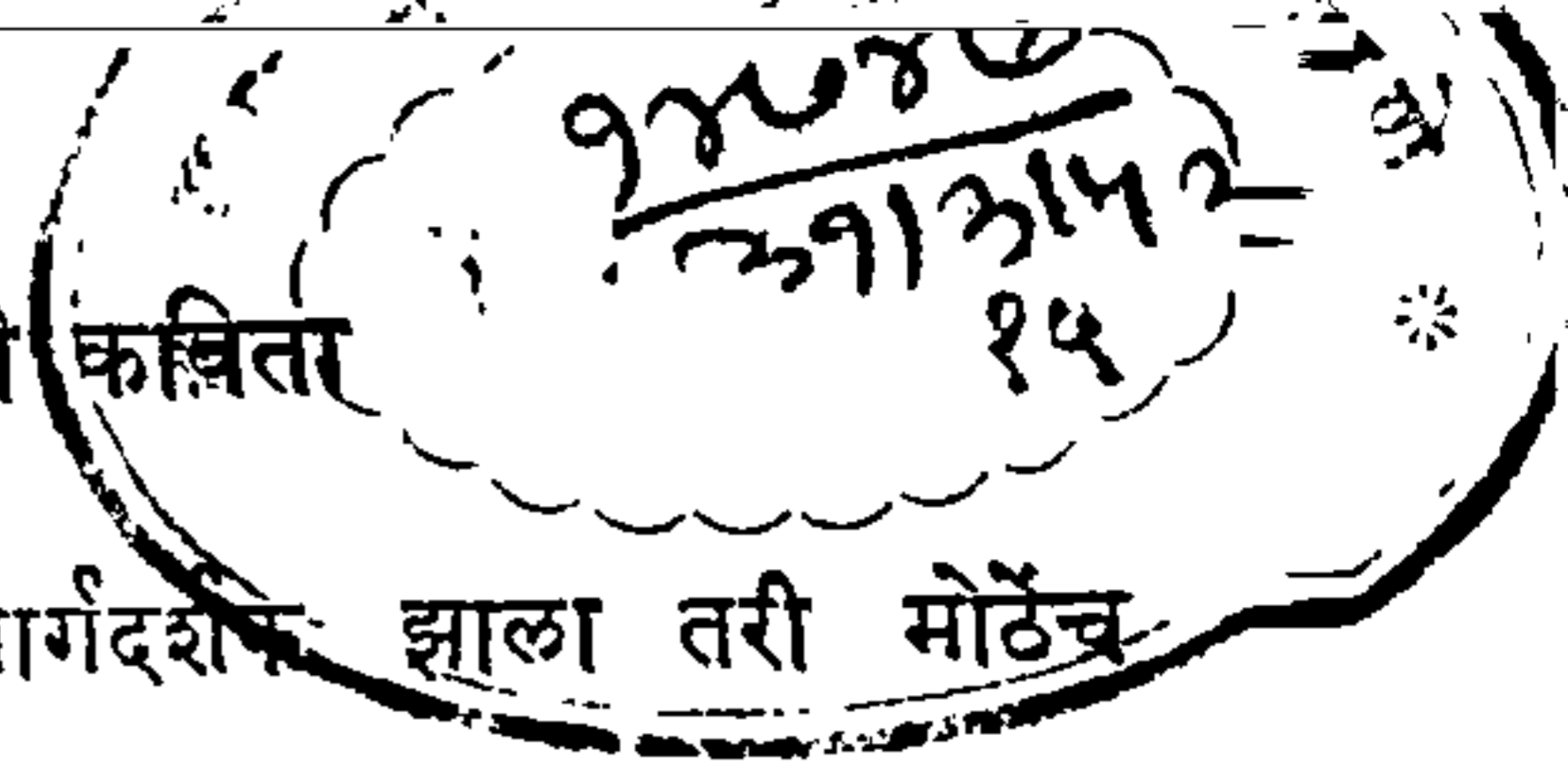
श्रीमद्भगवद्गीता व समर्थांची कविता

(लेखक— श्री. जनार्दन सखाराम करंदीकर, संपादक, केसरी, पुणे)

विरक्तें येकदेसी नसावें । विरक्तें सर्व अभ्यासावें ।

विरक्तें अवघें जाणावें । ज्याचें त्यापरी ॥ दा. २-९-२९

ज्याला कर्मयोगाचें संपूर्ण व यथार्थ स्वरूप समजून घ्यावयाचें असेल त्यांनीं समर्थ रामदासस्वामींच्या काव्याकडेच धाव घ्यावी, अशा अर्थाचें विधान लो. टिळकांनीं आपल्या गीतारहस्यांत नमूद केल्यावेळेपासून समर्थांच्या कवितेंत भगवद्गीतेचें प्रतिबिंब कोठें कोठें दिसतें तें पाहण्याकडे लक्ष वेधलें. अशा कांहीं स्थळांची नोंद करून ठेवीत असतां मुरादाबादचे श्री. नरदेवशास्त्री वेदतीर्थ यांचें 'गीताविमर्श' हें पुस्तक पाहण्यांत आलें. त्या पुस्तकांत नरदेवशास्त्री यांनीं १५-१६ स्थळें नमूद केलीं आहेत. त्यावरून समर्थांनीं आपल्या काव्यांत भगवद्गीतेचा अनुवाद किती भिन्न भिन्न स्थळां आदरपूर्वक केला आहे त्याचें प्रत्यंतर आलें. पण तेवढ्यानें कांहीं मनाचें पूर्ण समाधान झालें नाहीं. याकरितां समर्थांच्या कवितेंतून आणखी कांहीं स्थळें शोधून पहावीं असें मनांत आलें. पण समर्थांचें काव्य सागरासारखें अफाट पसरलेलें; त्याचा थांग लागणें कठिण. तथापि समर्थांच्या काव्यांतील ज्या ज्या वचनांवर गीतेची छाप पडलेली स्पष्ट दिसली अशीं कांहीं स्थळें या निबंधांत निर्दिष्ट केलीं आहेत. अशा सारखांच आणखीं शेकडों स्थळें आढळतील; मात्र तशीं तीं शोधून काढण्याची कामगिरी कोणीतरी फुरसतीनें व स्वस्थ चित्तानें केली

पाहिजे. अशा जिज्ञासूस प्रस्तुतचा निबंध केवळ मार्गदर्शक झाला तरी मोठेच कार्य झाल्यासारखे होईल.

समर्थींच्या काव्याचे वाचन व निरीक्षण ज्या वेळीं अगदीं प्रथमावस्थेत होतें अशा वेळीं एका प्रसिद्ध विद्वानानें समर्थ रामदास स्वामींना संस्कृत भाषेचें ज्ञान तरी कितपत होतें असा प्रश्न उत्थापित करून त्यांचें संस्कृतचें ज्ञान अगदींच तुटपुंजे होतें, किंबहुना त्यांनीं संस्कृत भाषेचें अध्ययन मुळींच केलें नसावें असें मत प्रतिपादिलें होतें ! समर्थींचें अध्ययन कोठें, कोणापार्शीं, किती काल आणि कोठपर्यंत झालें या संबधानें निश्चित पुरावा कोणीच देऊं शकत नाही. तथापि त्यांनीं दासबोधाच्या प्रारंभींच आपल्या ग्रंथाला किती ग्रंथांतील वचनांचा आधार आहे तें दर्शविण्याकरितां जीं ग्रंथांची नामावळी दिली आहे तींत १८ गीतांपैकीं १२ गीतांचा उल्लेख आहे. यांतील भगवद्गीतेचा मराठींत अनुवाद पूर्वींच झालेला असल्यामुळें संस्कृत न जाणणाऱ्याला देखील भगवद्गीतेचा आधार आपल्या ग्रंथांत घेतां येईल. परंतु इतर अनेक गीतांचा अनुवाद महाराष्ट्रभाषेत त्या वेळीं तरी झालेला नसल्यामुळें ते ते ग्रंथ मूळ संस्कृतांतूनच समर्थींनीं वाचले असले पाहिजेत, हें उघड आहे. शिवाय उपनिषदांचें अध्ययन तर त्या वेळीं संस्कृतभाषेविना करतां येणें शक्यच नव्हतें. अर्थातच उपनिषदे व भागवत इत्यादि ग्रंथांतील वचनांचा आधार घेणाऱ्याला व तीं वचनें ठिकठिकाणीं उद्धृत करणाऱ्याला संस्कृत भाषेचा गंधहि नसेल असें मानणें धाष्ट्याचेंच होईल. यावरून समर्थींनीं हे सर्व ग्रंथ मूळ संस्कृतांतून पाहिले असावेत असेंच अनुमान काढणें प्राप्त आहे. आतां तर 'रामेण रामदासेन' लिखित अशी वाल्मीकिरामायणाचीच प्रत उपलब्ध झाल्यानें या मुद्द्याचा निर्णय करण्याला निराळ्या पुराव्याची गरजच राहिली नाही. हें सांगण्यांतला मतलब हाच कीं, भगवद्गीतेतील अर्थासंबंधाचें त्यांचें ज्ञान परावलंबी नव्हतें. मूळ भगवद्गीता वाचूनच त्यांनीं तो अर्थ ठरविला असला पाहिजे.

संस्कृत व प्राकृत अथवा संस्कृत व मराठी यांची तुलना करून मराठी भाषेची थोरवी समर्थींनीं दासबोधांत दशक ५ समास ६ आणि दशक ७ समास १ अशा दोन ठिकाणीं अभिमानपूर्वक गायिली आहे. " तथापी प्राकृताकरितां । संस्कृताची सार्थकता । येन्हवीं त्या गुप्तार्था । कोण जाणे " (७-१-४२) असें म्हणून प्राकृताचेच संस्कृतावर उपकार झाल्याचा जो टोला त्यांनीं मारला आहे तोहि त्या वेळीं या संस्कृत-प्राकृताच्या वादावर चांगलाच प्रकाश पाडणारा आहे.

समर्थानीं गीतेचा नुसता अनुवादच आपल्या कवितेंत केला आहे असें नाहीं; तर कित्येक स्थळीं मूळ श्लोक देऊन नंतर त्याचें विवरण केलें आहे. आणि असे उद्धृत केलेले श्लोक केवळ गीतेंतलेच नसून गीता, भागवत व इतर पुराणें यांतले आहेत. अशा प्रकारें किती श्लोक समर्थानीं उद्धृत केले आहेत त्यांचा एकत्र संग्रह करून तो निबंधरूपानें छापल्यास समर्थान्या कवितेचा विचार करण्यास तें एक आयतें साधन तयार होईल. असो. प्रस्तुत निबंधांत भगवद्गीता आणि समर्थान्या कविता यांच्यातील विचारसरणींत असलेले साम्य व भेद दाखवावयाचे आहेत. साम्यदर्शक स्थळें अनेक आहेत. त्यांतलीं जेवढीं मला सहजा-सहजीं आढळलीं तेवढीं मीं या निबंधांत परिशिष्टरूपानें दिलीं आहेत. समर्थान्या समग्र ग्रंथांचें सूक्ष्मदृष्टीनें अध्ययन करून असलीं सर्व स्थळें शोधून काढल्यास समर्थान्या ग्रंथांची थोरवी वाचकांस पटवून देण्याला तेंहि एक साधन होईल. कोणीतरी समर्थभक्तानें हें कार्य करण्याची आवश्यकता आहे.

जीं साम्यदर्शक स्थळें पुढें दिलीं आहेत, त्यांत सर्वच ठिकाणीं समर्थान्या वाक्यरचना आणि गीतेंतली वाक्यरचना यांत तंतोतंत साम्य आहे असें नाहीं. एकच विचार अनेक लेखक आपापल्या परीनें प्रकट करित असतांना त्यांत जेवढें सादृश्य दिसतें तेवढें सादृश्य जेथें दिसलें तें तें वचन परिशिष्टांत दाखल केलें आहे. समर्थान्या ओवी, अभंग किंवा श्लोक वाचतांच जेथें जेथें गीतेंतील श्लोकाची आठवण होते तेथें तेथें विचारसाम्य आहे असें मानण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

विचारसरणीतील हें साम्य शोधित असतांना कित्येक ठिकाणीं समर्थान्या मांडणी गीतेंतील मांडणीहून भिन्न असल्याचेंहि आढळून आलें. असलीं भिन्न स्थळें पुढील परिशिष्टांत दाखल केलीं नाहींत. कारण एक तर समानार्थक वचनें एकत्र देण्यांत जसें स्वारस्य असतें तसें भिन्नार्थक वचनें देण्यांत स्वारस्य नसतें. तथापि असा मतभेद कोठें व कोणत्या बाबतींत आहे हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे, म्हणून त्याचा ओझरता उल्लेख येथें करित आहें. हा विषय स्वतंत्र रीतीनें अभ्यासण्यासारखा असल्यानें समर्थान्या वाङ्मयाच्या अभ्यासकांनीं हाहि एक विषय स्वतंत्र निबंधरूपानें मांडावा एवढेंच येथें सुचवून ठेवतों.

उपनिषदांतून प्रथमच वेदान्ताची स्पष्ट व स्वतंत्र अशी मांडणी झाली. तथापि उपनिषत्कारांनीं वेदान्त हें स्वतंत्र शास्त्र बनलें होतें. अर्थातच त्याची परिभाषा व त्याची प्रक्रिया तितकी निश्चित झाली नव्हती. उपनिषत्कालानंतर

लवकरच भगवद्गीतेचा उदय झाला. किंबहुना जुन्यांत जुनीं दशोपनिषदे किंवा फार तर १८ जुनीं उपनिषदे सोडल्यास इतर उपनिषदे गीतेच्या नंतरचीच आहेत. गीताकाळ हा इतका जुना पुराणा असल्यामुळे वेदान्ताची हल्लीची परिभाषा व मोडणी गीतेत आढळत नाही. गीतेत 'माया' हा शब्द ईश्वरी शक्ति या अर्थाने आला आहे. त्या शब्दाला सांप्रतचा 'भ्रम', 'मिथ्यात्व', इत्यादि अर्थ त्या वेळीं जडलेले नव्हते. परंतु समर्थांच्या वेळीं 'जगन्मिथ्यात्वा' चा वेदान्त सर्वत्र बोकळलेला असल्यामुळे समर्थांच्या दासबोधांतहि त्याचेंच प्रतिबिंब दिसून येते.

अरे जें जालेंचि नाहीं । त्याची वार्ता पुससी काई ॥

या समर्थोक्तींत जगन्मिथ्यात्वाचा कळसच झाला आहे. असल्या ओव्यांना मूळ गीतेत समानार्थक श्लोक सांपडणें अशक्य आहे.

गीतेत अष्टधा प्रकृतीचा उल्लेख अनेक वेळां आला आहे, परंतु ही आठाची संख्या पंचमहाभूते आणि सत्त्वरजतम हे तीन गुण अशी मिळून झालेली आहे. गीतेतील अष्टधा प्रकृतींत पंचमहाभूते आणि मन, बुद्धि व अहंकार असे आठ घटक आहेत. यावरूनहि समर्थांच्या काव्यांत गीताकालीन वेदांताची प्रक्रिया आढळत नसून उत्तरकालीन वेदांताचीच छटा त्यांत दिसते हें उघड आहे. अष्टधा प्रकृती एवढ्या नामसादृश्यावरून गीतेतलीं व दासबोधांतलीं वाक्ये समानार्थक वाटतात, परंतु वस्तुतः तीं तशीं नाहीत हें लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.

सगुण निर्गुण उपासनेच्या संबंधांतहि गीतेतील विवेचनांत व समर्थांच्या वाङ्मयांत थोडासा फरक आहे. गीतेत निर्गुण उपासनेची क्लेशकारता वर्णिली असली तरी तिची असंभाव्यता सांगितलेली नाही. किंवा सगुणोपासनेचा विशेष पुरस्कार केलेला नाही. मध्यंतरींच्या वेदांताच्या भरभराटीच्या काळांत सगुणोपासनेला गौणत्व आलें. त्यानंतरचे वामनपंडित व समर्थ हे सगुण उपासनेचा पुरस्कार करतांना दिसतात व त्यांच्या मते निर्गुणाची उपासनाच संभवत नाही. सगुणाची उपासना करून त्याच्या आधारेने निर्गुणाला पोचणें हाच त्यांचा साधनमार्ग आहे. गीता ही सगुण-निर्गुणाकडे समत्व दृष्टीने पाहते. मध्यंतरींचे वेदान्ती सगुण टाकून निर्गुणाचेंच प्रतिपादन करितात; तर समर्थ हे इतर संतकर्वीप्रमाणेंच

भाक्ति सगुणाचीच घडे । निर्गुणीं भेद समूळ उडे ॥

असें ठांसून सांगतात. यामुळे गीतेतल्यापेक्षां समर्थांच्या काव्यांत सगुणोपासनेचा आग्रह अधिक आढळतो व तेवढ्यापुरता त्या दोहोंत मतभेद आहे. गुरुभक्ती

संबंधांतहि असाच सूक्ष्मभेद आहे. गीतेंत गुरुपासूनच ज्ञानाचा उपदेश घेतला पाहिजे असा आग्रह नाही. गुरुचा उपदेश हें एक ज्ञानप्राप्तीचें साधन सांगितलें आहे; पण तें एकमेव अद्वितीय साधन सांगितलेलें नाही. संतकालीन काव्यांत गुरुवांचून ज्ञानप्राप्तीचें दुसरें साधनच मान्य केलें जात नाही; आणि समर्थांचें काव्यहि या तत्कालीन कल्पनेस अपवाद नाही.

सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाही । ५-१-२१

सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ५-१-४४

असेंच समर्थ दासबोधांत सांगतात. तरी पण इतर संतांच्या काव्यांत व समर्थांच्या काव्यांत एक मोठा फरक आहेच. तो असा कीं, समर्थ हे अंधश्रद्धेचे प्रतिपादक नसून आत्म प्रचीतीविना कोणतीहि गोष्ट सिद्ध मानूं नये अशाविषयी त्यांचा मोठा कटाक्ष असे.

दिवाळखोराचा मांड । पाहातां वैभव दिसे उदंड ॥

परी ते अवघे थोतांड । भंड पुढें ॥ १०-८-१५

तैसें प्रचितीवीण ज्ञान । तेथें नाही समाधान ॥

करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत केलें ॥ १६

गीतेंतहि बुद्धिवादाचाच पुरस्कार केला असून अंधश्रद्धेला तामस ठरविलें आहे व तिला थारा दिलेला नाही. एवढ्या बाबतींत गीता व दासबोध यांच्यांत तंतोतंत साम्य आहे. पण ज्ञानप्राप्तीच्या साधनांतला गीतेंतील स्वावलंबीपणा संतकालीन वाङ्मयांत मुळांच राहिलेला नव्हता.

गीतेंतील आठव्या अध्यायांत अर्चिरादि मार्ग व धूम्रादि मार्ग यांचें वर्णन असून:—

एकया यात्यनावृत्तिं अन्यया वर्तते पुनः ॥

असा त्या दोहोंत भेद सांगितलेला आहे. त्यावरून उत्तरायणांत शुक्लपक्षांत दिवा मरण आलें, तरच मोक्षप्राप्ति होते, नाहीतर, जन्ममरणाचे फेरे चुकत नाहीत, अशी सामान्य जनांची समजूत झालेली आहे. ही मोठी समजूत अर्थातच समर्थाना मान्य नाही. म्हणून दासबोध दशक ७ समास १० ओवी २२ यांत:—

जितां नाहीं भगवद्भक्ती । मेल्यां कैची होईल मुक्ती ।

असो जे जे जैसे करिती । ते ते पावती तैसें ॥

असा तर्कशुद्ध न्याय समर्थ सांगतात. त्याचप्रमाणे

इतुकें नलगे योगियांसी । तो जीतचि मुक्त पुण्यरासी ।

तिळांजुली पापपुण्यासी । दिधली तेणें ॥ ७-१०-१५

या ओवींत योगी लोकांना उत्तरायणादिकांचा सामान्य नियम लागू नाही असें वर्णन आलें आहे. यांत समर्थांनीं गीतेवेगळें कांहींतरी सांगितलें अशी मोठमोठ्या शात्यांची हि समजूत झाली आहे. परंतु वर उद्धृत केलेली समर्थांची ओवी

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥

या गीतोक्त श्लोकाचाच अनुवाद आहे. गीतेंतील या श्लोकाच्या अर्थाविषयीं भलताच समज कां व्हावा हेंच लक्षांत येत नाहीं.

आतां ज्या एका महत्त्वाच्या मुद्यासंबंधानें समर्थांची व गीतेची एकवाक्यता आहे त्या मुद्याचें विवेचन करून ही तुलना संपवूं. कर्मयोगाच्या संबंधांतली गीतेची भूमिका समर्थांनींच यथार्थ जाणली आहे व त्यांनीं आपल्या काव्यांत तिचा निरलसपणें पुरस्कार केला आहे. संन्याससांप्रदायिकांच्या मतें कर्माचा स्वरूपतः त्याग केला पाहिजे. भक्तिमार्गी संत भक्ति हेंच एक अद्वितीय साधन मानतात, पण त्यांच्या मताप्रमाणेंहि कर्माला फांटाच मिळतो. समर्थ हे 'कर्म, उपासना व ज्ञान' ही त्रयी मान्य करतात आणि त्यांतील कोणतेंहि विशिष्ट साधन इतर दोहोंना बाधक आहे असें ते मानीत नाहीत. जुन्या दासबोधांत प्रपंच व परमार्थ यांचा विरोध असल्याचें ते लिहितात. परंतु नव्या दासबोधांत प्रपंच व परमार्थ दोन्ही साधतां येतात व तसें तें साधणें हाच प्रशस्य मार्ग होय असें त्यांनीं म्हटलें आहे. यावरून पूर्वकालीन वेदान्ती शिकवणीचा परिणाम प्रारंभीं जरी समर्थांच्या मनावर झाला होता तरी समर्थ हे आत्मप्रचितीला योग्य महत्त्व देणारे असल्यानें त्यांनीं अनुभवावरून आपली विचारसरणी बदलली व तिची नीट मांडणी केली असें दिसतें. सिद्ध झाला तरी त्यानें कर्ममार्ग सोडूं नये, (८-९-१२)

साधन सोडीती सिद्धपण गेलें । साधनेंचि भलें सिद्धपण ॥

उपदेश शतक; ३

विरक्त स्थितींतहि कर्मयोगाचें आचरण चालविलेंच पाहिजे (द. २ स. ९ ओ. ११ ते ३९), साधन प्रतिष्ठा सोडली कीं प्राणी पुनः बद्धावस्थेला जातो (द. ७ स. ७ ओ. ६७-६८) असें ते जागोजागीं प्रतिपादन करितात. या बाबतींत गीतेंतल्या पेक्षांहि जोरदार वाणीनें त्यांनीं कर्मयोगाची वकिली केली आहे

असें म्हणतां येईल. उपाधीला कंटाळूं नये, पण उपाधीपासून अलिप्त असावे हाच त्यांच्या शिकवणीचा मथितार्थ आहे.

उपाधी देहेबुधितें वाढविते ।

हा सिद्धान्त त्यांना मान्य आहे; पण त्यावर तोड म्हणून ते लगेच प्रश्न करितात की;

परी सज्जना केवि बाधूं शके ते ॥ म० श्लोक १६८

सिद्धदशा प्राप्त झाल्यावर उपाधीच्या भयानें उपाधीपासून दूर दूर पळणें हें अश्लाघ्यवाणें असल्यामुळें सिद्धांनीं व विरक्तांनीं कर्मयोगाचरण सोडूं नये असा समर्थांचा उपदेश आहे. या संबंधांत सिद्धलक्षणें द. ८ स. ९ आणि विरक्तलक्षणें दशक २ समास ९ यांचें समर्थ सांप्रदायिकांनीं पुनः पुनः पारायण करावें. गीतेंत स्थितप्रज्ञाचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व लक्षणें सांगून त्यांहून अधिक व्याप व आटोप करण्याचा दंडक समर्थांनीं घालून दिला आहे. समर्थांनीं सिद्ध व विरक्त हे शब्द साधकावस्थेंतल्या व्यक्तीला अनुलक्षून योजिले नसून आत्मज्ञान झालेल्यांनाच अनुलक्षून योजिले आहेत.

समर्थांच्या वेळीं शाब्दिक वेदान्त इतका बोकाळला होता की, वेदान्ताचा आधार घेऊन क्रियाभ्रष्ट व क्रियाशून्य झालेल्या लोकांनीं समाज भारून टाकला होता. त्यामुळें शाब्दिक ज्ञान व त्या पोपटपंचीच्या आधारावर अधिष्ठित झालेली क्रियाशून्यता यांचा खरपूस समाचार घेणें समर्थांना प्राप्त होते.

क्रियेविण शब्दज्ञान । तेंचि स्वानाचें वमन । १२-१०-३०

म्हणूनच

क्रियेवीण वाचाळता तोचि मोठी । म. श्लोक १८२

क्रियेवीण वाचाळता वेर्थ आहे । म. श्लोक ११४

असें त्यांनीं अट्टाहासानें प्रतिपादिलें, आणि स्वतःच्या क्रियाशून्यतेला वेदान्ताचा आधार घेणाऱ्यांचा त्यांनी तीव्र निषेध केला.

एसें वैभवें भुलले । आणि आधार घेऊं लागले । जु. दा. १०-३६

कोण पुसे बापा ज्ञान हे शाब्दिक । क्रिया अलौकिक सत्य जाण

वि. वि. अभंग ८५२-११

उलटपक्षां ज्ञानाचें लक्षण सांगतांना

ज्ञानाचें लक्षण क्रियासंरक्षण । वि. वि. अभंग ७२१

असें सांगितलें.

गीतेच्या उपदेशाची सगळी उभारणी जशी बुद्धिवादावर केलेली आहे तशीच समर्थांनी आपली शिकवण विवेक व विचार यांच्यावर आधारली आहे. विवेक व विचार हे शब्द समर्थांच्या कवितेंत किती वेळां आले असतील त्याची गणतीच करवत नाही. वैराग्य शब्दाला देखील ते विवेक शब्दाची जोड दिल्या-खेरीज राहात नाहीं. त्यांना नुसतें वैराग्य नको होतें तर विवेक वैराग्य हवें होतें.

विवेकेविण वैराग्य केलें । तरी अविवेकें अनर्थां घातलें । १२-४-६

विवेकवैराग्य तें ऐसें । नुसतें वैराग्य हेंकाडपिसें । १२-४-१९

म्हणौन विवेक आणि वैराग्य । तेचि जाणिजे महद्भाग्य । १२-४-२०
अर्शा वचनें हेंच सिद्ध करतात. गीतेच्या पूर्वीच्या उपनिषदांत विवेक हा शब्द क्वचितच आढळतो. छांदोग्यांत (६-९-२) तो एकदा आला आहे. कठोप-निषदांतहि एकाच ठिकाणीं आला आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेंत विवेक हा शब्द योजला नसला तरी तोच अर्थ ' बुद्धि ', ' बुद्धियोग ' या शब्दांनीं दर्शविला आहे.

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो । (गी. १८-५१)

बुद्धियोगमुपाश्रित्य । (गी. १८-५७)

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि । (गी. २-३९).

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय । (गी. २-४९)

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृत दुष्कृते । (गी. २-५०)

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि । (गी. २-५१)

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य । (गी. २-६६),

एतद् बुध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्चभारत (गी. १५-२०)
इत्यादि वचनांत बुद्धीचें म्हणजेच विवेकाचें महत्त्व मुक्तकंठानें गायिलें आहे.

दासबोधांतहि समर्थांनीं

बुद्धीवीण माणुस काचें । १५-१-१५

बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि । १५-१०-२९

असा बुद्धीचा महिमा वर्णिला आहे. पण विवेक हा शब्द त्यांचा फार आवडता दिसतो. त्याचा दासबोधांत व मनोबोधांत किती ठिकाणीं उपयोग केला आहे त्याची गणतीच करवत नाही. तथापि त्यांतलीं कांहीं निवडक स्थळें पाहाः—

हें प्रचितीचें बोलणें । विवेकें प्रचित पाहाणें । ६-९-२५

विवेकें सिघ्रचि मुक्त होणें । ६-९-३१

विवेक पाहिल्याविण । जो जो उपाव तो तो सीण । ८-७-६५

विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु । १०-९-२८

विवेकें विचारें राजकारणें । अंतर शृंगारिजें ॥ १८-६-१

ऐसीं हें विवेकाचीं कामें । विवेकी जाणतील नेमैं । १८-८-१४

ऐसी हे समर्थ पदवी । विवेकें होते ॥ १८-१०-४६

मुळापासून सेवटवरी । विवेकी विवेकें विवरी । २०-७-२७

असे अनेक उतारे देतां येतील पण दासबोधाचा शेवट विचाराच्या प्रशंसेनेच केला असल्यामुळे तेवढा एक उतारा देऊन हें प्रकरण संपवूं:—

ऐसीं हें विचाराचीं कामें । उगेंच भ्रमों नये भ्रमैं । २०-१०-३७

या दासबोधांतील शेवटच्या ओवीत गीतेंतील

विमृश्यै तदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥

यांतील बुद्धिवादाचीच भूमिका अनुसरलेली दिसते.

सारांश, गीतेंत ज्याप्रमाणें व्यवहार व वेदान्त यांचा मेळ घातला आहे तसाच दासबोधांत व इतर कवितेंतहि समर्थीनां प्रपंच व परमार्थ यांचा मेळ घातला आहे:—

परमार्थी आणि विवेकी । त्याचें करणें माने लोकीं ।

असाच समर्थांचा अनुभव व उपदेश होता. समर्थीना मिळमिळीतपणा मुळीच आवडत नसे. गीतेंत विभूतियोगांत:—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोऽश संभवम् ॥

या श्लोकांत जें जें भव्य व उदात्त तें तें भगवंताचें प्रतीक असें म्हटलें आहे. म्हणून समर्थांहि असाच घोष करितात कीं:—

कांहीं येक उत्कटेंविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण । १९-६-२४

उत्कट भव्य तेंचि ध्यावें । मळमळीत अवघेंचि टाकावें ।

निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ १९-६-१५

अशा प्रकारची कीर्ति संपादन करण्याचें साधन म्हणून समर्थ सांगतात:—

बुद्धि करावी स्वाधीन । मग हें मजूर आहे मन ।

हेंचि करावें साधन । दास म्हणे ॥

या उपदेशास अनुसरून आपणा सर्वांच्या बुद्धीला योग्य वळण देण्याला या समर्थ-

वाग्देवतामंदिरांतला समर्थांचा काव्यसंग्रह समर्थ होईल अशी आशा प्रगट करून हा निबंध समर्थचरणीं निवेदन करितों.

परिशिष्ट

दासबोध

ऐसा हा सत्वगुण सात्विक ।
 संसारसागरीं तारक ।
 येणें उपजे विवेक ।
 ज्ञानमार्गाचा ॥ २-७-८६
 सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं ।
 सर्वथा होणार नाहीं ।
 अज्ञान प्राणी प्रवाहीं ।
 वाहात चि गेले ॥ ५-१-२१
 ब्रह्म ब्रह्मांडीं कालवले ।
 पदार्थांसी व्यापून ठेले ।
 सर्वामध्यें विस्तारले ।
 अंशमात्रें ॥ ७-४-३५
 ब्रह्मामध्यें सृष्टि भासे ।
 सृष्टीमध्यें ब्रह्म असे । १६
 पंचभूर्तीं असे मिश्रित ।
 परंतु तें पंचभूतातीत ।
 पंकीं आकाश अलिप्त ।
 असोनि जैसें ॥ २०
 देवास भजतां देवलोक ।
 पित्रांस भजतां पित्रलोक ।
 भूतास भजता भूतलोक ।
 पाविजेतो ॥ ९-१०-१०
 जेणें जयास भजावें ।
 तेणें त्या लोकासी जावें ।

गीता

सत्वात्संजायते ज्ञानम् ॥ १४-१७
 तद्विद्धि प्रणिपातेन । परिप्रश्नेन सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं । ज्ञानिनस्तत्त्व-
 दर्शिनः ॥ ४-३४
 मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥
 मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं
 तेष्ववस्थितः ॥
 नच मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगभैश्व-
 रम् ॥
 भूतभृन्नच भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥
 यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो
 महान् ॥
 तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युप-
 धारय ॥ ९।४ ते ६
 देवान्देवयजो यान्ति
 पितृन्यान्ति पितृव्रताः ॥
 भूतानि यान्ति भूतेज्या
 यान्ति मघाजिनोऽपि माम् ॥ ९-२५

निर्गुणीं भजतां व्हावें ।
 निर्गुणचि स्वयें ॥ ११
 म्हणौन कर्म आरंभिलें ।
 कांहीं येक सांग घडलें ।
 जेथजेथें अंतर पडिलें ।
 तेथें हरिस्मरण करावें ॥ ११-९-२

विषयजनित जें जें सुख ।
 तेथेंचि होतसे परम दुःख ।

जुना. ६।६५

परपीडेचा संतोष । निष्ठुरपणाचा हव्यास
 २-६-२१

केले गळाचे नवस । राडिवेडीचे सायास ।
 काष्ठयंत्र छेदी जिव्हेस । तो तमोगुण ॥
 २-६-२९

येथें ज्या देवाचें भजन करावें ।
 तेथें ते देवलोकीं राहावें । ४-१०-२३

श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समा-
 धान ।

शुद्ध जालें आत्मज्ञान । तो सत्वगुण ॥
 २-७-६१

सकळांसीं नम्र बोले । मर्यादा धरून

ॐ तत्सदिति निर्देशो
 ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च
 यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ १७-२३
 सद्भावे साधुभावे च
 सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥
 प्रशस्ते कर्मणि तथा
 सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ १७-२६
 ये हि संस्पर्शजा भोगा
 दुःखयोनय एव ते ॥ ६-२२

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीड्या क्रियते तपः ॥
 परस्योत्सादनार्थेवा तत्तामसमुदाहृतम् ॥
 १७-१९

यान्ति देवव्रता देवान् ॥९-२५
 यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कले-
 वरम् ॥

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भाव भाविताः
 ८-६

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनि-
 ग्रहः ॥

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमान समुच्यते ॥
 १७-१६

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ॥

चाले । अफला कांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिच-

जन सर्व तोषविले । तो सत्वगुण ॥ ६३

क्षते ॥ १७-१७

जेणे जिंकिली रसना ।

तृप्त जयाची वासना ।

जयास नाहीं कामना । तो सत्वगुण ॥

५६

आपकार्याहून जीर्वा ।

परकार्यसिद्धी करावी ॥

मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्वगुण ॥

६५

ऐसे मूर्ख अज्ञान जन ।

केले संकल्पे बंधन ।

शत्रु आपणासि आपण ।

होऊन ठेला ॥ ८।७।३०

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः

आत्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६-५

येक जीवात्मा दुसरा शिवात्मा ।

तिसरा परमात्मा जो विश्वात्मा ।

चौथा जाणजे निर्मळात्मा ।

ऐसे च्यारी आत्मे ॥ ८-७-४५

भेद उंच नीच भासती ।

परी च्यारी येकचि असती ।

येविषीं दृष्टान्त संमती ।

सावध ऐका ॥ ४६

द्वाविमौ पुरुषौ लोके ।

क्षरश्चाक्षर एवच ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि

कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १५-१६

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः

परमात्मा उदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य

विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १५-१७

यस्मात्क्षरमतीतोऽहं

अक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदेच

प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १५-१८

ये यथा मां प्रपद्यन्ते

तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ ४।११

जैसा भाव ज्यापार्शी ॥

तैसा देव तयार्शी ॥ जुना. ६।१३

जैसे जयाचें भजन ॥

तैसेचि ये समाधान ॥ ६।१५

अखंड भ्रांती पडे । केला निश्चय विघडे ।

अत्यंत निद्रा आवडे । तो तमोगुण ॥

२-६-८

करुं आवडे अप्रमाद । तो तमोगुण ॥

१९

बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें
नेसावें ।

दुसऱ्याचें अभिळाषावें । तो रजोगुण ॥

२-५-१०

दुसऱ्याचें सर्व जावें । माझेंचि बरें असावें ।

ऐसें आठवे स्वभावे । तो रजोगुण ॥ १६

जे शस्त्रें तोडितां तुटेना । जे पावकें

जाळितां जळेना ।

कालवितां कालवेना । आपें करुनी ॥

६-२-१६

जे वायोचेनि उडेना । जे पडेना ना

झडेना ॥

जे घडेना ना दडेना । परब्रह्म ते ॥ १७

सत्त्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरा-

वृत्ती ॥

तमोगुणें अधोगती । पावति प्राणी ॥

२-५-२

नाना अवतार धरणें । दुष्टांचा संहार करणें ।

धर्म स्थापाया कारणें । विष्णूस जन्म ॥

१०।४।४१

करी दुर्जनाचा संहार । भक्तजनासी

आधार ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वं देहि-

नाम् ॥

प्रमादालस्य निद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥

१४-८

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भ-

वम् ॥

तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥

१४-७

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमःस्पृहा ॥

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥

१४-१२

नैनं छिदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयं अक्लेद्योऽशोष्य

एव च ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥

२-२३-२४

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति

राजसाः ॥

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति

तामसाः ॥ १४-१८

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

४-८

ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥

६।७।२९

जैसे जयाचें भजन । तैसाचि देवहि आपण।
म्हणौन हे आवघें जाण। आपणाचि पार्सी॥

४।८।१४

या कारणें ज्ञानासमान । पवित्र उत्तम
न दिसे अन्न ।

म्हणौन आधीं आत्मज्ञान । साधिलें

पाहिजे ॥ ५।४।३२

काया वाचा आणी मनें । पत्रें पुष्पें फळें
जीवनें ।

कांहींतरी येका भजनें । सार्थक करावें ॥

२।४।११

येथें ज्या देवाचें भजन करावें । तेथें ते
देवलोकीं राहावें । ४।१०।२३

शुक्लपक्ष उत्तरायेण ।

गृहीं दीप दिवा मरण ।

अंतीं राहावें स्मरण ।

गतीकारणें ॥ ७।१०।१४

उत्तरायेण तें उत्तम ।

दक्षिणायेन तें अधम ।

हा संदेहीं वसे भ्रम ।

साधु तो निःसंदेह ॥ १३

इतुके नलगे योगियांसी ।

तो जीतचि मुक्त पुण्यरासी ।

तिळांजुळी पापपुण्यासी ।

दिघली तेणें ॥ १५

भक्त भगवंतीं अनन्य ।

त्यासी बुद्धि देतो आपण ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं ॥

४-११

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

४-३८

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।

देवान् देवयजो यान्ति पितृन्यान्ति पितृ-
व्रताः ॥

अग्निज्योतिरहः शुक्लः

षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ।

ब्रह्मब्रह्म विदो जनाः ॥ ८-२४

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः

षण्मासा दक्षिणायनम् ॥

तत्र चांद्रमसं ज्योतिः

योगी प्राप्य निवर्तते ॥ ८-२५

नैते सूती पार्थ जानन्

योगी मुह्यति कश्चन ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु

योगयुक्तो भवार्जुन ॥ ८-२७

ददामि बुद्धियोगं तं

येन मामुपयान्ति ते ॥ १०-१०

येदर्थी भगवद्वचन ।
 सावध ऐका ॥ १०।७।३०
 बुद्धि भगवंताचें देणें ।
 पालटेना ॥ २९
 सकळ विद्येमध्ये सार ।
 अध्यात्म विद्येचा विचार ।
 दशमोध्याई सारंगघर ।
 भगवद्गीतेसि बोलिला ॥ ७।१।२७
 वेवसाई जो मळिण ।
 त्यासि न कळे निरूपण ॥ ७-१-५०
 त्या मूळ पुरुषाची वोळखण ।
 ते मूळ मायाचि आपण ।
 सकळ कांहीं कर्तेपण ।
 तेथेंचि आलें ॥ ८।३।१४
 तैसी बीजरूप मूळ माया ।
 विस्तार जाला तेथुनिया ।
 तिचें स्वरूप शोधुनिया ।
 बरें पाहावें ॥ १०।९।३
 मूळ माया मूळ प्रकृति ।
 मूळपुरुष ऐसें म्हणती ।
 शिवशक्ति नामें किती ।
 नाना प्रकारें ॥ १०।१०।७
 दोनी पुरुष लोकीं असती ।
 क्षराक्षर बोलिजे ती ।
 सर्वभूतें क्षर म्हणती ।
 अक्षर कूटस्त बोलिजे ॥ १०।१०।४५
 उत्तम पुरुष तो आणिक ।
 निष्प्रपंच निष्कळंक ।
 निरंजन परमात्मा थक ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां ॥ १०-३२

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च
 बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥
 कार्यकारणकर्तृत्वे
 हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ १३-२०

द्राविमौ पुरुषौ लोके
 क्षरश्चाक्षर एवच ।
 क्षरः सर्वाणि भूतानि
 कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १५-१६
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः
 परमात्मेत्युदाहृतः ।
 यो लोकत्रयमाविश्य

निर्विकारी ॥ ४६
मी तरुणा मी सुंदर ।
मी बलाढ्य मी चतुर ।
मी सकळांमध्ये थोर ।
म्हणे तो रजोगुण ॥ २-५-१४
दुसऱ्याचें सर्व जावें ।
माझेचि बरें असावें ।
ऐसें आठवे स्वभावे ।
तो रजोगुण ॥ १६
ईश्वरें मोठें सूत्र केलें ।
मनुष्यमात्र गुंतोन राहिलें ।
लोभाचें गुंडाळें केलें ।
उगवेना ऐसें ॥ १७।२।३०
आत्मा देहामध्ये असतो ।
नाना सुखदुखें भोगितो । १७।६।१
घन्य विष्णु पाळण करिसी ।
येकांशें सकळ जीवांसीं ।
वाढविसी वर्तविसी ।
जाणजाणों ॥ १८।१।४
पुढें शिवात्मा तोचि जीवात्मा ।
जन्म घेतो ॥ २०।१।२५
विधिप्रपंच तरु वाढला ।
वाढता वाढता विस्तीर्ण झाला । २०।८।१
माया उल्लंघाया कारणें ।
देवासी नाना उपाय करणें ।
अध्यात्म श्रवणपंथेचि जाणें ।
प्रत्ययाने ॥ २०।९।१४
शास्त्रांचा बाजार भरला ।
देवांचा गलबला जाला ।

विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १५-१७
आढयोऽभिजनवानस्मि ।
कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ १६-१५

असौ मया हतः शत्रुः ।
हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहंभोगी ।
सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १६-१४
दैवी ह्येषागुणमयी ।
मम माया दुरत्यया ॥ ७-१४

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि ।
भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ॥ १३-२१
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नं ।
एकांशेन स्थितोजगत् ॥ १०-४२

ममैवांशो जीवलोके ।
जीवभूतः सनातनः ॥ १५-७
ऊर्ध्वमूलमधः शाखं ।
अश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥ १५-१
मामेव ये प्रपद्यन्ते ।
मायामेतां तरन्ति ते ॥ ७-१४

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं ।
यजन्त इह देवताः ॥ ४-१२

लोक कामनेच्या व्रताला ।

झोंबोन पडती ॥ ११।२।२३

प्रकृतीमधील देव ।

तो प्रकृतीचा स्वभाव । ११।२।३६

जर्नी जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावें।

१८।४।३५

नारायेण असे विश्वीं ।

त्याची पूजा करीत जावी ।

या कारणें तोषवावी ।

कोणीतरी काया ॥ १५।९।२५

ऐसी माझी उपासना ।

आणितां न ये अनुमाना ।

नेऊन घाली निरंजना ।

पैलिकडे ॥ २९

देउळें म्हणिजे नाना शरीरें ।

तेथें राहिजे जीवेश्वरें । १७।१।१३

तेथें चंद्र सूर्य ना पावक ।

नव्हे काळोखें ना प्रकाश । १७।२।५

मनाचे श्लोक

विकारें घडे हो जर्नी सर्व चीची ॥ ५

असे हो जया अंतरीं भाव जैसा । ३५

अनन्यास रक्षीतसे चापपाणी । ३५

जनाकारणें देव लीलावतारी ।

बहुतांपरीं आदरें वेषधारी ।

तया नेणती ते जन पापरूपी ।

दुरात्मे महां नष्ट चांडाळपापी ॥ १२६

अविद्यागुणें मानवा ऊमजेना । १४३

स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ ८-३

सर्वभूतस्थितं यो माम् ।

भजत्येकत्वमास्थितः ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि

स योगी मयि वर्तते ॥ ६-३१

अहमात्मा गुडाकेश

सर्वभूताशय स्थितः ॥

न तद्भासयते सूर्यो ।

न शशांको न पावकः ॥ १५-६

गीता

ध्यायतो विषयान्पुंसः

...बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ २-६३

ये यथा मां प्रपद्यन्ते ॥ ४-११

अनन्याश्चित्तयन्तो मां..... ९-२२

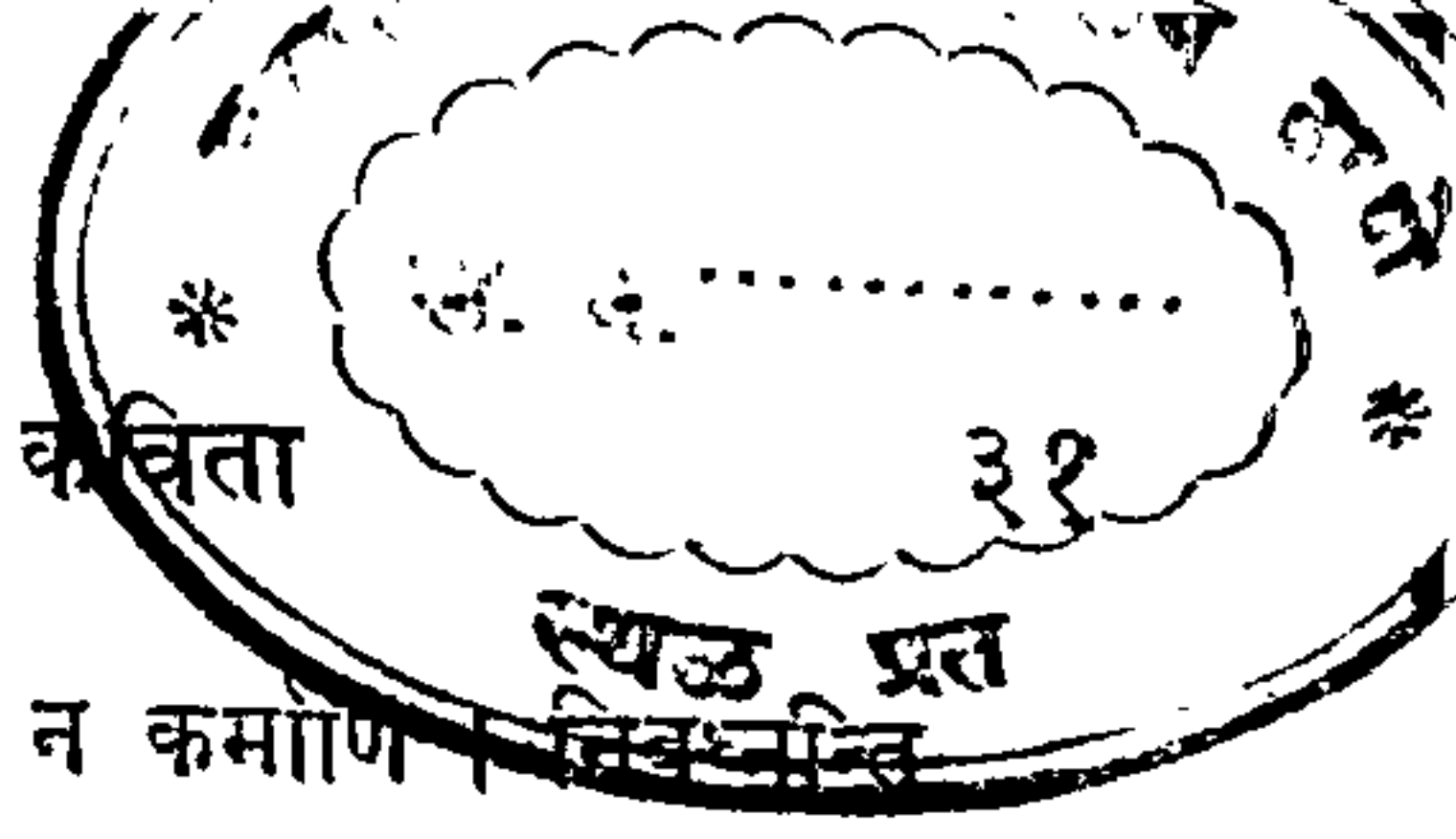
परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृतां

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ४-८

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामज-

मव्ययम् ॥ ७-५२

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ॥

उपाधी देहेबुधिते वाढवीते ।
परी सज्जना केवि बाधूं शके ते ॥ १६८
जयाचेनि संगें महांदुख भंगे । २०३
नसे गर्व आंगीं सदा वीतरागी ।
क्षमा शांति भोगी दयादक्ष योगी ।
नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा ।
यहीं लक्षणीं जाणजे योगिराणा ॥ १३४
गुणें गोविलें जाहलें दुख देहीं । १४०

जनीं जाणता पाय त्याचे धरावे ।
गुरु अंजनेवीण तें आकळेना । १४१

रामदास कविता

दास म्हणे ओढाळ । आटोपीना ॥
तो चांडाळ ॥ वि. वि. अभंग ३८२
मनं चोरटें घरीलें नित्यनेमें जंजरिलें ॥
वि. वि. अभंग ५०५

कोणत्या उद्योगी नाही घडे पाप ॥
संसारी निष्पाप कोणताचि ॥
वि. वि. अभंग २२६
कर्म करीती आवडी फलाशेची नाही
गोडी ॥ वि. वि. अभंग २९३
घन्य घन्य तोची ज्ञाता ॥

पांचा लक्षणी पुरता ॥
राखे गुरुपरंपरा । देव सगुण दुसरा ॥
विवेकवैराग्य सोडीना कर्मउपासना
सांडीना ॥ वि. वि. अभंग २९३ ते
३०२।७०९

आत्मवन्तं न कर्माणि विवर्धन्ति
धनंजय ॥ ४-४१

त्रायते महतो भयात् ॥ २-४०
प्रजहाति यदा कामान्
सर्वान्पार्थ मनोगतात् ॥ २-५५
वीतरागभयक्रोधः
स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ २-५६
निवर्धन्ति महाबाहो देहे
देहिनमव्ययम् ॥ १४-५
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ॥ ४-३४

गीता

चंचलं हि मनः कृष्ण ॥
प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥ ६-३४
असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहंचलं
अभ्यासेन तु कौन्तेयवैराग्येणच गृह्यते ॥
६-३६

सवोरंभा हि दोषेण
धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ १८-४८

मा कर्मफलहेतुर्भूः ॥
माते संगोऽस्त्व कर्मणि ॥ २-४७
अद्वेषा सर्व भूतानां ...अ. १२-श्लो.
१३-१९
समदुःखसुखः स्वस्थः अ. १४ श्लो.
२४ ते २६
बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो ...अ. १८
श्लो ५१ ते ५३

(४)

श्रीसमर्थ रामदास आणि समाजसेवा

(लेखक—श्री. नारायण गोविंद चापेकर, एल्.एल्. बी., बदलापूर)

अनुभवावरून असे म्हणतां येतें कीं, जडसृष्टि ही जीवांच्या उपभोगाकरतांच परमेश्वरानें निर्माण केली आहे. जीवांचें जीवित जड पदार्थांवर अवलंबून आहे. जीव हा ह्या अचेतन सृष्टीचा उपभोक्ता आहे. अर्थात् जडसृष्टि उपभोग्य आहे. ह्या जडसृष्टीतील एकहि पदार्थ निरुपयोगी अथवा निरर्थक निर्माण केलेला आहे असें सिद्ध करणें कठीण आहे. जीवसृष्टीमध्येहि मनुष्यसृष्टि व मनुष्येतरसृष्टि असा भेद करणें अवश्य आहे. कारण मनुष्य हा मनुष्येतर प्राण्याला तो आपल्या जीवनासाठींच निर्माण झाला आहे असें समजतो. अनुभवहि तसाच आहे. मनुष्य हा जड पदार्थ व मनुष्येतर प्राणी ह्यांवर जगतो व भरभराटतो. ह्यामुळे त्या सर्वांना आर्थिक किंमत आहे. बाजारांत त्यांची खरेदीविक्री होते. पैसे देऊन आपल्या उपभोगाकरतां मनुष्य जड पदार्थ व मनुष्येतर प्राणी विकत घेतो. मनुष्याचें उपभोक्तृत्व इतकें व्यापक आहे. उपभोग्य उपयुक्त असतें आणि उपयुक्ताला किंमत येते. मनुष्य हा उपभोक्ता व मनुष्येतर सर्व जडाजड सृष्टि उपभोग्य अशी वस्तुस्थिति असल्याचें आपणांस आढळून येतें. मनुष्यांतहि दुर्बल माणसें सबल माणसांना उपभोग्यादाखल होतात. गुलामगिरी हें ह्याचेंच फल होय. अशा माणसांना— स्त्री-पुरुषांना किंमत येते. बाजारांत त्यांची देवघेव होते. मालमत्ते-प्रमाणें त्यांचें वाटप करण्यांत येतें. आज गुलामगिरी जरी पूर्वीच्या स्वरूपांत बंद असली तरी नोकरांच्या स्वरूपांत ती अंशरूपानें अजूनहि प्रतीत होत आहे. पैशा-

करतां आपण आपल्याला विकलें म्हणजे आपला उपभोग किंवा उपयोग आपण दुसऱ्याला करून देतो, आपण चेतनसृष्टीतून जडसृष्टीत जातो, आपण परतंत्र होतो. ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, मनुष्यांतहि उपभोक्ते थोडेच असतात. श्रीसमर्थ ह्या उपभोक्त्यांना महंत असें म्हणतात. स्वतंत्र असणे हें महंतांचें मुख्य लक्षण.

परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्यां ॥ १४।१।२२

स्वतंत्रता मोडूं नये । निरापेक्षा तोडूं नये ।

परापेक्षा होऊं नये । क्षणक्षणा ॥ २३

आपल्या उपयोगासाठीं उपभोग्याला उपभोक्ता किंमत देतो, परंतु उपभोक्त्याला किंमत कोण देणार ! त्याला किंमत आली कीं, तो उपभोग्यांतच मोडूं लागणार. परंतु मनुष्य जर पूर्णपणें स्वतंत्र असेल, 'परापेक्षा' नसेल, तर तो जुलमी राक्षस बनण्याचाच संभव अधिक. तो स्वतंत्र म्हणजे स्वार्थतंत्र होईल. " भोगीं मन असो नये " असें समर्थ महंतांचें लक्षण सांगतात. परंतु बलिष्ठ उपभोक्त्यांचें मन भोगांच्या ठिकाणींच सदैव असणार हें उघड आहे.

तेथें कैचा परोपकार । केला बहुतांचा संहार ।

पापी अनर्था अपस्मार । सर्व अबद्धी ॥ १९-३-१५

हें समर्थांचें वर्णन अशा उपभोक्त्याला लागू पडतें. उपभोक्त्यांचें हें अवलक्षण मानलें, तर मनुष्य उपभोक्ता असतां कामा नये, हेंच सिद्ध होत नाही काय ! मार्गें केलेल्या विवेचनावरून प्रत्येकानें उपभोग्य असावें अशीच सृष्टिकर्त्याची योजना असली पाहिजे असें अनुमान करतां येतें. उपभोग्याला किंमत असते; उपभोक्त्याला नाही हें आपण पाहिलेंच आहे. आतां उपभोक्ता मनुष्य उपभोग्य म्हणावयाचा तर त्याचा उपभोक्ता कोण हा प्रश्न उत्पन्न होतो. त्याचें उत्तर हें कीं, सर्वांचें उपभोक्तृत्व समाजाकडे आहे. समाज हा उपभोक्ता व जगांतील प्रत्येक जड पदार्थ, प्रत्येक जंतू, प्रत्येक प्राणी, प्रत्येक मनुष्य हा उपभोग्य, अशी व्यवस्था दिसते. समर्थांची सर्व शिकवण ह्या कल्पनेस अनुसरून असल्याचें दिसून येतें. उपभोग्य म्हणजे उपयोगी. उपयुक्ततेलाच किंमत असते. समर्थ म्हणतात, समाज जो उपभोक्ता तो अशा माणसास किंमत दिल्यावांचून राहात नाही. त्याच्या उपयुक्ततेप्रमाणें त्याला किंमत येते.

न्याय नीति भजन मर्यादा । काळ सार्थक करी सदा ।

दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैची ॥ १९।४।१४

कारण,

मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारीं ॥ १९।४।२९
स्वार्थाच्या मार्गे लागलेला मनुष्य दरिद्री होतो; समाजाच्या उपयोगी पडणारा संपन्न होतो. ह्या शिकवणुकींतच रामदासांचें वैशिष्ट्य आहे असें मला वाटतें.
मनुष्याला उपयोगी पडणारा उपभोग्य व समाजाला उपयोगी पडणारा उपभोग्य ह्यांत महत्त्वाचा भेद आहे. समाजाला उपयुक्त होणाऱ्याला आपल्या बुद्धीचा उपयोग करावा लागतो. समाजाचा प्रत्यक्ष ताबा त्याच्यावर नसतो. परंतु मनुष्य उपभोक्त्याची गोष्ट निराळी आहे. तो पदार्थाचा अथवा प्राण्याचा उपयोग कसा करावयाचा तें आपण ठरवितो. मनुष्यामनुष्यांत उपभोग्य व उपभोक्ता हें नातें असणें इष्ट नाहीं. प्रत्येक माणूस समाजोपयोगी असावा व मनुष्येतर प्राणी अगर पदार्थ मनुष्योपयोगी असावा ही स्थिति उच्च संस्कृतीची द्योतक होय. बहुजनसमाज अल्प समाजाचा उपभोगविषय बनला तर ती स्थिति समाजाच्या नाशास कारणीभूत होते. समाजोपभोग्य मनुष्यसंख्येत समाजविकासाचें माप आपणांस सांपडतें. आपल्या स्वतःच्या उपयोगार्थ मनुष्यांना राबवण्याची प्रवृत्ति अत्यंत हानिकारक होय. परिणामी ही प्रवृत्ति घातक होत असल्याकारणानें रामदासांनीं तिला दारिद्र्यकारक ठरविली आहे. रामदासांची सर्व शिकवण ह्या तत्त्वाला धरून आहे. हें कसें तें आपण आतां पाहूं.

आधीं प्रपंच करावा नेटका ।

हा पहिला नियम समर्थींनीं घालून दिला आहे. ह्या वचनाचा विपर्यास वारंवार केलेला आढळतो, म्हणून त्याविषयी थोडा विस्तार करणें अवश्य आहे. रामदास प्रपंच करावयास सांगतात, तो परमार्थाकरतां सांगतात, हें विसरतां कामा नये. परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी । तरी तूं येमयातना भोगिसी । १२।१।४
माझा जीव आणि दुसऱ्याचा जीव एकच आहे हें ध्यानांत ठेवून प्रपंच करील त्याच्याचकडून प्रपंच व परमार्थ हे एकदम चालविले जातील. प्रपंचांत परमार्थ साधावयाचा असतो. जो आपल्यापुरतें किंवा आपल्या बायकामुलांपुरतेंच पाहतो, पराला आत्मवत् मानीत नाहीं, आपल्याच पोळीवर सर्व तूप ओढून घेतो, त्या करंट्याला परमार्थ कसा होणार ! प्रपंच नेटका करावा म्हणजे इतरांना लुबाडून बायकामुलांची धन करावी आणि मग वृद्धपर्णी परमार्थाकरतां ' हरि हरि ' म्हणत बसार्वे असा रामदासांच्या उपदेशाचा अर्थ नाहीं.

प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥ १२-१-९

असें ते निक्षून सांगतात. विरक्त माणसानें संसारांत राहावें अशी त्यांची शिकवण नाही. ते म्हणतात—

वैराग्यें करावा त्याग । तरीच परमार्थयोग ।

प्रपंचत्यागें सर्वसांग । परमार्थ घडे ॥ १२।७।९

अविरक्त माणसानें प्रपंच केलाच पाहिजे. परंतु रामदास सांगतात, भांडवलशाहीचा तो प्रपंच नसावा. तो असा करावा कीं,

जेणेकरितां उभय लोक । संतुष्ट होती ॥ ११।३।२

दुसऱ्याशीं आपण कसें वागतों त्यावर आपला परमार्थ अवलंबून आहे. आपण मोक्षाच्या मार्गावर आहों कीं नाही हे त्यावरूनच ताडतां येतें. बाकी सर्व धार्मिक आचार चित्तशुद्धीच्या पलिकडे आपणांस नेऊं शकत नाहीत. म्हणून सामान्य माणसानें प्रपंचांत राहून तो परमार्थरूपानें चालविण्याचा उपदेश अत्यंत उपयुक्त ठरतो. ज्ञानोत्तर कर्मापेक्षां हा रामदासी उपदेश शतपटीनें बरा व शास्त्रीय म्हटला पाहिजे. परमार्थबुद्धीनें केलेला प्रपंच कमी बंधनकारक होईल परंतु त्याच्या योगानें जन्ममृत्यू टळणार नाहीत.

तैसा संसारें दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला ।

तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ३।६।७

संसाराचा ज्याला वीट आला तोच खऱ्या परमार्थाला अधिकारी होतो. आणि वीट आलेल्या माणसाला संसार करा म्हणून कोण सांगणार ? म्हणून परमार्थाला अनधिकारी माणसांनीं प्रपंच करावा, पण तो समाजाकरतां करावा. समाज घनी आणि मी नोकर अशा भावनेनें करावा.

समाजोपभोग्य माणसाच्या सर्व क्रिया समाजोपयोगीच असाव्या लागतात. एवढ्याचसाठीं समर्थांच्या उपदेशांत समाजहितक्रिया अधिक प्रमाणांत आढळतात. लोकांना शहाणे करून सोडण्याचा आग्रह एकत्र्या रामदासांनींच धरला आहे. महंतांच्या लक्षणांमध्ये

बहुत जनास शहाणे करी । नाना विद्या त्या विवरी ।

स्थूळ सूक्ष्मा ॥ ११।६।१६

असें एक लक्षण नमूद केलेलें आढळतें. ज्ञानावांचून मनुष्यांमध्ये उपयुक्तता उत्पन्न होत नाही हा विचार रामदासांच्या सूक्ष्म व व्यापक बुद्धीची साक्ष देत

आहे.

आपणांकरितां शाहाणे होती । ते सहजचि सोये धारिती । ११।६।१७
शाहाणी झालेलीं माणसें स्वतंत्र कार्यप्रवर्तक होतात हा विचार रामदासांखेरीज
इतरल कोठें सांपडेल ? आणखी पाहा—

महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।

जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ ११।१०।२५.

आपण स्वतः ज्ञान संपादून दुसऱ्यास सज्ञान करित राहावें ही घोषणा समर्थीनीं
अनेक वेळां केली आहे.

तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनास सांगावें । १२।१०।२

अशा रीतीनें वागणाराची आर्थिक किंमत वाढते असें रामदासांचें सांगणें आहे.

सर्व आर्जवी त्याला । काय उणें ॥ १२।१०।१४

सर्व लोक त्याच्या भजनीं लागतात; मग त्याला कमी काय असणार ? शिक्षणा-
वांचून ज्ञान नाही आणि ज्ञानाशिवाय माणसाचा उपयोग नाही म्हणून सकळ
लोक हळू हळू पुण्यश्लोक करित जावे असें सांगून लोकशिक्षणाची आवश्यकता
त्यांनीं प्रतिपादन केली आहे, आणि

पंडित आणि चाटें पोरें । येक कैसीं ॥ १३।१०।१३

असा प्रश्न विचारून ती दृढ केली आहे. लोक सज्ञान व्हावे म्हणून आपल्या-
जवळील ग्रंथ दुसऱ्यांना वाचावयास देण्याविषयीं समर्थ कळकळीनें उपदेश करतात.

आपण वाचीना कधीं । कोणास वाचावया नेदी ।

बांधोन ठेवी बंदीं । तो येक मूर्ख ॥ २।१।७१

दुसऱ्यास शिकवावयाचें म्हणजे आपण स्वतः शिकलें पाहिजे, हें ओघानेंच प्राप्त
होतें; म्हणून समर्थींचा विद्याभ्यासावर फार कटाक्ष आहे.

विद्याअभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥ २।२।८

इतर संतांप्रमाणें समर्थ नुसत्या सात्विक वृत्तीचा उपदेश करून राहात नाहीत.
सुशिक्षित होण्याचा आग्रह करतात.

नेणे आणी नायके । न ये आणी न सिके ।

न करी आणी न देखे । अभ्यास दृष्टी ॥ २।३।११

ही शिक्षणाच्या उपयुक्ततेची जाणीव त्या काळांत असामान्यच मानली पाहिजे.
विद्याहीनाला समर्थ भिकारी संबोधितात (२।३।३४), अर्थात् असा उपदेशक.

आपणांस येत असेल तें हळू हळू सर्वांना सांगून त्यांना शाहाणे करावें असें सांगणार ह्यांत आश्चर्य तें काय ! शिकवण्याचा वीट मनीं मानूं नये (२।२।१०) हा उपदेश रामदासांनीं वारंवार कां केला ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे.

अद्वैताचा अंगीकार केल्याशिवाय लोकहितरतत्वाचा उपदेश करणें अशक्य आहे. द्वैतवादी वैयक्तिक गुणोत्कर्षाविषयीं दक्षता बाळगतात. मी चांगला असलों म्हणजे झालें, मला दुसऱ्याच्या भानगडीत पडण्याचें कारण नाही, अशी त्यांची विचारसरणी असते. परंतु समर्थ नुसत्या व्यक्तिगत गुणांना किंमत देत नाहीत. गुण संपादन करावयाचे ते लोकहितार्थ असें ते समजतात. आपण दुसऱ्याला मारूं नये एवढ्यावर त्यांचें समाधान होत नाही. पण दुसऱ्याला कोणी मारीत असतां आपण त्याचें निवारण केलें तरच आपण गुणी आहों असें ते मानतात.

कोणी येकास मारी । तयास जाऊन वारी ।

जीव बंधनमुक्त करी । तो सत्त्वगुण ॥ २।७।७५

त्याचप्रमाणें परोपकार करण्याचीं कारणें निरनिराळ्या धर्मोपदेशकांनीं निरनिराळीं दिली आहेत. परोपकार करा आणि स्वर्ग मिळवा असें कित्येक सांगतात तर आत्मा सर्वत्र एकच आहे म्हणून दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणें म्हणजे आपल्याच उपयोगी पडणें आहे असा कोटीक्रम दुसरे करतात. रामदासांचें कारण ह्याहून भिन्न आहे. दुसऱ्यावर आपण उपकार केले तर ते आपल्या कार्यास मदत करतात आणि अशा रीतीनें समाजकार्यक्षमता सर्वांची वाढते असें त्यांचें प्रतिपादन आहे.

आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहान थोर ।

तैसाचि करी परोपकार । मनापासुनी ॥ १९।४।२२

ही कल्पना रामदासांचीच आहे. परोपकार करणाराला सर्वांचा पाठिंबा मिळतो.

मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारीं ॥ १९।४।२९

जनतेच्या साहाय्याशिवाय आपणांस कोणतेंहि लोककार्य करतां येणार नाही; जनतेचें साहाय्य मिळविण्यास आपण लोकांच्या उपयोगी पडलें पाहिजे. ह्या कारणास्तव रामदासांनीं परोपकारावर फार भिस्त ठेविली आहे.

परोपकारीं वेची जीव । तो सत्त्वगुण ॥ २।७।६४

आपकार्याहून जीवीं । परकार्य सिद्धी करावी । ६५

परोपकार हें साधन, चळवळ हें साध्य. कांहींतरी करीत असावें; चळवळ करावी;

चळवळीचें सामर्थ्य फार मोठें आहे; हें रामदासांच्या शिकवणुकीचें सार आहे. परोपकार हें लोकसंग्रहाचें साधन आहे.

पृथ्वीमध्ये जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगंवताचीं घरें । २०।४।४
असा मनाचा निर्धार झाला म्हणजेच हातून परोपकार होतो.

रामदासांची शहाणपणाची कल्पनाहि वेगळीच आहे. केवळ विद्वत्तेला ते शहाणपण समजत नाहींत.

जो बहुतांस मानला । तो जाणावा शहाणा जाला । १५।३।२६
लोकप्रियतेत शहाणपण असतें असें त्यांचें म्हणणें दिसतें. ह्यासाठीच बहुतांचे कष्ट करावे लागले तरी ते करून शहाणपण मिळवावें असा त्यांचा उपदेश आहे. आपण समाजाकरतां झटलों, समाजाला प्रिय झालों, म्हणजे आपणांस कांहीं कमी पडणार नाहीं, आपली किंमत आपल्याला मिळेल, असें फळ समर्थ वर्तवितात.

जनीं शहाण्या मनुष्याला । काये उणें । १५।३।२६
असा त्यांचा निश्चयसूचक सवाल आहे. मनुष्याला संपत्ति आवडते हें जर खरें, तर त्यानें शहाणें कां होऊं नये ?

जीवास आवडे संपत्ति । तरी शहाणे व्हावें ॥ १५।३।२४
दुसऱ्यास सुखी करण्यांत नुसती पुण्याची लालूच समर्थ दाखवीत नाहींत. दुसऱ्याला सुखी केल्यानें आपण सुखी होतो.

म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें । तेणें आपण सुखी व्हावें । १४-६-२३
अशी त्यांची प्रतिपादनाची विशिष्ट तऱ्हा आहे. गुणी माणसाला भाग्यश्री लाभलीच पाहिजे असा रामदासांचा दृढ विश्वास आहे.

हे सकळ गुणापासीं गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती ।

अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थी संदेह नाहीं ॥ ९।४।४

ह्यालाच अनुसरून इतरांनीं श्रीमंत असावें, इतरांच्या श्रीमंतीत आपली श्रीमंती आहे हें रामदासी तत्त्वज्ञान अर्वाचीन समाजवाद्यांना पटण्यासारखें आहे. रामदासांप्रमाणें समाजसेवेचा उपदेश दुसऱ्या थोड्याच संतांनीं केला असेल.

(५)

श्रीसमर्थांचें काव्य

[लेखक— प्रो. शंकर केशव कानेटकर, एम्. ए., पुणे]

कोणत्याहि अभिजात लेखकाच्या बाबतीत त्याचे अंधानुयायी मित्र वा शिष्य किंवा समग्र ग्रंथ न पाहणारे शत्रू वा बोद्धे यांजकडून जेवढी आगळीक होते तेवढी आगळीक इतरांकडून सहसा होत नाही. अशा पारंपरिकांनी केलेली अति स्तुति किंवा अज्ञान्यांनी केलेली शुष्क विधाने या दोन्हीपासून त्या अभिजात लेखकाच्या कीर्तीस किंवा कृतीस यत्किंचित्हि ढळ पोचत नाही. परंतु त्यांच्या मतांचा, चंचल वृत्तीच्या नवीन पिढीचा बुद्धिभेद होण्याइतका, समाजावर परिणाम झाल्यावांचून रहात नाही. यांत लेखकाच्या दृष्टीने तर त्याला अन्याय होतोच, परंतु विशेष म्हणजे, राष्ट्रीय घडणीच्या दृष्टीने समाजाचें नुकसान होतें. श्रीसमर्थांच्या बाबतीत हा अन्याय विशेषत्वानें झालेला आहे व त्याचे परिणाम समाजाला थोडे फार भोगावे लागले आहेत. शाळेंतील शिक्षकांनी व महाविद्यालयांतील आचार्यांनी ' रामदास हे कविच नव्हते ' अशी एकसारखी घोषणा केल्याने, ' जो कविच नाही त्याचें लिखाण वाचून तरी काय करावयाचें आहे,' अशी आपली साहजिकच प्रवृत्ति होते. आपल्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ ते जेव्हां श्री. रामभाऊ जोशी, शास्त्री किंवा एखादे इतिहासाचार्य पंडित यांच्या-सारख्याचे आधार पुढें करतात, त्या वेळीं साहजिकच मनावर विपरीत परिणाम होतात व आपण त्या वाळ्याला पारखे होतो. ही स्थिति नाहीशी होऊन श्री-समर्थांच्या कर्मयोगाचें व कार्याचें रहस्य नवीन पिढीला समजावून दिलें पाहिजे

व त्यांची थोरवी त्यांना प्रतीत केली पाहिजे. या दृष्टीने श्रीसमर्थांच्या समग्र काव्यग्रंथांची या प्रबंधांत पहाणी करावयाची आहे.

कोणत्याहि अभिजात लेखकाच्या वाङ्मयाचे आलोडन करतांना अभ्यास-कार्ने त्या लेखकाच्या जीवनाचा, काळाचा, परिस्थितीचा, ध्येयाचा व कार्याचा सांगोपांग विचार केला पाहिजे. त्याचप्रमाणे त्याच्या लिखाणाचे परीक्षण करतांना तत्कालीन साहित्यविषयक ज्या ज्या कल्पना किंवा जे जे दंडक रूढ होते त्यांचाहि विचार केला पाहिजे. जुन्या वाङ्मयाकडे केवळ आधुनिक दृष्टीने किंवा आधुनिक वाङ्मयाकडे केवळ जुन्या दृष्टीने पाहून चालणार नाही. त्याने केव्हांहि दोषांना अन्यायच होईल. यापेक्षा, वाङ्मयप्रांतांत सर्वसाधारणपणे कोणतेहि लिखाण 'अभिजात वाङ्मय' किंवा 'अभिजात काव्य' या पदवीस चढण्यास त्यांत जे जे गुण अत्यावश्यक असावे लागतात, त्यांचाच विचार आपण केला पाहिजे. कोणत्याहि वाङ्मयांत कांहींतरी स्थायी गुण असल्याखेरीज ते टिकाऊ किंवा कार्यप्रेरक होत नाही व त्यास अभिजातताहि प्राप्त होत नाही. श्रीसमर्थांच्या काव्यग्रंथांत काव्य आहे कां ! त्यांच्यामध्ये असे कोणते गुण आहेत, की त्यांस मराठी वाङ्मयांत बहुमानाचे स्थान मिळावे ! या किंवा अशासारख्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी त्यांच्या काव्याचे परीक्षणच करावयास हवे. जुन्या संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी काव्याची व्याख्या करतांना रसाला पहिले स्थान दिले आहे. पाश्चात्य ग्रंथकारहि रस हाच काव्याचा आत्मा असे प्रतिपादित आहेत व आधुनिक मराठी लेखकांनाहि, ही रसाची उपपत्ति मान्य आहे. रसाबरोबरच त्यांनी काव्याच्या इतर अंगोपांगांचीहि सविस्तर चर्चा आपापल्या ग्रंथांतून केली आहे. ती सविस्तरपणे येथे देण्याचे कारण नाही. तथापि रसाबरोबर कलादृष्टीने ध्वनि व बाह्यसौंदर्य दृष्टीने भाषा, या दोन तत्त्वांचे महत्त्व त्यांनी विशेष गाइले आहे. लेखकाची भाषाशैली ही Style is the man या दृष्टीने महत्त्वाची असतेच. श्रीसमर्थांनी देखील कवि व काव्य यांसंबंधी लिहितांना, कवींना

' अमृताचे मेघ, नवरसाचे वोध, शब्दरत्नाचे सागर, बुद्धीचे वैरागर '

अशा युक्त शब्दांनी संबोधले आहे. त्याचप्रमाणे काव्य हे ध्येयदृष्ट्या

मृदु मंजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाल ।

गौल्य माधुर्य रसाळ । भक्तिरसें ॥

अस असावें, असें त्यांनीं सांगितलें आहे. शिवाय ' उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें ' ही त्यांची विषय निवडण्याच्या बाबतींतली मनीषा आहे. या सर्वांवरून त्यांची काव्यासंबंधीची कल्पना जुन्या साहित्यशास्त्रज्ञांच्या कल्पनेहून निराळी नव्हती हें दिसून येईल. इतकेंच नव्हे, तर त्यांची दृष्टि व्यापक, सर्वसंग्राहक व सहृदय होती, हेंहि त्यांच्या काव्यांतून दिसेल. त्यांच्या काव्यांत रसांचा उत्कट परिपोष झालेला व ध्वनीचा ठिकठिकाणीं आविष्कार झालेला दृष्टीस पडेल. जोरदार, ओजस्वी व समर्पक भाषा लिहिण्याच्या बाबतींत त्यांचा अधिकार किती थोर होता हें वरवर पहाणारासहि आढळून येईल. याखेरीज प्रचीतीखेरीज लिहूं नये, अंतः-करणांत कार्याची उदंड तळमळ बाळगावी व अखंड सावधान ठेवावें, यांसारखे किती तरी ओजस्वी व कार्यप्रेरक संदेश त्यांच्या लिखाणांत ठिकठिकाणीं आढळतात. अकराव्या दशकाच्या सहाव्या समासांत लेखकार्ने ' लिहावें कसे ' या-विषयी लिहितांना

‘ रंग राखोन भराव्या नाना कथा ’

असें त्यांनीं म्हटलें आहे. या सर्व कसोट्या श्रीसमर्थांच्या काव्यास लावल्या तरी आपणांस त्यांत ठिकठिकाणीं काव्य आढळेल.

प्रत्येक कवीनें लिहिलेली प्रत्येक ओळ काव्यमय असते असें कोणीहि धरून चालल्यास, तें हास्यास्पद ठरेल, हें आम्हांसहि कबूल आहे. श्रीज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, विठ्ठल, दासोपंत, वामन किंवा मोरोपंत यांनीं लिहिलेली प्रत्येक ओळ न् ओळ काव्यमय आहे, असें कोणीहि म्हणणार नाहीं व तसें कोणी म्हणूं लागेल, तर त्याचें विधान अतिव्याप्तीनें दूषित असें होईल. श्रीसमर्थांच्या काव्यासहि टीकाकारांनीं ही सापेक्ष दृष्टि लाविली पाहिजे. त्यांच्या लिखाणां-तील प्रत्येक शब्द काव्यमय आहे असें आमचेंहि म्हणणें नाहीं. पण ' ते कविच नव्हते ' हेंहि म्हणणें अतिव्याप्तीचें होईल. आमच्या मते जुन्या मराठी वाङ्मयांत काव्य आणि तत्त्वज्ञान यांची वेळोवेळीं सांगड घालण्यांत आली असल्यानें अभ्यासकांची दिशाभूल झालेली आहे. तत्त्वज्ञान म्हणजे काव्य नव्हे किंवा व्यवहाराची वा पुरुषार्थाची शिकवण म्हणजे काव्य नव्हे, हें आम्हांसहि पटतें; परंतु ही शिकवण देत असतांना कवीचें अंतःकरण ज्या ठिकाणीं उत्कटतेनें तळमळतें त्या ठिकाणीं प्रसंगोचित रसांचा परिपोष होतो व तिथेंच काव्य जन्मास येतें, त्या ठिकाणीं भाषा ओघवती व अर्थवती होते, कवीची अंतःशक्ति प्रेरक व

ध्वनिगर्भ बनते व ती वाचकाच्या अंतःकरणाला शब्दांतील भावनेशी समरस करून, एका दिव्य अशा आनंदाची प्रतीति घडविते. श्रीसमर्थांचे अंतःकरण या दृष्टीने किती तरी वेळां व किती तरी ठिकाणीं हललेले दिसेल. त्यांनीं जरी एकांतांत बसून आपल्या ग्रंथांचे लिखाण केले असले, तरी त्यांच्या आर्घां त्यांनीं स्वतः देशभर पायपिटी करून, सर्व जनसमाजाची पाहणी केलेली होती, त्यांच्या सुखदुःखाशी ते समरस झालेले होते व नंतर त्यांची ही दुःस्थिति सुधारण्याची त्यांनीं पोटाग बाळगिली होती. त्यांनीं अशा प्रकारच्या उत्कट तळमळीनें एकांतांत चाळणा करून आपले ध्येयदर्शी प्रेरक संदेश जनतेस दिले. त्यांची तळमळहि जनतेच्या दुःखांतून उमळलेली होती, व त्यांची स्फूर्तीहि सहाद्रीच्या कडेकपारींतून, झाडांनिर्झरांतून, बाहेर पडलेली होती. ती डोंगराच्या शुद्ध हवेइतकीच निर्मल व कृष्णेच्या गोड पाण्याइतकी निरामय होती. स्वतःचा उद्धार व्हावाच पण त्यानंतर जनतेचा, राष्ट्राचाहि उद्धार करणे हे आपले कर्तव्य आहे, असा त्यास ईश्वरी संदेश होता व त्या प्रेरणेनें ते कार्य करीत होते. त्यांचीं काव्ये ही केवळ आभासात्मक स्वप्नसृष्टि नसून, तीं प्रचीर्तीतून उद्भवलेलीं, कल्पनांनीं उन्मेषलेलीं व प्रत्यक्षामध्ये उतरलेलीं सत्यसृष्टी होती. खरा कवि हा द्रष्टा असतो, त्याला दूरवरचे किंवा सूक्ष्मजगांतले सर्व दिसते. श्रीसमर्थांना व्यवहारप्रपंच, राजकारण, राज्यघटना व परमार्थ यांतील सूक्ष्म गोष्टीहि दिसत होत्या. परमार्थ हे जीवनाचे ध्येय, पण तो साधण्यासाठीं प्रपंचाची जोड पाहिजे, प्रपंच सुखाचा व स्वास्थ्याचा होण्यासाठीं हातीं सत्ता पाहिजे व सत्ता हातीं कायम ठेवण्यासाठीं स्वराज्य पाहिजे, अशी त्यांची उदात्त विचारप्रणाली होती. या सर्वांचे विवेचन त्यांनीं प्रापंचिकाच्या दृष्टीनेच केलेले आहे, व प्रसंगानुसार त्यांनीं करुण, वीर, हास्य, भयानक, बीभत्स किंवा भक्ति आदिकरून रसांचा आविष्कार केला. हा आविष्कार करतांना त्यांनीं निरनिराळ्या प्रकारचीं प्रापंचिक उदाहरणे घेऊन त्यांची कथानकवजा मांडणी केली. त्यांनीं शृंगाररसाचा आविष्कार सहेतुकच केला नसावा, कारण त्यांचे कार्य फार निराळ्या स्वरूपाचे होते. मेलेल्या किंवा गांजलेल्या समाजाच्या अंगामध्ये कांहीं एका नवीन चैतन्याचा जोम भरून त्याला कार्यप्रवण व ओजस्वी करावयाचे व स्वधर्मासाठीं स्वराज्य स्थापावयाचे, अशी श्रीमत् छत्रपतीप्रमाणे त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. या सर्व कल्पनांचे विवेचन करतांना त्यांनीं आपल्या दासबोधांत व रामायणांत आपले अंतःकरणसर्वस्व ओतले आहे.

‘श्री दासबोध हा काव्यग्रंथ नाही’ असे इतिहासकार्य राजवाडे म्हणतात; परंतु श्रीदासबोधांत काव्य नाही असे त्यांनी कोठेहि म्हटलेले नाही. दासबोधांतील काव्यमय सर्व भाग इथे उद्धृत करणे शक्य नाही. शिवाय ते काम श्री. शं. श्री. देव यांनी आपल्या ‘श्रीमत् दासबोधाचे कर्ते दुसरे कोण असणार’ या प्रबंधांत ११ व्या पानावर केलेले आहे. त्याचप्रमाणे प्रो. रा. द. राजवाडे व श्री. अनंतदास रामदासी यांनी आपापल्या संग्रहांत त्यांचा समावेश केलेला आहे. तथापि त्यांपैकी कांहीं अत्यंत सुंदर उतारे देण्याचा मोह आम्हांस आवरत नाही. अगदी पहिल्या दशकांत गणनायकांचे वर्णन करतांना ते म्हणतात—

तुझिये कृपेचेनि बळें । वितुळती भ्रांतीचीं पडळें ।
आणी विश्वभक्षक काळें । दास्यत्व कीजे ॥ १-२-३
जयाचें आठवितां ध्यान । वाटे परम समाधान ।
नेत्रीं रिघोनियां मन । पांगुळे सर्वांगीं ॥ ७
नाना सुगंध परिमळें । थबथबा गळती गंडस्थळें ।
तेथें आलीं षट्पदकुळें ! झुंकार शब्दें ॥ ११

हा संबंधच समास काव्यमय आहे. त्याचप्रमाणे ‘शारदामाते’चे वर्णनहि सुंदर आहे.

जे उठवी शब्दांकुर । वदे वैखरी अपार ।
जे शब्दाचे अभ्यांतर । उकलून दावी ॥ १-३-२
जे लावण्यस्वरूपाची शोभा । जे परब्रह्मसूर्याची प्रभा ।
जे शब्दां वदोनि उभा । संसार नासी ॥ ९

यांत काव्य नाही असे कोणीहि म्हणणार नाही.

तिसऱ्या दशकांत त्यांनी स्वगुणपरीक्षेचे जें सविस्तर विवेचन केले आहे ते वाचकांनी मूळांतूनच वाचावे म्हणजे ते किती रसभरित व सत्य आहे हे कळेल. तत्कालीन समाजाचे रेखाटलेले चित्र आजच्याहि समाजास किती उत्तम तऱ्हेने लागू पडते हे पाहिले, म्हणजे श्रीसमर्थांच्या अचाट सामर्थ्याविषयी अचंबा वाटतो. परवां आमचे हातांतील दासबोध सहज पहावयास घेतलल्या एका राजस्त्रीने तो सहज उघडला; तो

लेकुरें उदंड जालीं । तों ते लक्ष्मी निघोनि गेली ।३-४-१

हे वचन दृष्टीस पडतांच, तिचे डोळ्यांस टचकन् पाणी आल्याचे आम्ही पाहिले.

च्या एकाच उदाहरणावरून हा दशक किती हृदयस्पर्शी आहे हे कळेल.

आपल्याला जो सिद्धांत प्रतिपादन करावयाचा आहे त्याच्या पुष्ट्यर्थ श्री-समर्थानी ठिकठिकाणी दृष्टांत दिले आहेत. हे सर्व दृष्टांत किती समर्पक आहेत हे खालील उताऱ्यांवरून कळून येईल.

जैसीं समर्थांचीं लेकुरें । नाना आळंकारीं सुंदरें ।

मूळ पुरुषाचेनि द्वारें । तैसें करी ॥ ७-१-४

नमू ऐशिया गणेंद्रा । विद्याप्रकाशें पूर्णचंद्रा

जयाचेनि बोधसमुद्रा । भरितें दाटे बळें ॥ ५

किंवा

मुमुक्षु चातकीं सुस्वर । करुणा पाहिजे अंबर ।

वोळे कृपेचा जळधर । साधकांवरीं ॥ १४

च्या ठिकाणी श्रीज्ञानेश्वरांची आठवण झाल्याखेरीज रहात नाही. आठव्या दशकांतील नवव्या समासांत

अंतरीं गेलिया अमृत । बाह्य काया लखलखित ॥

अंतर स्थिति बाणतां संत । लक्षणे कैसीं ॥ ८-९-१

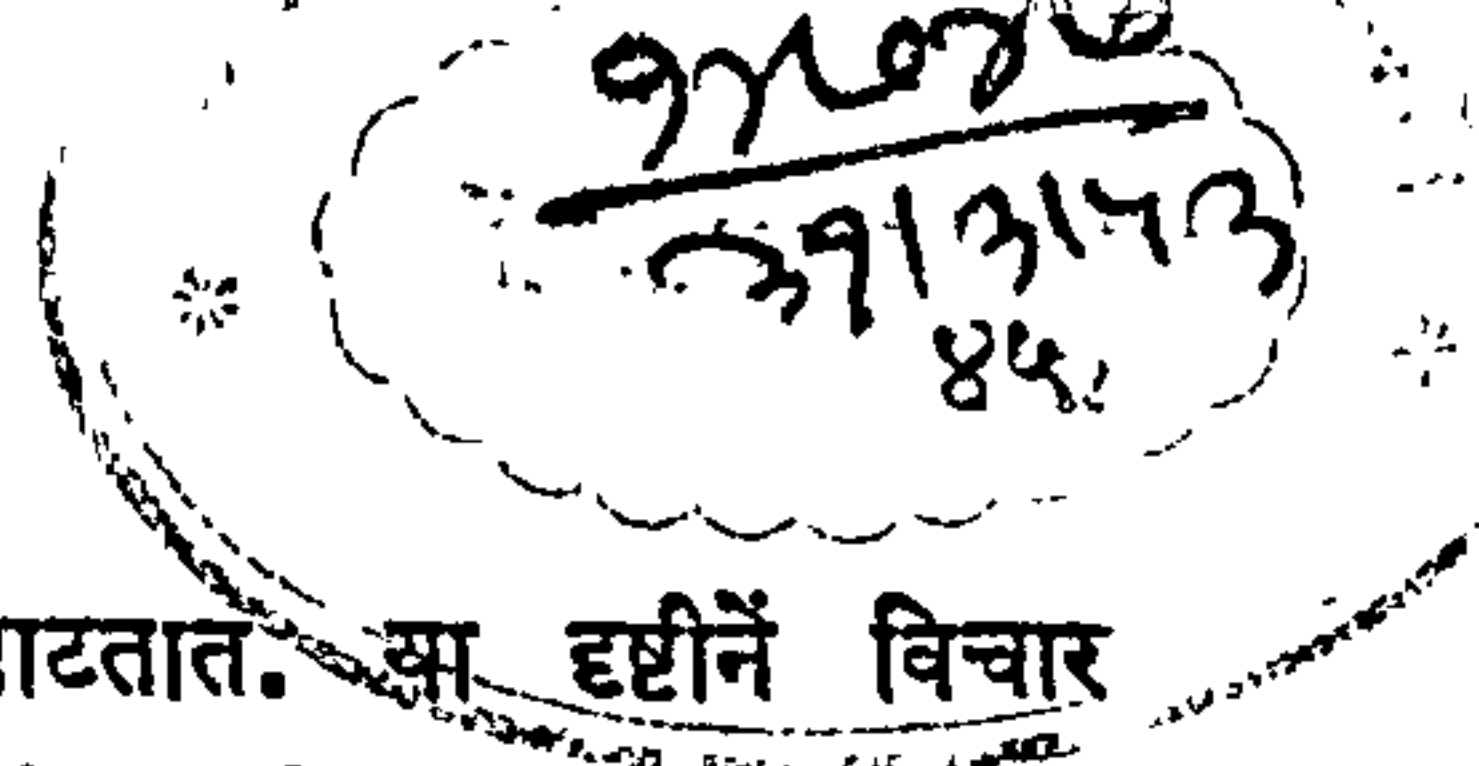
किंवा नवव्या दशकांतील सातव्या समासांतील

वाळलें काष्ठ हिरवळेना । पडिलें फळ तें पुन्हा लागेना ।

तैसें पडिलें शरीर येना । जन्मास मागुतें ॥ ९-७-२९

किंवा चौदाव्या दशकांतील ' कवित्वशब्दसुमनमाळा ' हे विवेचन अथवा विसाव्या दशकांतील ' विधि-प्रपंचतरु वाढला ' वगैरे वर्णन अत्यंत सरस आहे. श्रीदासबोधांत काव्य आहे की नाही हे दाखविण्यासाठी त्यांतीलच सविस्तर अवतरणें देऊन एवढा विस्तार केला. आतां श्रीसमर्थान्या इतर ग्रंथांचें व इतर काव्यगुणांचें समालोचन करून आवरतें घेऊं.

श्रीसमर्थान्या काव्याचा साक्षेप फार मोठा होता. त्यांनीं रामायणांतील सुंदरकांड व युद्धकांड हीं दोन प्रकरणें रसभरितपणें लिहिलेलीं आहेत. या प्रकरणांतून त्यांनीं वीररसाचा उत्कृष्ट उठाव केलेला आहे. श्री. देव यांनीं ' श्रीरामदासांची कविता ' या पुस्तकाच्या प्रथम खंडास लिहिलेल्या प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें श्रीसमर्थानीं रामायणाचीं हीं दोन प्रकरणें सहेतुक लिहिलीं असावीत असें आम्हांसहि वाटतें. या प्रकरणांकडे ऐहिक किंवा पारमार्थिक अशा कोणत्याहि

दृष्टीनें पाहिलें, तरी तीं कांहींतरी गूढध्वनिगर्भ वाटतात. आ दृष्टीनें विचार केल्यास रामायणाचे हे भाग प्रतीकात्मक असावेत असें वाटतें. भोंवतालची परिस्थिति जनतेला जनतेच्याच भावनेनें पटवून देण्यासाठीं, त्यांनीं हींच प्रकरणें निवडण्याची जी युक्ति योजिली त्यांत त्यांची चतुराई दिसून येते. 'बंधविमोचन' हें श्रीसमर्थांचें ध्येय होतें व त्यांनीं या प्रकरणांच्या द्वारा तें साधलें आहे. मराठी वाङ्मयांत या दृष्टीनें लिहिलेलीं हीं प्रकरणें अपूर्व आहेत.

श्रीसमर्थांच्या स्फुट ओव्यांमध्ये जरी परमार्थांचें विवेचन असलें तरी तें श्रीरामाचे उपासक असल्यानें आपल्या उपास्यदेवतेविषयीं त्यांना वाटलेली तळमळ त्यांत उत्कटतेनें भरून राहिली आहे.

राम आहे जनीं राम आहे वनीं ।

राम निरंजनीं सारीखाची ॥ स्फु. ओ. ८-२४

असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे.

जात आहे वय वेचोनीयां माझें ।

रूप रामा तुझें दिसेना कीं ॥ स्फु. ओ. ९-१३

दिसेना कीं रूप सांवळें सुंदर । कासे पीतांबर कासीयेला ॥ १४
या व येथून पुढें आलेल्या ओव्यांत (अभंगांत ?) वर्णनाचें सौंदर्य व भावनेची उत्कटता दिसून येते. या प्रकरणांत आलेलीं श्रीरामाचीं विविध वर्णनें अत्यंत काव्यमय व रसाळ आहेत.

पुढील 'शडरिपु, पंचीकरण, चतुर्थमान, मानपंचक,' हीं प्रकरणें तत्त्वज्ञानात्मक असून, त्यांत आपलें म्हणणें पटविण्यासाठीं ठिकठिकाणीं काव्याचा आश्रय करण्यांत आलेला आहे. मधून मधून आपणांस

कर्दळी थोर कपूरें । गर्भपत्रेंच केतकी ।

गुणेंचि मान्य या वल्ली । गुण सर्वत्र पाहिजे ॥ च. मा. ४-१

अशीं गारव्याचीं स्थळें आढळतात. तथापि यांत तत्त्वज्ञानाचाच भाग विशेष असलेला आढळतो. पण तें विषयाच्या दृष्टीनें युक्तच आहे.

पुढील 'स्फुट प्रकरणें' मात्र अत्यंत सरस आहेत. वर्णनाची रेलचेल व शब्दांचें सौंदर्य या प्रकरणांत आपणांस उत्तम पहावयास मिळतें. त्याचप्रमाणें नादानुकारी शब्दयोजनाहि या भागांत विशेषत्वानें प्रत्ययास येते.

गिरीचे मस्तकीं गंगा । तेथुनि चालली वळें ।

धवाबा लोटल्या धारा । धवाबा तोये आदळे ॥ स्फु. प्र. ३२-१
 गर्जतो मेघ तो सिंधु । ध्वनिकळोळ ऊठीला ।
 कड्यासी आदळे धारा । वात-आवर्त होतसे ॥ २
 तुषार उठती रेणु । दुसरें रज मातलें ।
 वातमिश्रीत ते रेणु । सीतमिश्रीत धुकटें ॥ ३
 दराच तुटला मोठा । झाडखंडें परोपरी । ४
 विश्रांती वाटतें तेथें । जावया पुण्य पाहिजे । ८
 प्रचीत पाहातां मोठी । जन्म धन्यचि होतसे । ९

हा सविस्तर उतारा वाचला म्हणजे आम्ही शहरांत राहणारे किती अभागी आहो
 हें पटतें. खरोखरीच अशा ठिकाणीं जाऊन 'प्रचीत' घेण्यास भाग्यच (पुण्य)
 पाहिजे. उतारे देण्याचा मोह आम्हांस अनावर होत आहे, परंतु वाचकांनीं हीं
 प्रकरणें मूळांतूनच वाचार्वीं असैं आम्ही संयमशीलतेनें म्हणतो. या पुस्तकांतील
 शेवटचें 'स्फुट श्लोक' हें प्रकरण याहून सरस आहे. विशेषतः यांत वृत्ताची व
 शब्दमाधुर्याची मौज आहे.

अभंग भार भंगले । कितेक वीर रंगले ।

शरीर खस्त खंगलें । विरंगलें विरंगलें ॥ स्फु. श्लो. ५८-७९

किंवा

रसाळ उत्तमा किळा । ध्वनी कळोळ कोकिळा ।

थिरावली मनोगती । मधुर उंच कुंजती ॥ स्फु. श्लो. ५९-१२

यांसारख्या कितीतरी हृदयंगम व मधुर ओळी आपणांस आढळतात.

राहतां राहिलीं श्रीसमर्थांचीं करुणाष्टकें, पदें, पदांतरें वगैरे. परंतु काव्य-
 दृष्टीनें हीं इतकीं उत्कटभावगर्भ, करुण, व भक्तिरसानें थबथबलेलीं आहेत कीं,
 त्यांच्या रसवत्तेची आम्ही निराळी कैफियत मांडण्याची जरूरी नाहीं. त्यांची
 अलोट लोकप्रियता हीच त्यांच्या अखंड गुणांची साक्ष आहे. 'मनाच्या श्लोकांनीं'
 किती तरी जीवांना समाधान दिलेलें आहे. धांव रे रामराया अशी किती तरी
 प्रापंचिकांनीं श्रीसमर्थांच्या वाणीनें श्रीरामचंद्रप्रभूस हाक मारलेली आहे. किती
 तरी अनुत्तम मनांनीं

अनुदिन अनुतापें तापलों देवराया । करुणाष्टक १४७-१

अशी कळवळ्यानें आपली कहाणी सांगितली आहे. बळ कमावणाऱ्या किती तरी

उपासकांनी भीमरूपाची श्रीसमर्थांच्या विविध स्तोत्रांनी उपासना केलेली आहे. त्यांची पदे रागदारीत म्हणण्याने भक्तिरस उत्पन्न होतो हे त्यांच्या गाथ्यांतील पदांवरून व त्यांवर निर्दिष्ट केलेल्या रागदारीच्या चालींवरून दिसून येते. त्यांच्या आरत्या तर प्रसिद्धच आहेत. याच ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ह. भ. प. श्री. पांगारकर यांनी निर्देशिलेले भाग खरोखरीच वाचनीय आहेत. त्यांपैकी लोकस्थिति दर्शविणारे पुढील पद प्रत्येकाने जरूर वाचावे.

जन बुडाले बुडाले । पोटेविण गेले ।
 बहु कष्टले कष्टले । किती एक मेले ।
 विसा लोकांत लोकांत एकची साहिले ।
 तेणे उदंड उदंड दुःखाचि साहिलें ॥ १० ॥...
 देश नासला नासला उठे तोचि कुटी ।
 पिकें होतांचि होतांचि होते लुटालुटी ।
 काळाकरितां जिवलगा जाली तुटालुटी ।
 अवघ्या कुटुंबा होते फुटा-फुटी ॥ ३ ॥...
 सुडके पटकर पटकर न मिळे पांघराया ।
 शक्ति नाही रे नाही रे कोपट कराया ।
 वाट फुटेना फुटेना विदेशी भराया ।
 अवघे बैसलों बैसलों बैसलों मराया ॥ ८ ॥...
 दास म्हणे रे भगवंता किती पाहसी सत्व ।
 काय वांचोनि वांचोनि ने परतें जीवित्व ।
 किती धरावे धरावे धरावे ममत्व ।
 जालीं शरीरें शरीरें शरीरें निःसत्व ॥ २० ॥

या पदांत श्रीसमर्थांच्या अंतःकरणाची तळमळ अत्यंत उत्कटतेने व्यक्त झाली आहे. यांतील पुनरुक्ती किती गोड व परिणामकारी आहे ! अशी किती तरी ' पदे, पदांतरे व भारुडे ' या संग्रहांत आढळतात. हे सर्व लिखाण ओजस्वी व काव्यमय आहे.

जोरदार भाषा हे समर्थांचे वैशिष्ट्य आहे. त्यांची शब्दसंपत्ति अमोघ व अपार आहे. मराठी वाङ्मयांत इतके मराठी वळणाचे शब्दवैचित्र्य इतरांच्या ठिकाणी क्वचितच आढळते. याखेरीज त्यांची अनुभवसिद्धता, सांसारिक उदाहरणे

देण्याची हातोटी, व्युत्पन्नता व कार्यप्रेरकता हीं अपूर्व व लोकोत्तर आहेत. त्यांचें काव्य 'यशसेऽर्थकृते' नव्हतें. तें परमार्थाकरितां होतें व आहे; आणि त्यांच्या परमार्थांतच स्वराज्याची कल्पना आहे. त्यांनीं महाराष्ट्राला पुरुषार्थाची शिकवण दिली व इथें महाराष्ट्रधर्माची स्थापना केली. यत्न, आशावाद, कर्मयोग ही त्यांची शिकवण आहे व तिच्यांत, मेलेल्या किंवा मृतप्राय झालेल्या समाजाला जिवंत करण्याचें सामर्थ्य आहे; तिच्यांत अखंड तळमळ आहे. अशा त्यांच्या काव्याला नव्या पिढीनें पारखे होतां कामा नये. आज जिकडे तिकडे बेकारी, किंकर्तव्य-मूढता पसरली आहे; जनतेच्या मनावर निराशेचें वातावरण पसरलें आहे; लोक दिड्मूढ होत चालले आहेत, जिकडे पहावें तिकडे ध्येयशून्य अवकळा पसरली आहे; मनें निस्तेज व दुर्बळ झालीं आहेत; अशा वेळीं समर्थांचा ओजस्वी संदेश मिळण्याची जरूरी आहे. सजनगड व जांब येथून तो यापूर्वीच आलेला आहे व यापुढें तो समर्थ-वाग्देवता-मंदिरांतून बाहेर येऊन अखिल भारताला

घर्घरा घर्घरा तकवा । हडबडूं गडबडूं नका ।

काळ देखोनि वर्तावें । सांडावें भय पोटीचें ॥ स्फु. प्र. ४५-२

हीं धीर-वचनें देणार आहे; तीं ऐकून तरुण पिढी जागृत होवो व त्यांच्या काव्यानें कार्यप्रवण होवो असें आम्ही या मंगलप्रसंगीं म्हणतो.

सोलापूर, ता. ३१ मे १९३५.

(६)

नवविधा भक्ति

[लेखक — श्री. द. गो. काळे, बी. ए., पुणे]

आपल्या सनातन धर्माच्या तत्त्वांप्रमाणे मानवाने आपले ईश्वरत्व ओळखणे व स्वानुभवाने जाणणे, हे त्याचे अंतिम ध्येय समजले आहे. सर्व सृष्टिरचना, सर्व सृष्टिनियम या तत्त्वास परिपोषक असेच विधात्याने बनविले आहेत, असे आपले तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करिते. जगांतील वस्तुजात त्या मूळाधार तत्त्वापासून सदा अभिन्न आहे अशी शास्त्रांची शिकवण आहे. परंतु प्रत्यक्ष जे आज आपल्या पंचेंद्रियांच्या साहाय्याने सृष्टीचे निरीक्षण आपणांस करता येते व मनाच्या चिकित्साशक्तीच्या साहाय्याने त्या निरीक्षणांतून जो बाह्य सृष्टीच्या व्यवहारांचा बोध आपण घेऊ शकतो, त्यावरून प्रत्यक्ष प्रत्यय तर असा येतो की, या सृष्टिरचनेत भिन्नत्व हेच वस्तुजाताचे वैशिष्ट्य आहे. ही प्रत्यक्ष आणि तात्त्विक यांतील विसंगति समजावून सांगणारे असे प्रतिपादन करितात की, आपणां सर्वांचे मूळ जरी एकरूपत्वांत, अभिन्नत्वांत असले, तरी ते आपले सर्वगुणत्व जगाच्या रहाटीत प्रकट होतांना जितकी अधिक जडावरणे धारण करिते तितकी त्याची सर्वगुणत्व प्रकट करण्याची शक्ति कमी कमी होऊन वैशिष्ट्य वाढते. म्हणजे एका अर्थाने या जड सृष्टीत प्रत्ययास येणारे भिन्नत्वच सर्वांच्या एकत्वाचे प्रत्यंतर होय. प्रत्येकजण आपापल्या वैशिष्ट्याची उपासना करून जसजसा पूर्णत्वास जात जातो, तसतसे त्याला इतरांच्या वैशिष्ट्यांतील महत्त्व कळू लागते व शेवटी अशी स्थिति येते की,

तो मे तो चि तो राम सर्वत्र पाहे ॥ २००

असा स्वप्रत्यय सांगण्याचा त्याला अधिकार येतो.

प्रकृतिभिन्नत्वाने ही आत्मप्रतीति अनुभवण्याचे मार्गहि अनेक आहेत. अनिर्वाच्य ब्रह्म जेव्हां सृष्टिसंकल्पाने स्वतःस मर्यादित करून घेतें, तेव्हां तें सत्, चित् व आनंद या तीन तऱ्हांनीं आकलनीय होतें. त्यापासून उद्भवण्यास प्रत्येक जीवात्माही या तिन्ही धर्मांनींच सृष्टींत व्यक्त होऊं शकतो. इतकेंच नव्हे, तर या तिन्ही धर्मांपैकीं सर्वच समतोल राखणें हा जसा एक मार्ग तसेंच यांपैकीं प्रत्येकाचें कमीअधिक प्रमाणांमुळे मानवी विकासाचें आणखी सहा प्रकार संभवतात. व्यवहारांत हें सच्चिदानंदत्व इच्छा, ज्ञान व क्रिया या तीन शक्तिद्वारे प्रकट होत असतांना मनुष्ययोनींत तें पुढील स्वभावधर्मांत आढळतें—

अंतिम वृत्ति	स्वभाव व धर्म	मार्ग	प्रधान शक्ति	दुय्यम शक्ति	गौण शक्ति
संगत्याग	राजा	कर्म	इच्छा	ज्ञान	क्रिया
निवेदन	शाता	उपासना	ज्ञान	इच्छा	क्रिया
विदेही	लोकसंग्रही	ज्ञान	क्रिया	ज्ञान	इच्छा
सहल	शास्त्रज्ञ	सिद्धांत	ज्ञान	क्रिया	इच्छा
उन्मति	भक्त	भक्ति	क्रिया	इच्छा	ज्ञान
विज्ञान	विधानज्ञ	वैराग्य	इच्छा	क्रिया	ज्ञान
अलिप्त	कलावंत	योग	तिन्ही शक्तींना समतोल ठेवणारा.		

सर्व सृष्टींत प्रत्ययास येणारें सप्तविधत्व याच तत्त्वावर आधारलें आहे. हें तत्त्व समजून जर जगाचा कोलाहल आपण पाहूं लागलों तर त्यांत सुसंगति कशी आहे हें आपणांस कळूं शकेल. प्रत्येकाचा दृष्टिकोन भिन्न असूनही बरोबर कसा असूं शकेल याची कल्पना येईल. सर्वांचें एकत्व पाहण्याचा मार्ग सोपा होईल.

तूर्त आपणांस या सात मार्गांपैकीं एकाच मार्गाचा विचार करावयाचा आहे. तो म्हणजे भक्तिमार्ग होय. भक्त स्वभावतः क्रियाप्रधान होय. बाह्य सृष्टीतील ईशतत्व शोधून त्याशीं अभिन्नपणें एकरूप होणें हें त्याचें अंतिम साध्य असतें. समर्थांच्या मतें हा सोपा मार्ग आहे. तपश्चर्या, आत्मयज्ञ, तत्त्वज्ञानसंपादन, यज्ञविधि इत्यादि आत्मप्राप्तीचे जे अन्य मार्ग आहेत, ते बहुजनसमाजास अवघड पडणें संभवनीय आहे. तसा हा नाही. श्रीसमर्थांनीं भक्ताची व्याख्याही नकारदर्शी केली आहे ती जोरदार आहे. 'जो ईश्वराहून विभक्त नव्हे तो भक्त'

नवविधा भक्ति

अशी ती आहे. संपूर्णपणे ईश्वरानुवर्ती ईश्वररूप होणे हे ते मानवी जीवितार्थक म्हणून प्रतिपादतात, आणि त्याचा मार्ग म्हणून नवविधा भक्ति कशी आचरावी ते दासबोधाच्या ४ थ्या दशकांत विशद करितात.

तथापि त्यांचे भक्तिमहात्म्यासंबंधीचे सर्व विचार त्यांत समाविष्ट नाहीत; तो ग्रंथ सामान्य माणसाला आकलन होईल, सन्मार्गाची गोडी लागेल या हेतूनेच लिहिला आहे, असे त्याच ग्रंथातील कांहीं वचनांवरून दिसते. त्रिविध तार्पे पोळून जो विवेकवैराग्याच्या कांसेस लागला त्या अधिकाऱ्याला याच नवविधा भक्तीसंबंधी कांहीं निराळेंच सांगणे आहे; पण ते संतसगांतच कळते, कोठे कोणी असले ज्ञान लिखाणांत ठेवीत नाही, त्यांत आत्मप्रचितीचा भाग विशेष आहे, असा उल्लेख दासबोधांतच चवथ्या दशकांत चवथी भक्ति वर्णन करतांना समर्थ करतात, व पुढे पत्येक समासांत अशाच प्रकारे सद्गुरुभक्ति करावी असा मोघम उल्लेख करतात. या लेखांत या मोघम उल्लेखांचेच तेवढे विशदीकरण यथामति करावे असा मानस आहे.

(१) श्रवणभक्ति

समर्थानीं या भक्तिमार्गाशिवाय (१) कर्ममार्ग, (२) उपासनामार्ग, (३) ज्ञानमार्ग, (४) सिद्धांतमार्ग, (५) योगमार्ग व (६) वैराग्यमार्ग असे सहा मार्ग सांगितले (द. ४ स. १ ओ. ८). श्रवणभक्तींत ज्या ज्या प्रकारानीं मनुष्य-जन्मार्थे सार्थक करता येते असे जगातील अनुभव्यांचे म्हणणे आहे ते सर्व ऐकणे, माहितीचा संग्रह करणे, मनाचे विचारभांडार समृद्ध करणे हे प्रमुख कार्य प्रथम करावे, असे समर्थाने म्हणणे आहे. आजकाल पुस्तकांच्या काळांत ही श्रवणभक्ति अधिकच सुलभ झाली आहे. अधिकारी वक्ते आपण म्हणू तेव्हां आपले वेंचक विचार आपणांपुढे मांडण्यास पुस्तकरूपाने सदा हात जोडून तयार असतात, व आपणांस नकोसे वाटतांच त्यांना बाजूस सारले तरी त्याचा विशाद न मानतां पुन्हां आपल्या आज्ञेची वाट पहात उभेहि राहतात. आपली जिज्ञासा किती तीव्र असेल, आपण या सज्जनांना आपल्या आयुष्यातील किती काल देऊं हे सर्वस्वीं आपणां स्वतःवर अवलंबून आहे.

अशा अभ्यासाचा हेतु केवळ माहितीचा संग्रह नसून

विभक्ती सांडून भक्तीचे । मूळ शोधावे ॥ ४।१।३३

हा असावा असे समर्थ बजावतात. केवळ माहितीचा संग्रह पुरेसा नाही. त्या

माहितीतून

सार शोधून घ्यावें । असार तें जाणोनि त्यागावें । २९

असा सारासार विवेक करून आपल्या मार्गाचा निश्चय करणें हें प्रथमा भक्तीचें प्रमुख कार्य आहे. अशा पायावर, तर्कशुद्ध विचारावर, उभारलेली भक्ति डोळस असते. या विवेकाच्या मजबुतीशिवाय उभारलेलीं भक्तिसंदिरे कोसळण्याचा संभव असतो, चिरंतन सत्याचें ओझें संभाळण्यास ती असमर्थ होतात. म्हणून प्रथम पायरी ही की, श्रवणानें म्हणजे संग्रहानें, मननानें व विवेकानें आपला मार्ग निश्चित करणें. या निश्चयाच्या वृद्धीतूनच, बलांतूनच दुसरी पायरी दिसू लागते.

(२) कीर्तनभक्ति

श्राव्य विषयाशीं एकरूप होऊन, व त्यांतील निरनिराळ्या विषयांचें सार तेवढें चित्तांत ठेवून ज्यानें जगांतील सर्व शाहाण्यांचें म्हणणें ऐकलें, त्याला स्वतःच्या निश्चयानें ईश्वरी संकेत उमजू लागतो. इतकेंच नव्हे, तर या संकेताचा त्याच्या विचारांवरहि परिणाम होऊन त्या संकेताचें सत्यत्व इतरांसहि पटावें, त्याप्रमाणें वागण्याचें इतरांनाहि आवडूं लागवें, अशा तऱ्हेनें तो शक्य तेव्हां व शक्य तेथें आपले विचार इतरांपुढें मांडण्यांत सौख्य मानतो. ती कीर्तनभक्ति होय.

आपुलिया सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा । ४-२-४

अशी त्याची वृत्ति होते. त्याला

मनापासून आवडी । जीवापासून अत्यंत गोडी ।

लागून

सदा सर्वदा तांतडी । हरिकीर्तनाची । ४-२-६

तो घरतो. त्या कीर्तनाचा हेतु

येश कीर्ति प्रताप महिमा । आवडीं वर्णावा परमात्मा । ४-२-९

निर्गुण प्रसंगें वाढवावी । अध्यात्मविद्या ॥ ४-२-१७

करावें वैराग्यरक्षण । रक्षावें ज्ञानाचें लक्षण ॥ ४-२-२१

अशा प्रकारचा असतो.

कीर्तन ऐकतां संदेह पडे । सत्यसमाधान तें उडे ।

नीति न्यायसाधन मोडे । ऐसें न बोलावें ॥ ४-२-२२

ही मर्यादा पाळणें त्यास मनापासून आवडतें. समर्थ म्हणतात, अशा कीर्तनानें वाचा पवित्र होते, प्राणी सुशील बनतो, अव्यग्रता साधते, जीवितकार्याचा निश्चय

सांपडतो, संदेह नाहीसे होतात. आधुनिक यांत्रिक काळांत ही कीर्तनभक्ति अनेक साधनांनी करतां येऊं लागली आहे. लेख, पुस्तके, प्रवचने, व्याख्याने, रेडिओ-टॉक्स वगैरे अनेक प्रकार या भक्तीच्या सेवेस हजर आहेत.

भक्ताला श्रवणभक्तीत आपल्या मनाचें सुकाणूं गवसलें, कीर्तनभक्तीत त्या सुकाणूच्या साहाय्यानें आपली जीवितनौका कोणत्या धोरणानें हांकारणें श्रेयस्कर आहे, हा स्वतः केलेला निश्चय इतरांपुढें मांडतां मांडतां त्या निश्चयाचा निदि-ध्यास त्याचें आचरण बदलूं लागला आणि त्या आचरणांत पहिला फरक म्हणजे विष्णुस्मरण हा होय.

(३) विष्णुस्मरणभक्ति

जगाला कोणी चालक आहे, तो सच्चिदानंदरूप आहे, जगाच्या राह-टींत त्याची प्रतीति सर्वत्र घेतां येते, असा श्रवणभक्तीनें पटलेला सिद्धांत, कीर्त-नांत प्रतिपादलेला सिद्धांत, आचरणांत आणतांना त्या जगच्चाळक शक्तीचें, विष्णूचें, आर्घीं मुद्दाम केलेलें स्मरणच शेवटीं संवईनें निरंतर स्मरणांत परिणत होतें. तिसऱ्या भक्तीचें निरूपण करतांना हें स्मरण म्हणजे नामस्मरण, नामजप, अशा अर्थाचें विवरण समर्थानीं ३ व्या समासांत केलें आहे.

नामस्मरणें पावावें । समाधान ॥ ४-३-२

नामस्मरण सर्वकाळीं । करीत जावें ॥ ४-३-३-२

नामस्मरणें पाविजेती । उत्तम पदें ॥ ४-३-११

नाम स्मरतां पुण्यश्लोक । होईजे स्वयें ॥ ४-३-२०

असा नाममहिमा श्रीसमर्थानीं गाइला आहे.

कित्येकांचा याला आक्षेप असा की, नुसतें देवाचें नांव घेण्यानें मनुष्यांत सर्व प्रकारची सुधारणा होईल, हें शास्त्रशुद्ध नाही, तर्कशुद्ध नाही व अनुभवसिद्ध तर नाहीच नाही. पण कोणत्याहि बाजूचा अतिरेक होऊं न देतां जर आपण या प्रश्नांकडे पाहूं लागलों तर आपणांस असें दिसून येईल कीं शब्द, नाद व त्या-पासून उद्भवणाऱ्या लहरी यांचें महत्त्व कमी नसतें. सृष्टीची रचना शब्दब्रह्मा-पासून, नादब्रह्मापासून उद्भवली असें प्रतिपादणारा जसा एक पुराण मार्ग आहे, तसाच आधुनिक शास्त्रज्ञही या स्थूल जगाची उत्पत्ति आंदोलनमय आहे असें प्रतिपादन करतो. नामजपानें, विशेषतः ईश्वराचा आपणांस पूज्य वाटणारा विशिष्ट गुण दर्शविणाऱ्या नामाच्या जपानें जीं आंदोलनें आपण उत्पन्न करतो त्यायोगें

स्वतः आपणांवर व आपणांभोंवतींच्या. बाह्य सृष्टीवर असा परिणाम होत असतो की, तो गुण प्रकट करण्यास आपल्याला अधिकाधिक सोपें जातें. याच नाम-जपाच्या जोडीला जर नामस्मरणाच्या मानसिक शक्तीची जोड आपण दिली, तर ॐ नमः शिवाय ! ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ! तत्त्वऽमसि । इत्यादि महा-वाक्यांचें मनन आपल्या श्रवण व कीर्तन भक्तीनें बाणलेल्या वृत्तीला जोम आणतें. ही तिसरी भक्ति स्मरणात्मक आहे. आपल्या आचरणांत शरीरभावना आणि मन यांच्या आधीन होऊन आपण आपलें विवेकानें व विचारानें ठरविलेलें ध्येय विसरून वारंवार जें बालिश वर्तन करतो, त्या संवई सुटून विष्णुकार्य हेंच सदा आपल्या हातून घडावें याकरितां वारंवार स्मरण करणें व राखणें हीच खरी तिसरी भक्ति होय.

हें विष्णुकार्यांचें स्मरण आरंभीं आरंभीं मिथ्याचरण झाल्यानंतर आपणांस होतें, पण आपल्या चिकाटीनें स्मरणाचा अभ्यास सोडला नाही तर हें स्मरण मिथ्याचरण सुरू झाल्यावर परंतु संपण्यापूर्वीं आपणांस जागें करूं लागेल. त्यापुढील पायरी म्हणजे मिथ्याचारास आरंभ करण्यापूर्वींच विष्णुकार्याविरुद्ध हें वर्तन न करावें असें आपणांस स्मरण होऊन आपण मिथ्याचार घडूं देत नाहीं, व शेवटीं सदा विष्णुकार्य करण्याचीच संवय आपणांस जडते. असें विष्णुकार्य करण्याची पहिली पायरी तेंच

(४) पादसेवनभक्ति

होय.

कायावाचामनोभावे । सद्गुरूचे पाय सेवावे ।

सद्गतिकारणें ॥ ४-४-२

ती पादसेवनभक्ति.

सकळ कांहीं पादसेवनें । उमजों लागे ॥ ४-४-९

चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गौप्य तें प्रगटे ॥ ४-४-११

हा या भक्तीचा महिमा समर्थ गातात. येथपर्यंत येणारानें स्वप्रयत्न पुष्कळ केला, अभ्यास पुष्कळ केला, पण

अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास । पाविजेत नाहीं ॥ ४-४-१९

परंतु या समासांतील २४ व्या ओवीत समर्थ स्पष्ट म्हणतात की,

हें प्रवृत्तीचें बोलणें । बोलिलें रक्षायी कारणें ।

परंतु सद्गुरुरूपाय सेवणें । या नांव पादसेवन ॥

यापुढील तिन्ही पायऱ्यांचें वर्णन करतांनाहि समर्थ हें प्रवृत्तीचेंच बोलणें दास-
बोधांत ग्रथित करित आहेत, असें आम्हांस वाटतें.

ऐसेंचि सद्गुरूचें भजन । करून असावें अनन्य । ४-५-३०

जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान । ४-६-९

अंतरें निवती सकळांचीं । ऐसें वदावें ॥ ४-७-२६

ऐसें दास्य करावें देवाचें । येणेंचि प्रकारें सद्गुरूचें ।

प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करित जावें ॥ ४-७-२८

इत्यादि उल्लेखांवरून दासबोधांत उपलब्ध असलेली या नवविधा भक्तीची मांडणी
प्रवृत्तिपंथावरल्यांकरितां असून निवृत्तीकडे वळलेल्यांकरितां याहून उच्च दर्जाची
शिकवण दिली जात असे, असें दिसतें.

आज आपले जगांत प्रवृत्तिमार्गावर जितके जीव आहेत, त्यांशीं निवृत्ति-
मार्गावरील जीवांची तुलना केल्यास “समुद्रांत खसखस” म्हणतात तसें तें
प्रमाण दिसेल. सर्वच जीव जरी ईश्वररूप असले तरी स्वतःच्या ईश्वरत्वाचें ज्ञान
प्रत्यक्षानुभवांत यावयासारखी त्यांची दशा येण्यास कित्येक युगें जावयास पाहिजेत.
तदनंतर कदाचित् गुरुगम्य म्हणून निराळें उरणार नाही. परंतु तोंपर्यंत प्रवृत्ति-
मार्गी बहुजनांस झेपेल असें ज्ञान प्रकट रीतीनें देणें व निवृत्तिमार्गी अल्पसंख्येस
आपलें ध्येय गांठण्यास सोपें जावें अशा रीतीनें ज्ञान गुप्त विद्या म्हणून देणें अशी
दुहेरी पद्धत जगांतील ज्ञानी पाडीत आले आहेत, असा सर्वत्र पुरावा मिळतो.
तीच पद्धत श्रीसमर्थांनीं बहुजनांकरितां दासबोध लिहून व अधिकाऱ्यांकरितां गुरु-
परंपरा चालवून अंमलांत आणली असें दिसतें.

समर्थासारख्या सद्गुरूंना दुसऱ्यांकडून पादसेवन, अर्चन, वंदन किंवा दास्य
म्हणजे स्वतःची शरीरसेवा करून घेण्याची हौसहि नसते व सवडहि नसते.
जगाच्या धारणपोषणास, जगाच्या ज्ञानविकासास त्यांनीं स्वतःस वाहून घेतलेलें
असतें. ईश्वरेच्छेनुरूप जगाची उत्क्रांति व्हावी हीच त्यांची सदा खटपट असते.
सर्वांना खऱ्या शाश्वत आनंदाचा लाभ व्हावा, हीच त्यांना तळमळ लागलेली
असते. तेव्हां ज्ञानपरंपरा, विवेकपरंपरा, इंद्रियनिग्रहपरंपरा, जीवैक्य प्रतीतिपरंपरा
चालू ठेवण्याच्या त्यांच्या व्रतास जे सहाय्यक होतात, तेच आपले भक्त असें
त्यांस वाटतें; आणि त्यांच्या या सत्कार्यांत यथाशक्ति भाग घेण्याची पराकाष्ठा

करणे हीच त्यांना प्रिय वाटणारी सेवा होय. त्यांनी अंगिकारलेले सत्कार्य समजावून घेणे हेच त्यांचे पादसेवन, त्या कार्यातील एखाद्या भागास कायावाचामनोभावे वाहून घेणे हेच त्यांचे अर्चन, ते कार्य त्यांच्यासारखेच निहंतुकपणे करता येणे हेच त्यांचे वंदन, अशा निरिच्छ वृत्तीने ज्याला त्यांच्या कार्याच्या गोडीची ओढ लागली असे पाहून ते स्वतः आपल्या कार्यातील एखादा भाग सोंपविण्याचा बहुमान देतात, ते पार पाडणे हेच त्यांचे दास्य. या दृष्टीने मोक्षगुरूचा महिमा श्रीसमर्थानीं वर्णिला आहे. तो शिष्याला जे हातीं धरतो ते त्याला मुक्त करण्याकरितां, आपल्या योग्यतेचे करण्याकरितां, त्यांतील हीनत्वभाव नाहीसा करण्याकरितां, त्याचा पूर्ण विकास होण्याकरितां. या दृष्टीने गुरूचे, म्हणजेच ईश्वराचे पादसेवन, अर्चन व वंदन करण्याची पद्धत कशी असावी ते आपण पाहू.

लक्षे जयासि लक्षावे । ध्याने जयासि ध्यावे ।

तें गे तेचि आपण व्हावे ।

अशी त्रिविधा प्रचीति आणणेस आरंभ पादसेवनापासून करावयाचा. जगच्वालनाचे तत्त्व जसे आपण श्रवणभक्तीने आकलन केले, कीर्तनभक्तीने प्रतिपादले, व विष्णुस्मरणाने आचरण्याची तयारी केली त्याचे पुढे जाऊन आतां या तत्त्वाचे सूत्र जगाच्या सर्व घडामोडींत ओखळतां येणे, त्याच्या पुरस्कारास पुढे येण्याचे सामर्थ्य कमविणे, ते जेथे दिसेल तेथे जगाच्या विरुद्ध मताची, जगाच्या तिरस्काराची, जगाच्या छळाची देखील पर्वा न करतां त्याचे स्वागत करण्यास तयार राहणे याला भगवंताचे पादसेवन म्हणणे शोभेल. त्याचा जगाविषयीचा संकल्प परिपूर्ण करण्यास त्याचे कार्य करणारी माणसे निर्भयपणे पुढे आली पाहिजेत. पुष्कळांना हा संकल्प कळण्याइतकी त्यांची वाढ झाली नसल्याने बहुजनसमाज अशा स्वाभाविक वळणाचा नसतो. आपल्या हेतूंचा विपर्यास करणारे आपल्यावरून जग पारखणारे आपले घाकटे भाऊच आपल्या निःस्वार्थीपणाला लबाडी समजत असतात. आपलाहि स्वार्थीपणा आपण पूर्ण जिकलेला नसतो. त्यांच्यापेक्षां तो कमी असतो इतकेच. परहितार्थ कार्य करावयास म्हणून निघावे तर तेच स्वतःच्या संसाराइतके आपणांला आपलेपणाच्या भावनेने बांधून टाकते व ते सोडणे, लोकहितास्तव सोडणे देखील, आपणांस जड जाऊं लागते. आपल्या चांगूलपणाचा नेहमी जयच झाला पाहिजे या सर्वसामान्य विधानाची बजावणी करतांना आपण कार्यकारणभावाची वेडीवांकडी अदलाबदल करण्याचा

संभव असतो. खरें बोलणारा सत्यदर्शी होईल; पण तो उदार असल्याशिवाय, त्याने आपल्या औदार्याने सृष्टीच्या स्थूल सुखांत भर घातली असल्याशिवाय, त्याला सृष्टिवैभवाचा हक्क पोंचावा असें वाटणें चुकीचें नव्हे काय ? आपण आतां ईश्वर कार्यानुवर्ती झालों, आतां आपणांस कांहीं कमी पडूं नये अशी आपली अपेक्षा होते.

परंतु आपण आपलें लक्ष जर चळूं दिलें नाहीं, सर्व संसाराचें लक्ष तरी काय आहे याचा शोध सतत चालू ठेवला, ज्यांना या मार्गाचा अधिक अनुभव आहे अशांशी परिचय वाढविला, तर आपणांस असें कळूं लागतें कीं, ईश्वराशीं ऐक्य होण्यास, ईशकार्याशीं एकरूप होण्यास, सर्वांशीं एकरूप होतां येणें अवश्य आहे. कोणाबद्दलही 'शत्रुबुद्धि' बाळगण्याचें कारण नाहीं; कोणत्याही गोष्टीचा अहंभाव, अलगपणा घरणें चुकीचें आहे; अशा विचारसरणीतूनच अर्चनभक्ति उदय पावते.

(५) अर्चनभक्ति

श्रीसमर्थींनीं दासबोधांतील दशक ४ समास ५ मध्ये जें अर्चनाचें वर्णन केलें आहे, तें सारें प्रवृत्तिपर आहे. तथापि त्यांतील २९ वी व ३० वी ओवी मननीय आहे—

काया वाचा आणी मनें । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें ।

सद्भावें भगवंत अर्चनें ।

करुनि असावें अनन्य । या नांव भगवद्भजन ।

पांचवी भक्ति ॥ ४-५-३०

निवृत्तिमार्ग्यांचें अर्चन अंतर्भावाचें प्रामुख्यानें असतें. त्याचे संकल्प, त्याच्या आकांक्षा, त्याचें कार्य हीं यापुढें भगवंताचें अर्चन म्हणून, भगवंताच्या प्रेमास्तव भगवच्छंदानुवर्ती तो ठेवतो. चांगलें हें चांगल्याच्या आवडीकरितां तो करण्यास शिकतो. यशापयशानें तो कमी डगमगूं लागतो. सर्वांभूतीं वसणाऱ्या परमेश्वराला अवनीतलावर प्रकट होण्यास अवसर मिळावा म्हणून तो आपल्या सर्व शक्ति जनहिताच्या कामास वाहून जनताजनार्दनाचें अर्चन करूं लागतो. त्यामुळे सर्वा- तच वसणारें देवत्व हळू हळू त्याच्या प्रत्ययास अधिकाधिक येऊं लागतें. अर्थातच त्यामुळे त्यास

(६) वंदनभक्ति

रुचूं लागते. त्यास अंतर्विकासानें सूक्ष्म शक्तींचेही ज्ञान होऊं लागतें. देवदेव

तांच्या धातुपाषाणमूर्तिंच नव्हे तर प्रत्यक्ष चैतन्यमूर्तींचीही ओळख होते. सृष्टि ही अवचित संयोग पावणाऱ्या शक्तींच्या लहरी आधारावर चालली नसून तिच्यांतील प्रत्येक नियमाची बजावणी करण्यास दृश्य व अदृश्य सृष्टींत किती तरी व्यक्ति अनेक योनींच्या व निरनिराळ्या सामर्थ्यांच्या, त्या एकाच ईश्वरी शक्तीने चेतन पावल्यामुळे आधी आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिमुखार्थ व पुढे उन्नत झाल्यावर समष्टीच्या मुखार्थ सदा झटतांना त्यास दिसू लागतात. त्या सर्व कार्याबद्दल आदर वाढू लागतो. त्याचें वंदन प्रिय होतें. कारण या अनेकांचें वंदन तेंच त्या एकाचें वंदन असेंहि प्रत्ययास येतें.

पहिल्या तीन भक्तिपदांनीं सन्निश्चय दृढ झाला, पुढील तीन पदांनीं सद्भाव उपजला, शेवटच्या तीन पदांनीं आपलेपणाशीं एकरूप व्हावयाचें. त्यांतील पहिल्या म्हणजे

(७) दास्यभक्ती

विषयीं कांहीं सांगणें तेवढें लेखकाच्या कल्पनाशक्तीच्या तरी बळावर करतां येण्यासारखें आहे, परंतु सख्य आणि आत्मनिवेदन हीं कशीं असूं शकतील याची खरी कल्पनाही त्याला नाही; परंतु त्या दोन्ही भक्तीबद्दल श्रीसमर्थानीं अधिक स्पष्ट खुलासा ८ व्या व ९ व्या समासांत केला असल्यानें तें काम हलकें झालें आहे. ७ व्या समासांत जें दास्य सांगितलें आहे तेंहि व्यावहारिक होय. निवृत्तिमार्गगामी भक्त

जें जें कांहीं पाहिजे । तें तें तत्कालचि देजे । ४-७-२०
आपलें असें निराळें कांहीं ठेवतच नाहीं.

अंतरे निवती सकळांचीं । ४-७-२६

असें बोलणें तो शिकलेला असतो. त्याला सर्वांचीं अंतरे कळूं लागलीं असतात म्हणूनच तीं दुखविणें त्याला शक्य उरत नाहीं. असें दास्य प्रत्यक्ष न घडलें तर मानसपूजेनें करावें असेंही श्रीसमर्थ प्रतिपादितात. कारण मानसानें केलेलें चिंतन हेंहि इतरांना सन्मार्गगामी करण्याचें एक उत्कृष्ट साधन आहे हें त्यांना गायत्रीपुरश्चरणानें प्रत्ययास आलें असेल. एकांतांत तपश्चर्या करणाऱ्या विभूतींनीं जें विचारसामर्थ्य उत्पन्न करावें, त्याचे बलावर राजांचा कारभार व प्रजेचें स्वास्थ्य आणि चारित्र्य सुखकर होतात असा पूर्वीच्या राजांचाहि अनुभव अनेक ग्रंथांत नमूद आहे. तेंहि ईश्वराचें दास्य करणेंच होय. ईश्वरी कार्यांत प्रत्यक्ष साहाय्य करण्याची पात्रता येथून सुरू झाली. त्यामुळेंच देवाशीं सख्य कर-

ण्याची योग्यता आली.

(८) सख्यभक्ति

करावयास काय करावें तें समर्थ पुढील शब्दांत सांगतातः—

प्रेम प्रीतीनें बांधावें । ४-८-२

देवास जयाची अत्यंत प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीती । ४-८-३

देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें ।

अनन्य भावें जीवें प्राणें । शरीर तेंहि वेचावें ॥ ४-८-६

देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी ।

सर्व अर्पावें सेवटीं । प्राण तोहि वेचावा ॥ ४-८-८

हें सख्य म्हणजे आपल्या वर्तनाचा पडसाद आहे, तें सर्व आपणां हातीं आहे हें यांतील रहस्य आहे.

देवाचें जें मनोगत । तेचिं आपुलें उचित । ४-८-२२

देवाचे इच्छेनें वर्तावें । देव करील तें मानावें । ४-८-२३

अशा रीतीनें केलेलें

सख्य देवाचें तुटेना । प्रीती देवाची विटेना । ४-८-३०

एवढेंच नव्हे, तर तीच आपली ओळख आपणांस पटवून देते. त्यालाच

(९) आत्मनिवेदन

म्हणतात. आतांपर्यंत देव तो निराळा व मी निराळा एवढा भाव राहिला होता, तोही नाहीसा झाला पाहिजे. पंचतत्त्वांची सृष्टि व त्याच्या तत्त्वांचे कोशघारण करून जो प्रयत्न केला, त्यामुळे भिन्नत्व बळावले व हळू हळू एकेक तत्त्वावर व एकेक देहावर जसजसा ताबा मिळवितां आला तसतसें तें कमी कमीही होत गेलें. अंतःकरणाच्या मार्गानें आपण कोण याचा शोध घेतां येऊं लागला. मी कोण याचा विचार करतां करतां सर्व तत्त्वे, देह हीं आवरणें आहेत, असें कळू लागलें व त्यांचा निरास करतांच प्राणी आत्मरूप होतो, त्याचा दुजाभाव हरपतो,

आपण मिथ्या साच देव । देव भक्त अनन्यभाव । ४-९-२२

हा प्रत्यय येतो. त्यानंतर या जगांत शिकण्यासारखें कांहीं उरत नाही, जन्ममरणाचा फेरा संपतो.

सत्कार्य संपतें असें मात्र नव्हे. तें अधिकाधिकच वाढतें ! म्हणून आपणांस मार्ग पटल्यास श्रवणभक्तीपासून आरंभ करावा.

॥ श्रीसमर्थार्पणमस्तु ! ॥

(७)

श्रीसमर्थ रामदास व श्रीशिवछत्रपति

(लेखक— श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर, पुणे)

आमचे घुळ्याचे मित्र नानासाहेब देव यांनी आज तीस पसतीस वर्षे जो श्रीसमर्थसेवारूपी यज्ञ अखंड चालविला आहे त्याचे अवभृत्स्नान पुढील आठ-पंधरा दिवसांत घुळें येथें व्हावयाचे आहे. त्या प्रसंगी प्रसिद्ध करण्यांत येणाऱ्या लेखसंग्रहांत एखादा लेख मीहि लिहावा अशी त्यांनी आग्रहपूर्वक मागणी केली. ती अमान्य करणे अशक्य आहे. एक तर ते करतात हें सत्कार्य तर आहेच; परंतु त्यांनी आपल्या कार्याविषयी इतकी निष्ठा आजवर प्रगट केली आहे की, त्यांच्या कार्याकरितां त्यांनी एखादा लेख लिहून मागण्यासारखी विनंति केल्यास ती मज-सारखा मनुष्य अमान्य करूं शकणारच नाही, इतकी बलवत्तम पात्रता त्यांनी आपल्या निष्ठेने प्राप्त करून घेतली आहे. आपला लौकिकव्यवहार संभाळून त्या-बरोबरच एखादे ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून त्याची उपासना इतक्या निरलसपणे केल्याची उदाहरणे फारशी दाखवितां येणे शक्य नाही. असो. मी जो लेख लिहिणार त्यांत “श्रीसमर्थ रामदास व श्रीशिवछत्रपति” यांच्यासंबंधानें कोणताहि नवीन ऐतिहासिक असा शोध नाही, तर महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासाच्या पार्श्वभागी प्रचंड पर्वतशिखरांप्रमाणें शोभणाऱ्या वरील दोन व्यक्तींच्या संबंधा-विषयी एक मुद्दा होय. मुद्दा म्हटला म्हणजे त्यांत ‘अस्ति’ असे म्हणणारा व ‘नास्ति’ असे म्हणणारा असे दोन प्रतिपक्षी डोळ्यांपुढें सहजच येतात. परंतु तो मुद्दा शाबीत अगर नाशाबीत करण्यासाठी पुढें आणलल्या किंवा आणतां

येण्यासारख्या पुराव्याची चर्चा मी करणार नाही. तशी चर्चा पूर्वी पुष्कळ झालेली आहे. तीतहि मी कधी विशेष भाग घेतला नाही. तथापि कोणत्याहि पक्षाचा अभिमान न घरला तरी तो मुद्दा स्वतंत्र रीतीने महत्त्वाचा ठरतो. म्हणून त्या-विषयी केवळ सारासार विचार दृष्टीने काय म्हणतां येईल तेवढेंच व तेंहि फार थोड्या शब्दांत मांडण्याचा प्रयत्न मी या लेखांत करणार आहे.

हा मुद्दा असा: 'श्रीसमर्थ रामदास व श्री शिवछत्रपति' हे दोन महा-पुरुष समकालीन होते, हिंदु धर्माभिमानी होते, महाराष्ट्राभिमानी होते व लहानशा महाराष्ट्र देशांतच वावरत होते ही गोष्ट सिद्ध आहे. परंतु त्यांचे परस्परसंबंध कशा प्रकारचे होते असा मुद्द्याचा प्रश्न कोणाहि विचारी मनुष्यास सुचणारा आहे. तथापि या मुद्द्याच्या चर्चेच्या क्षेत्रांत श्रीसमर्थाभिमानी लोकांकडूनच प्रथम पद-न्यास होऊन 'अस्तिपक्षी' सिद्धांत मांडण्यांत आला. त्याचा आशय जवळ जवळ असा कीं, श्रीसमर्थ रामदास हे श्रीशिवछत्रपतींचे शेवटीं शेवटीं दीक्षागुरु झाले, इतकेंच नव्हे, तर अगदीं प्रथमपासून त्यांचीच शिकवण व प्रेरणा शिवछत्रपतींना लाभली होती, त्याप्रमाणेंच त्यांचे हातून पुढें कार्य झालें, अर्थात् त्या कार्याचें श्रेय हस्तक या नात्यानें छत्रपतींकडे असलें तरी चालक या नात्यानें म्हणजे श्रेष्ठ पतीचें श्रेय श्रीसमर्थांकडेच येतें. हा सिद्धांत श्रीशिवछत्रपतींच्या अभिमानी लोकांना न खपून त्यांनीं अशी बाजू उलट मांडली कीं, या उभय विभूतींची गांठ प्रत्यक्ष एखाद दुसरा वेळच पडली, त्यांतून जी प्रथम पडली ती शिवाजी महाराजांनीं आपलें कार्य पुष्कळसें सिद्ध व हातावेगळें केल्यावरच पडली, यामुळें त्याचें श्रेय समर्थ रामदासांना देणें योग्य नाही, तें बहुतेक सर्वच्या सर्व शिवाजी महाराजांनाच देणें न्यायाचें होईल.

या दोन बाजूंच्या विधानांत वरील मुद्द्यांमध्ये वादग्रस्तता कशाविषयी आहे हें सहज दिसून येईल, व त्या वादांत उपलब्ध असलेल्या सर्व ऐतिहासिक कागदपत्रांचा कसून उपयोग करण्यांत आलेला आहे; कांहीं बाकी राहिलेली नाही. पण एका बाजूनें या उभयतांची भेट शक्य तितक्या आधींच्या काळीं झाले व दुसऱ्या बाजूनें ती भेट शक्य तितक्या उशीराच्या काळाकडे खेचणें यावरच बहु-तेक तर्कचातुर्य खर्च झालें आहे. जसें कांहीं एक भेट शाबीत झाली म्हणजे लगेच त्या भेटीवरून बाकी सर्व गोष्टी एकदम सिद्ध होतात किंवा ती भेट झाली नाही असें शाबीत झाल्यानें प्रतिपक्षार्थी इतर सर्व विधानें ढासळून पडतात.

केवळ या भेटीचा कालनिर्णयच ठरवावयाचा तर मलाहि पुढे आलेल्या कागदो-पती पुराव्यावरून कांहीं निश्चित मत बनवितां येईल. पण तें मत त्या भेटीच्या कालाच्या विषयापुरतेंच असेल. परंतु माझी विचारसरणी या दोन विभूतींच्या परस्परसंबंधाविषयीं अगदीं स्वतंत्र आहे; ती इतिहास-संशोधनाची नाही. लौकिक व्यवहार, जगाची रीत, मनुष्यस्वभाव, इतर अनुभव व सारासार विचार यांवरच ती आधारलेली आहे. म्हणून ती भेट फार आधीं झाली कीं फार उशीरां झाली याचें महत्त्वच मला वाटत नाही. म्हणून माझें म्हणणें काय तें थोडक्यांत मांडतों.

प्रथम या वादाविषयीं मला म्हणावयाचें तें असें कीं, जगांत कोत्या दृष्टीचे लोक एक चूक नेहमीं करितात ती अशी कीं, ते कार्यकारणभाव हा अगदीं नेहमीं एकेरी असतो असें मानितात. कोणतेंहि कार्य घेतलें तर त्याचें कारण कोणतें तरी एकच म्हणजे एखाद्या सुईचें टोंक ठेवून दर्शवितां येण्यासारखें असतें असें ते घेऊन चालतात. पण त्या कार्याचीं कारणें अनेक व विविध असून एकाच काळीं फलद्रूप किंवा प्रभावी होऊं शकतात. हा दुसरा सिद्धांत खरा मानिल्यास कार्याच्या श्रेयाची वांटणी करावयाची तर त्या श्रेयाचे अनेक व लहान मोठे भाग यथाप्रमाण करावे लागतात. पण तेंच कार्याचें कारण एकच अद्वितीय असें म्हटलें म्हणजे त्याचें श्रेय मुळींच न विभाग करितां सर्वच्या सर्व एकालाच देणें क्रमप्राप्त होतें. जणूं कांहीं हें श्रेय विभाज्य किंवा अविभाज्य म्हणून भांडणें ती एखादी संसारोपयोगी मिळकत म्हणून ! पण कित्येक वेळां व्यावहारिक स्वार्थापेक्षांहि तात्त्विक स्वार्थ अधिकच दुर्दम ठरतो, व त्या दुर्दमपणानें तत्त्वाची म्हणजे सत्याची हानि होते.

शिवाजी महाराज व समर्थ रामदास यांचें समग्र निरनिराळें चरित्र स्वतंत्र रीतीनें लक्षांत घेऊनच त्यांच्या संबंधाविषयीं मत बनविणें हें कोणत्याहि एखाद्या कागदपत्राच्या आधारें मत बनविण्यापेक्षां अधिक सत्याकडे नेणारें होईल. शिवाजी महाराजांनीं लौकिकस्वराज्य स्थापिलें. त्यांत त्यांच्या अनेक हेतूपैकीं स्वधर्म-रक्षण हा एक हेतु होता. समर्थ रामदास यांनीं अवनत महाराष्ट्रधर्माला उत्तेजन देऊन उन्नति प्राप्त केली, व स्वतःचा एक पंथ, सांप्रदाय व दीक्षाधर्म निर्माण केला. त्यांत उदयोन्मुख स्वराज्याची मदत झाली. स्वराज्याची मदत घ्यावी असा एक वर्धिष्णु हेतु होता. आणि शेवटीं ईश्वरकृपेनें या दोघांचेहि हेतु सफल झाले हें पाहण्याचें सुख दोघांनाहि जीवन्तपणीं मिळालें व एकंदरीनें महाराष्ट्रसमाजाला

त्या दोषांच्या उद्योगांचा पुष्कळच फायदा झाला. एवढ्या स्थूल विचारानें आमचें समाधान होण्याला काय हरकत ! पण व्यक्तिविषयक अहंकारानें जसें एखाद्या क्षुल्लक गोष्टीचेंहि सर्व श्रेय आम्ही आपल्याकडे ओढूं पाहतों त्याचप्रमाणें गतकाळच्या एका मोठ्या म्हणजे स्वराज्यस्थापनेच्या पराक्रमाचें श्रेय आम्हांला विशेष प्रिय असणाऱ्या विभूतीला म्हणजे एकट्या रामदासांला किंवा एकट्या शिवाजीला मिळण्याची आकांक्षा धरून आम्ही अप्रत्यक्षरीत्या आमचा व्यक्तिगत अहंकार उजवूं पाहतों. पण या तात्त्विक भांडणांत विद्यमान कालांतील कांहीं व्यावहारिक गोष्टींची हानि होते इकडे लक्ष जात नाही. एकच मर्माची गोष्ट सांगावयाची तर समर्थ, समर्थदीक्षा, शिवाजी, स्वराज्य असल्या मोठ्या गोष्टी वाजूला पडून या वादाला कित्येक ठिकाणी व प्रसंगी ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर-वादाचेंहि क्षुद्र स्वरूप प्राप्त झाल्याचें आढळून आलें नाहीं काय ?

असो. माझी स्वतंत्र भूमिका दोन सिद्धांतांवर आधारलेली आहे. जगांत सकृद्दर्शनी एक व्यक्ति अनेक उद्योग करीत असलेली दिसली तरी खास स्वतः-चां तिचा असा म्हणजे ज्याभोंवतीं त्याचें सर्व जीवित, मन, भावना, उद्योग धिरट्या घालीत असतात असा कोणता तरी एकच उद्योग खरा असतो. आणि दुसरा सिद्धांत हा कीं, मुख्य ध्येयाच्या उपासनेनें मनुष्य आपलें व्यक्तिकार्य साधीत असला तरी त्याच्या गौण, दुय्यम व आपाततः घडणाऱ्या उद्योगांनीं तशाच दुसऱ्या ध्येयवादी व्यक्तींच्या उपासनेला मदत होत असते. पण तिचेंहि महत्त्व इतकें असतें कीं, अशी अवांतर मदत मिळाल्याशिवाय कोणाहि ध्येयवादी माणसाचें कार्य केवळ स्वतःच्या प्रयत्नानें सफळ होणारच नाही. या विषयी कदाचित् असें समीकरणहि बांधतां येईल.

“ ज्याची मूळ कल्पना व ध्येय त्याचा मुख्य उद्योग + इतरांची सक्रिय सहानुभूति व त्या रीतीनें मिळणारें अवांतर साहाय्य = कार्यसिद्धि. ”

या समीकरणानेंच जगांतील कोणत्याहि महत्कार्याच्या सिद्धीचा प्रश्न सोडवितां येतो. हें समीकरण सतराव्या शतकांतील पुनरुज्जीवित महाराष्ट्राला लाविलें असतां स्वराज्यसिद्धीच्या दृष्टीनें शिवाजी मुख्य व रामदास अमुख्य व धर्मजागृतीच्या दृष्टीनें रामदास मुख्य व शिवाजी अमुख्य असेंच ठरेल. म्हणून शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या महत्पराक्रमाचें श्रेय स्थूलपणें त्याचें त्यालाच देऊन टाकून मोकळें न होतां शिवाजीला स्फूर्ति रामदासाकडून मिळाली म्हणून त्या पराक्र-

माचें श्रेय मुख्यतः रामदासाला असें ठरवूं पाहाण्यांत केवळ हास्यास्पदता पदरीं येते. आतां धर्म हा राज्यापेक्षां श्रेष्ठ कीं राज्य हें धर्मापेक्षां श्रेष्ठ ! असा स्वतंत्र वाद कोणास घालावयाचा असल्यास त्यानें खुशाल घालावा. परंतु त्यामुळे कोणा एकाचें श्रेय काढून दुसऱ्यास घावें लागत नाहीं. स्वराज्य नसतें तरी रामदासांनीं केवळ आपल्या निष्ठेनें धर्म पुनः पायावर उभा केला असता असें वाटेल तर म्हणावें. ह्याला मी नाहीं म्हणणार नाहीं. पण स्वराज्यसिद्धीविषयीं शिवाजीचें श्रेय काढून समर्थाना त्याचा ह्याहि बाबतींत गुरु व आद्य प्रेरक ठरवून सर्व श्रेय रामदासांच्या पदरीं घालणें मला अन्यायाचें वाटतें. शिवाजीपेक्षां रामदास श्रेष्ठ हें ठरविल्यानें ज्याच्या मनाचें समाधान होणारें आहे त्याला तें इतर रीतीनें मी प्राप्त करून देऊं शकेन. म्हणजे उदाहरणार्थ प्रथम रावणाचें सर्वस्वीं उज्ज्वल वर्णन करून अशा रावणाला रामानें मारलें या एका वाक्यानें जसें रामाचें श्रेष्ठपण दर्शवितां येतें त्याप्रमाणें शिवाजीला स्वराज्यस्थापनेचें सर्व श्रेय देऊन एवढ्या मोठ्या हिंदवी स्वराज्यसंस्थापकांनै शिवटीं समर्थीची औपचारीक कां होईना पण सांप्रदायिक दीक्षा घेतली असें म्हटल्यानें रामदास हवे तितके श्रेष्ठ ठरत नाहींत काय ! तें ठरविण्याला स्वराज्यविषयक शिवाजीच्या लौकिक उद्योगांत रामदासांच्या प्रेरणेची व आशीर्वादाची लुडबूड सिद्ध करण्याचा आग्रहच कशाला घरावयाला पाहिजे ! याहिपेक्षां अधिक तात्त्विक बनून अशी कोटी करावी कीं, रामदास हे 'श्री' होते व शिवाजी हे फार तर 'राजश्री' होते; म्हणजे समर्थीची 'श्री' निरुपाधिक तर शिवाजीची 'श्री' उपाधिदूषित. मग ती उपाधि स्वराज्याची कां असेना ! निःश्रेयसापुढें लौकिक अभ्युदय हा गौणच ठरणार, आणि खरी गोष्ट ही अशीच होती कीं, धर्माविषयीं रामदास व शिवाजी हे एकाच मताचे होते. तो धर्म चातुर्वर्ण्यात्मक व सनातन वैदिक होय. त्या धर्माच्या दृष्टीनें सतराव्या शतकांत ब्राह्मणाला क्षत्रिय वर्ग गुरु मानीत होते, व रामदासांची योग्यता म्हणजे ब्रह्मचर्य व स्वार्थरहितत्व पाहून रामदास हे गुरु करण्याला योग्य असें शिवाजीलाहि वाटलें म्हणून शिवाजीनें त्यांची दीक्षा घेतली व आपण तलवारीनें मिळविलेलें राज्य टिकण्यास व यशाला येण्यास अशा गुरूचा आशीर्वाद उपयोगी पडेल अशी त्याची भावना होती. पण "तूं स्वराज्य मिळविण्याचा उद्योग केलास व तडीस नेलास तो कोणत्या आधारावर !" असें शिवाजीला कोणी विचारलें असतें तर त्यानें कोणा ब्राह्मणाच्या आशीर्वादाकडे बोट दाखविलें नसतें, तर

आपल्या छातीकडे तें दाखविलें असतें. किंवा कोणी म्हणेल की, शिवाजी इतका अविनयी नव्हता; याचा अर्थ तो स्वतःकडे बोट न दाखवितां भवानी देवीकडे दाखविता. पण हें ग्राह्य मानलें तरी स्वराज्यविषयक उद्योगाच्या प्रेरणेचें श्रेय शिवाजी रामदासांकडे खचित न देता, यांत मला बिलकूल शंका वाटत नाही. एकाचा अन्यायानें अपहार करून, त्याचा भार दुसऱ्याच्या शिरावर लादूं पाहणारे हे आम्हीच म्हणजे संकुचित दृष्टीचे लोक. शिवाजी व रामदास या दोघांनाहि हें माहित होतें कीं, ज्याचा उद्योग त्यानें करावा. आणि ते दोघेहि तसेच स्वतंत्र बुद्धीनें करीत होते. म्हणजे प्रत्यहीं उठल्याबरोबर किंवा शेवटीं झोपीं जातां रामदासांचे विचार धर्म व संप्रदाय यांच्या प्रसाराविषयींचे व शिवाजीचे विचार स्वराज्यसाधन व रक्षण यांविषयींचेच असणार. रामदासानें तलवारीला मान दिला असला तर ती लहानशा कुबडींत गुप्त रीतीनें ठेवण्यापुरता. शिवाजी महाराजानेंहि सनातन वैदिक धर्माला राजकारणांत मान दिला असला तर तो मी मिळवितों हें राज्य देवाब्राह्मणांकरितां असें मधून मधून म्हणण्यापुरताच. मठांत शिवाजी व रामदास यांची प्रत्यक्ष भेट झाल्यास रामदास उच्चासनावर बसून शिवाजी जमिनीवर गुढगे मोडून बसलेला दिसला असता; पण राजधानींतील दरबारांत याचें उदें निघाल्याशिवाय राहिलें नसतें. म्हणजे तेथें सिंहासनावर शिवाजीच बसला असता व रामदासाला स्वतंत्र आसन मांडलें असलें तरी सिंहासनापेक्षां चार अंगळें तरी खचित खालीं मांडण्यांत आलें असतें. संप्रदायदीक्षित जपाच्या माळेलाच प्रामाण्य हें शिवाजीनें मान्य केलें असतें, पण सनदापत्रें यांवर किंवा राजकारणी हुकुमावर शिक्कामोर्तब यालाच खरें प्रामाण्य हें रामदासांनींहि कबूल केलें असतें. तात्पर्य, स्वतः 'श्री' व 'राज्यश्री' या दोन्ही आपआपला व्यवहार संबद्ध व स्वतंत्र दोन्ही प्रकारचा सुरळीत निभावून नेण्याला समर्थ होत्या; त्या इतक्या कीं, मिळविलेल्या सगळ्या राज्याची सनद गुरु म्हणून समर्थ्यांच्या झोळींत कां व कशी टाकावी हें शिवाजी पूर्णपणें जाणून होता. व उलट रामदासहि जाणून होता कीं, झोळींत पडलेली संपूर्ण स्वराज्याची सनद दडपून न बसतां ती शिवाजीला कां परत करावी व किती गोडीनें परत करावी. राजपदाप्रमाणें गुरुपदालाहि मान आहे. तसेंच राजपदालाहि गुरुपदाप्रमाणें मान आहे. पण ते दोन्ही वेगवेगळ्या कामाकरितां स्वतंत्र आहेत, हें जाणणारे जाणत होते. शिवाजीनें सनातन-धर्मसमजुतीप्रमाणें ब्राह्मणाला धर्मगुरु मानलें तरी आपल्या घरच्या सैपाक्याला

त्यानें कधीं नमस्कार केला नाही. रामदासानेहि क्षात्रश्रीचा परामर्ष अशाच विवेचक बुद्धीनें घेतला असेल. म्हणजे जो मान तो शिवाजीला देई तो त्याच्या हुज्याला त्यानें दिला नसता. मग तो केवढाहि शुद्ध कुळींतला क्षत्रिय असेना का ? आपणहि ही विवेकबुद्धि चालविली तर आपणालाहि हें कबूल करावें लागेल कीं, राजकारणांतलीं शिवाजीचीं धोरणें शिवाजीच संभाळता व चालविता; तीं रामदासाला चालवितां आलीं नसतीं. आणि गुप्त मंडळ्या स्थापून धर्मबुद्धि जागृत करण्याचें महत्कार्य रामदासांनीं ज्या तंत्रानें व धोरणानें केलें असतें तें शिवाजीला साधलें नसतें. एकीकडे सतेज ब्रह्मचर्य तर दुसरीकडे धारातीर्थांवर स्नान करणारा तितकाच सतेज क्षत्रिय वीर. यांत कमी अधिक प्रत लावण्याची कारवाई कृपण बुद्धीच्या चांडाळाशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि सुचणार नाही. पण कोणत्याहि प्रश्नाचें उत्तर एकेरीच असलें पाहिजे, अनेकविध असत नाही; किंवा कोणत्याहि पराक्रमाचें कर्तृत्व एकेरीच असतें, अनेकविध असत नाही; कोणत्याहि साध्याचें साधन एकच असलें पाहिजे, अनेकविध असूं शकणार नाही; किंवा कोणत्याहि मोक्षाचा मार्ग एकच असणार, अनेकविध असूं शकणार नाही असें मानणारी कृपण अव्यवहारी बुद्धि ही सनातन असून जुन्या युगाप्रमाणें आज नव्या युगांतहि आपणांला दिसून येत नाहीं काय ?

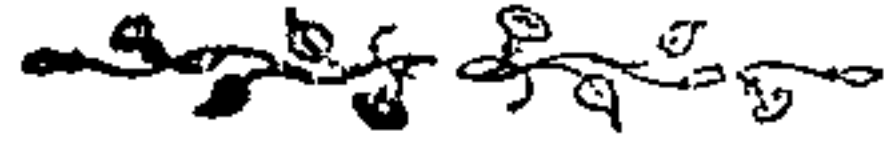
शिवाजी व रामदास यांचे संबंध कसे व काय होते याविषयी आपणांला जवळ जवळ अनुमानांवरच भिस्त ठेवावी लागेल, इतका थोडा कागदोपत्री पुरावा आहे. परंतु आपल्या हिंदु समाजाची व सर्वसामान्यरीत्या मनुष्यस्वभावाचीहि ठेवण लक्षांत घेतां, या दोघांचेहि कार्य स्वतंत्र रीतीनें चाललें असावें व त्यांनीं एकमेकांविषयीं मनानें शुभचिंतन सतत ठेवलें असलें तरी एकमेकांच्या सल्लामसलतीवर किंवा प्रत्यक्ष मदतीवर आपलें कोठलेंहि कार्य अवलंबून ठेविलें नव्हतें असें मला वाटतें. किंचित् थट्टेनें म्हणावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, दोघेहि एकमेकांला नमस्कार करीत, इतकेंच नव्हे तर करूं इच्छितहि; पण तो नमस्कार दुरून. 'दुरून नमस्कार' याचा अर्थ निंदात्मक घ्यावयाचा नाही. पण त्या दुरूनचा अर्थ खरा असा कीं, अनेक कार्यांचें अंतिम ध्येय क्वचित् एकच असलें तरी त्यांतील प्रत्येक कार्याचें उपध्येय, म्हणजे तात्कालीक ध्येय, वेगवेगळें असतें. या शिवाय प्रत्येक कार्याचे मंत्रतंत्र, नियम, विधि, निषेध, आचार—या सर्व गोष्टी प्रायः एकमेकांशीं न जुळणाऱ्या व कदाचित् अडचण उत्पन्न करणाऱ्याहि असूं शकतात.

शिवाय, प्रत्येक कार्यकर्त्या माणसाची मनोरचनाहि अशी काहीं वेगवेगीळा बनून जाते, कीं तशा दोन मनोवृत्ति एकांत एक सोयीनें बसून कार्य प्रभावी होऊं शकत नाहीं. म्हणून ज्याचें काम त्यानेंच करावें. त्यापुरतें दुसऱ्याला परका मानून दूर ठेवावें व फार तर दुरून त्याविषयीं आदर दर्शवून आशीर्वाद द्यावा, इतकेंच घडतें व तेवढेंच श्रेयस्कर ठरतें. अंतिम स्थितींत अनेक कार्यांच्या परिणामांचा फायदा किंवा लाभ अदृश्य रूपानें मुख्य ध्येयाला होत असतोच.

मीं जें हें अनुमान म्हणून वर सांगितलें त्याला तुमच्या आमच्या पिढींतील राजकारणी पुरुष व साधुसंत किंवा धार्मिक सत्पुरुष यांच्या संबंधाचा दाखला मदतच करूं शकेल. हिंदुस्थान देश हल्लींच्या हीन स्थितीतून वर येऊन त्याला सत्ता व स्वातंत्र्य मिळावें ही गोष्ट लोकमान्य टिळकांसारख्या राजकीय पुढाऱ्यांना जितकी इष्ट वाटत होती तितकीच ती या एक दोन पिढ्यांतील अनेक धार्मिक सत्पुरुषांनाहि इष्ट वाटत होती यांत संशय कसला ! पण टिळक व त्यांचे समकालीन धार्मिक सत्पुरुष यांचे संबंध कितपत आले व जे आले त्यांचें स्वरूप काय होतें याची मला थोडीवहुत माहिती आहे असें मीं म्हटलें तर यांत विशेष बढाई करितों असें सहसा कोणी म्हणणार नाहीं. ही माझी माहिती मी सोदाहरणहि सांगूं शकेन; परंतु ती सांगण्याला खाजगी व्यक्तींचा व गोष्टींचा उल्लेख करावा लागेल म्हणून मी ती गोष्ट करीत नाहीं. परंतु त्या माझ्या माहितीवरून मी निश्चयात्मक सांगूं शकतों कीं, राजकीय पुढारी या नात्यानें जशी कोणाहि धार्मिक सत्पुरुषाकडून स्फूर्ति टिळकांना मिळाली नाही किंवा मिळण्याची अपेक्षा त्यांनीं केली नाही, त्याचप्रमाणें हिंदुधर्मरक्षण हें टिळकांना इष्ट होतें तरी आपल्या उद्योगानें आपण कोणा धार्मिक सत्पुरुषाला स्फूर्तिकार, प्रेरणामूल होऊं शकूं असेंहि त्यांना कधीं वाटलें नाही. एकाच वेळीं टिळक व असे सत्पुरुष ह्यात असतां त्यांच्या परस्परभेटी कितती थोड्या झाल्या आणि झाल्या त्यांत औपचारिक सभ्यता व आदरबुद्धि यांच्या प्रदर्शनाचाच प्रकार बहुतेक सर्व कसा होता याविषयींची माहिती मनोरंजक होईल; पण ती देतां येत नाहीं. माझें म्हणणें इतकेंच कीं, शिवाजी व रामदास यांच्या परस्परसंबंधाविषयींचें जें मत मीं वर मांडलें आहे त्याविरुद्ध ऐतिहासिक कागदपत्रां पुरावा नाहीच, पण त्रिकालाबाधित सारासार विचार म्हणजे स्थूल तारतम्य, इतकेंच नव्हे तर विद्यमान कालांतील माझा प्रत्यक्ष अनुभवहि त्या मताला अनुकूल

असाच आहे.

रामदास व शिवाजी यांच्यासंबंधाचें खरें स्वरूप काय मानावें याची चिकित्सा याहून अधिक करण्याचें कारण नाहीं. व ही चिकित्सा करण्याची संधि मिळवून दिल्याबद्दल मी रा. देव यांचा आभारी आहे.

(८)

महाराष्ट्रीय संतपरंपरा

आणि

श्री समर्थ रामदास

[लेखक— प्रो. माधव दामोदर अळतेकर, एम्. ए.,
मराठी भाषेचे अध्यापक, विल्सन कॉलेज, मुंबई]

श्रीसमर्थ रामदास यांचा पंथ महाराष्ट्रीय संतपरंपरेहून निराळा होता, किंवा रामदासी शिकवणीत त्याहून भिन्न अशा कांहीं विशेष गोष्टी होत्या; किंवा, हेंच दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, महाराष्ट्रसंतमंडळीच्या शिकवणीत रामदासांच्या मानानें कांहीं महत्त्वाची कमतरता होती अशा तऱ्हेचा अभिप्राय पुष्कळांनीं ऐकलेला आहे; आणि असा अभिप्राय देणाऱ्यांपैकीं कित्येकांनीं रामदासांच्या समर्थ या नांवावरून ज्ञानेश्वरादि संतांना पंगु म्हणण्यापर्यंत मजल पोंचविली आहे हें सर्वश्रुत आहे. रामदास खरोखर महाराष्ट्रीय संतांहून भिन्न होते कीं काय आणि ज्ञानेश्वरादि संत पंगु होते कीं काय, हे प्रश्न निदान सत्यान्वेषणाच्या दृष्टीनें विचारणीय आहेत आणि रामदासांना महाराष्ट्रीय संतमंडळींत स्थान नसून आधुनिक राजकारणांतील एके काळीं महत्त्वास चढलेल्या पण आतां बहुतेक लुप्तप्राय झालेल्या एका पंथांत ते बसण्यासारखे आहेत कीं काय, हा प्रश्नहि वरील विषयाच्या विवेचनांतच अंतर्भूत होतो. रामदासांचें महत्त्व वर्णन करण्यासाठीं ज्ञानेश्वरादि विभूर्तींना पंगु आणि संताळे ठरविण्याचा अट्टाहास सत्यान्वेषणबुद्धीचा द्योतक नसून मूढता आणि अहंकार यांचा द्योतक आहे ही गोष्ट ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत,

तुकारामाचे अभंग आणि दासबोध या चारही ग्रंथांचें जाणपणानें अध्य-
यन करणाऱ्यांना पटण्यासारखी आहे. त्याचप्रमाणें रामदासांच्या शिकवणीची
भूमिका, ज्याला परमार्थ असें नांव आहे आणि ज्यासंबंधी पुष्कळांचा अर्थज्ञानांत
घोंटाळा झालेला दिसतो, त्या विषयाची नसून रोजचा व्यवहारांतील शठंप्रति शाठ्यं
आणि म्हणून सर्वप्रति शाठ्यम् अशा प्रकारची आहे कीं काय, हें रामदासांच्या
कीर्तीच्या व महत्त्वाच्या दृष्टीनें हि निश्चितपणें कळणें आवश्यक आहे. दासबोधांच्या
वीस दशकांत आणि दोनशें समासांत पुनरुक्ति कोठें आहे, मूळचा ग्रंथ कोणत्या
दशकाबरोबर खरोखर समास झाला असावा, कांहीं प्रसंग चिरंतन बोधाचे व
कांहीं तात्कालिक परिस्थितीमुळें सुचलेले आहेत काय; तसेंच त्यांतील कांहीं समास
केवळ मुलांच्या उपयोगी पडावेत म्हणून लिहिले आहेत कीं काय वगैरे प्रश्न जरी
तूर्त बाजूला ठेविले तरी या विस्तृत ग्रंथांत ज्याला राजकारण असें अभिधान
आहे असे समास दोन तीनहून अधिक नसून “ राजकारण ” या शब्दाचा
अर्थ संपूर्ण दासबोधांत “ व्यवहारशास्त्र ” हा आहे, आधुनिक अर्थानें
Politics हा नाही, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. या दोन तीन समासांच्या
जोरावर आणि राजकारण या शब्दावर भर देऊन रामदासांना महाराष्ट्रीय संतमंडळीं-
तून बहिष्कृत करण्याचा व जी गोष्ट—म्हणजे ज्ञानेश्वरादि संतांना पंगुत्वाचा
आहेर करणें समर्थांच्या ध्यानीं मनीं स्वप्नीं सुद्धां आली नसती—तिची घोषणा
करण्याचा अव्यापारेषु व्यापार कित्येकांनीं केला आहे तो हास्यास्पद आहे आणि
स्वमतांचें प्रतिबिंब रामदासी शिकवणींत पाहण्याचा नाद ज्यांना नाही अशा सर्व
समर्थभक्तांना तो दुःखदायक वाटतो.

वास्तविक दासबोधांच्या पहिल्या दशकाचा पहिला समास प्रस्तावनारूप आहे
आणि त्यांत ग्रंथाचें प्रयोजन स्पष्ट दिलेले आहे. त्यावरून समर्थांचा अंतर्भाव
महाराष्ट्रीय संतपरंपरेंतच होतो ही गोष्ट स्पष्ट आहे. दुसऱ्याच ओर्वांत

येथ बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥

म्हणून म्हटलें आहे. आणि तिसऱ्या ओर्वांत

बहुधा अध्यात्मनिरोपण । निरोपिले ॥

म्हणून निश्चितपणें सांगितलें आहे. आतां पहिल्या समासांतील पुढील ओव्या
पहा—

आतां श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ ।

तुटे संशयाचें मूळ । येकसरां ॥ २८

मार्ग सांपडे सुगम । नलगे साधन दुर्गम ।

सायोज्यमुक्तीचें वर्म । ठाई पडे ॥ २९

नासे अज्ञान दुःखभ्रांती । शीघ्रचि येथें ज्ञानप्राप्ती ।

ऐसी आहे फळश्रुती । ईये ग्रंथीं ॥ ३०

योगियांचें परम भाग्य । आंगीं वाणे तें वैराग्य ।

चातुर्य कळे यथायोग्य विवेकेंसहित ॥ ३१

अर्थात् इतकी श्रेष्ठ स्थिति जेथें प्राप्त होण्याचा मार्ग सांगितला तेथें

भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । तेचि होती सुलक्षण । ३२

किंवा

आळसी तेचि साक्षपी होती । पापी तेचि प्रस्तावती ।

निंदक तेचि वंदूं लागती । भक्तिमार्गासी ॥ ३३

यांत कांहीं नवल नाही. पण ग्रंथाचें प्रयोजन अज्ञाननिरास, ज्ञानप्राप्ति, वैराग्यप्राप्ति, विवेकप्राप्ति, भक्तिमार्गाचें योग्य ज्ञान, “ देहबुद्धीचे धोके ” नाहीसे करणें, “संदेहाचे किंत ” निवारणें, “ संसाराचे उद्वेग ” नासणें आणि

मनास होय विश्रांती । समाधान ॥ ३७

असें करणें हें आहे, याबद्दल सुळींच संशय नाही. म्हणजे ज्ञानदेव आणि एकनाथ यांच्या ग्रंथनिर्मितीचें जें प्रयोजन तेंच दासबोधानें प्रयोजन आहे ही गोष्ट विसरून चालणार नाही. ज्ञानेश्वरीच्या सुरवातीस आत्मरूप आद्य तत्व हेंच गणेश कल्पून त्याला वंदन केलें आहे. तदनंतर क्रमानें पण थोडक्यांत शारदावंदन, सद्गुरुवंदन, आणि संतसज्जनवंदन असा प्रकार आहे. दासबोधाच्या पहिल्या दशकांत पहिला समास प्रस्तावनारूप, दुसऱ्यांत गणेशस्तवन, तिसऱ्यांत शारदावंदन, चौथ्यांत सद्गुरुवंदन, हें ज्ञानेश्वरीतील क्रमाप्रमाणेंच आहे. समास पांच आणि सहा यांत अनुक्रमें संतसज्जनवंदन व श्रोतृवंदन आलें असून समास आठ-मध्ये सभावंदन आहे. हे तीन समास ज्ञानेश्वरीतील सज्जनवंदनाच्या (अध्याय १ ओव्या ६२-६६) कल्पनेला धरून आहेत. समास सातमध्ये कविवंदन आहे तर ज्ञानेश्वरीत व्यासाचें मधुर वर्णन आढळतें. समास नऊमध्ये परमार्थस्तवन आहे व परमार्थाला साधन जो नरदेह त्याचें वर्णन समास दहामध्ये आहे. ज्ञानेश्वरीत गीताप्रशंसा (अध्याय १ ओव्या ५०-६१) आहे व ठिकठिकाणी

परमार्थवर्णन आलें आहे. नरदेहाबद्दलहि उल्लेख ज्ञानेश्वरींत विषयानुरोधानें आले आहेत. पहिल्या दशकांतिल वंदनाचा प्रकार एकच आहे ही बाह्य गोष्ट म्हणतां येईल; पण प्रतिपाद्य विषय ज्ञानेश्वरीचा आणि दासबोधाचा एकच आहे व तो परमार्थ आहे आणि परमार्थ म्हणजे पंगुता हें जसें ज्ञानेश्वरांस संमत नव्हतें तसेंच रामदासांनाहि संमत नव्हतें आणि व्यावहारिक स्वार्थप्रवणतेचा उपदेश रामदासांनीं केला आहे असें म्हणणें म्हणजे समर्थांच्या शिकवणीचा विपर्यास करणें होय.

ज्ञानेश्वरीतील अज्ञानवर्णन (अध्याय १३ ओव्या ६५७-८६०) वाचून मग दासबोधातील मूर्खलक्षण (२-१), कुविद्यालक्षण (२-३), पढतमूर्खलक्षण (२-१०), वगैरे पहावेत म्हणजे ज्या व्यावहारिक कल्पना दासबोधांत आहेत त्या संक्षेपानें व बहुतेक ठिकाणीं फार आकर्षक आणि सुंदर भाषेंत ज्ञानेश्वरींत आहेत असें आपणांस आढळून येईल. दासबोधाच्या तिसऱ्या दशकांत एका संसारी माणसाचें संपूर्ण चरित्र वर्णिलें आहे व संसारांत साधारणपणें काय काय लचाडें उत्पन्न होतात त्यांची त्यांत हकीकत असून संसारापासून परावृत्त करणें व मुमुक्षु होऊन ज्ञानभक्तिमार्गाला लागणें हा उपदेश करण्याचाच हेतु हा वृत्तांत देण्यांत आहे. चवथ्या दशकांत नवविधाभक्तीचें सामान्यानें वर्णन आहे व वाचकांना बहुश्रुत करणें हा समर्थांचा हेतु असल्यानें माहितीनें भरलेले समास दासबोधांत पुष्कळ आहेत. दशक सहा ते दहा असेच जुन्या माहितीनें भरलेले आहेत. व्यवहाराच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा भाग दशक अकरा, अठरा आणि एकोणिस यांत आहे. या दशकांतून राजकारणाचा उल्लेख आहे, महंतलक्षणें सांगितलीं आहेत, निस्पृह कसा असावा याची चर्चा केली आहे, जनस्वभावाचें विवेचन केलें आहे, सुंदर कसें लिहावे हें सांगितलें आहे, यत्नवादाचें विवरण केलें आहे, सदैवाचीं आणि करंट्यांचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत आणि अशा प्रकारें हे दशक संसारी माणसांना आपल्या भूमिकेवरचे वाटतात. पण संसारी माणसाची केवळ व्यवहारमय भूमिका ही दासबोधाची भूमिका नव्हती हें वर सांगितलेंच आहे आणि या दशकांतून आलेला वराचसा मजकूर ज्ञानेश्वरी व एकनार्थी भागवत यांच्यांत वाच्यार्थानें सर्वच नसला तरी लक्षणें व ध्वनीनें पुष्कळ ठिकाणीं आलेला आहे तो या तीन्ही ग्रंथांचें अध्ययन करणाऱ्यांच्या लक्षांत आल्याशिवाय रहात नाहीं. अठराव्या दशकांत तिसऱ्या समासांत

प्रातःकाळीं उठावें । कांहीं पाठांतर करावें ।
 येथानशक्ति आठवावें । सर्वोत्तमासी ॥ १५
 मुखमार्जन प्रातःस्नान । संध्यातर्पण देवतार्चन ।
 पुढें वैश्वदेव उपासन । येथासांग ॥ १७
 कांहीं फळाहार घ्यावा । भग संसारधंदा करावा ।
 सुशब्दें राजी राखावा । सकळ लोक ॥ १८
 पुढें भोजन जालियावरी । कांहीं वाची चर्चा करी ।
 येकांतीं जाऊन विवरी । नाना ग्रंथ ॥ २२

इत्यादि सर्वोपयोगी बहुमोल उपदेश आहे व आजकाल शनिवारीं संध्याकाळीं पत्यांचा डाव उभा करून सोमवार सकाळपर्यंत राजाराणीचीं लग्नें लावणाऱ्या कर्तृत्वशून्य आचरटांनीं तो वाचून लक्षांत ठेविला तर चांगलेंच होईल. अशा तऱ्हेचा उपदेश श्रीकृष्णानें अर्जुनाला निदान भगवद्गीतेंत केला नाही म्हणून तो ज्ञानेश्वरींत आला नाही, पण उपमालंकारांच्या व लक्षणा आणि ध्वनि यांच्या साहाय्यानें आळशी लोकांवर, उद्योगशून्य लोकांवर, ज्ञानेश्वरींतहि तडाखे कांहीं कमी नाहीत आणि “कर्म शृंगारूनि करावें” या ज्ञानदेवीय ओवीच्या चरणांत “खबरदारपणा” व “सावधानपणा” यांचें सार आलें आहे. “भोळ्या भावा”नें देव मिळत नाही, त्याला ज्ञानयुक्त भक्ति लागते, हें ज्ञानदेव व एकनाथ यांनीं वरचेवर स्पष्ट केलें आहे व “सावधानपणा”चें लोण हें ज्ञानेश्वर-मुकुंदराजांपासून पुढें आलेलें आहे हें विसरून चालणार नाही.

ज्ञानेश्वरींतील कांहीं ओव्या या ठिकाणीं देतो म्हणजे उपरोक्त विधानाची यथार्थता पटेल.

देखें अखंडित प्रसन्नता । आथी जेथ चित्ता ।
 तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ॥ २-३३८
 म्हणौनि अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें ।
 एयाकारणें इंद्रियांचें । दमन निकें ॥ २-३४७
 म्हणौनि संग जंव प्रकृतिचा । तंव त्यागु न घडे कर्माचा ।
 एथ करूं म्हणति तेयांचा । आग्रहोचि उरे ॥ ३-६३

ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायांत ज्ञान-अज्ञानवर्णनमिषानें व्यवहारज्ञान व उत्तमलक्षण आणि मूर्खलक्षण हे सर्व विषय आले आहेत.

“ बाहेरून दिसण्यांत बावळा पण आंत नाना कळा ” असें समर्थोनीं महंतांचें वर्णन केलें आहे. त्याचा कित्येक समर्थमक्तांनीं विपरीत अर्थ करून समर्थ हे व्यवहारी लफंग्यांचे पाठीराखे होते असा भ्रम उत्पन्न केला आहे.

वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा । १५-१-३
ही शब्दयोजना थोडीशी चमत्कारिक असली तरी त्यामुळें दासबोधाच्या अभ्यासकांची दिशाभूल होण्याचें कारण नाहीं. याच प्रकारची ज्ञानेश्वरीतील ओवी पहा—

वाचस्पतीचेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे ।

परी वेडिवेमाजी दडे । महिमे भेणें ॥ १३-१९१

वर वेळच्या वेळीं काम करण्याबद्दलच्या रामदासी ओव्यांचा संदर्भ आला आहे. ज्ञानदेव म्हणतात—

कर्माचा वेळ चुके । का नित्यनैमित्तिक ठाके ।

तें जया न दुखे । जीवामाजीं ॥ १३-६८२

कुळेंसी जो पाठमोरा । वेदाज्ञेसी दुःखा ।

कृत्याकृत्यव्यापारा । निवाड नेणें ॥ १३-६९७

तैसा सद्गुणीं मत्सरु । व्युत्पत्ती अहंकारु ।

तपोज्ञानें अपारु । ताठा चढे ॥ १३-७२४

आणि आंगीं वृद्धतेची । संज्ञा ये मरणाची ।

परी जया तारुण्याची । भुली न फिटे ॥ १३-७६२

रिघे जेथ न रिघावें । मागे जें न घ्यावें ।

स्पर्शें जेथ न लागावें । आंग मन ॥ १३-७७५

न धरावा तो संगु । न लागावे तेथ लागु ।

नाचरावा तो मार्गु । आचरे जो ॥ १३-७७६

नायकावें तें आइकें । न बोलावें तें बकें ।

परी दोष होतील हें न देखें । प्रवर्ततां ॥ १३-७७७

परी पाप मज होईल । का नरकयातना येईल ।

हें कांहींचि पुढील । देखेना जो ॥ १३-७७९

ज्ञानेश्वरीत व्यवहारज्ञान आहे कीं नाहीं याची फक्त कल्पना यावी म्हणून या ओव्या दिल्या आहेत. या व्यवहारज्ञानालाच “ राजकारण ” हें नांव दास-

बोधांत आहे याबद्दल शंका वाटत नाही. जसा धर्म हा शब्द Religion या अर्थी संस्कृत भाषेत उपयोजिलेला नाही त्याचप्रमाणे राजकारण हा शब्द Politics या अर्थी दासबोधांत उपयोजिलेला नाही. आणि व्यवहारशास्त्र या अर्थाने दासबोधांतच राजकारण प्रथम आले ही समजूत अर्थात् चुकीची आहे. रामदासांनी स्वतःच म्हटले आहे की, आपल्या ग्रंथांत “गौल्य” (गौल्य हा शब्द “गोडी” या अर्थी ज्ञानेश्वरींत आलेला आहे व मधुराक्षरयोजना याच अर्थाने तो रामदासांनी योजिलेला आहे) नाही. पण ज्ञानदेवीचे गौल्य रामदासांतच कथ पण कोणांतहि नाही. तथापि गौल्य नसले तरी ज्ञानदेवी तत्त्वांचाच प्रसार व पुरस्कार करण्यासाठी दासबोध अवतरला यांत संदेह नाही. ज्ञानदेवी तत्त्वांना दूषण देणाऱ्यांपैकी बहुतेक ज्ञानेश्वरी वाचून समजून घेतल्याशिवाय, किंबहुना वाचल्याशिवाय, “वाबावाक्यं प्रमाणम्” या न्यायाला अनुसरलेले दिसतात, ही गोष्ट आश्चर्यकारक नसली तरी दुःखदायक आहे.

आतां आपण दासबोध दशक ११ समास पांच इकडे वळू. हा सर्वच समास मोठा वाचनीय आणि उद्बोधक आहे. यांत समर्थ म्हणतात—

मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ।

तिसरें तें सावधपण । सर्वविषई ॥ ४

चौथा अत्यंत साक्षेप ।

साक्षेप म्हणजे प्रयत्न. तेव्हां समर्थांच्या शिकवणींत पहिली प्रत हरिभजनाला व दुसरी व्यवहारज्ञानाला अथवा राजकारणाला होती व त्याचीच फोड सावधपण आणि साक्षेप या दोन शब्दांनी केली आहे.

दुसऱ्याचें अभिष्ट जाणावें । बहुतांच बहुत सोसावें ।

न सोसे तरी जावें । दिगांतराप्रती ॥ १३

चढाईच्या राजकारणाला (आजच्या अर्थाने) हा उपदेश मानवण्यासारखा नाही हे उघड आहे. आणि हा उपदेश राज्यतंत्रांतला नसून व्यवहारतंत्रांतला आहे हे त्यामुळे आपोआप सिद्ध होते. आत

करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये ।

परस्परेचि प्रत्यये । प्रचितीस आणावा ॥ १७

अशासारख्या कांहीं ओव्या दासबोधांत आहेत आणि त्यांच्यावर तर्कट रचून कित्येक रामदासांना दूषण देतात व कित्येक ते लबाडीचा पुरस्कार करणारे होते

असें मोठ्या अभिमानानें सांगतात. अशा ओव्या संपूर्ण दासबोधांत फार थोड्या आहेत. त्यांतील अभिप्राय संदर्भाला धरून समजावून घेतला पाहिजे व असल्या ओव्यांतून उत्पन्न होणारा वाच्यार्थ ही रामदासांची मुख्य शिकवण नसून मुख्य शिकवण परमार्थाची, वैराग्याची, हरिकथानिरूपणाची होती हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. याच्या पुढच्या म्हणजे एकादश दशकांतील सहाव्या समासांतहि राजकारणाचा उल्लेख आहे.

हरिकथानिरूपण । नेमस्तपणें राजकारण ।
वर्तायाचें लक्षण । तेंहि असावें ॥ ४

यापुढील ओव्या पाहा—

पुसों जाणें सांगो जाणें । अर्थांतर करूं जाणें ।
सकळिकांचें राखों जाणें । समाधान ॥ ५
दीर्घसूचना आधीं कळे । सावधपणें तर्क प्रबळे ।
जाणजाणोनि निवळे । येथायोग्य ॥ ६
जो येकांतास तत्पर । आधीं करी पाठांतर ।
अथवा शोधी अर्थांतर । ग्रंथगर्भीचें ॥ ९
आधींच सिकोन जो सिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ।
गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ॥ १०
अक्षर सुंदर वाचणें सुंदर । बोलणें सुंदर चालणें सुंदर ।
भक्ति ज्ञान वैराग्य सुंदर । करून दावी ॥ ११

तेव्हां “राजकारण” या रामदासी शब्दावर जो त्या शब्दाच्या आधुनिक अर्थाचा भार लादतात तो प्रकार यथार्थ नाही हें उघड होतें. हा शब्द व्यवहार, व्यवहारज्ञान आणि कधीं कधीं तारतम्य (common sense) या अर्थानें दासबोधांत आलेला आहे. तेव्हां या एका शब्दाच्या रूपदर्शनानें रामदासांना इतर संतमंडळींतून वेगळे काढण्याची आवश्यकता नाही; आणि विशेषतः या शब्दाच्या बाह्य रूपावर भर देऊन ज्ञानेश्वरादि कवींना व संतांना दूषण देण्याची प्रथा अनुचित आहे हें स्पष्ट होतें. आणि हा प्रकार बरेच वेळां समर्थभक्तीच्या नांवाखालीं होत असल्यामुळें विशेष वंचक आणि शोचनीय आहे.

यानंतर आपण अठराव्या दशकाकडे वळूं. यांतहि राजकारणाचें विवेचन आहे. या दशकाच्या पहिल्या समासाच्या सुरवातीला गणपति, सरस्वती, शंकर-

पासून बनशंकरी, खंडोबा, तुळजाभवानी, पांडुरंगापर्यंत सर्वांचे वंदन आहे. हा दशक मूळ ग्रंथ समाप्त झाल्यावर नवीन लिहिला का सर्वथा किंवा अंशतः प्रक्षिप्त आहे हा वाद मी येथे उपस्थित करुं इच्छित नाही. पण ही सुरवात लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे, येवढे मात्र म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. दुसऱ्या समासांत “नेमस्त”पणाचा महिमा वर्णन केला आहे. रामदासांच्या महाराष्ट्रीय भक्तांपैकी एका विशिष्ट शाखेला हा शब्द काहीं वर्षांपूर्वी किती अप्रिय होता हे नव्याने सांगण्याचे कारण नाही. जाणत्याजवळ शिकावे हा या समासाचा मथितार्थ आहे, आणि तो अर्थ सर्वांनी लक्षांत ठेवावा. यांतील काहीं ओव्या दिल्यावांचून राहवत नाही.

जाणत्याचा साक्षेप घ्यावा । जाणत्याचा तर्क जाणावा ।
जाणत्याचा उल्लेख समजावा । न बोलतांचि ॥ १८-२-१३
जाणत्याचे धूर्तपण । जाणत्याचे राजकारण ।
जाणत्याचे निरूपण । ऐकत जावे ॥ १४
जाणत्याचे पाहावे ज्ञान । जाणत्याचे सिकावे ध्यान ।
जाणत्याचे सूक्ष्म चिन्ह । समजोन घ्यावे ॥ २१
जाणत्याचे अलिप्तपण । जाणत्याचे विदेहलक्षण ।
जाणत्याचे ब्रह्मविवरण । समजोन घ्यावे ॥ २२
परमेश्वराचे गुण नुवाद । अखंड करावा संवाद ।
तेणेकरितां आनंद । उदंड होतो ॥ २४
उपासनेचे सेवटीं । देवां भक्तां अखंड भेटी ।
अनुभवी जाणेल गोष्टी । प्रत्ययाची ॥ ३०

हा समास समर्थांच्या “राजकारणा”चाच भाग आहे व त्यावरून त्यांच्या राजकारणाचे मूळ कशांत होतें हे समजेल. त्यांच्या राजकारणाचा विपरीत अर्थ ज्यांना प्रत्ययाची गोष्ट कळली नाही अशा अननुभाव्यांनी केला हा दोष समर्थांचा नाही. हा दोष आपल्या स्वतःच्या मनारेचनेचे प्रतिबिंब समर्थांच्या राजकारणांत पहाणाऱ्या मूढ आणि उद्धट अशा काहीं लोकांचा आहे. अशाच लोकांना उद्देशून पुढचा म्हणजे तिसरा समास लिहिला आहे असे वाटते. या समासांतील कित्येक ओव्या अत्यंत मननीय आहेत.

बोलतां येना बैसतां येना । प्रसंग काहींच कळेना ।

शरीर मन हें वळेना । अभ्यासाकडे ॥ १८-३-७
 लिहिणें नाहीं वाचणें नाहीं । पुसणें नाहीं सांगणें नाहीं ।
 नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं । वाष्कळपणें ॥ ८
 आपणांस कांहींच येना । आणी सिकवलेंहि मानेना ।
 आपण वेडा आणी सज्जना । बोल ठेवी ॥ ९

चौथ्या समासांत मनुष्यदेहदुर्लभतेचें वर्णन आहे. पांचव्या व सहाव्या समासांत अनुक्रमें करंट व उत्तम पुरुषांचीं लक्षणें दिलीं आहेत. या सहाव्या समासांत तेव्हांच्या राज्यपरिस्थितीचा प्रत्यक्ष निर्देश आहे व त्यांत शिवाजी महाराजांचे उत्तम पुरुष म्हणून वर्णन आहे असें वाटतें. या समासाला “ राजकारण ” असें नांव नाहीं. नवव्या समासांत झोपाळू श्रोत्यांचें मोठें हास्यरसप्रचुर वर्णन आहे व दहाव्या समासांत श्रोत्यांचे दोष सांगितले आहेत. एकोणिसाव्या दशकाच्या नवव्या समासांत राजकारणनिरूपण आहे. या आणि पुढील म्हणजे दहाव्या समासाचें थोडेंसें निरीक्षण करणें आवश्यक आहे. कारण कित्येकांच्या मते समर्थींची खरी शिकवण येथेंच आहे; बाकीचा सगळा दासबोध फुकट आहे.

विचार करून पाहिलें तर हा नववा आणि दहावा समास दासबोधाचा आंतर भाग न दिसतां वरून चिकटवलेला भाग दिसतो, आणि दासबोधाच्या विषयाशीं त्यांचें तादात्म्य दिसत नाहीं. यासंबंधीं पुष्कळ चर्चा करतां येण्यासारखी आहे. परंतु दोनशें समासांपैकीं दोन तीन समासांना अतिरिक्त महत्त्व देणें, त्यांत समर्थींची सर्व शिकवण सांठविली आहे असें म्हणणें, हें सयुक्तिक नाहीं. साधारण पुढाकार घेऊन विविध घटना घडवून आणणाऱ्या माणसानें कसें वागावें त्यासंबंधीं नवव्या समासांत उपदेश आहे. यांतहि व्यवहारज्ञानच बहुतेक आहे; पण पुढारी माणसाला, कार्य अंगीकृत करून तें शेवटास नेण्याचा हव्यास असणाऱ्या माणसाला, फार उपयुक्त सूचना केलेल्या आहेत व त्यांत कांहीं ओव्या एकांतिक नीतिवाद्यांना चिंतनीय वाटणार आहेत. उदाहरणार्थ,

नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे ।
 आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोच नेदी ॥ १९-९-११
 कांटीनें कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी ।
 कळकटेपणाची पदवी । असों द्यावी ॥ १२

या ओव्यांबद्दल कोणी कांहीं म्हणोत, त्या दासबोधांत “ तत्र श्लोकचतुष्टयम् ”

या योग्यतेच्या आहेत असे म्हणणे केवळ धाष्ट्य होईल. काठितात कांटा की " म्हणणारा मोरोपंत आणि "अधमासी तो अधम" म्हणणारा तुकाराम हेहि मोठे राजकारणपटु ग्रंथकार किंवा कवि ठरतील. नवव्या समासांत व्यवहाराच्या किंवा सार्वजनिक कार्य करण्याबाबदच्या बऱ्याच महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत, पण त्यांत लबाडीच्या धोरणाचा पुरस्कार आहे हे मत आणि हा पुरस्कार ही दासबोधाची मुख्य शिकवण आहे, हे मत आणि असा उपदेश करणारे ते समर्थ व न करणारे ते पंगु ही जी मतपरंपरा कित्येकांनी प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, त्यांनी श्रीसमर्थ रामदासांच्यावर भलत्याच कल्पना लादल्या, असे म्हटल्याखेरीज राहवत नाही. शिवछत्रपतीशी परिचय झाल्यामुळे आणि राज्यतंत्राशी प्रत्यक्ष संबंध आल्यामुळे संस्कृत भाषेत ज्याला नीति म्हणतात आणि जिला नृपनीति असे नांव भर्तृहरिने दिले आहे व जी राजनीति म्हणून मराठीत प्रसिद्ध आहे, तिच्यासंबंधी दासबोधांत दोन चार समास यावेत यांत काहींच नवल नाही. ते अधिक आले नाहीत हे नवल आहे; परंतु राजनीति शिकविणे हा समर्थांच्या शिकवणीचा प्रधान हेतु होता, हे म्हणणे साफ खोटे. परमार्थ शिकविणे, वैराग्य शिकविणे, भक्ति शिकविणे, हरिकथानिरूपणाचा फैलाव करणे हाच त्यांचा प्रधान हेतु होता, आणि म्हणून ज्ञानदेवप्रभृति संतांच्या परंपरेतच त्यांची गणना केली पाहिजे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या ग्रंथांचे सूक्ष्मावलोकन करणाऱ्यांना, तत्कालीन लोकांना उद्योगतत्पर, क्रियावान्, धीट, निर्भय करण्याचा प्रयत्न या महंतांनी केला होता, ही गोष्ट सहज लक्षांत येईल. किंबहुना ज्ञानदेवादि संतांनी चारशे वर्षे महाराष्ट्रांत जे नवचैतन्य भरले त्यांचेच फळ शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यसंस्थापनेत आले हा महादेव गोविंद रानडे यांनी तर्कशुद्ध पद्धतीने प्रस्थापित केलेला सिद्धांत त्यांना मान्य होईल.

एकोणिसाव्या दशकाच्या शेवटच्या म्हणजे दहाव्या समासांतहि असाच व्यवहारोपयोगी उपदेश आहे.

उपाधीत सांपडो नये । उपाधीस कंटाळो नये । १९-१०-२०
ही ओवी भगवद्गीतेतील निष्कामकर्मांचे प्रतिपादन करते आणि परमार्थबुद्धि हे दासबोधाचे मूळ आहे, म्हणून तर व्यवहाराने भरलेल्या या समासांत पुढे स्पष्ट सांगितले आहे;

संसार मुळीच नासका । विवेके करावा नेटका ।

नेटका करितां फिका । होत जातो ॥ २८

आणि विवेकयुक्त वैराग्य व तें प्राप्त करून घेऊन यथोचित कर्म करणें आणि तें निर्भयत्वानें करणें या स्पष्ट शिकवणीचा घडा ज्ञानदेवांनीं महाराष्ट्राला दिला. तेव्हां रामदासांच्या स्वकालीन कार्याचा योग्य गौरव करतांनासुद्धां हे संत पंगु नव्हते, टाळकुटे नव्हते, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या संतांचे आजचे अनुयायी टाळकुटे असतील आणि समर्थांचे आजचे अनुयायी दुसरे तसेच कांहीं असतील म्हणून संतांच्या किंवा समर्थांच्या कार्याबद्दल गैरसमज करून घेण्याचें प्रयोजन नाही.

ज्ञानेश्वरीच्या शेवटच्या अध्यायांत अर्जुन म्हणतो—

जें मजतुम्हां आड । होतें भेदाचें कवाड ।
तें फेडोनी केलें गोड । सेवासुख ॥ १५७४
तरी आतां तुम्ही आज्ञा । सकळदेवाधिदेवराज्ञा ।
करीन देई अनुज्ञा । भलतियेविषयीं ॥ १५७५

गतसंदेह होऊन अर्जुन प्राप्त युद्धाला उल्हासानें उभा राहिला त्याप्रमाणें महाराष्ट्रानें व्हावें हा उपदेश भगवान् ज्ञानदेवांनीं केला आणि पुढें चारशें वर्षांनीं तोच उपदेश गुरुशिष्यसंवादरूपानें समर्थींनीं केला आणि

नाना किंत निवारिले । नाना संशयो छेदिले ।
नाना आशंका फेडिले । नाना प्रश्न ॥ १-१-१२

ज्ञानदेवांचा भर विवेकावर तसाच रामदासांचा. ज्ञानदेवांनीं निष्कामकर्माची द्वाही फिरविली तशीच रामदासांनीं. ज्ञानदेवांनीं अज्ञानाचा निरास केला आणि

मी अविवेकाची काजळी । फेडूनि विवेकदीप उजळी ।
तें योगिया पाहे दिवाळी । निरंतर ॥ ज्ञा. ४-५४

असा उपकार जगावर केला. रामदासांनींही अज्ञानी आणि मूर्ख व पढतमूर्ख यांच्यावर झोड उठवून शहाणपणा व सावधानपणा महाराष्ट्राला पुनः शिकविला. ज्ञानदेव हा कविराजराजेश्वर; रामदास हा सामान्य जनांना खळ्या लोकभाषेत गद्य धडे देणारा; पण त्यांचा मार्ग एकच होता. विवेकावर दोघांचा अत्यंत भर आणि भावडेपणाचा दोघांनाहि कंटाळा. रामदासांनीं भावडेपणा शिकविला नाहीच; पण ज्ञानदेवादिकांना भावडेपणाचे, भोळ्या भावाचे, पुरस्कर्ते म्हणविणाऱ्यांनीं पुढील रसरशीत ओवी कंठगत करावी.

तैसी वैराग्याची शीव न देखिती ।

जे विवेकाची भाषा नेणती ।

ते मूर्ख केवी पावती । मज ईश्वराते ॥ ज्ञा. ४-२५

म्हणजे असले आरोप करतांना ते दहा वेळां विचार करतील. असो. या विषयाची नुसती प्रस्तावना करण्यासाठी हा लहानसा लेख लिहिला आहे. ज्ञान-देवांच्या परंपरेतील श्रीसमर्थ रामदास होते आणि ही परंपरा अपूर्व कर्तृत्वाची होती, तिचे पूर्ण स्वरूप कळण्यासाठी या मंडळीचे ग्रंथ पुनः पुनः मननपूर्वक व विचारपूर्वक वाचावेत, अशी विनंति वाचकांना करून येथे थांबतो.

(९)

श्रीसमर्थ व शिवाजीचा अंतकाळ

(लेखक— श्री. गो. स. सरदेसाई, रियासतकार)

गेल्या चैत्र शु. १५ स रायगडावर शिवाजीमहाराजांचा निधनोत्सव साजरा करण्यांत आला, त्या प्रसंगी भाषण करण्याचें आमंत्रण मला आलें असल्या-मुळें मी तोच निधनप्रसंग व्याख्यानासाठीं पसंत केला आणि त्या प्रसंगाचे उपलब्ध तपशील जमा करितांना समर्थांचें वाकेनिसी टिपण जरा बारकाईनें वाचलें. त्यावरून शिवाजी-समर्थांच्या संबंधानें जे कांहीं नवीन विचार मला सुचले, ते या लेखाच्या द्वारे प्रसिद्ध करण्याचा माझा उद्देश आहे. निरनिराळ्या बखरींतून शिवाजीच्या मृत्यूसंबंधीं कित्येक तपशील नजरेस आले तेहि मी या लेखांत जमेस धरले आहेत.

वाकेनिसी टिपण श्रीसांप्रदायिक विविध विषय खंड १ ला यांतील ले. २१ वर छापलें असून त्यावर कै. राजवाड्यांनीं एक लेख लिहून शिवाजीला समर्थांनीं अनुग्रहच दिल्याचा काळ वैशाख शु. ९ गुरुवार शके १५७१ (म्ह० ता. १२-४-१६४९) निश्चित केला आहे. या मुद्यावरहि आक्षेप घेण्यांत आले असून वर सांगितलें वाकेनिसी टिपण कितपत विश्वसनीय मानावें याजबद्दल पुष्कळसा मतभेद जाहीर झालेला आहे. खुद्द शिवाजीनें समर्थांचे मठांस उत्पन्न करून दिलेली सनद विश्वसनीय नाहीं, असेंहि कित्येकांचें म्हणणें आहे. तथापि हे कागद विश्वासार्ह आहेत असें मी मानतो, आणि त्यांवरून जो निष्कर्ष माझे मनांत उतरला तो पुढें नमूद करितों.

या टिपणांत समर्थांच्या चरित्रांतील मुख्य प्रसंगांची व त्यांनीं केलेल्या चमत्कारांची यादी दिलेली असून, ती समर्थांच्या निधनानंतर चारच दिवसांनीं केलेली असल्यामुळे तींत दाखल असलेल्या हकीकती तत्कालीन समजुतीप्रमाणें विश्वसनीय मानल्या पाहिजेत. 'संजुतीप्रमाणें' असे म्हणण्याचें कारण, चमत्कारांचा हा विषय बहुधा ज्याच्या त्याच्या श्रद्धेवर अवलंबून असणार, म्हणून त्यांची तपासणी अश्रद्धेच्या दृष्टीनें होऊंच शकणार नाही. टिपणांत लहान मोठीं ३९ कलमें आहेत, आणि समर्थांच्या वडिलांपासून तों त्यांच्या अंतापर्यंतची एकंदर हकीकत त्यांत आली आहे. ही हकीकत खुद्द समर्थ व त्यांचे वडील बंधु श्रेष्ठ या दोघांची आहे. या ३९ नोंधींचें वर्गीकरण केल्यास असें दिसेल कीं, जन्ममृत्युविवाहादि कौटुंबीय प्रसंगांच्या १३, अघटित चमत्कारांच्या १२, आणि देवतांची स्थापना, भेटी, अनुग्रह अशा गुरुत्वप्रकाशनाच्या १४ नोंधी आहेत. त्यांतील राजकारणी वर्तनाचे प्रसंग या शेवटच्या सदरांत समजतां येतील. कलम २ व ३ यांत एकनाथांनीं श्रेष्ठ व समर्थ यांच्या बालपणीं त्यांच्या भेटी घेऊन आदर दाखविला असें वर्णन आहे तें चूक होय. कारण एकनाथांचा मृत्यु शके १५२१ त झाल्यानंतर सहा वर्षांनीं शके १५२७ त श्रेष्ठांचा व त्यांच्यामागून तीन वर्षांनीं समर्थांचा जन्म झाला. भक्तमंडळींनीं लिहून ठेविलेल्या आधारांवर टिपणाची रचना असल्यामुळे असा थोडा कालविपर्यास होणें अशक्य नाही. तूर्त आपण या टिपणावरून शिवाजी-समर्थसंबंधावर काय प्रकाश पडतो तो पाहूं.

टिपणांतील कलमें १२, १८, २६, ३४, ३७ व ३८ या पांचांतच समर्थांचा संबंध शिवाजीशीं आल्याचें दाखल आहे. तंजावरास जाऊन एकोजीराजांस अनुग्रह केल्याचा उल्लेख २६ व ३७ या दोन कलमांत, आणि संभाजीनें समर्थांचें दर्शन राज्यारोहणापूर्वीं घेतल्याचा उल्लेख ३९ व्या कलमांत आहे. पैकीं शिवाजीच्यापुरतेंच पाहणें तर अनुग्रह दिल्याचें कलम १८, व ३८ व्या कलमांतील अखेरची भेट हे दोनच प्रसंग महत्त्वाचे गणतां येतील. पैकीं शेवटच्या भेटीचा प्रसंग शिवाजीच्या मृत्यूला अनुलक्षून असल्यामुळे त्याचें विवेचन प्रथम करितों.

पुत्राच्या दुराचारामुळे शिवाजीचे अखेरचे दिवस अत्यंत दुःखांत गेले. थोर पराक्रमांबरोबर थोर दुःखेंहि वाढून ठेवलेलीं असतात हें अकबर, नेपोलियन, शिवाजी यांच्या उदाहरणावरून उघड दिसतें. कोणा एका ब्राह्मण मुलीवर अत्या-

चार केल्याचा बोभाटा शिवाजीचे कानांवर आल्यावरून त्याने स. १६७८ त संभाजीस पन्हाळ्यावर कैदेदाखल बंदोबस्तांत ठेविले. यावरून तो अर्थात्च बापावर अत्यंत चिडून गेला आणि भीमेच्या कांठीं बहादूरगड येथे औरंगजेबाचा सरदार दिलीरखान होता त्याच्याशी आगाऊ संधान बांधून ता. १३ डिसेंबर स. १६७८ रोजी संभाजी बायको येसूबाईस बरोबर घेऊन पन्हाळ्यावरून निसटला आणि करकंब येथे जाऊन दिलीरखानास भेटला. याबद्दल खानास अत्यानंद झाला हे सांगणे नकोच. त्याला वाटले आतां दक्षिण देश जिंकण्याचे आपले काम खास फत्ते झाले. मोठ्या सन्मानाने संभाजीस मुकामावर आणून खानाने त्याचा सत्कार केला आणि ही आनंदाची वार्ता त्याने ताबडतोब बादशहास दिल्ली येथे लिहून कळविली.

प्रथम त्या दोघांनीं विजापुरचे राज्य हस्तगत करण्याचा विचार ठरवून त्या दिशेने मोहीम सुरू केली. विजापुरास त्या वेळीं विशेष अंदाधुंदी माजून ते राज्य अगदीं डबघाईस आले होते. ते हस्तगत केल्यास आपणांस शिवाजीवर शह बसवितां येईल असे त्या दोघांनीं अनुमान बांधिले, ते फारसे गैर नव्हते. आपली सर्व सिद्धता करून त्यांनीं बहादुरगडाहून दक्षिणेस कूच केले. शिवाजीच्या कारभाराची अंतर्गत व्यवस्था संभाजीस पूर्ण माहित असल्यामुळे दिलीरखानाने त्याचा उत्कृष्ट उपयोग करून घेतला. सातारच्या पूर्वेस भूपाळगड किल्ला अगदीं एका बाजूस आहे. त्या किल्ल्यावर अनेक मराठे कुटुंबांतील बायकामुळे सुरक्षित जागा म्हणून ठेवलेली होती. शिवाजीचे सेनानी बहुधा मोहिमेवर असत, त्यांनीं आपले कविले या गडावर ठेविले होते. तसेंच पुष्कळ संपत्ति व जडजवाहीर शिवाजीने या किल्ल्यावर कोणाचे हातीं लागू नये म्हणून ठेविले होते. या गोष्टी संभाजीस माहित होत्या आणि भूपाळगड काबीज केला कीं शिवाजीचे नाक चांगले टेंचले जाईल अशा विचाराने त्यांनीं त्या किल्ल्यावर हल्ला केला. तेथील बंदोबस्तास शिवाजीचा भरवंशाचा सरदार फिरंगोजी नरसाळा होता. संभाजी चालून आला असतां त्याजवर आंतून गोळा टाकण्याची छाती फिरंगोजीस झाली नाहीं. त्याने लढाईचा प्रसंग न करितां किल्ला स्वाधीन करून दिला, याबद्दल पुढे शिवाजीने फिरंगोजीस ठपका दिला. ता. २-४-१६७९ रोजी किल्ला खानाचे ताब्यांत आला आणि नंतर त्यांनीं विजापुराकडे चाल केली.

हे अरिष्ट आलेले पाहून विजापुरच्या वजिराने शिवाजीकडे मदत मागि-

तली आणि कसेंहि करून आमचा बचाव करा अशी कळकळीची विनंति केली. शिवाजीलाहि मुलाचा उपद्व्याप बंद पाडावयाचा असल्यामुळे त्याने आपल्या सैनिकांस योग्य ताकीद देऊन पन्हाळ्याहून विजापुराचे बचावास फौज रवाना केली. या फौजेने स. १६७९ च्या ऑगस्टांत दिलीरखानाचा पराभव करून त्यास व संभाजीस विजापुरावरून माघारे फिरविले. संभाजीकडे हेर पाठवून त्याचे मन वळविण्याचा शिवाजीचा प्रयत्न चालूच होता. दिलीरखान व संभाजी परत फिरले, त्यांनी पन्हाळा हस्तगत करण्याचा बेत ठरविला. शिवाजीची फौज बाहेर होती व पन्हाळ्याची बंदस्ती संभाजीला चांगली अवगत असल्यामुळे तो किल्ला हस्तगत केला की शिवाजीचे दक्षिणचे राज्य संपले असा हा योग होता. शिवाजीवर हा प्रसंग किती आणीबाणीचा आला होता, याची वाचकांस कल्पना होईल.

दिलीरखानाने बादशहाकडे शिफारस केली होती की, संभाजीला मोठी मनसबदारी देऊन आपल्या नोकरांत ठेवून घ्यावे, म्हणजे मराठ्यांचा जोर सर्व नाहीसा होईल. पण ही शिफारस बादशहाने मंजूर केली नाही. त्याला वाटले संभाजी कदाचित् मुहाम बापाचे शिकवणीने फितुरी करून आपणांस फसविण्यासाठीच आला असेल. तर त्यास पकडून कैदेत ठेवला म्हणजे शिवाजीवर शह बसेल, असे मनांत आणून बादशहाने दिलीरखानास हुकूम पाठविला की, संभाजीस ताबडतोब दिल्लीस बंदोबस्ताने पाठवून द्यावा.

हा हुकूम आल्यावर दिलीरखानास मोठी पंचाईत उत्पन्न झाली; आणि बादशहाच्या हुकमाची थोडीबहुत कुणकूण संभाजीचे कानांवर जाऊन तोहि भयभीत झाला. इकडे शिवाजीचे हस्तक येऊन त्यास अंतस्थरूपे भेटत होते आणि 'तुम्ही परत आल्यास शिवाजी तुम्हांस सर्व अपराधांची क्षमा करून पाहिजे तें देईल,' अशा प्रकारे त्याची समजूत घालीत होते. विजापुर सोडून खान व संभाजी तिकोट्यास आले. तेथे दिलीरखानाने नाहक लोकांची भयंकर लूट करविली. त्या प्रसंगी अब्रू बचावण्यासाठी पुष्कळ हिंदुमुसलमान स्त्रियांनी विहिरींत जीव दिले. हा प्रकार संभाजीस अत्यंत दुःसह वाटला. ता. १८-११-१६७९ रोजी तिकोटे सोडून पुढे पन्हाळ्याकडे येतां त्यांचा मुक्काम अथणीवर झाला. अथणीची पेठ समृद्ध होती ती खानाने लुटून सर्व हिंदूस पकडिले आणि त्यांची विक्री करायची असा पुकारा केला. संभाजीने खानास कळविले, 'अशा प्रकारे हिंदु प्रजाजनांस पकडून त्यांची विक्री करणे आम्हांस बिलकूल पसंत नाही.'

यावरून उभयतांमध्ये सडकून भांडण झालें. संभाजीला धास्ती पडली कीं, आतां खान आपणांस पकडून कैद करील. त्याबरोबर ता. २१ नोव्हेंबर रोजी रात्री संभाजी एकाएकी पळून परत; विजापुरास गेला. लगेच खानानें त्यास पकडून आणण्यासाठीं आपलीं माणसें मागोमाग पाठविलीं. संभाजीला ही वार्ता कळतांच ता. ३० नोव्हेंबर रोजी तो विजापुरांतून गुतरूपानें पळून बाहेर शिवाजीकडून माणसें आलीं होतीं त्यांस जाऊन मिळाला आणि घोड्यावर बसून त्वरेनें पन्हाळ्यास पोचला. ता. ४-१२-१६७९ रोजी त्याचा मुक्काम पन्हाळ्यास असल्याचा उल्लेख सांपडतो. मिळून जवळ जवळ एक वर्ष संभाजी बाहेर होता.

संभाजी परत आल्याची बातमी शिवाजीस पोचून तोहि लगोलग त्याचे भेटीस पन्हाळ्यास गेला. तेथें बापलेकांचें वास्तव्य एक महिना झालें. शिवाजीनें परोपरीनें त्याची समजूत घातली. ' औरंगजेबाचा कावा तुला दगा करावयाचा होता. श्रीनें कृपा करून सोडवून आणिलें. मोठें संकट टळलें. तूं जेष्ठ पुत्र. तुझ्या चित्तीं स्वतंत्र राज्यकर्तव्य आहे असें मला कळलें. तर या सर्व राज्याचे दोन विभाग करून एक भाग तुला व एक राजारामास देतो. ' मग पितापुत्र बसून दोघांनीं सर्व दौलतीची गणती केली. खजिना, कारखाने, गडकोट, जंजिरे, मुलूख, नाना प्रकारचा जिन्नस, जडजवाहीर, सुवर्ण चांदी नाणेवार, कापड, धान्य या सर्वांची समक्ष मोजदाद केली.* सरदार शिलेदार हशम, जुने नवे किल्ले वगैरे सर्वांच्या यादी करून पुढील व्यवस्थेबद्दल पुत्राची समजूत केली. पण पाहतां अर्थ नजरेस येईना. नाना प्रकारें बोध शिकविला, पण अंगीं उपतिष्ठा झाली नाहीं. तेव्हां अत्यंत खिन्न मनानें शिवाजीमहाराज पन्हाळ्याहून सज्जन-गडावर समर्थांचे भेटीस गेले, त्या भेटीचें वर्णन वाकेनिसी टिपणांत आहे तें असें—

‘शके १६०१ सिद्धार्थी संवत्सरीं पौष शु. ९ स शिवाजीमहाराज सम-
र्थांचे भेटीस आले, ते माघ शु. १५ पर्यंत होते. नित्य नित्य समारंभही त्या काळां बहुत केला. समर्थ निरोप देते समर्थीं अनेक प्रकारच्या राजधानीसमंधें सांगोन अध्यात्मपर विषयही श्रींनीं सांगितला. तीन दिवस समाधि लागोन राजश्री बसले होते. नंतर समाधि उत्थापन करून पुनः अनेक प्रकारच्या गोष्टी होऊन त्यांत महाराज परंधामास जाणार हें समर्थींनीं सुचविलें. माघ शु. १५ स

*टीप--या मोजदादीचे कागद आतां छापलले आहेत.

राजश्री आशा घेऊन रायगडास गेले. तेथें शके १६०२ रौद्र संवत्सरीं चैत्र शुद्ध पूर्णिमा रविवारीं परंधामाप्रति गेले. ’

शिवाजीचा अंतसमय पुष्कळ बखरकारांनीं अत्यंत करुण वाणीनें वर्णिला असून, त्यांत सवा महिनापावेतो शिवाजीनें समर्थांचा सहवास केला या गोष्टीची भर पडल्यानें तें कारुण्य जास्तच उठावदार दिसतें. संभाजीच्या रुसव्यापासून शेवटच्या वर्ष सहा महिन्यांतील हे तपशील कितिकांनीं जुळवून लक्षांत आणिले आहेत तें मला माहीत नाही. मीं ही जुळवणी केली तिजवरून जे प्रकार ठळकपणें मनांत उतरतात ते असे—

स. १६७८ च्या गुडी पाडव्यास शिवाजीमहाराज कर्नाटक स्वारीचें भारी यश संपादून पन्हाळ्यास दाखल झाले, तेव्हांपासूनच त्यांचा भाग्यरवि त्वरेनें अस्तास चालला. त्या सालीं त्यांची प्रकृति दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली. त्यांत मानी पुरुषाच्या मनास अत्यंत झोंबणारा असा पुत्राच्या फितुरीचा प्रकार कसा घडून आला त्याचें वर्णन वर केलें आहे. स. १६७९ च्या डिसेंबरांत मुलाची समजूत काढून राज्याची निरवानिरव करण्यासाठीं शिवाजीमहाराज मुद्दाम पन्हाळ्यास गेले. तेथें संभाजीच्या देखत त्यांनीं आपल्या हयातींत कमावलेल्या समस्त संपत्तीची तपशीलवार मोजदाद करून एका पराक्रमी पुरुषास लहानशा हयातींत काय करितां येतें याचें सप्रमाण प्रदर्शन पुत्रास दाखविलें आणि त्याच्या अंतःकरणांत भावी आशेला अंकुर फोडण्याचा नितान्त प्रयत्न करून पाहिला. राज्याचे दोन विभाग करून दोघां पुत्रांस द्यावे ही योजना मनांत आणून ती त्यांनीं संभाजीस समजावून दिली. परंतु त्यानें ती मान्य केली नाही. तेव्हां जनार्दन नारायण हणमंते, सोनाजी नाईक बंकी वगैरे मंडळींस संभाजीवर पाहरा करण्यास म्हणून ठेवून आणि राजारामाचें लग्न करून परत येतो असें त्यास सांगून, पुढील विचार ठरविण्यासाठीं ते सज्जनगडास समर्थांकडे आले. पौष शु. ९ पासून माघ शु. १५ पर्यंत म्हणजे ३१ डिसेंबर १६७९ पासून ४ फेब्रुवारी स. १६८० पर्यंतचा दीर्घ काल त्यांनीं समर्थांशीं वाटाघाट करण्यांत घालविला. आतां यांचा अवतार संपत आला असें समर्थांनीं ताडिलें, त्याचे उल्लेख वाकेनिसी टिपणांत आहेत. एवढी उद्विग्नता यावज्जन्म शिवाजीमहाराजांनीं कधीं प्रगट केली नाही. तीन दिवस तर त्यांचें देहमानहि सुटलें होतें. अशा या भेटींतहि मनास शांति उत्पन्न न होतां किंवा पुढील राज्यकारभाराचा विचार कायम ठरविल्याशिवाय ते माघांत रायगडास आले. तेथें

राजारामाचें लग्न केलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं ज्वराची व्यथा झाली. विचार पाहतां आयुष्याची मर्यादा झाली असें कळून चुकलें. दोघां पुत्रांस राज्य वांटून देण्याची कल्पना संभाजी राजांस मान्य झाली नाहीं. चाळीस हजार होनांची पुण्याची जागीर होती त्याचें एक कोटि होनांचें राज्य पैदा केलें तें संरक्षण करील किंवा वृद्धीतें पाववील ऐसा पुत्र नाहीं अशा खेदजनक विचारांत भागीरथीचें उदक प्राशन करून माध्यान्हसमयीं देह ठेविला. सभासदानें वर्णिलेल्या या थोर पुरुषाच्या अंतकाळचा हा प्रकार प्रत्येक अभ्यासून लक्षपूर्वक वाचावा अशी माझी विशेष सूचना आहे. यानंतर चौदा वर्षांनीं राजारामाचे माहितीसाठीं तो प्रसंग सभासदानें प्रत्यक्ष पाहिलेला होता तसाच वर्णिला आहे. त्यांत कोणतीहि तफावत मानण्याचें कारण नाहीं. सर्व प्रकार यथास्थित लक्षांत यावा म्हणून निरनिराळ्या ठिकाणच्या हकीकती एकत्र जुळवून मुद्दाम अंमळ विस्तार पत्करूनच वर नमूद केल्या आहेत.

शिवाजी-समर्थाची वरील भेट शेवटचीच होती. आपली प्रकृति क्षीण होत चाललेली, संभाजीचा प्रकार हा असा, राज्याचा फापटपसारा तर दृष्टीसमोर उभा, दारार्शी शत्रु टपून बसलेले, अशा विवंचनांनीं अत्यंत गांगरून जाऊन उपाय-चिंतनासाठीं म्हणून मुद्दाम शिवाजी दीर्घ काल समर्थाचे आश्रयास जाऊन राहिला. एकंदर आयुष्यांत सबंद सवा महिना कांहीं हालचाल न करतां एकाच ठिकाणीं बसून घालविला असा दुसरा प्रकार शिवाजीसंबंधानें आढळत नाहीं. शिवाजीची मनोभावना प्रेमळ व श्रद्धापूर्ण होती. अडचण किंवा संकट आलें कीं परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवून सत्पुरुषांचा समागम करण्याचा त्याचा क्रम नेहमींचाच होता. तज्ज्ञ मंडळींची व स्वतःच्या मनाची सल्ला, वडील मंडळींचे आशीर्वाद, संत-मंडळींचा कृपाप्रसाद व परमेश्वरावर हवाला या साधनचतुष्टयाच्या आश्रयावरच त्यानें अनेक दुर्धर प्रसंग निभावून अलौकिक पराक्रमाचीं कृत्ये करून दाखविलीं. मातुःश्रीचा आशीर्वाद व तुळजाभवानीचा कौल घेतल्याशिवाय त्यानें पाऊल टाकिलें नाहीं. त्यानें वंद्य मानलेल्या साधु पुरुषांचीं निदान पांच पंचवीस नांवे ठिक-ठिकाणीं आढळतात. त्यांत शेवटीं शेवटीं त्याचा जिव्हाळा समर्थाकडे विशेष ओढ-वला. कारण शिवाजीची एकंदर गृहस्थिति व त्याचें उद्योगाचें रहस्य समर्था-इतकें दुसऱ्या कोणास विदित नव्हतें. म्हणून स. १६७९ च्या अखेरीस अत्यंत वैतागून शिवाजी मनःशांतीच्या व उपायचिन्तनाच्या उद्देशानें समर्थाचे आश्रयास

गोला. समर्थानाहि त्याच्या कष्टमय स्थितीची पूर्ण करुणा उत्पन्न झाली. पण सत्पुरुष झाले म्हणून भवितव्यतेला थोडाच आळा घालू शकणार ! ' राजनीति व अध्यात्मपर विषय ' समर्थानीं शिवाजीस सांगितला. म्हणजे राज्याची पुढील व्यवस्था काय करावी यासंबंधीं त्यांचें बोलणें झालें, पण सरदार व प्रधान यांस व पुत्रांस एकत्र आणून सर्वांच्या देखत विशिष्ट अशी एखादी योजना ठरवून ती जाहीर करण्यांत आली नाहीं. शिवाजीस चैन पडेना. तीन दिवसपर्यंत बेहोष राहून त्यानें अन्नपाणीसुद्धां ग्रहण केलें नाहीं. समर्थानीं या संसाराची निःसारता त्याचे नजरेस आणून मन शांत ठेवण्याचा उपदेश केला. मिळून राजकारणाची तड म्हणून कांहीं लागलीच नाहीं. समर्थ हे राजकारणी पुरुष असते तर मराठ्यांचे राज्याची कांहीं तरी टिकाऊ व्यवस्था ठरविण्याची ही संधि त्यांना अत्यंत निकडीची होती यांत संशय नाहीं.

शिवाजी-समर्थ यांच्या भेटीचे जे दुसरे प्रसंग घडले त्यांत सुद्धां समर्थांची अध्यात्मवृत्तिच जास्त निदर्शनास आली. शिंगणवाडी येथें ता. १२-४-१६४९ रोजीं शिवाजीस समर्थानीं त्रयोदशाक्षरी ' श्रीराम जयराम जयजय राम ' या मंत्रोपदेशाचा अनुग्रह दिला. हाहि प्रसंग शिवाजीला मोठ्या अडचणीचा उपस्थित झाला होता. त्याच्या बंडाळीमुळें आदिलशहानें त्याचे बापास जिंजीस पकडून स. १६४९ च्या फाल्गुन महिन्यांत विजापुरास आणिलें आणि त्यास देहान्त शासन करण्याचा धाक घातला. सिंहगड परत देऊन केलेल्या संपूर्ण उद्योगावर पाणी सोडावें किंवा बापाच्या मृत्यूचें पाप माथां घ्यावें अशा दुहेरी कैचींत अडकला जाऊन शिवाजीनें समर्थाचा आश्रय केला. तेथें वैशाख शुद्ध नवमीस त्यानें समर्थाकडून मंत्रोपदेश घेतला आणि बरोबर सवा महिन्यानें ज्येष्ठ पूर्णिमेस शहाजीची सुटका झाली. अर्थात् गुरुकृपेनें आपलें संकटनिवारण झालें अशीच प्रचीति शिवाजीला आली असावी.

या दोन थोर व्यक्तींच्या भेटीचा आणखी एक प्रसंग वाकेनिशी टिपणांत नमूद आहे, पण तो संकटाचा नसून आनंदाचा आहे. आनंद संवत्सरी ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीस म्हणजे स. १६७४ च्या मृगारंभीं रायगडावरील राज्याभिषेकसमारंभ आटपल्यावर ' महाराज सजनगडीं येऊन दीडमास श्रीपार्शी समागम झाला. ब्राह्मणभोजनादि समारंभ बहुत झाले. ' गुरुशिष्यांस या समर्थीं अपूर्व आनंदाचें भरतें येऊन सर्व मनोरथ सिद्धीस गेल्यासारखे वाटले, असा हा प्रसंग महाराष्ट्राचे

इतिहासांत विशेष संस्मरणीय मानला पाहिजे. या समयीं या दोन व्यक्तींच्या गत-कालीन अद्भुत चरित्रांची भरपूर उजळणी झाली असावी असें समजण्यास हरकत नाही. समर्थ राजकारणांत पडणारे असोत वा नसोत, त्यांच्या कृपाप्रसादानें आपले मनोरथ सिद्धीस जातात अशी शिवाजीची भावना दिसते. सन १६७८ च्या 'भाद्रपदमासीं पन्हाळ्यास जातांना छत्रपति सजनगडास आले. आश्विन शु. १० चे दिवशीं (ता. १५-९-१६७८) पत्र करून स्वामीपार्शी ठेविलें ' असा मजकूर ३७ व्या कलमांत आहे. हें पत्र म्हणजे रामदासी मठास कायमचें उत्पन्न करून दिलेली सुप्रसिद्ध सनद होय. ही सनद पारसनिसांनीं ' कैफीयती व यादी ' या पुस्तकांत पृ. २१६ वर छापली आहे, तिच्या खरेपणाविषयीं संशय घेण्यास मला कांहीं कारण दिसत नाही. त्या सनदेची भाषा औपचारिक किती व वस्तु-स्थितिदर्शक किती हें ठरविणें ज्याच्या त्याच्या भावनेवर अवलंबून राहिल, पण ती सनदच बनावट म्हणतां येत नाही. देवाब्राह्मणांच्या व साधुसंतांच्या आशिर्वादानें आपले मनोरथ सिद्धीस जातात अशी ज्या शिवाजीची अढळ समजूत, त्यानें रामदासी मठास वरील सनद करून देणें बिलकूल अप्रयोजक नाही. अशा सनदा त्यानें इतरांसहि पुष्कळ करून दिलेल्या असून ' स्वामीच्या अनुष्ठानबळें राज्यास अधिकारी झालों आणि सकळ मनोरथ चिंतिले पावलों ' अशा प्रकारचे त्याचे लेख अन्यत्रहि आढळतात. शिवाजीनें कुलोपाध्ये सिद्धेश्वर भट ब्रह्मे यास स. १६५३ त लिहिलेला मजकूर असाच आहे.

समर्थ जर शिवाजीला राजकारणी सल्ला देणारे मुत्सद्दी स्वरूपाचे असते तर मृत्युपूर्वींच्या त्या उभयतांच्या भेटोंत राज्याची भावी व्यवस्था त्यांस ठरवितां आली असती. संभाजीला राज्य सांभाळण्याची अक्कल नाही ही गोष्ट सर्वांनाच पटल्यासारखी होती. मनुष्यस्वभाव व परिस्थिति ओळखून तदनुसार आगाऊ योजना ठरविणें हेंच राजकारणाचें मुख्य इंगित. शिवाजी सवा महिना समर्थोजवळ राहिला, त्याचा दुसरा हेतु कांहीं एक असणें शक्य नाही. राज्याची व्यवस्था काय करायची याचाच त्याला घोर लागला होता. समर्थाना राजकारणांत पडण्याची इच्छा असती तर त्यांनीं शिवाजी, त्याचे पुत्र व मुत्सद्दी यांस जवळ आणून सर्वांच्या विचारें एखादी व्यवस्था जाहीर केली असती तर पुढील अनर्थ टळले असते. शिवाजीनें मरणापूर्वीं निश्चित योजना अशी कांहींच ठरविली नाही किंवा जाहीर केली नाही. थोर पुरुषांच्या मरणसमयीं मुख्य काळजी ध्यावयाची ती हीच

असते. संभाजीला दूर सारून राजारामास गादावर बसवायच हा जो प्रयत्न पुढे झाला, तोच जर आगाऊ जाहीर झाला असता तर संभाजीचे उपद्रव्याप बिलकूल सिद्धीस गेले नसते. समर्थाना अशी तर्तूद सुचली नाही किंवा ठरवितां आली नाही, यावरून उघड म्हणावे लागते की, समर्थ हे राजकारणी पुरुष नव्हते. निदान वरील प्रसंगाचा दुसरा अर्थच निघत नाही.

एवंच या विषयाचा मुख्य कयास माझ्या मनास पटतो तो असा. समर्थ रामदास हे शिवाजीचे गुरु होते, त्यांच्या मंत्रोपदेश घेतला, तेव्हां म्हणजे स. १६४९ त त्यांची भेट झाली, तदुपरांत तसेंच कांहीं संकट आले म्हणजे मनःशांतीसाठीं शिवाजी त्यांचा समागम करी, आणि त्याचे मनांत समर्थाविषयी परम आदर होता, इतक्या गोष्टीसंबंधानें सामान्यतः संशय मानण्यास जागा नाही. राजकारण हा शब्द इतका मोघम व विस्तृत अर्थाचा वाचक आहे, कीं राजकारणी व्यवहार संपतो कोठें आणि आध्यात्मिक सुरू होतो कोठें याची स्पष्ट मर्यादा ठरविणे अशक्य आहे. तथापि समर्थानें प्रत्यक्ष राजकारणांत पडून एखादी विशिष्ट सल्लामसलत किंवा शत्रूस जिंकण्याची स्वतःची युक्ति शिवाजीस सांगितल्याचा दाखला एवढ्या प्रचंड वाङ्मयांत उपलब्ध होत नाही. शिवाजीनें मात्र संकट-समर्थी त्यांचा आश्रय केलेला आढळतो; पण अशा समागमांत त्या उभयतांचा काय विचार ठरला तो त्या दोघांव्यतिरिक्त बाहेरच्यास कधीं कळला नाही, म्हणून समर्थांच्या सल्ल्यानें अमुक एक विशिष्ट प्रकार शिवाजीनें केला याचा पुरावा मिळत नाही. उलट 'संसार असार आहे, तूं कोणताहि अहंपणा धारण करूं नको, जगाच्या प्रचंड घडामोडींत तुझ्यासारख्या एका व्यक्तीचा पाड काय !' अशा प्रकारचा मामुली वेदान्त समर्थानीं शिवाजीस शिकवून प्रत्येक प्रसंगीं त्याची परत-खानगी केली असेंच सर्व प्रसंग बोलतात. पण यामुळे समर्थांच्या थोरपणास वैगुण्य येतें असें मात्र मी मानीत नाही. दोघेहि आपापल्यापरी थोर पुरुष होते असेंच मला वाटतें.

ता. १७-५-१९३५

(१०)

श्रीसमर्थाचा संदेश

(लेखक— श्री. लक्ष्मण बळवंत भोपटकर, एम्. ए., एल्.एल्. बी., पुणे)

श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिराच्या उद्घाटनसमारंभासारख्या मंगल व पवित्र प्रसंगीं समारंभाच्या चालकांनीं माझ्यासारख्या एका सामान्य व्यक्तीस श्रीसमर्थाचा संदेश या विषयावर आपले विचार व्यक्त करण्याची संधि दिली, याबद्दल मी त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो.

प्रथम मी हें प्रांजलपणानें कबूल करतो कीं, मी एखादा सर्वसंगपरित्याग केलेला असा रामदासी सांप्रदायिक नाहीं, किंवा श्रीसमर्थाच्या वाङ्मयाचा बारकाव्यानें अभ्यास केलेला अगर करित असलेला असा अभ्यासूहि नाहीं. तथापि, याबरोबरच हेंहि सांगितलें असतां औचित्याचा भंग होईलसें मला वाटत नाहीं कीं, श्रीसमर्थाबद्दलच्या अभिमानाचीं, किंवा बहुना कडव्या अभिमानाचीं, जीं बीजे माझ्या मातोश्रीनें माझ्या बालमनांत रुजवून ठेविलेलीं होतीं, तीं कालगतीनें कांहीं अंशीं समर्थवाङ्मयाच्या थोड्याशा अभ्यासामुळे व कांहीं अंशीं हरघटकेस मिळणाऱ्या अनुभवामुळे माझ्या मनांत बऱ्याच खोलवर पाळेंमुळे करून बसलेलीं आहेत. विद्वानांच्या या सभेंत हा निबंध वाचण्यास मला जर कोणता एखादा हक्क प्राप्त होत असेल, तर तो हाच होय. याशिवाय दुसरा एखादा हक्क निदान माझ्या आढळांत तरी येत नाहीं.

श्रीसमर्थांचें चरित्र व चारित्र्य, त्यांनीं केलेली बहुविध व बहुमोल कामगिरी, त्यांच्या कार्याचा व्याप, त्यांची अवाढव्य ग्रंथनिर्मिति, अर्वाचीन महा-

राष्ट्राच्या इतिहासांतील त्यांचें उज्ज्वल स्थान वगैरे बाबीबद्दल अनेक विद्वानांनीं आतांपर्यंत अनेक दृष्टींनीं विवेचन केलेलें असल्यामुळें, प्रत्येक सुशिक्षित महाराष्ट्रियास तरी त्यांच्याविषयीं यथार्थ कल्पना झालेलीच आहे; व अशा स्थितींत माझ्या या निबंधामुळें त्यांच्या ज्ञानांत कांहीं भर पडेलसें मला प्रामाणिकपणानें वाटत नाहीं. तथापि, रामनामाचा जप केल्यानें मनुष्याचा उद्धार होतो असें जर सांगण्यांत येतें, तर श्रीसमर्थांच्या नामयशसंकीर्तनानेंहि तो निःसंशय होईल, अशा बुद्धीनेंच मी आपले चार वेडेवांकडे विचार श्रीसमर्थांच्या चरणीं नम्र-भावानें अर्पण करीत आहे; व माझे मन मला अशी खात्री देत आहे कीं, आपल्या या सामान्य परंतु श्रद्धालू शिष्याची ही अल्पस्वल्प सेवा श्रीसमर्थांचा तो चिरंजीव आत्मा गोड करून घेतल्याशिवाय खचित राहणार नाहीं.

श्रीसमर्थांच्या संदेशाची यथार्थ कल्पना होण्यास त्यांच्या पूर्वीच्या निदान पांच सात शतकांतील हिंदुस्थानच्या परिस्थितीचा विचार करणें अवश्य आहे. वैदिक कालांत व तदनंतरच्याहि कांहींशा कालांत या आर्यावर्ताची स्थिति हरएक बाबतींत व दृष्टीनें अत्यंत स्पृहणीय अशी हाती, अशी ग्वाही त्या शास्त्रांतील संशोधक व शास्त्रीपांडित आपणांस देत आहेत. वैदिक काल हा आर्यसंस्कृतीच्या प्रस्थापनेचा व प्रचारकत्वाचा काल असल्यामुळें तो एकप्रकारें वर्धिष्णुतेचा व जयिष्णुतेचा काल होता ! यामुळें अशा कालाचा इतिहास व समाजस्थिति हीं स्फूर्तिदायक व उत्साहकारक असावीत, यांत शंका नाहीं. परंतु त्यापुढील काला-संबंधानें मात्र वरीलप्रमाणें विधान करण्याचें घाडस करवत नाहीं. या काळांत अनेक पाखंडे जन्मास येऊन बहुजनसमाजाचा आर्यसंस्कृतीवरील विश्वास खिळ-खिळा करण्यांत आला; अनेक तत्वज्ञानांचे भोंवरे निर्माण करण्यांत येऊन त्यांत जनतेचें मन एकसारखें गटांगळ्या खाऊं लागलें; ब्रह्मरंध्राचें स्थान दोन भिवयांच्या मध्ये का नासिकेच्या मध्यभागीं, असल्या प्रकारच्या निरर्थक वादावरून समाजाची दुफळी पाडण्यांत येऊन त्यांत कायमचे दोन तट उभारण्यांत आले; संसार हा निःसार, इंद्रधनुष्याप्रमाणें दिसण्यांत मोहक परंतु वस्तुतः क्षणजीवी व क्षणभंगुर, असली आत्मघातकी शिकवण जनतेला हटातटानें देण्यांत येऊं लागली; राजांचीं राजेपणें, मुत्सद्यांच्या मुत्सद्देगिन्या आणि शूरांचीं शौर्यें परसमाजांवर व परसंस्कृत्यांवर आक्रमण करण्याकडे उपयोगिलीं जाण्याऐवजीं स्वत्वाचा, स्व-समाजाचा व स्वसंस्कृतीचा सत्यानाश करण्याकडेच उपयोगिलीं जाऊं लागली !

असल्या या आत्मघातकी प्रवृत्तीचा कडेलोट आठव्या ते सतराव्या शतकापर्यंतच्या कालांत घडून आला ! त्यापूर्वीच्या कालांत हिंदुस्थानावर अनेक परचक्रें येऊन कोसळलीं, तीं हां हां म्हणतां यशस्वीहि झालीं, परंतु तीं आपलीं कायमचीं ठाणीं येथें देऊन न बसल्यामुळें वावटळी-प्रमाणें त्यांनीं कांहीं काल समाजाची नासधूस केली खरी, पण त्यांचा कायमचा उपसर्ग लोकांना पोहोंचला नाहीं. नवव्या शतकापासून मात्र जीं परचक्रें आलीं, त्यांचा उपसर्ग आर्यसमाजास कायमचा होऊं लागला. हिमालयापलीकडील वाळवंटांतील टोळधाडी आर्यावर्तावर यशस्वीपणानें येऊन आदळूं लागल्या. एक टोळधाड सिंध प्रांतावर आदळून तिनें जवळ जवळ तो सर्व प्रांतच्या प्रांत यवनमय करून सोडला; गझनीच्या महमुदानें हिंदुस्थानावर स्वाऱ्यांवर स्वाऱ्या करून येथून अपार संपत्ति लुटून फस्त केली, जुलूमजबरदस्तीनें पंजाबांतील असंख्य लोकांना धर्मांतर करण्यास भाग पाडलें, व शेवटीं सोरटी सोमनाथाचा विध्वंस करून जणूं काय आर्यसंस्कृतीच्या गाभ्यावरच घाव घातला; आणि आपल्या मूठभर सैनिकांना घेऊन बाबरखैबर घाटांतून दीन दीन करित दिल्लीच्या रोखानें जो खालीं उतरला, तो थेट दिल्लीस पोहोंचून सरळ दिल्लीच्या तक्तावर आरूढ झाला. व तेव्हांपासून तों पुढें अवरंजेबाच्या अंतकाळपर्यंत इस्लामी संस्कृतीनें सर्व हिंदुस्थानभर जो हाहाःकार उडवून दिला त्याचें वर्णन इतिहासानें नमूद करून ठेविलेलेंच आहे. हिंदूंचें वित्त, जीवित व अब्रू हीं इस्लामधर्मियांच्या केवळ निःश्वासावर अवलंबून राहूं लागलीं ! हिंदु सिंहासनें नष्ट करण्यांत येऊन त्या ठिकाणीं इस्लामी तक्तें उभारण्यांत आलीं; हिंदु मंदिरांच्या ठिकाणीं इस्लामी मशिदी स्थापण्यांत आल्या; असंख्य ब्राह्मणी व गुजरिणी भ्रष्ट करण्यांत येऊन त्यांना इस्लामी जनानखान्यांत खेंचण्यांत आलें; फार काय सांगावें, तर सर्व हिंदूंना अत्यंत पूज्य असलेल्या श्रीकाशीविश्वेश्वराच्या देवालयाचा विध्वंस करून त्या जागीं एक टोलेजंग मशीद उभारण्यांत आली ! आणि या पराक्रमाची स्मृति हिंदु मनाला सतत दंश करित राहावी म्हणून कीं काय, मूळ देवालयाची एक भित तशीच कायम ठेवण्यांत आली, व ती अद्यापहि तशीच कायम आहे ! सारांश, या कालांत इस्लामी संस्कृतीनें आर्य संस्कृतीवर अनिर्वाच्य असे नाना अत्याचार व अनाचर केले असतांहि, तिच्या या धांगडधिं ग्यास म्हणण्यासारखा आळा आर्यसंस्कृतीस घालतां आला नाहीं !

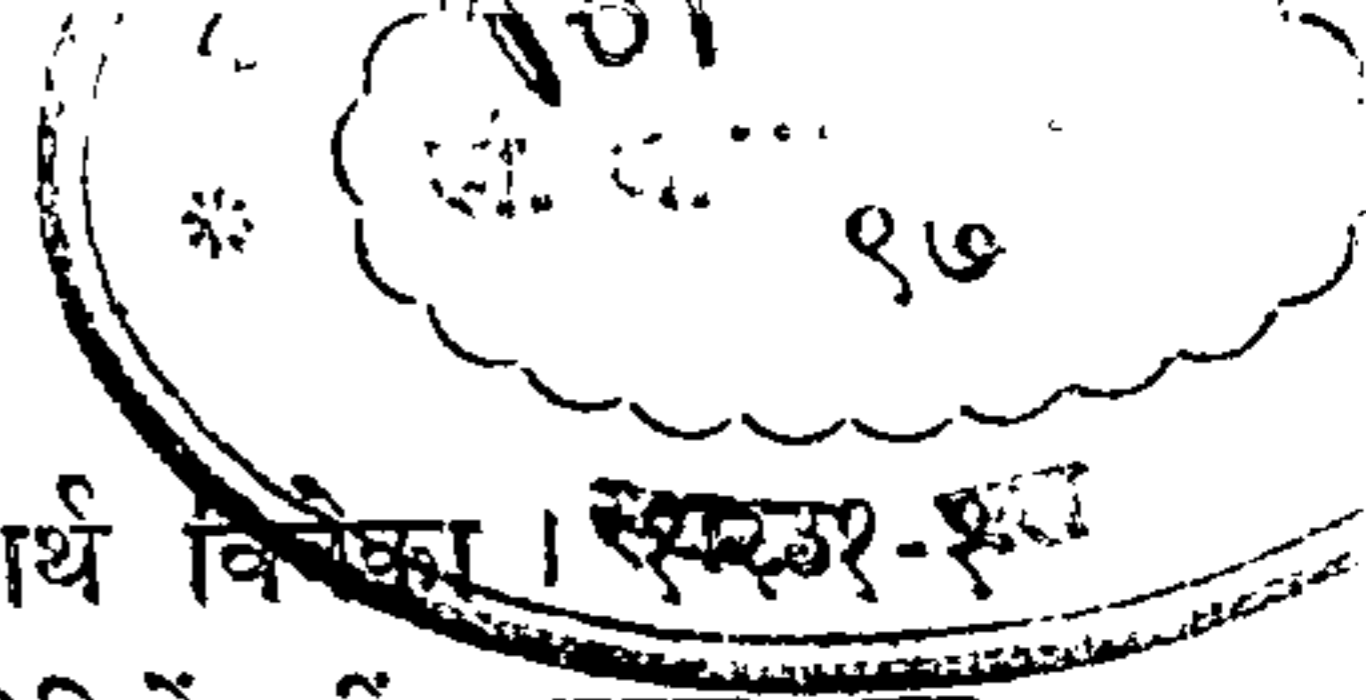
या कालांत हिंदु संस्कृतीचे अनुयायी अल्पसंख्याक होते काय ? त्यांच्या ठायी शौर्यवीर्यादि गुण लुप्त झालेले होते काय ? आपला धर्मावरचा व संस्कृतीवरचा त्यांचा विश्वास नष्ट झाला होता काय ? यांचे उत्तर एकच, व ते “नाहीं” हेच होय. तर मग, इस्लामी संस्कृतीपुढे शूरांचे शौर्य भ्याड कां बनले ? मुत्सद्यांची मुत्सद्देगिरी बेवकुब कां ठरली ? विचारवंतांचे विचार अविचारी कां झाले ? या कालांत आचार्यांचीं आचार्यपीठे गजबजलेलीं होती, तत्त्वज्ञान्यांचे शाब्दिक काथ्याकूट अव्याहत चाललेले होते, आणि साधुसंतांचे पीक तर मनमुराद आलेले होते. तरी पण, हिंदु संस्कृति मृतप्राय होत चाललेली अशी कां दिसत होती ? इंद्र-प्रस्थांचे तक्त हक्काने हिंदूंचे असतांना ते इस्लामी बादशहांचे कां बनून गेले, इत-केच नव्हे, तर त्या तक्ताविषयीं जाज्वल्य अभिमान हिंदु राजे व महाराजेच कां बालगूं लागले ? ‘विटेवरी उभा कटेवरी हात’ अशा पंढरीच्या विठोबास परोपरीने आळाविणारे त्याचे भक्तगण त्याच विठोबावर प्रसंग गुदरला असतां त्यांचे संरक्षण माणुसकीला धरून करण्याऐवजीं त्याला पळवून नेण्यांतच धन्यता कां मानूं लागले ? बेदरच्या बादशहाचा तगादा लागल्यावर पंढरीच्या विठोबाने दामाजी-पंतासारख्या आपल्या निःसीम भक्तासाठीं त्या बादशाहीवर आपल्या परमेश्वरी सत्तेचा वरवंटा फिरविण्याऐवजीं विठ्या महाराचे सोंग घेऊन तो तगादा कां भागविला ? एकनाथाचे गुरु जनार्दनस्वामी हे हिंदुधर्मबुडव्या अशा बादशहाचे किल्लेदार राहूनच्या राहून समाजांत साधुसंतांची प्रतिष्ठा कसे मिरवूं शकले ? स्वप्नांत दिलेले राज्य खरोखरच व्यवहारांत देणाऱ्या हरिश्चंद्राचीं, व अतिथीने मागणी करतांच आपल्या प्रिय अर्भकाचे शीर कुटणाऱ्या मातोश्रीचीं स्तुतिस्त्रोत्रे ज्या समाजांत भक्तिभावाने गायलीं जाऊं लागलीं, त्या समाजांत वरीलप्रमाणे उरफाट्या काळिजाचे व माणुसकीला काळिमा लावणारे प्रकार जर मान्यता पावूं लागले, तर त्यांत आश्चर्य ते कोणते ?

श्रीसमर्थापूर्वीच्या दीड दोन हजार वर्षांतील घातकी शिकवणीमुळे हिंदुसमाजाचा दृष्टिकोन व विचारकोन विपर्यस्त होऊन त्याची बुद्धि जी भ्रष्ट झालेली होती, ती पुनरपि पूर्वस्थलावर आणण्याचे अत्यंत श्रेष्ठ व पवित्र कार्य श्रीसमर्थांनीं आपल्या शिरावर घेतले ! या कालांतील तत्त्वज्ञान्यांनीं, बुद्धिमंतांनीं व साधुसंतांनीं धर्म व समाजधारणा या बाबतींत जें पाखंड माजविलेले होते, तें निर्मूल करण्याची जोखमीची व धाडसाची कामगिरी त्यांनीं आपल्या बालपणापासूनच पत्करली, आणि त्यांच्या

व महाराष्ट्राच्या सद्भाग्यानें ती बहुतांशांनीं पारहि पडली !

या महत्कार्याची स्फूर्ति परमेश्वरी कृपेनें त्यांच्या ठायीं त्यांच्या बालपणांतच निर्माण झाली ! मोडकळीस आलेल्या हिंदुसमाजास एक दिव्य संदेश देण्यासाठीच परमेश्वराने त्यांना जन्मास घातले, व त्याची पूर्तता झाल्यावरच परमेश्वराने त्यांची अवतारसमाप्ति केली ! घटपटादींच्या वादविवादांत शाब्दिक कसरती करून प्रतिस्पर्धांची बुद्धि स्तंभित करून टाकणारा असा त्यांचा बुद्धिमंतांसाठी संदेश नव्हता ! किंवा एकीकडे संसाराची यथेच्छ टवाळी करणाऱ्या व दुसरीकडे त्याच संसाराचे सुखोपभोग आकंठ सेवन करूनच्या करून वर विरक्तपणाचा आव आणणाऱ्या दांभिक साधुसंतांसाठीहि त्यांचा संदेश नव्हता ! तर त्यांचा संदेश सर्वसाधारण मनुष्यासाठी (average man) ऐहिक जीवनाचा व माणुसकीचा असा होता ! तो हृदयाचा संदेश होता, तो बुद्धीचा संदेश नव्हता ! तो संसाराचा संदेश होता, संसारत्यागाचा संदेश नव्हता ! तो मृतांना जिवंत करणारा संदेश होता, तो जिवंतांना मृत बनविण्याचा संदेश नव्हता ! तो पर-आक्रमाचा संदेश होता, तो पर-आक्रम सहन करण्याचा संदेश नव्हता ! तो एकीकडे प्रेमाचा, तर दुसरीकडे प्रतिकाराचा संदेश होता ! तो स्वराज्य स्थापण्याचा व तसाच परराज्य बुडविण्याचाहि संदेश होता ! तो जयिष्णुतेचा संदेश होता, तो सहिष्णुतेचा संदेश नव्हता ! तो अभिमानाचा, किंबहुना दुरभिमानाचा संदेश होता, निरभिमानाचा संदेश नव्हता ! हा दैवी संदेश घरोघर व दारोदार पोहोचविण्याचें अवतारकार्य करण्यासाठीच परमेश्वराने गुरु गोविंदसिंग यांना उत्तरेत व श्रीसमर्थ यांना दक्षिणेंत नियोजित केलेले होते. आणि एकाने शीख धर्माची, तर दुसऱ्याने महाराष्ट्रधर्माची प्रस्थापना करून या दोन तेजस्वी धर्मांच्या कचाटींत मोंगली सत्ता पार धुळीस मिळवून दिली !

एकीकडे स्वतः विवाहबद्ध होऊन, एवढेच नव्हे तर पहिल्या पत्नीच्या सरणावरच दुसऱ्या विवाहाचें बांशिंग बांधून संसाराचें यथेच्छ सेवन करणाऱ्या आणि दुसरीकडे “ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, ” “ प्राण्या, संसार हा असार आहे, मायेचा बाजार आहे, मोहाचा पसारा आहे, हीं तुझीं बायकामुलें तुझे शत्रू होत, ” अशा प्रकारें जनतेस बाष्कळ उपदेश करून तिची बुद्धि भ्रष्ट व कर्तृत्व खच्ची करणाऱ्या तोतया वेदांत्यांच्या व साधुसंतांच्या विरुद्ध उघड बंड पुकारून श्रीसमर्थानीं महाराष्ट्राच्या जनतेसमोर अशी जाहीर घोषणा केली कीं,

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग व्यावें परमार्थ विवेका । स्पष्ट-१-१७
त्यांनीं स्वतः संसाराचा त्याग करून महाराष्ट्राला उपदेशिलें कीं, प्रपंच कर. इतर साधुसंतांप्रमाणें स्वतः संसाराचा स्वीकार करून दुसन्यांना मात्र संसारत्याग करण्याविषयींचा उरफाटा उपदेश त्यांनीं केला नाहीं. त्यांनीं महाराष्ट्राला प्रपंच कर म्हणूनच उपदेशिलें नाहीं, तर करशील तो प्रपंच नेटका कर, असें उपदेशिलें. प्रपंच हा सार आहे, निःसार नाहीं; या प्रपंचांत परमेश्वरानें निर्माण केलेल्या उपभोग्य वस्तूंचा त्याग करणें म्हणजे परमेश्वरी योजनेचा अवमान करणें होय; प्रत्येकानें प्रपंच अवश्य करावा, व तो जिवंतपणानें करावा; असा सत्य व उपयुक्त उपदेश त्यांनीं महाराष्ट्रजनतेला व तद्वारा अखिल हिंदु जनतेला केला !

पुढें त्यांनीं असा उपदेश केला कीं, प्रपंच नेटका, जिवंत, करावयाचा असल्यास

मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण । ११-५-४

या उद्दिष्टाच्या सिद्धर्थच तो करण्यांत आला पाहिजे ! प्रपंचाचा, मग तो वैयक्तिक असो वा राष्ट्रीय असो, खरा आधार हरिकथानिरूपण, संस्कृतीचें संरक्षण व संगोपन, हाच होय ! संस्कृतिविना जो प्रपंच, स्वधर्माविना जें स्वराज्य, तो प्रपंच नव्हे किंवा तें स्वराज्यहि नव्हे ! इस्लामी संस्कृति दिवसाढवळ्या हिंदु संस्कृतीवर घालें घालीत असतांना, महाराष्ट्रा, आर्यावर्ता, हिंदूंचे प्रपंच, हिंदूंचीं सिंहासनें कवडीमोल होत, ते मेलेल्यांचे प्रपंच व मेलेल्यांचीं सिंहासनें होत. याहि-पुढें जाऊन श्रीसमर्थानीं असा टाहो फोडला कीं,

देव मस्तकीं धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ।

मुख सर्व बुडवावा । धर्मस्थापनेसाठीं ॥

धर्मासाठीं मरावें । मरोनि अवघ्यांस मारावें ।

मारतां मारतां घ्यावें । राज्य आपुलें ॥

त्यांनीं हिंदु जनतेला असें स्वच्छ बजाविलें कीं, इस्लामी संस्कृतीस पायबंद घालावयाचा असल्यास, ज्या मार्गानें ती संस्कृति प्रसार पावत आहे, त्याच मार्गाचा हिंदूंनींहि अवलंब करावयास हवा ! वेदांती, तत्त्वज्ञानी व साधुसंत कांहींहि म्हणोत, या विश्वांत “ जशास तसे ” या तत्त्वाशिवाय कोणाचीहि सुटका नाहीं ! आर्य धर्माची पताका हातांत घेऊन, आर्य लोकहो, एकच हलकल्लोळ उडवून द्या, मुख बुडवा, धर्मासाठीं मरा, म्हणजे तुमच्या मरणांतूनच जिवंत स्वराज्याचा

उदय होईल ! तुमची संस्कृति जिवंत ठेवावयाची असल्यास, तुमच्या आया-बहिणींची अब्रू राखावयाची असल्यास, इतर संस्कृतींच्या लोकांना जरबेत ठेवा. अशा प्रकारें सर्वसाधारण माणसास समजेल व उमजेल, त्याची माणुसकी जागृत करील, व त्याच्या भावनांचें उद्दीपन होईल, असा सरळ उपदेश श्रीसमर्थोनीं सर्वांना केला !

हा वांच्छित हेतु तडीस न्यावयाचा असल्यास हिंदूंची संघटना झाली पाहिजे. त्यांनीं शेवटीं असाच उपदेश केला कीं, मराठा तितुका मिळवावा ! मराठा म्हणजे जातिवाचक अगर प्रांतवाचक मराठा नव्हे, तर वरील विचारांनीं प्रस्फुरित झालेला असा हिंदु होय ! केवळ हिंदुधर्मांत जन्मलेल्यांची संघटना कुचकामी होय, तर ती वर निर्दिष्ट केलेल्या विचार-विकारांनीं भरारलेल्या हिंदूंचीच संघटना केली पाहिजे, तरच ती उद्दिष्ट कार्य पार पाडूं शकेल, एरवीं नाहीं !

ही संघटना करण्यासाठीं त्यांनीं जागजागीं उपदेशकांचे मठ स्थापन केले, “ विटेवरी उभा कटेवरी हात ” अशा निष्क्रियतादर्शक अगर मोहिनीचें सोंग घेणाऱ्या अशा जनानी देवतेच्या ऐवजीं धनुर्धारी राम या मर्दानी, युयुत्सु व जयिष्णु देवतेचे आपण दास आहोंत असें सांगून, तिच्या आराधनेचा प्रसार सुरू केला, आणि जागजागीं आखाडे स्थापन करून त्यांमधून हनुमानाची प्राणप्रतिष्ठा केली ! यांतहि श्रीसमर्थोची योजकता उत्कृष्टपणानें दिसून येते. कपटानें हरण करून नेलेल्या सीतेची पुनः प्राप्ति करून घेण्यासाठीं प्रभु रामचंद्रांनीं केवळ परमेश्वराचा धांवा करीत स्वस्थ हातपाय जोडून बसण्याऐवजीं अगर खोट्या तत्त्वज्ञानाच्या भिटक्या मारण्याऐवजीं माणुसकीला अनुसरून हातीं धनुष्य धारण करून रावणावर चाल केली, आणि श्रीहनुमानासारख्या त्यांच्या अनन्य भक्तानें हिंसा-अहिंसा, ब्रह्म-माया इत्यादींच्या घोंटाळ्यांत न पडतां आपल्या हेतुसिद्धीच्या आड येणारांचा निःपात केला, लंकादहन करून हलकल्लोळ उडवून दिला, व रावणी मुखे बेचिराख करून उद्ध्वस्त करून टाकला, यांत सूचित झालेल्या मार्गाचा अवलंब होण्यासाठीं श्रीसमर्थोनीं या दोन मर्दानी देवता जनतेसमोर प्रामुख्यानें मांडल्या ! प्रसंग पडेल तेव्हां कपट किंवा मारपीट न केल्यास कोणासहि यशाची आशा धरावयास नको ! कारण,

ब्रजन्ति ते मूढधियः पराभवम् । भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ॥

यांतील त्यांचा सांगण्याचा मतलब असा कीं, कोणत्याहि धर्माचे प्रस्था-

पक हे कदाचित् पुरुषोत्तम असले, तरी त्याचे प्रचारक अगर संरक्षक हे बहुधा गुंडपुंडच असतात ! धर्माचा गाझी हा सामान्यतः दिलानें जरी बाजी असतो, तरी प्रसंगविशेषीं पाजी बनण्याची पात्रताहि त्याच्या ठायीं असावी लागते ! धर्माचें व संस्कृतीचें संरक्षण होण्यास सद्गुणांइतकीच दुर्गुणांचीहि आवश्यकता असते; किंबहुना पहिल्यापेक्षां दुसऱ्याचीच आवश्यकता जास्त भासते ! सद्गुण-दुर्गुण, नीति-अनीति, हीं देशकालपरिस्थित्यनुरूप ठरणारीं द्वंद्वें होत ! या द्वंद्वांवरच विश्वाची उभारणी करण्यांत आलेली आहे, व त्यांवरच मानवी व्यवहारांचीहि उभारणी व्हावयास पाहिजे ! तरच ते व्यवहार व्यक्तीच्या काय अगर समाजाच्या काय, अंगीं लागून ती व्यक्ती अगर तो समाज तेजस्वी व वर्धिष्णु असा होईल ! सामान्यतः या जगांत मनुष्यप्राणि मनुष्यनिर्मित अशा कृत्रिम बंधनांनीं व उपार्धींनीं अवगुंठित झालेला असतो; परंतु हा त्याचा वास्तव स्वभाव अगर स्वरूप नव्हे. या कृत्रिम बंधनांना व उपार्धींना कोठें तरी मर्यादा व मुरडः घालावयासच हवी. ही मर्यादा घालून जन्मजात अशा मूळ स्वरूपास व स्वभावास परत फिरणें म्हणजेच माणुसकी होय ! आणि हा मूळ स्वभाव, ही माणुसकी, म्हणजेच जशास तसें ! केवळ विचारशक्तीच्या आहारीं जाऊन या मूळ स्वभावास विसरणें म्हणजे माणुसकीला आंचविणें होय ! विचारशक्ति सांगते कीं,

दिधलें दुःख परानें उसनें फेडूं नयेचि, सोसावें,

तर माणुसकी सांगते कीं,

दिधलें दुःख परानें उसनें ठेवूं नयेचि, फेडावें !

श्रीरामप्रभु व श्रीहनुमान् या देवता हेंच तत्त्व प्रतीत करीत आहेत !

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे एक प्रेमाची तर दुसरी प्रतिकाराची धार असलेल्या अशा दुधारी, व त्याचप्रमाणें सकाम व जयिष्णु कर्मयोगाची शिकवण हाच श्रीसमर्थाचा दिव्य संदेश होय !

हा संदेश कार्नी पडतांच महाराष्ट्र खडबडून जागा होऊन त्यानें अचाट पराक्रम केले; याच संदेशानें बुडालेली देवगिरी रायगडीं स्थापन केली; याच संदेशानें भाऊसाहेब पेशव्यांकरवीं दिल्लीच्या तक्ताचे तुकडे नू तुकडे उडविले; याच संदेशानें खैबर घाटाला आडसर घातला; याच संदेशानें श्रीसंभाजी-महाराजांना धर्मासाठीं तीळ तीळ मरण्यास प्रोत्साहित केलें; ज्ञानवापीजवळील मशीद म्हणजे श्रीकाशीविश्वेश्वराच्या देवळावर उभारलेली मशीद जमीनदोस्त

करून तेथें पुन्हां विश्वेश्वराचें मंदिर उभारूं का, अशी पेशव्यांना विनंति करण्यास याच संदेशानें मल्हारराव होळकरांना प्रेरणा केली; हिंदूंचें दुर्भाग्य कीं, पेशव्यांनीं या प्रेरणेस योग्य ती हांक दिली नाहीं ! याच संदेशानें श्रीराजाराम-महाराजांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्रांतील तरुणांना अवरंगजेबास दे माय धरणी ठाय करण्यास समर्थ बनविलें; याच संदेशानें भरारलेल्या भिमथडीच्या तटांनीं अटकेवर आपली तृषा भागविली; आणि याच संदेशानें उत्तरेकडल्या मुसलमानी घरींदारीं मराठ्यांच्या नांवाची धडकी भरवून दिली.

हिंदुस्थानच्या इतिहासांत असा एक काळ होता कीं, तेव्हां मराठे म्हण-तील तें करूं शकले असते. मराठ्यांनीं श्रीसमर्थांच्या या संदेशाचें एक स्वरूप अंमलांत आणलें खरें; परंतु त्याबरोबरच जर दुसरें स्वरूप त्यांनीं अंमलांत आणलें असतें, तर हिंदुस्थानच्या इतिहासास व त्याबरोबरच हिंदु जनतेच्या मनास किती तरी इष्ट वळण लागलें असतें ! पण आतां हळहळण्यांत अर्थ काय ! असो.

महाराष्ट्राच्या पुण्याईनें सतराव्या शतकांत श्रीसमर्थ व श्रीशिवाजीमहाराज या अशा दोन विभूति अवतीर्ण झाल्या कीं, ज्यांना अखिल मानवजातीच्या इतिहासांत तोड सांपडत नाहीं ! या नर-नारायणाला स्मरून जर हिंदु जनता आपला मार्ग चोखाळूं लागली, तर ती पुन्हां आपलें पूर्ववैभव संपादन केल्या-शिवाय खचित रहाणार नाहीं !

(११)

भगवंताचें अधिष्ठान

(लेखक— प्रो. शंकर दामोदर पेंडसे, एम्. ए., नागपुर)

सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील त्याचें ।
परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६

श्रीसमर्थ रामदास यांनीं दासबोधांत चिरकालीन महत्त्वाचे असे जे अनेक सिद्धान्त प्रतिपादिले आहेत, त्यांपैकीं वरील ओवींत ग्रथित केलेला सिद्धान्त हा अर्थपूर्ण असल्यामुळें मननीय आहे. “चळवळ” या शब्दाचा उपयोग “राजकीय आन्दोलन” अशा अर्थीं अलिकडे आपण करित असल्यामुळें, वरील ओवींतील “चळवळ” शब्दहि राजकीय चळवळींना उद्देशूनच असला पाहिजे, अशी पुष्कळांची समजूत असते. तसेंच चळवळ यशस्वी व्हावयाची असेल तर तिला भगवंताचें अधिष्ठान पाहिजे म्हणजे परमेश्वराची भक्ति केली पाहिजे, तपश्चर्या केली पाहिजे, परमेश्वराचा वरप्रसाद मिळविला पाहिजे, असाहि अर्थ करण्याची प्रथा आहे; पण या ओवीचा संदर्भ पाहिला असतां वरील दोन्ही समजूती निराधार आहेत हें लक्षांत येतें.

ही ओवी दासबोधाच्या विसाव्या दशकाच्या चौथ्या समासांत आली आहे व या समासाचें नांव “आत्मानिरूपण” आहे. अर्थात् या समासांत राजकीय चळवळीचें प्रतिपादन नसून अध्यात्माचें प्रतिपादन आहे, हें उघड आहे. पण त्याबरोबरच एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, आत्मिक निरूपणाच्या ओघांत वरील ओवी जरी आली असली तरी तिच्यांत सांगितलेला सिद्धान्त

मुद्दाम संकुचित रीतीने मांडला नसून व्यापक असा मांडला आहे. त्यामुळे तो आध्यात्मिक चळवळींना जितका लागू पडेल तितकाच ऐहिक चळवळींनाहि लागू पडणारा आहे. सिद्धांताची व्यापकता कमी होऊं नये म्हणून मुद्दामच या ओवींतील “ चळवळ ” या शब्दाला “ आध्यात्मिक ” असें विशेषण देण्याचें टाळलें आहे. त्यामुळे “ चळवळ ”, मग ती कोणतीहि वस्तु साध्य करण्याकरितां असो, आत्मवस्तु साध्य करण्याकरितां असो किंवा ऐहिक वस्तु साध्य करण्याकरितां असो, तिला भगवंताचें अधिष्ठान पाहिजे, असा व्यापक सिद्धान्त या ओवीतून निघतो; किंबहुना “ अर्थान्तरन्यास ” या अलंकाराचा, सामान्य सिद्धांतानें विशेष गोष्टीचें समर्थन, हा एक विशेष आहे.

आतां “ भगवंताचें अधिष्ठान ” या शब्दद्वयाचा या ठिकाणीं कोणता अर्थ अपेक्षित आहे, तें पुढील ओवीवरून लक्षांत येईल.

कर्ता जगदीश हें तों खरें ! परी विभाग आला पृथकाकारें ।

तेथें अहंतेचें काविरें । बाधिजेना ॥ २०-४-२७

देहाच्या पृथक् उपाधीमुळे माझ्या विभागाला आलेलें कर्म मी करितों असें वाटलें, तरी खरोखर कर्ता करविता परमेश्वरच आहे अशी बुद्धि चळवळ करणाऱ्यांनीं ठेवावी, म्हणजे त्यांना अहंकाराची बाधा होणार नाही, असा या ओवीचा अर्थ आहे, तो लक्षांत घेतला म्हणजे “ भगवंताचें अधिष्ठान ” या शब्दद्वयाच्या अर्थावर पूर्ण प्रकाश पडतो. कर्ता करविता परमेश्वर आहे, परमेश्वराच्या प्रेरणेनें व परमेश्वराकरितां मी ही चळवळ करित आहे अशी बुद्धि ठेवून “ अहंकारा ”ला स्थान न देणें म्हणजेच “ भगवंताचें अधिष्ठान ” होय; व हें अधिष्ठान ज्या चळवळींना मिळतें त्या सामर्थ्ययुक्त असल्यामुळे यशस्वी होतात, असा वरील ओवीचा अर्थ होतो.

आत्मप्राप्तीकरितां केलेल्या चळवळीला किंवा प्रयत्नांना अहंकार हा जसा बाधक आहे, त्याचप्रमाणें तो ऐहिक चळवळींनाहि बाधक आहे. ऐहिक चळवळी यशस्वी न होण्याचीं कारणें शोधूं गेल्यास तीं शेवटीं चळवळ करणाऱ्या लोकांच्या अहंकारांतच सांपडतात. ऐहिक चळवळी या सामुदायिक हिताकरितां असतात, ही गोष्ट विसरून चळवळींचे पुढारी ज्या वेळेस स्वहिताकडे लक्ष देऊं लागतात, स्वार्थ साधण्याकरितां जेव्हां चळवळींचा उपयोग करितात, तेव्हां त्या सामुदायिक हित साधण्याच्या दृष्टीनें निरुपयोगी होऊन बसतात. चळवळींचा

हा 'अहं' किंवा 'स्व' चळवळींत नाना रीतीनें धुमाकूळ घालीत असतो. कोणाला या चळवळीचें श्रेय मलाच मिळालें पाहिजे असें वाटत असतें, कोणाला पुढारीपण स्वतःकडेच असलें पाहिजे असें वाटतें, कोणाला प्रतिष्ठेची, प्रसिद्धीची लालसा असल्यामुळेंच ते चळवळींत पडतात. कोणाला द्रव्य पाहिजे असतें, तर कोणाला त्याकरितां अधिकार पाहिजे असतो. पुढें पुढें हा "अहं" इतका वाढतो कीं, अमुक एक सत्य व हितकारक गोष्ट दुसऱ्यानें सांगितली, मी सांगितली नाहीं, एवढ्याचकरितां तिचा पाडाव करण्याची खटपट होते. शेवटीं सत्य व परार्थ बाजूला पडून स्वहिताला प्राधान्य येतें. स्वहित साधणाऱ्या लोकांचे गट बनतात. त्यांना पक्ष असें म्हणतात. या पक्षांना निरनिराळीं नांवें दिलीं जातात. परार्थ किंवा सामुदायिक हित एकीकडे राहून हे पक्ष एकमेकांना शिवीगाळ करीत असतात. वर्षानुवर्षे हा प्रकार चालला म्हणजे हाडवैरें उत्पन्न होतात; एकमेकांचीं तोंडे पाहूं नयेत, एका बैठकींत येऊं नये, अशी वृत्ति उत्पन्न होते. आणि ही कोणांमध्ये, तर सामुदायिक हित करण्याकरितां निघालेल्या दोन व्यक्तींमध्ये किंवा दोन पक्षांमध्ये !! सामुदायिक हितापेक्षां "अहंकारा"ला, "स्व" ला चळवळीमध्ये जास्त प्राधान्य आल्यामुळेंच या सर्व गोष्टी घडतात, हें उघड आहे. चळवळीमागून चळवळी होतात, कांहींना प्रतिष्ठा व प्रसिद्धि मिळते, कांहींना अधिकार व द्रव्यप्राप्ति होते. चळवळी थंडावतात व शेवटीं ज्या जनतेच्या हिताकरितां, ज्या जनतेच्या नांवानें या सर्व चळवळी केल्या जातात, त्या जनतेची दुःस्थिति व हालअपेष्टा पन्नास पन्नास वर्षे झाली तरी कमी होत नाहींतच; पण उलट वाढलेल्या आहेत असें आढळून येतें. असें जेथें होतें तेथें चळवळ करणाऱ्यांत, सामुदायिक हितापेक्षां "स्व"कडे जास्त लक्ष देणारे अहंकारी लोकच जास्त होते, असें अनुमान काढावें लागतें. चळवळ करणाऱ्यांत खरे तत्त्वनिष्ठ, परार्थी, स्वार्थत्यागी असे कांहीं लोक निःसंशय असतात; किंबहुना चळवळींना कांहीं काळ जो जोर किंवा सामर्थ्य येतें तें याच लोकांमुळे. पण हे लोक इतके थोडे असतात कीं, त्यांना इतर स्वार्थी लोक पचवून टाकतात व त्यांच्या स्वार्थत्यागाचा उपयोग स्वतःच्या अर्थसाधनाकडे ते मोठ्या धूर्तपणानें करून घेतात. हा सारा अहंकाराचा खेळ आहे. चळवळींना 'भगवंताचें अधिष्ठान' पाहिजे या म्हणण्यांत समर्थींनीं दोन गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्यांपैकी एक निषेधात्मक व दुसरी विधेयात्मक आहे. एकीनें अहंकाराचा निषेध

केला असून दुसरीने कर्ता करविता परमेश्वर आहे, अशी नम्र बुद्धि ठेवण्यास सांगितले आहे. चळवळीच्या धुरीणांमध्ये व्यक्तिगत अहंकार व स्वार्थ असतां कामा नयेत. पैशाची, प्रतिष्ठेची, प्रसिद्धीची, अधिकाराची, पुढारीपणाची लालसा व त्याकरितां घडपड त्यांनीं बिलकुल करितां कामा नये. हृदयस्थ परमेश्वराचा संतोष झाला, अंतरात्मा तृप्त झाला, परार्थामध्ये, जनतेच्या सुखांमध्ये, समाधान वाटू लागले कीं, त्याचें काम झालें, म्हणजे त्यानें त्याचें कर्तव्य नीट बजावले. अहंकाराचा, सुखाचा, सर्वस्वाचा त्याग करून, कर्ता करविता परमेश्वर आहे, ही बुद्धि ठेवून, अंतरात्म्याच्या समाधानांतच संतोष मानून जनताजनार्दनाची सेवा केल्यानें अमृतत्व मिळतें, मोक्ष मिळतो व चळवळी यशस्वी होतात.

“आधीं केले मग सांगितले” असा समर्थांचा दंडक असल्यामुळे, विसाव्या दशकांतील वरील ओर्वीत त्यांनीं आपला अनुभवच ग्रथित केलेला दिसतो. समर्थांनीं स्वतः जी प्रचण्ड चळवळ केली तिला हें “भगवंताचें अधिष्ठान” त्यांनीं मिळवून दिलें होतें. प्रथमतः महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांना, अहंकार व तज्जन्य स्वार्थ व लोभ सोडण्याचा त्यांनीं उपदेश केला. बुद्धिमान् लोकांत द्रव्याचा व अधिकाराचा लोभ उत्पन्न झाला व शक्तिसंपन्न आणि पराक्रमी लोकांत जीविताचा लोभ उत्पन्न झाला, तर त्यामुळे राष्ट्राचा अधःपात होतो. बुद्धिमान् लोक स्वार्थसंपादनाकरितां आपल्या बुद्धिमत्तेचा दुरुपयोग करतात, वाटेल तीं नीच कारस्थाने करतात, एवढेच नव्हे तर स्वधर्म, स्वदेश, स्वाभिमान यांची सुद्धां विक्री करण्यास तयार होतात. शक्तिसंपन्न लोक जीविताच्या भयाने राष्ट्रचें संरक्षण करण्याचें कार्य सोडून देतात व परक्यांच्या पदरीं तुकडे मोडीत बसतात; म्हणून या दोन्ही प्रकारच्या लोकांना रामदासांनीं केलेला उपदेश लक्षांत घेण्यासारखा आहे.

समर्थांच्या काळीं बहुतेक ब्राह्मण बुद्धिजीवी व बहुतेक क्षत्रिय आयुधजीवी होते. ब्राह्मणांना लढतां येत नव्हतें किंवा क्षत्रियांना बुद्धि नव्हती, असा याचा अर्थ नव्हे. प्रत्येक वर्णांतील बहुसंख्य लोकांचें जगण्याचें साधन लक्षांत घेऊन “प्राधान्येन व्यपदेशः” या न्यायाने वरील विधान केले आहे. स्वधर्मस्थापनेकरितां समर्थांनीं जी प्रचण्ड चळवळ केली तिच्या प्रसाराची जबाबदारी त्यांनीं ब्राह्मणांवर टाकली व इतका त्याग करावयास लावला कीं, सर्वस्वाचा होम करून चरितार्थाकरितां त्यांना भिक्षाहि मागावी लागली.

ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा ।

वों भवति या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥ १४-२-१

ब्राह्मणबटूचें उपनयन होतें त्या वेळींच त्याला जी “ॐ भवति भिक्षां देहि ” या मंत्रानें भिक्षेची दीक्षा देण्यांत येते, तिची आठवण देऊन समर्थानीं या कार्यकर्त्यांना धर्मस्थापनेच्या कार्याकरितां भीक मागावयास लावले व अशी भिक्षा मागण्यास लाजू नये असेंहि सांगितलें.

भिक्षेविषीं लाजों नये । बहुत भिक्षा घेऊं नये ।

पुसतां हि देऊं नये । वोळखी आपली ॥ १४-१-८

कुग्रामें अथवा नगरें । पाहार्वीं घरांचीं घरे ।

भिक्षामिसें लाहान थोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ १५-६-२४

भिक्षेकरी बनून हें परीक्षणाचें कार्य करावें; आपली ओळख कोणास देऊं नये व भिकान्यासारखें रहावें.

उदंड करी गुप्तरूपें । भिकान्यासारिखा स्वरूपें ।

तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ १५-२-२१

महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांना त्यांच्या भिक्षेच्या दीक्षेची आठवण देण्यांत समर्थांचा एक महत्त्वाचा हेतु होता. चळवळ करणाऱ्या लोकांत जीं भांडणें होतात तीं सत्ता व संपत्ति यांची वांटणी मिळविण्याच्या बाबतींत मुख्यतः होतात. समर्थानीं ब्राह्मणांना सांगितलें कीं, सत्ता व संपत्ति यांचा लोभ तुम्हांला सोडला पाहिजे व प्रसंगीं भिक्षाहि मागण्यास तयार झालें पाहिजे. कारण, ब्राह्मण वर्णाचें हें धर्मप्राप्त कर्तव्य आहे. बुद्धिजीवी अशा या महत्त्वाच्या समाजानें सत्ता व संपत्ति यांच्या अभिलाषेचा त्याग केल्यामुळें भांडणाचें एक मोठेंच मूळ नाहींसें झालें.

क्षत्रियांना त्यांनीं सांगितलें कीं, देशाची सत्ता व संपत्ति तुमची आहे; पण ती जर तुम्हांला पाहिजे असेल, तर स्वधर्मस्थापनेसाठीं लढण्याला व प्रसंगीं प्राणत्याग करण्यालाहि तुमची तयारी पाहिजे; कारण, हें तुमचेंहि धर्मप्राप्त कर्तव्य आहे.

देवमात्र उच्छेदिला । जित्यापरिस मृत्यू आला ।

आपुला स्वधर्म बुडविला । ऐसें जालें ॥ क्षात्रधर्म १२

मरणहांक तो चुकेना । देह वाचविता वाचेना ।

विवेकी होऊन समजाना । काये करावें ॥ १४

देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारुनि घालावे परते ।

देवदास पावती फत्ते । येदर्थी संशय नाहीं ॥ १७

आपला देव-धर्म बुडविणाऱ्या लोकांना

मारतां मारतां मरावें । तेणें गतीस पावावें । क्षात्रधर्म ४
धर्मरक्षणाकरितां आलेला मृत्यु तुम्हांला सद्गति देईल. आणि जर विजयी होऊन
रणांगणांतून परत याल तर सत्ता व संपत्तीचें महद्भाग्य भोगाल.

ब्राह्मणी सोडिला आचार । क्षेत्रीं सोडिला विचार ।

अशी ज्या ब्राह्मण-क्षत्रियांची स्थिति झाली होती, त्यांना अहंकारमूलक स्वार्थ
सोडावयास लावून, समर्थानीं, सुखाचा व प्राणांचाहि त्याग भगवंताकरितां कर-
ण्यास उद्युक्त केलें. या त्यागाला समर्थानीं सत्त्वगुणांत स्थान दिलें आहे;

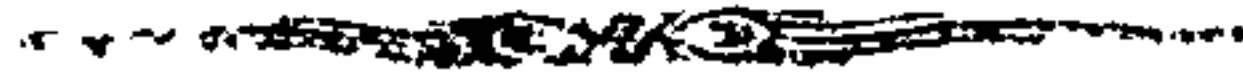
येका भगवंताकारणें । सर्व सुख सोडिलें जेणें ।

केलें देहाचें सांडणें । तो सत्त्वगुण ॥ २-७-५८

ब्राह्मणांनीं राजसत्तेचा व संपत्ति मिळविण्याचा अधिकार सोडला व तो
क्षत्रियांचा आहे असें मान्य केलें व जन्मभर दरिद्री रहाण्याची तयारी केली. या
त्यागाचा परिणाम असा झाला कीं, स्वतःच्या सामर्थ्यानें मिळविलेलें राज्य “ हें
देवांब्राह्मणांचें राज्य आहे ” असें क्षत्रिय म्हणूं लागले. ब्राह्मणांनीं हें राज्य क्षत्रि-
यांचें आहे असें म्हणावें व क्षत्रियांनीं हें राज्य देवांब्राह्मणांचें आहे, असें म्हणावें;
शिवाजी महाराजांनीं राज्य रामदासांना अर्पण करावें, व रामदासांनीं तें शिवाजीला
परत करावें हा देखावा किती हृदयस्पर्शी आहे !! किती अर्थपूर्ण आहे !! त्यापासून
आजच्या महाराष्ट्राला कांहींच बोध घेतां येणार नाहीं काय ? व्यक्ति किंवा जाति
यांचा ‘ अहंकार ’ ज्या वेळेस इतक्या थराला पोंचतो कीं, स्वतःची प्रतिष्ठा व स्वार्थ
यांच्यापुढें देश-धर्माचें हित दिसेनासें होतें, त्या वेळीं या अमर्याद अहंकाराला आळा
घालण्याकरितां “ अध्यात्मा ” ची आवश्यकता असते. समर्थ व इतर साधुसंतांनीं
अध्यात्माचा उपदेश करून अहंकाराची क्षुद्रता लोकांच्या प्रत्ययाला आणून दिली.
विषयांपासून मिळणाऱ्या सुखापेक्षां अनंतपटीनें श्रेष्ठ असणाऱ्या आत्मिक सुखाची
कल्पना येणें जागतिक शांततेच्या दृष्टीनें आवश्यक असल्यामुळें, समर्थानीं या
अध्यात्माचें सविस्तर विवरण करून व्यक्ति व जाति यांनीं आपला अहंकार, आपलें
व्यक्तित्व परमात्म्यांत विलीन करून सामुदायिक हितांतच आपलें हित पाहिलें
पाहिजे, समुदायाच्या आनंदांतच आपला आनंद मानला पाहिजे, हें लोकांना

शिकविलें व हा परमात्माच कर्ता करविता आहे, आपण निमित्तमात्र आहों, अशी बुद्धि निर्माण करून अहंकार कमी केला आणि अशा रीतीने आपल्या चळवळीला “ भगवंताचें अधिष्ठान ” निर्माण केलें.

समर्थांच्या चळवळीचें महत्त्व लोकांच्या अजून पूर्णपणें लक्षांत आलें नाहीं. कोणतीहि सामुदायिक उठावणी ही चळवळीवांचून होत नाहीं. कोणत्या तरी मोठ्या कल्पनेनें लोकांचीं मनें काबीज करावीं लागतात व त्याकरितांहि चळवळ करावी लागते. शिवकालीन इतिहास पाहिला तर धर्मस्थापनेच्या कल्पनेचा पगडा लोकांवर बसलेला दिसतो. शिवाजीमहाराज कैदेत असतांना, किंवा ते मृत्यु पावल्यानंतर, संभाजीराजांचा वध झाल्यावर, राजारामानें हद्दपारी पत्करिली असतांनाहि स्वराज्यरक्षणाकरितां संपूर्ण महाराष्ट्रानें अनेक वर्षे लढा चालविला यावरून असें दिसतें कीं, व्यक्तीपेक्षां स्वधर्म व स्वराज्यस्थापनेच्या भव्य कल्पनेनेंच महाराष्ट्रांतिल अखिल जनतेचीं मनें भारावून गेलीं होती. ही कल्पना समर्थानीं महाराष्ट्रांत पसरविली व ही कल्पना प्रत्यक्ष सृष्टींत आणण्याकरितां जो त्याग करावा लागतो त्या त्यागाकरितां लोकांची तयारी केली. अहंकाराचा, स्वार्थाचा, प्रतिष्ठेचा त्याग केल्याशिवाय भगवंताचें अधिष्ठान चळवळींना मिळत नाहीं व त्या यशस्वी होत नाहींत, असें समर्थांचें सांगणें आहे. समर्थकालीन चळवळींना हें अधिष्ठान मिळालें होतें. आजचा महाराष्ट्र हें अधिष्ठान मिळविण्याचा प्रयत्न करील काय ! तसा प्रयत्न करण्याची प्रेरणा समर्थानीं महाराष्ट्राच्या मनांत उत्पन्न करावी, असें प्रार्थून हें निवेदन संपवितों.

(१२)

श्री

श्रीसमर्थांचा ' उत्तम पुरुष '

(लेखक— श्री. राजारामबुवा, पिंपळनेर)

श्रीसमर्थानीं सामान्य जनांना प्रपंच व परमार्थविषयक उभयसाधनांचा विचार पुष्कळ सांगितला आहे. इंद्रियदमनशील व जितात्मे यांची गोष्ट निराळी व निश्चयशक्तिहीन कामक्रोधादियुक्तांची गोष्ट वेगळी. कारण दुसऱ्या प्रतीच्या लोकांना मानत मानतच शिकविलें पाहिजे, असा समर्थांचा दंडक आहे. अधिकारपरत्वे कार्य सांगणें व प्रत्येकाची उन्नति करणें, हा समर्थांचा विशेष होय. अशाच कार्यकुशलतेनें श्रीसमर्थानीं अनेक सामान्य लोकांना ईश्वरनिष्ठासंपन्न महंत बनविलें व त्यांच्याकडून तेजस्वी विचारप्रवाह व त्याबरोबरच दैवी संपत्तीचे गुण जनतेत उत्पन्न केले आणि यवनांच्या हल्ल्यांपासून आर्यधर्म रक्षिला.

प्रत्येक व्यक्तीची उन्नति

समाज व राष्ट्र व्यक्तींचेच बनलेले असते. त्यांतील एकेक व्यक्ति श्रेष्ठ होऊं लागली म्हणजे राष्ट्र उन्नत दशेला पोहोचते. याकरितां व्यक्तीपुढें श्रेष्ठ विचार मांडून प्रत्यक्ष आचरणाचा मार्ग त्यांना दर्शविला पाहिजे. ध्येय हें विचारांनीं निश्चित होतें व साधनमार्गांचें आक्रमण केल्यानें तें साध्य होतें. आपणांस आपल्या आर्य धर्मानें धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, अथवा समर्थांच्या शब्दांत 'प्रपंच परमार्थ, अरत्र परत्र,' अभ्युदय निःश्रेयस साधणें हें ध्येय निश्चित करून दिलें आहे. आणि या ध्येयसिद्ध व्यक्तीसच समर्थ उत्तम पुरुष म्हणतात. उत्तमपुरुषनिरूपणाचा

समास समर्थांनी दासबोधांत वाराव्या दशकाच्या शेवटीं लिहिला आहे. तो प्रत्येकानें अवश्य वाचून मनन केला पाहिजे.

साधनपरंपरा

ह्या समासांत समर्थांनी सांगितलेलीं साधनें केल्यास सर्वांना प्रपंच व परमार्थ साधण्याकरितां लागणारे गुण अवश्य प्राप्त होतील. समर्थ म्हणतात —

- (१) आपण स्वतः ज्ञानानें तृप्त व्हावें.
- (२) तें ज्ञान दुसऱ्यांस द्यावें.
- (३) कोणतीहि गोष्ट स्वतः करावी व मग दुसऱ्यांस सांगावी.
- (४) हरिकथा, स्नान, संध्या, देवार्चन, एकाग्र जपध्यान, इत्यादि कर्ममार्ग व भक्तिमार्ग सोडूं नये; तो अवश्य आचरण करावा.
- (५) काया परोपकारी झिजवावी.
- (६) वाचा मृदु व गोड असावी.
- (७) मन मोठें करून दुसऱ्यांचे अन्याय क्षमा करावे. मनाच्या ठिकाणीं क्रोध, मत्सर इत्यादि नसावे.
- (८) आळस तर मुळींच नसावा.
- (९) प्रयत्न मात्र सतत करीत रहावा.
- (१०) संसार सावधपणानें करावा.
- (११) कोणास दुखवूं नये.
- (१२) सर्व आचरण नेमकेपणाचें असावें.

अशा ज्ञानविज्ञानानें, सारासारविचारानें, विवेकवैराग्यानें, शुद्ध कायावाचामनानें व इंद्रियनिग्रहानें वागणारा मनुष्य ' उत्तम पुरुष ' ह्या संज्ञेस प्राप्त होतो. आणि खरोखर या गुणांविरहित मनुष्यास मनुष्य न म्हणतां पशुच म्हटलें पाहिजे.

ऐसा उत्तम गुणी विशेष । त्यास म्हणावें पुरुष ।

जयाच्या भजनें जगदीश । तृप्त होये ॥ १२-१०-१५

जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष माहा भला ।

कित्येक लोक त्याला । शोधीत फिरती ॥ १२-१०-२९

इतकें महत्त्व समर्थांनी उत्तम पुरुषाचें ठार्यीं ठार्यीं वर्णिलें आहे.

पण सगळा भर प्रयत्नावर

समर्थांचा सगळा भर प्रयत्नावर आहे. कोणतेहि कार्य केल्यावांचून होत -

नाहीं व करणें न करणें ही गोष्ट आपल्या स्वाधीनची असते. म्हणून उन्नतीच्या मार्गांत यशापयशाची जबाबदारी समर्थ दुसऱ्यावर न टाकतां स्वतःवरच टाकितात.

केल्यानें होत आहेरे । आधीं केलेंचि पाहिजे ।

येत्न तो देव जाणावा ।

इत्यादि समर्थांचीं वचनें म्हणजे केवळ आपल्या कानाशीं व मनाशीं गर्जना करणारी दैवी वाणीच होय.

आळसाचा कडक निषेध

प्रयत्न व अभ्यास शिथिल करून कार्याची हानि करणारा आळस समर्थ हाकलून लावण्यास सांगतात.

आळसाचें फळ रोकडें । जांभया देऊन निद्रा पडे ।

सुख म्हणौन आवडे । आळसी लोकां ॥ ११-३-१०

अशा रीतीनें आळस प्रयत्नाला हाणून पाडतो व ध्येयसिद्धि होऊं देत नाही, म्हणून समर्थ अत्यंत कडक शब्दांनीं त्याचा निषेध करतात. सतत प्रयत्नांचे कार्य सिद्ध होईल, असें त्यांचें निश्चित म्हणणें आहे.

गीता तरी हेंच सांगते

भगवद्गीतेतील दैवी व आसुरी संपत्तीची विभागणी भगवंतांनीं अर्जुनास करून दाखविली व आसुरी गुणांचा प्रथम त्याग आणि दैवी गुणांचा परिपोष केला पाहिजे असें सांगितलें. समर्थांच्या उपदेशांत अवगुणांचा त्याग व सद्गुणांचें ग्रहण करावें, हें वेळोवेळीं कळकळीनें सांगितलेलें आढळते. ज्याप्रमाणें गीतेत भगवंतांनीं ज्ञानी, भक्त, योगारूढ, गुणातीत, स्थितप्रज्ञ, इत्यादि निरनिराळीं नांवे देऊन उत्तम पुरुषाचें वर्णन केलें आहे, त्याचप्रमाणें समर्थांनीं सुद्धां उत्तम, निस्पृह, महंत, सदेव, सिद्ध, सद्दिद्यावान्, इत्यादि नांवे देऊन पूर्ण पुरुषाचें वर्णन केलें आहे. स्वावलंबन, इंद्रियनिग्रह व प्रयत्नपूर्वक अभ्यास ह्या साधन-त्रयीचें गीतेतील विवरण जितकें जोरदार आहे, त्यापेक्षां समर्थांनीं दासबोधांत केलेलें विवरण अधिक जोरदार, व्यवहारांतील उदाहरणांनीं स्पष्ट केलेलें, मनावर ठसणारें व मनुष्यास ताबडतोब साधनप्रवृत्त करणारें आहे.

अशा अर्थाचे दासबोधांतील समास

श्रीदासबोधांतील विषयांपैकीं बरेचसे समास समर्थांनीं अवगुणत्यागार्थ व सद्गुणग्रहणार्थ लिहिलेले सहज दृष्टीत भरतात, हें खालील यादीवरून दिसून येईल.

मूर्खलक्षण, उत्तम लक्षण, ध्रुविद्यालक्षण, सद्विद्यानिरूपण, विरक्तलक्षण, पढतमूर्खलक्षण, बद्ध, मुमुक्षु, साधक आणि सिद्ध यांचे वर्णन; शिष्य, उपदेश व गुरु यांची लक्षणे; शिकवण, राजकारण, महंत, उपदेश, निस्पृह, यत्न, उत्तम पुरुष, पुन्हां शिकवण, निस्पृह, भिक्षा, कीर्तन, हरिकथा, चातुर्य, निस्पृह ध्याप, निस्पृह शिकवण, करंटपरीक्षा, उत्तम पुरुष, जनस्वभाव, श्रोताअवलक्षण, लेखनक्रिया, करंटलक्षण, सदेव लक्षण, येत्ननिरूपण, राजकारण, विवेकलक्षण, इत्यादि पृथक् पृथक् समास त्या त्या विषयावर जोरदार भाषेत सांगितले आहेत. यांशिवाय समुच्चयद्वारा श्रवण, मनन, नवविधाभक्ति, त्रिविध ताप, गुणत्रय, स्वगुणपरीक्षा, इत्यादि विषय असे वर्णिलेले आहेत कीं, वाचणारास स्वतःचे अवगुण कळून यावे, त्यानें आत्मनिरीक्षण करावे व ताबडतोब साधनास लागावे. वरील सर्व विवेचनांत सांगितलेली दक्षता व प्रयत्न, प्रपंच व परमार्थ या उभयतांत आवश्यक असतात. श्रीदासबोधांत वेदान्त, सृष्टीची उभारणी संहारणी, आत्मा अनात्मा, माया ब्रह्म, सगुण निर्गुण इत्यादिकांचाहि विचार भरपूर केलेला आहेच. तथापि सामान्य लोकांस वरील विषय समजण्यास कठीण आहेत. समर्थांचे मुलांच्या चालीनें चालणे, बोलणे, व मानत मानत शिकविणे जर कोणास पहावयाचे असेल तर त्यांनीं वर दिलेल्या समासांच्या यादीतील कांहीं समास अवश्य वाचावे, अथवा निदान आपली दिनचर्या कशी असावी इत्यादि विषय तरी शोधून वाचावे. वस्त्र, पात्र, स्वच्छता, टापटीप, दक्षता, इत्यादि साध्या गोष्टींपासून समर्थांना लोकांची कळकळ व काळजी ! खरोखर केवढे हें दयाळु अंतःकरण ! कोणत्या वेळीं कसें वागावे अथवा वागूं नये, हें शिकावयाचे असेल तर समर्थांचा व्यवहारज्ञानपूर्ण व परमार्थसाधनपूर्ण असा दासबोधच पहावा.

कार्यप्रसारक महंत

समर्थांनीं महंतांना तर अमुक एक बाबतींत सूचना केली नाही, असें नाहीच. कारण त्यांच्या द्वारा त्यांना आसेतुहिमाचल राष्ट्र जागृत करावयाचे होते. सर्वांचा स्वाभिमान प्रज्वलित करून हिंदुधर्मपरंपरा त्यांना राखावयाची होती. त्याकरितां निस्पृहता, चातुर्य, संयम, वक्तृत्व, लेखन, निष्ठा, ज्ञान, वैराग्य, भक्ति, गायन, कीर्तन, नृत्य, रसभरित कथा सांगणे, इत्यादि प्रचारकांच्या आंगीं अवश्य लागणाऱ्या गुणांचे उपपादन त्यांनीं कितीतरी वेळां आपल्या ग्रंथांत केले आहे. समर्थांना आपल्या शिष्यवरंरते असे उत्तमपुरुषलक्षणयुक्त महंत तयार करा-

वयाचे होते व ते त्यांनीं केले आणि म्हणूनच महाराष्ट्रधर्म, परंपरा व स्वातंत्र्य त्या धामधुमीच्या काळांत टिकलें.

भगवंताचें अधिष्ठान व चळवळीचें सामर्थ्य

समर्थ या उत्तम पुरुषांना स्वस्थ बसून रहावयास सांगत नाहींत. ते म्हणतात,

ऐसा जो माहानुभाव । तेणें करावा समुदाव ।

भक्तियोगें देवाधिदेव । आपुला करावा ॥ १२-१०-३२

आपण आवचितें मरोन जावें । मग भजन कोणें करावें ।

याकारणें भजनास लावावे । बहुत लोक ॥ ३३

ह्या उत्तम पुरुषानें लोकसंग्रह केला पाहिजे, त्यानें जनांस उपदेशानें व शुद्ध आचरणानें घडा घालून देऊन कुमार्गापासून पराङ्मुख केलें पाहिजे. त्याकरितां लागणारी प्रबोधशक्ति महंतानें आपल्या आंगीं आणली पाहिजे. भगवंतानें ज्याप्रमाणें लोककल्याणार्थ अवतार धारण केले व धर्मसंस्थापना वेळोवेळीं केली, त्याप्रमाणें ह्या धर्मसंस्थापनेच्या नरांनीं केलें पाहिजे. धर्मसंस्थापना हें कार्य व प्रसंगानुरूप गुप्तपणें राजकारण हें तिचें साधन होय. एरवीं केवळ पारमार्थिक ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून प्रापंचिक व राष्ट्रीय गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य करणें समर्थीस पटलें नाहीं आणि म्हणूनच त्यांनीं आपल्या महंतांनीं समुदाव करावा, अशी आज्ञा दिली आहे. उत्तम पुरुषांच्या चळवळीच प्रभावशाली व यशस्वी होऊं शकतात. इंद्रियसुखलोलुप मनुष्याकडून स्वार्थत्याग होणें शक्य नाहीं. विषयभोगेच्छेनें व आसक्तीनें राष्ट्राचा शक्तिपात होऊन तें धुळीस मिळेल व आसुरी संपत्तीचा प्रतिकार करण्याचें धैर्य त्यांत येऊं शकणार नाहीं.

उत्तम पुरुषाचा जयजयकार

म्हणून प्रत्येकानें विवेकवैराग्याचें साधन निश्चयपूर्वक करून आपणांस उत्तम पुरुष बनवावें. श्रीदासबोधांतील समर्थउपदेशाप्रमाणें आचारविचार राष्ट्रांतील तरुण जर ठेवतील तर पुढें होणारें भयंकर अधःपतन टळेल व राष्ट्र आत्मतेजानें युक्त होऊन विजयी होईल.

(१३)

प्रचित आणि परिपाठ

(लेखक—श्री. रामचंद्र हरि देवधर, वकील, खामगांव)

प्रचित पाहातां निकट । उडोन जाती परिपाठ ।
म्हणोनि हे खटपट । करणें लागे ॥
परिपाठें चि जरी बोलिलें । तरी प्रचितसमाधान बुडालें ।
प्रचितसमाधान राखिलें । तरी परिपाठ उडे ॥
ऐसी सांकडी दोहींकडे । म्हणौन बोलिलें चि बोलणें घडे ।
दोनी राखोनिया कोडें । उकलून दाऊं ॥
परिपाठ आणी प्रचित प्रमाण । दोनी राखोन निरूपण ।
श्रोते परम विचक्षण । विवरोत पुढें ॥

(दा. १०-८-३१ ते ३४)

लोकधाटी शास्त्रनिर्णये । यथें बहुधा निश्चये ।
म्हणोनियां येक प्रत्यये । येणार नाहीं ॥
आतां शास्त्राची भीड धरावी । तरी सुटेना हे गथागोवी ।
गथागोवी हे उगवावी । तरी शास्त्रभेद दिसे ॥
शास्त्र रक्षून प्रत्यये आणिला । पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत पाहिला ।
शाहाणा मूर्ख समजाविला । येका वचनें ॥
शास्त्रांचि पूर्वपक्ष बोलिला । पूर्वपक्ष म्हणावें लटक्याला ।
विचार पाहातां आम्हांला । शब्द नाहीं ॥

तथापि बोलों कांहींयेक । शास्त्र रक्षून कौतुक ।
श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ॥

(दा. १०-२-२१ ते २५)

आजपर्यंत जगांत जे साधु, संत, सत्पुरुष होऊन गेले, त्यांनीं जगांतील सर्व लोकांना न्याय, नीति व मर्यादा यांच्या मार्गावर आणण्याचाच प्रयत्न केला आहे; किंबहुना सामान्य लोकांना त्याच मार्गांनीं नेऊन त्यांना आत्यंतिक सुख व समाधान प्राप्त करून देणें, हेंच त्या सत्पुरुषांच्या आयुष्याचें ध्येय होतें. जगदुद्धार हाच त्यांच्या आयुष्यांतील ध्रुवतारा होय. ध्येय एकच असलें तरी साधनें भिन्न असतात. कांहीं सत्य, न्याय, नीति व आत्यंतिक समाधान यांचा उपदेश करून लोकांना असें बजावितात कीं, “बाबांनो, मी हा सत्याचा व समाधानाचा मार्ग दाखवीत आहे. या मार्गांनीं जाल तर सुखी व्हाल व समाधान पावाल; अन्य व विपरीत मार्गांनीं जाल, तर तुमच्यापुढें दुःख ठेविलेलें आहे त्याचे भागी व्हाल. पहिल्या मार्गांनीं जाल, तर तुमची संसारयात्रा सुखाची होईल, व दुसऱ्या मार्गांनीं जाल, तर संकटाच्या खड्ड्यांत पडाल व मरेपर्यंत दुःखांतच सर्व काल कंठाल. बाबांनो, वाटेल तो मार्ग पत्करा; आम्ही आपलें कर्तव्य करीत आहों, तुम्ही आपलें कर्तव्य करा.” यापेक्षां ते जास्त भानगडींत पडत नाहींत. दुसरे कांहीं सत्पुरुष जगदुद्धारार्थ उपदेश वरीलप्रमाणेंच करतात. पण तेवढ्यावरच न थांबतां लोकांना आपल्याजवळ करून व त्यांच्या अंतःकरणांत शिरून, त्यांचें मनोगत जाणून, त्यांच्या अधिकारानुरूप वारंवार उपदेश करून, त्यांना अज्ञान-गर्तेतून वर काढण्याचा सतत प्रयत्न करतात. पहिल्या वर्गांतील संत, लोकांना जरी दूर लोटीत नसले, तरी त्यांना विशेष जवळ करण्याचाहि प्रयत्न करीत नाहींत. हाच या दोन वर्गांतील साधनमार्गांतील विशेष आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पहिल्या वर्गांतील संत लोकसंग्रह किंवा लोकसमुदाय करण्याकडे विशेष लक्ष देत नाहींत, व दुसऱ्या वर्गांतील संत लोकसंग्रहावरच आपल्या कार्याची विशेष भिस्त ठेवतात व लोकसंग्रह ज्या साधनांनीं शक्य होईल, त्या साधनां-वर नेहमीं लक्ष ठेवून ते काम करीत असतात. पहिल्या वर्गांत महाराष्ट्रसंत-शिरोमणी तुकाराममहाराज हे येतात, व दुसऱ्या वर्गांत श्रीसमर्थ रामदासस्वामी हे येतात. या साधनमार्गांतील भेदामुळें दोन्ही वर्गांतील साधूंमध्ये खालची वरची प्रत लावण्याचा प्रयत्न करणें हें केव्हांहि अप्रशस्त व अयोग्यच ठरेल. कारण,

साधु दिसती वेगळाले । परी ते स्वरूपीं मिळाले ।

अचघे मिळोन येक चि जाले । देहातीत वस्तु ॥ ७-२-३१

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें समर्थीना लोकसंग्रह करावयाचा होता, व आचार-विचार-धर्म-राज्य-भ्रष्ट लोकांना त्यांच्या अज्ञानांतून, दारिद्र्यांतून व परदास्यांतून मुक्त करावयाचें होतें. लोकांच्या त्या वेळच्या रूढ कल्पना, त्यांचे दंडक, त्यांची परिपाठी व त्यांच्या समजुतीप्रमाणें ते मानीत असलेलें शास्त्र यांवर प्रत्यक्ष हल्ले चढविल्यानें व आघात केल्यानें आपलें उद्दिष्ट सफल होणार नाहीं, ही गोष्ट समर्थीनीं आपल्या मनांत निश्चित करून ठेवली होती.

मुलाचे चालीनें चालावें । मुलाच्या मनोगतें बोलावें ।

तैसें जनास सिकवावें । हळुहळु ॥ १३-१०-२४

वेड्यास वेडें म्हणों नये । वर्म कदापि बोलों नये ।

तरी च घडे दिग्विजये । निस्पृहासी ॥ २६

मनोगत राखोन जातां । परस्परें होये अवस्ता ।

मनोगत तोडितां वेवस्ता । बरी नाहीं ॥ २८

याकारणें मनोगत । राखेल तो मोठा महंत ।

मनोगत राखतां समस्त । वोढोन येती ॥ २९

या चार ओव्यांत समर्थीनीं लोकसंग्रह करणाऱ्या महंतानें लोकोद्धारार्थ उपदेश कोणत्या रीतीनें करावा याबद्दलचा योग्य दंडक घालून दिला आहे. समर्थ हे अद्वितीय विचारप्रवर्तक होते. त्यांना त्यांच्या कार्यांत जें पुढें यश आलें, तें लोकांत घडून आलेल्या या विचारक्रांतीचेंच फळ होय. ही विचारक्रान्ति घडवून आणीत असतांना आपल्या मार्गांत ज्या मुख्य अडचणी दिसून आल्या, त्यांचा उल्लेख समर्थीनीं या लेखाच्या आरंभी दिलेल्या ओव्यांत स्पष्टपणें केला आहे. व त्या अडचणींतून-सांकडींतून-बाहेर कसें निघावें याबद्दलहि त्याच ओव्यांत स्पष्ट खुलासा केला आहे. वरील ओव्यांत दर्शविलेली पहिली अडचण म्हणजे पुष्कळ वेळां शास्त्र म्हणून समजल्या जाणाऱ्या गोष्टी व प्रत्यक्ष प्रत्यय यांमधील विरोध, व दुसरी अडचण म्हणजे परिपाठ व प्रचीति यांमधील विरोध ही होय. प्रत्यय किंवा प्रचीति यांच्याविरुद्ध असलेलें शास्त्र किंवा प्रत्यय किंवा प्रचीति यांच्या-विरुद्ध असलेले परिपाठ व दंडक हे समर्थीना कधींहि मान्य होण्यासारखे नव्हते. शास्त्रासंबंधानें लोकांच्या भलत्याच कल्पना झालेल्या होत्या व त्यांच्यामध्ये

कोणत्याहि कारणानें एकदां रूढ झालेले दंडक व परिपाठ हेच पूर्णपणें सत्य आहेत, अशी त्यांची कल्पना झालेली होती. ह्या दोन्ही भ्रममूलक भावना त्यांच्या मनांतून काढून टाकून त्यांच्या ठिकाणी प्रत्यय, प्रचीति किंवा अनुभवाला पटणारें ज्ञान यांची स्थापना करावयाची, हें खडतर काम समर्थानीं आपल्या शिरावर घेतलें होतें. प्रचीतीला समर्थ किती महत्त्व देत असत, हें त्यांनीं दासबोधाच्या दहाव्या दशकाच्या आठव्या समासांत उत्तम व जोरदार रीतीनें दाखविलें आहे. त्यांतील कांहीं ओव्या खालीं देत आहे :

तुरंग शस्त्र दमून पाहिलें । बरें पाहातां प्रचितीस आलें ।
 तरी मग पाहिजे घेतलें । जाणते पुरुषीं ॥ १०-८-३
 बीज उगवेलसें पाहावें । तरी मग द्रव्य घालून घ्यावें ।
 प्रचित आलिया एकावें । निरूपण ॥ ४
 परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें ।
 आत्मनिवेदन जालें । म्हणिजे बरें ॥ २२
 ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारलें ।
 मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । म्हणिजे बरें ॥ २३
 येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला ।
 प्राणी संशई बुडाला । प्रचितीविण ॥ २४
 हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोले तो अधम ।
 लटिकें मानी तो अधमोद्धम । येथार्थ जाणावा ॥ २५
 येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां न कळे परमात्मा ।
 असत्य नाहीं सर्वात्तमा । तूं जाणसी ॥ २६
 माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार ।
 मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लागे ॥ २७

यावरून स्पष्ट दिसून येईल कीं, समर्थाना प्रचीतीला विरुद्ध म्हणजे विचाराला न तगणाऱ्या रूढी व शास्त्रघाटी यांचें पूर्णपणें उच्चाटन करावयाचें होतें. वेड्याला वेडें म्हणून, मूर्खाला मूर्ख म्हणून, हें कार्य साधण्यासारखें नव्हतें; म्हणून शास्त्र व परिपाठ यांच्या विवरणाबरोबरच आपले प्रचीतीचे सिद्धांत समर्थानीं आपल्या विषयनिरूपणांत जागोजागीं मोठ्या खुबीनें गांवून ठेविले आहेत. ते विवेकी व परमविचक्षण अशा श्रोत्यांनीं व वाचकांनीं शोधून काढण्याचा

प्रयत्न केला पाहिजे. व अशाच प्रकारच्या श्रोत्यांना व वाचकांना ते सांपडणे शक्य आहे, इतरांना नाही, ही गोष्ट शिरोभार्गी उद्धृत केलेल्या चवथ्या व नवव्या ओवींतील “दोनी राखून निरूपण,” “परम विचक्षण,” “विवरोत,” “शास्त्र रक्षून कौतुक,” “विवेक” या शब्द व शब्दसमुच्चयावरून स्पष्ट होण्यासारखी आहे. ग्रंथराज दासबोध वाचतांना आढळणारे प्रत्यय-विरुद्ध शास्त्र व प्रत्यय-विरुद्ध दंडक हे वेगळे काढून प्रत्ययाला पटणारे सिद्धांत कोणते याची विचार-पूर्वक निवडानिवड करणे, हाच ग्रंथराज नीटपणे समजून घेण्याचा खरा मार्ग आहे.

वरील विवेचनाला अनुसरून व वरील उद्देश लक्षांत ठेवून मी खालील विषय विवरणाकरितां घेत आहे. (१) देवदेवता-देवते-भुते, (२) गुरु, (३) पुनर्जन्म व मृत्यूनंतरच्या यातना, व (४) मुक्ति. या गोष्टींबद्दलचें माझे विवरण कदाचित् आपणांला पटणार नाही, व तें अगदीं चुकीचेंहि असण्याचा संभव आहे, हें मी जाणून आहे. आपल्यासारख्या समर्थभक्तांचें लक्ष या गोष्टींकडे वेधावें हा माझा मूळ उद्देश आहे. माझे म्हणणे चुकीचें ठरल्यास व माझी तशी खात्री झाल्यास मी तें केव्हांहि सोडून देण्यास व समर्थग्रंथांचा खरा अर्थ व आशय स्वीकारण्यास तयार आहे व तयार राहीन. समर्थांच्या वाणीचा अर्थ बरोबर न समजला तरी समर्थांच्या थोरपणाबद्दल व अद्वितीय कर्तृत्वाबद्दल माझा आदर कमी होणें हें केव्हांहि शक्य होणार नाही, हें लक्षांत घेऊन आपण माझ्या खालील विचारसरणीकडे कृपालु दृष्टीनें पहावें, एवढीच माझी आपल्यापार्शीं प्रेमाची याचना आहे.

(१) देवदेवता-देवते-भुते— देव एक आहे. तो निर्गुण, निराकार, अनंत, अपार, नित्य, निरंतर असा आहे; तो सर्वांना व्यापक असून अनेकांच्या टिकाणीं एकच आहे; त्यानें सर्व चराचर केलें, सर्व सृष्ट्यादि व्यापार केले; तो सर्व कर्ता आहे; तोच अखिल जगाचा अंतरात्मा आहे; हीच समर्थांची देवाबद्दलची कल्पना होती. हाच त्यांचा प्रत्यय, हाच त्यांचा अनुभव होता. या अनुभवाला धरून नसणाऱ्या ज्या देवदेवतासंबंधी गोष्टी दासबोधांत वर्णिल्या आहेत, त्या परिपाठ या सदरांत पडण्यासारख्या आहेत. देव्हान्यांतील देव व पार्थिवपूजा यांकडे समर्थ कोणत्या दृष्टीनें पहात असत हें खालील ओव्यांवरून स्पष्ट होईल :

देव्हाराचा उठोनि देव । करूं नेणे सर्व जीव ।

तयाचेनि ब्रह्मकटाव । निर्मिला न वचे ॥ ८-१-२२

मृत्तिकापूजन करावें । आणी सर्वे चि विसर्जावें ।
 हें मानेना स्वभावे । अंतःकर्णासी ॥ २०-९-१
 देव पूजावा आणी टाकावा । हें प्रशस्त न वटे जीवा ।
 याचा विचार पाहावा । अंतर्यामीं ॥ २
 देव करिजे ऐसा नाही । देव टाकिजे ऐसा नाही ।
 म्हणोनि याचा कांहीं । विचार पाहावा ॥ ३

वरील चार ओव्या समर्थांचें प्रचीतिसिद्ध मत दर्शवितात. पण त्या-
 पुढीलच ओवी अशी आहे :

देव नाना शरीरें धरितो । धरुनी मागुती सोडितो ।
 तरी तो देव कैसा आहे तो । विवेकें वोळखावा ॥ २०-९-४

या ओवीतील पहिला भाग समर्थांचा सिद्धांत दर्शवित नसून केवळ परिपाठीला
 किंवा शास्त्रघाटीला अनुसरून लिहिलेला आहे असें दिसते; त्याचप्रमाणे

तैसें देव देवता देवतें भूतें । मिथ्या म्हणों नये त्यांतें ।
 आपलाल्या सामर्थ्ये ते । सृष्टीमध्ये फिरती ॥ १०-९-२०
 सदा विचरती वायोस्वरूपें । स्वइच्छा पालटिती रूपें ।
 अज्ञान प्राणी भ्रमें संकल्पें । त्यास बाधिती ॥ २१

या ओव्या वर वर पहाणाराला असें वाटेल कीं, देव, देवता, देवतें, भूतें
 यांच्यावर समर्थांचा पूर्ण विश्वास होता. पण वास्तविक स्थिति त्यांच्या उलट
 दिसते. देव, देवता, भूतें हीं सत्य आहेत, असें समर्थांनीं म्हटलेलें नाही. त्यांना
 मिथ्या म्हणूं नका, म्हणजे लोकांच्या सर्व प्रचलित कल्पना वेड्या किंवा मूर्ख-
 पणाच्या आहेत असें म्हणून त्यांचा बुद्धिभेद करूं नका, असा समर्थांनीं आपल्या
 महंतांना इषारा दिला आहे. देवदेवतांबद्दलचें वरील ओव्यांत दिलेलें वर्णन हें
 परिपाठीला व प्रचलित शास्त्रकल्पनेला अनुसरून होतें. त्याबद्दलचें समर्थांचें खरें
 मत शेवटल्या ओळीवरून स्पष्ट दिसून येतें. शेवटल्या ओळींत समर्थ म्हणतात,
 “ देव देवता देवतें भूतें हा अज्ञान प्राण्यांच्या कल्पनेचा खेळ आहे, तो एक भ्रम
 आहे. ” त्या भ्रमाचा ज्या लोकांवर पगडा बसत नाही, त्यांना त्या भूतादिकां-
 पासून कोणत्याहि प्रकारची बाधा होत नाही.

ब्रह्मा, विष्णु, महेश—

मायाब्रह्मीं जो समीर । त्यांत जाणता तो ईश्वर ।

ईश्वर आणी सर्वेश्वर । त्यासी च बोलिजे ॥ १०-४-१६
तोचि ईश्वर गुणासी आला । त्याचा त्रिगुण भेद जाला ।
ब्रह्मा विष्णु महेश उपजला । तये ठाई ॥ १७

ईश्वरापासून त्रिगुण झाले व त्या त्रिगुणांपासून ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तीन देवता झाल्या. सत्वापासून विष्णु, रजोगुणापासून ब्रह्मदेव व तमोगुणापासून शंकर. सदहू तीन गुणांच्या ठिकाणीं कर्तृत्वशक्ति व देहधारित्व यांचा आरोप करण्यांत आला व तेव्हांपासून त्या देहधारी देवता मानण्यांत येऊं लागल्या, हा सदहू तीन देवतांसंबंधीं समर्थांचा सिद्धांत दिसतो; पण याशिवाय त्या देवतांसंबंधीं जें वर्णन दासबोधांत दशक १० समास ४ यांत आलें आहे, तें परिपाठी किंवा शास्त्र-धाटी या सदरांत घालण्यास हरकत दिसत नाही. ह्या देवता देहधारी कशा झाल्या, ह्या शंकेला उत्तर देतांना समर्थ म्हणतात :

मनुष्ये धरिती शरीरवेष । नाना परकाया प्रवेश ।

मां तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी । १०-४-२७

हें समर्थांचें उत्तरहि त्यांच्या श्रोत्यांच्या मनावर परंपरागत जे संस्कार झालेले होते त्यांना धरूनच, केवळ त्यांचें समाधान व्हावें येवढ्याच उद्देशानें, दिलेलें होतें; तत्त्वनिर्णयाच्या दृष्टीनें दिलेलें नव्हतें.

कल्पून निर्मिले मंत्र । देव ते कल्पनामात्र ।

देव नाही स्वतन्त्र । मंत्राधेन ॥ ९-५-२१

जयास जैसें भासलें । तेणें तैसें कवित्व केलें ।

परी हे पाहिजे निवडिले । प्रचितीनें ॥ २३

व “ कवि देवांचे रूपकर्ते ” (१-७-२०) ह्या समर्थांच्या अन्यत्र आलेल्या उक्तीवरून वरील माझ्या म्हणण्याला पुष्टि येते. तसेंच

नातुडे मुख्य परमात्मा । म्हणोनि करावी लागे प्रतिमा ।

या वाक्यावरून समर्थ मूर्तिपूजेकडे किंवा प्रतिमापूजेकडे कोणत्या दृष्टीनें पहात असत, हें स्पष्ट होतें. समर्थांचे वेळीं (आजहि बहुतांशी तीच स्थिति आहे) देवांचा एकप्रकारें बाजारच भरला होता. देव्हान्यांत वाटेल तितके देव ठेवून त्यांची नाममात्र पूजा करावी. एखादी मूर्ति कोणी दुष्टानें भ्रष्ट केली किंवा पाण्यांत टाकून दिली, तर रडत बसवें वा आपल्या नाशबाला दोष द्यावा, येवढेंच लोकांचें काम होऊन बसलें होतें. ही केविलवाणी व नामदर्पणाची स्थिति समर्थांना सुळीच पसंत

नव्हती. ते लोकांना सांगत असत कीं, “ हे तुमचे देव सोनार, पाथरवट इत्यादि-कांनीं बनविलेले आहेत, हे प्रत्यक्ष देव नसून देवांचीं कल्पित रूपें केवळ ध्याना-करितां तुमच्यापुढें ठेवलेलीं आहेत, हें लक्षांत ठेवा. ज्या देवाच्या त्या प्रतिमा आहेत त्या देवाला ओळखा. उगाच देव भ्रष्टविला गेला किंवा पाण्यांत बुडविला गेला म्हणून रडत बसूं नका. तुमच्याच अंगांत शक्ति नसल्यामुळें हे अत्याचार घडून आले, याचा विचार करून सावध व्हा. तुम्ही मानलेले हे देव खरे कीं खोटे, याचा विचार करा व पुढील कार्याला लागा.” या विचारसरणीवरून समाजांत त्या वेळीं चालू असलेल्या मूर्तिपूजेबद्दल व दंडकध्यानाबद्दल समर्थीना काय वाटत होतें, हें स्पष्ट दिसून येतें. मूर्तिपूजेसंबंधीं समर्थीनीं जागोजागीं काढलेले उद्गार हे एका दृष्टीनें परिपाठीलाच अनुसरून असावे असें दिसतें.

(२) गुरु—ज्ञानाशिवाय मुक्ति नाही व सद्गुरुशिवाय ज्ञान नाही, म्हणून सद्गुरुशिवाय मुक्ति नाही हें म्हणणें सामान्यतः सिद्धांत म्हणून बरोबर आहे. पण तेवढ्यावरून प्रत्येक सुमुखनें कोणीतरी चालता बोलता देहधारी मानव गुरु केला पाहिजे व तसें न केल्यास त्याला मुक्ति मिळणार नाही, अशी जी हल्लीं सर्वत्र कल्पना रूढ झालेली आहे, ती समर्थीना मान्य होती असें दिसत नाही. स्वतः समर्थीनीं अशा प्रकारचा कोणी गुरु केल्याचें दिसत नाही. नवविधा-भक्तीपैकीं चवथी भक्ति हिचें वर्णन समर्थीनीं एका स्फुट प्रकरणांत असें केलें आहे :

उद्धरले संत सज्जन शोधितां । हेचि जाण आतां चौथी भक्ति ॥
भक्ति सज्जनाची हे वाट मुक्तिची । येथें संदेहाची उरी नाही ॥
उरी नाहीं दोषां सज्जन सेवितां । भक्ति सायोज्यता पाठीं लागे ॥
पाठीं लागे मुक्ति संतांचे संगतीं । उद्धरले किती सांगो आतां ॥

अनंतदासकृत श्रीसमर्थींचा गाथा—

पान १४७ ओव्या २८-३१

या चारही ओव्यांत सद्गुरु शब्द कोठेंहि आलेला नाही. परंतु दास-बोधांत पादसेवनभक्तीचें जें वर्णन केलें आहे, त्यांत सद्गुरूच्या पादसेवनावरच विशेष भर दिलेला आहे. पुढील ओव्या पहा—

पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावे ।

सद्गुरूचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥ ४-४-२

या नांव पादसेवन । सद्गुरुपदीं अनन्यपण ।
 निरसावया जन्ममरण । यातायाती ॥ ३
 सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपाव तों नाहीं ।
 याकारणें लबलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥ ४
 सेवावे सद्गुरुचे चरण । या नांव पादसेवन ।
 चौथे भक्तीचें लक्षण । तें हें निरोपिलें ॥ २२

यावरून संतसजनांची सेवा म्हणजेच पादसेवन अशी जी समर्थांची पूर्वीची कल्पना तीच त्यांनीं दासबोधांत सद्गुरुसेवा या शब्दांनीं प्रदर्शित केली आहे. म्हणजे संत, साधु, सजन व सद्गुरु ह्या सर्वांना ते एकरूपच मानीत असत. कदाचित् तत्कालीन परिपाठीला अनुसरून समर्थांनीं सद्गुरु या शब्दावर चवथ्या भक्तीचें वर्णन करित असतांना विशेष जोर दिला असावा. या ठिकाणीं शास्त्रघाटी व प्रचीति यांतील विरोधाचें याच सदरांत येणारें एक उदाहरण येथे देण्यास हरकत दिसत नाही. महावाक्याचा विचार करण्याचा अधिकार एका संन्याशा-लाच आहे अशी शास्त्रघाटी आहे. पण समर्थ म्हणतात कीं, ज्याच्यावर देवाची विशेष कृपा आहे, तो शास्त्राप्रमाणें संन्यासी नसला तरी महावाक्याचें विवरण करून ब्रह्मसाक्षात्कार करून घेऊं शकतो. विचारी पुरुष जे आहेत ते खरोखर संन्यासीच होत. ते आपल्या विचाराच्या जोरावर ब्रह्मप्राप्ति करून घेऊं शकतात. समर्थ म्हणतात—

माहावाक्याचा विचार । तेथें संन्याशास अधिकार ।
 दैवी कृपेचा जो नरु । तो हि विवरोन पाहे ॥ १५-१०-१५
 संन्यासी म्हणजे शडन्यासी । विचारवंत सर्व संन्यासी ।
 आपली करणी आपणासी । निश्चयेंसी ॥ १६

यावरून परिपाठीच्या दास्यांतून लोकांना हळू हळू वर काढण्याचा सम-
 र्थांचा हेतु स्पष्टपणें दिसत आहे.

(३) पुनर्जन्म व मृत्यूनंतरच्या परलोकांतील यातना—पुनर्जन्माचा सिद्धांत आर्यावर्तांत पूर्वी होऊन गेलेल्या थोर थोर लोकांप्रमाणें समर्थांनीं मान्य केलेला आहे. परंतु मृत्यूनंतर परलोकामध्ये अमुक एक विशिष्ट प्रकारचें सुख किंवा दुःख होतें, ही गोष्ट समर्थांनीं मान्य केलेली दिसत नाही. परलोकांच्या सुखदुःखा-बद्दल जें कांहीं समर्थांनीं लिहिलें आहे, तें शास्त्रघाटी किंवा परिपाठ यांना अनु-

सरूनच लिहिलेलें आहे. दासबोध दशक तीन समास आठ यांत आदिदैविक तापाचें वर्णन आलेलें आहे. त्यांत नाना प्रकारच्या काल्पनिक यमयातना वर्णन केल्या आहेत. त्या प्रत्ययाला धरून आहेत असें दिसत नाहीं; तथापि शास्त्रांमध्ये वर्णन केल्या असल्यामुळे समर्थानीं लोकांना पापापासून निवृत्त करण्याकरितां परिपाठीला अनुसरून त्या आपल्या ग्रंथांमध्ये वर्णिल्या आहेत. पुढल्या जन्मावर विसंबून राहूं नका, याच जन्मांत जें काय करायचें तें करा, तुम्हांला हा नरदेह प्राप्त झालेला आहे, तरी याच जन्मांत ज्ञान प्राप्त करून घ्या व जन्ममरणापासून मुक्त व्हा, याच जन्मांत होणारा व्यवहार हा रोकडा व्यवहार आहे, व पुढच्या जन्मांतील गोष्टी हा सर्व उधारीचा व्यवहार होय; तात्पर्य पुढच्या जन्माबद्दल किंवा मेल्यानंतरच्या स्थितीबद्दल उगाच काथ्याकूट करीत बसूं नका, मेल्यानंतर तुम्हांला पुन्हां नरदेह प्राप्त होईल याबद्दलची शाश्वति काय आहे, असा उपदेश समर्थ वारंवार करीत आहेत. समर्थ म्हणतात—

हा नरदेह पडतां । तो चि पाविजे मागुता ।

ऐसा विश्वास धरितां । लाभ नाहीं ॥ ८-७-२८

कोण पुण्याचा संग्रहो । जे पुन्हा पाविजे नरदेहो ।

दुराशा धरिली पाहो । पुढिलिया जन्माची ॥ २९

ऐसे मूर्ख अज्ञान जन । केलें संकल्पें बंधन ।

श त्रु आपणासि आपण । होऊन ठेला ॥ ३०

ही वर सांगितलेली कर्मप्रवृत्तीपर शिकवण प्रचीतीला धरून आहे व प्रमाण-सिद्धि आहे.

(४) मुक्ति—मुक्ति चार प्रकारच्या आहेत असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. पहिली स्वलोकता, दुसरी समीपता, तिसरी स्वरूपता व चवथी सायोज्यता. या चार मुक्तीपैकी सायोज्यमुक्ति हीच समर्थाना मान्य होती. पहिल्या तीन मुक्तीचें वर्णन समर्थानीं शास्त्राला किंवा परिपाठीला अनुसरून केलें आहे व चवथ्या मुक्तीचें वर्णन अनुभवसिद्ध व प्रमाणसिद्ध आहे. पहिल्या तीन मुक्ति नाशिवंत आहेत व चवथी अविनाश आहे. म्हणून पहिल्या तीन मुक्तींना समर्थ कांहींच महत्त्व देत नाहींत व चवथी मुक्ति हीच खरी मुक्ति होय व तिचीच प्राप्ति करून घेण्याचा प्रत्येकानें प्रयत्न करावा हा समर्थांचा सिद्धांत होय. पहिल्या तीन मुक्तीचें वर्णन हें

जयास जैसें भासले । तेणें तैसें कवित्व केलें
या सदरांत येतें. त्याचप्रमाणें दशक चार समास दहा मध्यें जें स्वर्गभुवनाचें
वर्णन केलें आहे, तेंहि परंपरागत परिपाठीलाच अनुसरून आहे.

येथें ज्या देवाचें भजन करावें । तेथें तें देवलोकीं राहावें ।

स्वलोकता मुक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ४-१०-२३

लोकीं राहावें ते स्वलोकता । समीप असावें ते समीपता ।

स्वरूप चि व्हावें ते स्वरूपता । तिसरी मुक्ती ॥ २४

देहस्वरूप जाला देही । श्रीवत्स कौस्तुभ लक्ष्मी नाहीं ।

स्वरूपतेचें लक्षण पाहीं । ऐसें असे ॥ २५

सुकृत आहे तों भोगिती । सुकृत सरतांच ढकलून देती ।

आपण देव ते असती । जैसे तैसे ॥ २६

मरणानंतरच्या मुक्तीला समर्थ मुळींच महत्त्व देत नसत. समर्थ म्हणतात :

म्हणोनी बोलतां चालतां । निचेष्टित पडिलें नस्तां ।

मुक्ति लाभे सायोज्यता । सद्गुरुबोधें ॥ ७-६-४४

निर्गुणीं अनन्य असतां । तेणें होय सायोज्यता ।

सायोज्यता म्हणिजे स्वरूपता । निर्गुण भक्ती ॥ ४-१०-३०.

संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।

जनामध्ये सार्थकता । विचारें चि होये ॥ ६-९-२४

हें प्रचितीचें बोलणें । विवेकें प्रचित पाहाणें ।

प्रचित पाहे तें शाहाणे । अन्यथा नव्हे ॥ २५

सप्रचित आणी अनुमान । उधार आणी रोकडें धन ।

मानसपूजा प्रत्यक्ष दर्शन । यांस महदांतर ॥ २६

पुढें जन्मांतरीं होणार । हा तो अवघाच उधार ।

तैसा नव्हे सारासार । तत्काळ लाभे ॥ २७

याचि जन्में येणें चि काळें । संसार होइजे निराळें ।

मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ॥ २९

ये गोष्टीस करी अनुमान । तो सिद्धचि पावेल पतन ।

मिथ्या वदे त्यास आण । उपासनेची ॥ ३०

यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, मनुष्याला जो हा नरदेह प्राप्त झाला आहे, त्याचाच त्यानें पूर्ण उपयोग करून घ्यावा, व शास्त्रधाटी, दंडक व अनुमान यांवर भिस्त न ठेवितां, विवेक व विचार यांचा आश्रय करून याच जन्मांत संसार सुखाचा करून, व असें करीत असतां, सर्व प्रपंचउपाधीना कामास लावून आपलें आत्यंतिक समाधान करून घ्यावें, हाच समर्थांचा महाराष्ट्रजनतेला—किंबहुना आर्य-मात्राला—कळकळीचा उपदेश आहे.

येणेंप्रमाणें प्रचित आणि परिपाठ यांमध्ये दिसून येणाऱ्या भेदाचीं कांहीं उदाहरणें वर दाखविलीं आहेत. असाच फरक, पिंडब्रह्मांडैक्य व पिंडांतील चार देह व ब्रह्मांडांतील चार देह पुरुषप्रकृति व मूळ देहाची उत्पत्ति कशी झाली, यांसंबंधीं समर्थांनीं जें कांहीं लिहिलें आहे, त्यांत वरवर पहाणारालाहि सहज दिसून येण्यासारखा आहे. सरतेशेवटीं आपणांला आग्रहपूर्वक माझी येवढीच विनंति आहे कीं, दासबोध ग्रंथ वाचीत असतां प्रचीतीच्या गोष्टी कोणत्या व परिपाठाच्या गोष्टी कोणत्या याची निवडानिवड करून समर्थांचें हृद्गत समजून घेण्याचा प्रयत्न करा. या दृष्टीनें पाहिल्यास दासबोधांत एकहि वचन अपवादार्ह सांपडणार नाहीं, असा मला भरंवसा आहे. आपणांसारख्या विद्वान्, विचक्षण, चतुर व दक्ष अशा समर्थभक्तांपुढें माझे हे मोडके तोडके चार शब्द मांडण्याची आज संधि मिळाली याबद्दल मी श्रीयुत नानासाहेब देव यांचा आभारी आहे, व आपण ते ऐकून घेतले याबद्दल आपणां सर्वांचा आभारी आहे. शेवटीं

ऐसा नव्हे माझा राम । सकळ जीवांचा विश्राम ॥

नव्हे गणेश गणपाळू । लाडू मोदकांचा काळू ॥

नव्हे चंडी मुंडी शक्ती । मद्य मांसाते मागती ।

नव्हे भैरव खंडेराव । रोटी भरितासाठीं देव ॥

नव्हे जाखाई जोखाई । पीडिताती ठार्यीं ठार्यीं ॥

नव्हे भूत नव्हे खेत । निंब नारळ मागत ॥

रामदासी पूर्ण काम । सर्वाभूर्तीं सर्वोत्तम ॥

येवढेंच समर्थांच्या शब्दांत सांगून मी आपली रजा घेतों.

खामगांव—ता. १३-६-१९३५

(१४)

श्रीरामसमर्थ

भाग्यप्राप्तीचा श्रीसमर्थोपदिष्ट मार्ग

(लेखक— श्री. अनंतदास रामदासी, मठाधिपति, गिरड)

देव पुजावा विमळहस्तीं । तेणें भाग्य पाविजे समस्तीं ।

मूर्ख अभक्त वेस्तीं । दरिद्र भोगिजे ॥ १४-८-२

‘ अकिंचन वरेण्य ’ असून जे ‘ समर्थ ’ पदवीला प्राप्त झाले, ‘ आर्धी केलें मग सांगितलें ’ ही ज्यांची प्रतिज्ञा, राजराजेन्द्र पार्यीं लागतील असें भाग्य ज्यांना लाभलें, आणि स्वतःबरोबर आपल्या समाजाला व राष्ट्राला ज्यांनीं भाग्यवैभव-संपन्न बनविलें, त्या महाराष्ट्रगुरु समर्थ रामदासस्वामींनीं ज्यायोगें सर्वांना भाग्य मिळेल असा मार्ग वरील वचनांत सांगितला आहे. तो मार्ग हा—

देव पुजावा विमळहस्तीं ।

या वाक्याचा उत्तानार्थ फार सोपा आहे; तथापि महापुरुषांच्या ‘ स्वैरालापीं श्रुत्यर्थं विचारिजेति सुज्ञांनीं । ’ असें असल्यामुळें श्रुतिशास्त्रादिकांचा समन्वय करून अज्ञानी जड जीवांचा मार्ग सुगम करणाऱ्या ग्रंथराजांतील या साध्या दिसणाऱ्या वचनाचा अधिक विचार करावयास पाहिजे.

हें वचन कोणास उद्देशून लिहिलें आहे तें प्रथम पाहूं. १४ व्या दशकाच्या ७ व्या समासांतील युगधर्मनिरूपणांत ‘ सर्वांचें मूळ ’ व ‘ सकळांमध्ये उत्तमोत्तम ’ अशा गृहस्थाश्रमाची आशाबद्धी व अनाचारी लोकांमुळें कशी अधोगति चालली आहे आणि वर्णश्रेष्ठ

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले । १४-७-३१
व ग्रामणीने त्यांची अन्नान्नदशा कशी झाली याचें वर्णन आहे. नंतर ही परिस्थिति पालटण्याला काय करावें याविषयी सांगतांना पुढील म्हणजे आठव्या समासाच्या आरंभींच श्रीसमर्थ म्हणतात—

बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।

आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावें ॥

झाल्या गेल्या गोष्टी पुन्हा परत येत नाहीत; कोणाच्या दोषांमुळे अशी अन्नान्नगत झाली, याचा काथ्याकूट करून आतां उपयोग काय ? दोष कोणाचाहि असो, पण त्याचे परिणाम मात्र तुम्हां आम्हांस भोगावे लागत आहेत !

प्राणीमात्र जाले दुःखी । पाहातां कोणही नाही सुखी ।

फार काय, कोणासहि

अन्न मिळेना ऐसें जालें । १४-७-३९

हें

तुम्हा बहुतांचे प्रचितीस आलें । किंवा नाही ॥ ३९

ही स्थिति पालटावयाची असेल तर

आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावें ॥ १४-८-१

ब्राह्मणांनीं स्वतः शहाणे व्हावें, आणि करावें काय ? तर

देव पुजावा विमळहस्तीं ।

व त्याचें फळ

तेणें भाग्य पाविजे समस्तीं ।

ब्राह्मणांनीं विमळ हस्तांनीं देवपुजा केल्यास त्यायोगें सर्वांना—सर्व जनतेला—भाग्य लाभेल. असा भाग्यप्राप्तीचा सुलभ उपाय श्रीसमर्थांनीं सांगितला आहे.

सांप्रतच्या मतांमतांच्या गलबल्यांत या उपायासंबंधानें एक आक्षेप उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, त्याचा विचार अगोदर करूं; कारण, शंकेची मळमळ पोटांत असतांना विवेचनाचें भोजन हितावह होणार नाही. आक्षेप असा—“ रामदासस्वामी स्वतः ब्राह्मण होते आणि त्यांनीं स्वजातीचें हित व्हावें म्हणून—किंबहुना इतर वर्णांवर आपल्या ब्राह्मण जातीच्या वर्चस्वाचा पगडा कायम रहावा म्हणून—अशी योजना सुचविली.” थोडासा विचार केल्यास हा आक्षेप फोल आहे असें दिसून येईल. श्रीसमर्थ रामदासस्वामीसारख्या ब्रह्मनिष्ठावर असला क्षुद्र आरोप

करणे म्हणजे आपलाच मूर्खपणा प्रकट करणे होय.

जरी ब्राह्मण जाला भ्रष्ट । तरी तिहीं लोकीं श्रेष्ठ ।

असे भ्रष्ट ब्राह्मणाविषयीं उदारतेचे उद्गार काढणारे तुकोबाराय ब्राह्मण होते ! कां भ्रष्ट ब्राह्मणांनीं त्यांना कांहीं लाचलुचपत दिली म्हणून त्यांनीं इतर जातींची अशी दिशाभूल केली ! कीं हें वचन प्रक्षिप्त आहे ! अभंग तुकोबारायांचाच आहे, प्रक्षिप्त नाही; त्या सत्पुरुषानें कोणाची दिशाभूलहि केली नाही; योग्य तेंच सांगितलें. शेंदोनशें वर्षापूर्वीं होऊन गेलेल्या एखाद्या स्वराज्यसंस्थापकाच्या आजच्या वंशजाचे आंगीं त्या मूळ पुरुषाचे शौर्य, धैर्य, साहस, न्यायप्रियता, राजकारणपटुत्व इत्यादि सद्गुण नसले तरी सुद्धां ' थोरांचा वंश ' म्हणून जनता त्यास मान देते, तो वंशज सत्ताधिष्ठित असेल तर त्यास मान देणें आवश्यकच असतें, त्याच न्यायानें वसिष्ठवामदेवादि महर्षींच्या आजच्या वंशजांचा—त्यांच्या पूर्वजांच्या थोर सद्गुणांकडे लक्ष देऊन—गौरव करण्यास तुकोबारायांनीं सांगितलें तर त्यांत बिघडलें कोठें ! परंतु हा सरळ विचार द्वेषमत्सरादिकांनीं झपाटलेच्या मनास पटणार नाही. जातिपाति, कुलगोत्र, देशभाषा इत्यादि विकारांनीं संकुचित होऊन लोककल्याणाच्या नांवाखालीं जनतेला बहकावण्याचें किंवा वाटेल त्या आडमार्गास नेण्याचें पापकर्म ' सर्वभूतहितरत ' अशा समर्थतुकोबांसारख्या महापुरुषांच्या हातून स्वप्नांतहि व्हावयाचें नाही. तें काम स्वार्थलोलुपांनीं करावें. सत्याच्या अनुभवासाठीं या सत्पुरुषांनीं आपलें सर्वस्व वेंचलें आणि

सत्याचा जो साभिमान । तोचि जाणावा निरभिमान ।

असा उपदेश त्यांनीं इतरांसहि केला. तेव्हां शिरोवतरणांत केलेला उपदेश श्रीसमर्थींनीं स्वयातीचे अभिमानानें केला नसून राष्ट्राच्या रोगाचें निदान करून त्यांना जो योग्य उपाय दिसला तोच त्यांनीं सांगितला.

करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण ।

ते चि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद् ॥ ६-४-२४

ब्राह्मणु ब्रह्मवेत्ता तो । ब्राह्मणु ब्रह्मनिश्चई ।

ब्राह्मणु ब्रह्मस्थितीचा । ब्राह्मणु म्हणिजे गती ॥ स्फु. प्र. १७-१०

असें ब्राह्मणांचें लक्षण श्रीसमर्थींनीं ठिकठिकाणीं सांगितलें आहे. परंतु हें लक्षण सर्वांनाच सुसाध्य नाही. ब्रह्मप्राप्ति ज्यांना साधतां येत नसेल त्यांनीं

करावें आलोक्य वेद आणि शास्त्रें ।

मंत्र स्तुति स्तोत्रं नाना परी ॥ १
 तपे पुरश्चरणे ध्यानस्त वैसावे ।
 सांग संपादावे देवार्चन ॥ २
 धरणीं पारणीं नित्य उपोषणे ।
 तेणे होती क्षीण महादोष ॥ ३
 दया दान धर्म करावा स्वधर्म ।
 चुकवावे वर्म संसाराचे ॥ ४
 उपासना कर्म हे आधीं पाळावे ।
 मग सांभाळावे ब्रह्मज्ञान ॥ ५

अशा प्रकारे साधनांमध्ये आपले आयुष्य वेचावे. प्राचीन पद्धतीप्रमाणे अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान व प्रतिग्रह ही ब्राह्मणांची षट्कर्म होती. या सर्वांचा साकल्याने विचार केल्यास असे दिसून येईल की, स्वतः अनेक विद्यांचे ज्ञान संपादन करून जिज्ञासूंना ते निरपेक्षतेने देणे, स्वतः सन्मार्गाने व सदाचाराने वागून इतरांस तसे वागण्यास शिकविणे, आपण स्वधर्मकर्मांचे परिपालन करून दुसऱ्याकडून करविणे याची जबाबदारी मुख्यतः ब्राह्मणांवर आहे. अर्थात् ब्राह्मण म्हणजे राष्ट्रातील ज्ञानशक्ति होय. मोटार किंवा आगगाडी चालवितांना इंजिन-ड्रायव्हरला अथवा आगबोटीमध्ये सुकाणूवाल्याला जे महत्त्व आहे, तेच महत्त्व समाजाच्या व राष्ट्राच्या प्रगतिपथांत या ज्ञानशक्तीचे—ब्राह्मणांचे—आहे. ते ब्राह्मण जर

बुद्धीपासून चेवले । आचाराषासून भ्रष्टले ।

आणि स्वधर्मकर्म सोडून दावलमलक व पीर यांचे भजनपूजन करू लागले अगर स्वेच्छेने परधर्म स्वीकारू लागले, तर त्यांच्या अनुयायी समाजाला मार्ग दाखवावा कोणी ? म्हणून त्या ब्राह्मणांना ताळ्यावर आणण्यासाठी श्रीसमर्थ सांगतात की,
 आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावे ॥

आणि

देव पुजावा विमळहस्ती ।

देवपुजा म्हणजे गंधपुष्पादि उपचार प्रतिमेला अर्पण करणे एवढाच रूढार्थ मानल्यास वरील आक्षेपांत कांहीं तरी तथ्य आहे असे म्हणतां येईल. परंतु श्रीसमर्थोनींच

पहिला देव तो बद्धाचा । दुंसरा देव तो मुमुक्षाचा ।
तिसरा देव तो साधकाचा । चवथा देव तो वेगळा ।

अगम्य त्याची लीळा ॥ गाथा ९४८-१

या पदांत म्हटल्याप्रमाणे, त्यांचा देव वेगळा व त्या देवाची पूजाहि वेगळीच. देव न ओळखतांच देवाची पूजा करण्याचा मार्ग रूढ आहे. पण, श्रीसमर्थ म्हणतात—

नाना देवांच्या नाना प्रतिमा । लोक पूजिती धरून प्रेमा ।

ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा । कैसा आहे ॥ ११-९-६

ऐसें वोळखिलें पाहिजे । वोळखोन भजन कीजे ।

जैसा साहेब नमस्कारिजे । वोळखिल्याउपरी ॥ ७

देव कोणता, तो कसा आहे, कोठें रहातो, त्याची पूजा करायची म्हणजे काय करायचें हें अगोदर ओळखा-शिका, आणि मग त्या देवाचें भजन-पूजन करा. प्रत्येक हिंदूच्या घरांत देवाची एखादी तरी प्रतिमा असतेच. प्रतिमा कोणाची बनविली ? तर क्षेत्रांत जो देव, खरें म्हटलें म्हणजे देवाची प्रतिमा पाहिली तिची प्रतिकृति होय; आणि क्षेत्रांतील देव म्हणजे

थोर लोक मरोनि जाती । त्यांच्या सुरता करुनी पाहाती ।

२०-९-९

अशांतला प्रकार आहे. क्षेत्रांतील देव-प्रतिमा म्हणजे पूर्वीच्या अवतारांचीं प्रतीके होत. प्रतिमादेव, क्षेत्रदेव, किंवा अवतार या

सकळ देवांचें मूळ । तो हा अंतरात्मा चि केवळ ।

भूमंडळीं भोग सकळ । त्यासीच घडे ॥ १८-१-१६

ज्या अंतरात्म्यापासून सगळे अवतार झाले, त्यालाच आत्मा, परमात्मा, देव, जगदीश, विश्वंभर, भगवान्, इत्यादि नावे आहेत. प्रतिमादेवाच्या पूजेहून आत्मदेवाची पूजा वेगळी. कोणत्याहि देवाची पूजा करायची तर तो देव ज्या देवघरांत किंवा देवाल्यांत असेल तेथें जावें लागतें. आत्मदेवाला पहावयाचें म्हणजे

देहेदेवाळयामधें । पाहाणें देव तो बरा । स्फु. प्र. ६८-१

आणि त्याची पूजा करावयाची म्हणजे

पुजीतां सर्व देवाल्यें । तेणें तो तृप्त होतसे । स्फु. प्र. ६८-८

×

×

×

देहास बरें करावें । तें आत्मयासं पावें ॥

× × ×

देह्यामधें आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो ।

देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रतक्ष आतां ॥ १८-४-३४

देह्यावेगळी पूजा पावेना । देह्याविण पूजा फावेना ।

जनीं जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावें ॥ ३५

तेव्हां ' देव पुजावा विमळहस्ती । ' यांतील ' देव पुजावा ' या शब्दांचा

अर्थ जनीजनार्दनाचा संतोष करावा असा झाला. हा संतोष उत्पन्न करण्याचे मार्ग अनेक आहेत, त्यांचें सामान्य निरूपण श्रीसमर्थोनी पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

दुःख जाणे पराव्याचें । ऐसा तो विरुळा गुणी ।

ऐकतां ऐकतां ऐके । तेणेंची आवडी दुणी ॥ मा. पं. ५-३

दुःख वांटून तें घ्यावें । काढावें ऐसीयापरी ।

देहेदुखें रोगव्याधी । औषधें परतें करी ॥ ५

सद्बुधी सांगणें लोकां । जेणें ते सुख पावती ।

प्रसंग राखणें आधीं । सोसावें बहुतांपरी ॥ ६

न्याय अन्याय सोसावा । सोसीतांहि विटों नये ।

न्युन्य पैशुन्य झांकावें । तेणें तें प्रस्तावां पडे ॥ ७

× × ×

भंगलें चीत्त जाणावें । रक्षावें बहुतांपरी ॥ स्फु. प्र. ४२-२

अंतरीं प्रीती राखावी । शब्दाशब्दीं परोपरीं । ३

× × ×

सर्वहि पेरणें विद्या । लोकामधें हळु हळु ।

नेणते जाणते कर्णें । कथानीरूपणें सदा ॥ स्फु. प्र. ५४-६

सर्वासी राखणें राजी । सर्वकाळ मृदोत्तरें । १५

सर्वास सुख होताहे । ज्याचे त्याचे परी सदां । १६

दुसऱ्याचें दुःख जाणावें, ऐकून तें वाटून घ्यावें, औषधोपचारानें शारीरिक दुःखें दूर करावीं, हितपरिणामी अशी सद्बुद्धि सांगून मानसिक व्यथा घालवावी, लोकांचे न्यायान्याय सोसावे, कोणाचाहि उणेपणा किंवा दुष्टपणा प्रकट करूं नये, अडीअडचर्णांचा प्रसंग सांभाळावा, त्यासाठीं स्वतःस झीज सोसण्याची

पाळी आली तरी सोसावी, कोणाचें मन दुखवलें गेलें असल्यास तें जाणून घेऊन मृदु मधुर भाषणानें त्याचें समाधान करावें, दुसन्याचे अंतःकरणांत आपणाविषयी र असें वागावें, कथानिरूपणद्वारा लोकांस विद्यादान करून नेणत्यांस कवे, नम्र वाणीनें सर्वांना सर्व काळ राजी राखण्याचा यत्न करावा. र वागलें असतां सर्व जण आपापल्यापरी सुखी होतील.

एके ठिकाणीं देव-दैत्यांचीं लक्षणें श्रीसमर्थानीं पुढीलप्रमाणें दिली आहेत.

आचुक येत्न तो देवो । चुकणें दैत्य जाणिजे ।

न्याय तो देव जाणावा । अन्याय राक्षसी क्रिया ॥ स्फु. प्र. ३०-५

सावधु देव जाणावा । उन्मतु दैत्य बोलिजे । ६

साक्षपी अंश देवाचे । आळसी वौश दानवी । ७

देव सर्वास सांभाळी । तदांश जाणिजे तसा ।

दैत्य ते पीडिती लोकां । तदांश त्याचसारिखे ॥ ८

यांतहि साक्षेपानें, सावधानतेनें व न्याय्य मार्गानें अचूक यत्न करणारा व सर्वांना सांभाळणारा तो देव होय आणि त्याचा अंश किंवा भक्त म्हणविणाराहि तसाच पाहिजे असें देवा-भक्तांचें लक्षण सांगितलें आहे, तेंहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. तात्पर्य,

संतोषो जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ।

अथवा

सकळांसी राखणें राजी । हे मुख्य भक्ती जाणिजे ॥ स्फु. प्र. ४२-५

ही खरी देवपूजा होय, हीच मुख्य भक्ति आहे. मात्र ही देवपूजा करतांना

न्याय अन्याय तो जाणे । अन्याय न करी कदा ।

नीती न्यायें मिळों जाणे । तोची तो लोकसंग्रही ॥ मा. पं. ५-११

×

×

×

सन्मार्गे जगास मिळाला । म्हणिजे जगदीश वोळला ।

अन्याय कदापि करावयाचा नाही, सन्मार्गानें पण नम्रतेनें वागून जगाच्या अंतरंगाशीं मिळून जावयाचें. कोणाचाहि संतोष करण्यासाठीं अनाचार, अनीति, दुष्टपणा लेशमात्र करावयाचा नाही एवढें पक्कें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

याप्रमाणें “देव पुजावा” म्हणजे जनीजनार्दनाचा संतोष न्यायनीतीने करावा, लोकसेवा—दरिद्री नारायणाची सेवा—स्वधर्म सांभाळून करावी असा अर्थ निष्पन्न झाला. आतां ती पूजा ‘विमळहस्ती’ करावयाची म्हणजे काय ————
तें पाहूं.

‘विमळ हस्ती’ म्हणजे निर्मळ हातानें—ज्या हातास बाह्यतः कोण लागला नाहीं, जो अगदीं स्वच्छ आहे आणि कसल्याहि प्रकारच्या पापाने जो हात मळलेला नाहीं असे दोन अर्थ तर उघड आहेतच. यांशिवाय अध्यात्म-दृष्ट्या आणखी एक अर्थ आहे. ‘यत्करोषि यदश्नासि० तत्कुरुष्व मदर्पणम्’ या श्लोकाचें विवरण करतांना ज्ञानेश्वरीमध्ये म्हटलें आहे कीं,

पारि सर्वथा आपुलां जिवां । केलेयाची से काहीं नुरावी ।

ऐसीं धूनि कर्म देयावीं । माझां हातीं ॥ ३९७ ॥ अ. ९

जें जें कर्म हातून घडेल तें तें सर्व करतांना भगवत्प्रीत्यर्थ करून पुन्हां घडल्याची आठवणहि मनांत राहतां उपयोगी नाहीं. ही हातवटी ज्याला साधली त्याला कर्माच्या पापपुण्याचा लेप लागावयाचा नाहीं. त्यासाठीं मनांतील कर्तव्याचा अहंभाव सर्वस्वी नाहींसा झाला पाहिजे. म्हणून

आहे तितुकें देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें ।

मूळ तुटे उद्वेगाचें । येणें रितीं ॥

सर्वच देवाचें आहे अशी निश्चयाची भावना मनांत सदैव असावयास हवी. सर्वच देवाचें तर त्या सगळ्यांचा अथवा सर्वोप्रीत्यर्थ होणाऱ्या कर्माचा कर्ताहि देवच, आपण नव्हे.

कर्ता आपण ऐसें म्हणावें । तरी आपलें इच्छेसारिखें व्हावें ।

इच्छेसारिखें न होतां मानावें । अवघें च वाव ॥ १३-६-२६

म्हणोन कर्ता नव्हे किं आपण । तेथें भोक्ता कैचा कोण । २७

सगळ्याच गोष्टी आपल्या इच्छेप्रमाणें घडत नसतात, या उघड प्रमाणावरूनच कर्ता आपण नव्हे हें ज्याचें त्याला पटेल. कर्ताच आपण नव्हे तर भोक्ताहि आपण नाहींच. मग कर्ता कोण ! कर्ता देव.

कर्ता राम मी नव्हे आपण । ६-७-३४

अशी निश्चयाची वृत्ति अखंड मनांत राहणें याचेंच नांव निवेदन, त्यालाच अलिप्तपणा अशी दुसरी संज्ञा आहे. ‘विमळ हस्त’ या शब्दांनीं श्रीसमर्थाना

स्तोत्र अर्थ अभिप्रेत आहे. कोणत्याहि कार्यांत यश, कीर्ति, प्रताप मिळवणें असेल तर हीच निवेदनाची अथवा अलिप्तपणाची वृत्ति बळावली पाहिजे.

रघुनाथ स्मरोनि कार्य करावें । तें तत्काळ चि सिद्धी पावे ।

कर्ता राम हें असावें । अभ्यांतरीं ॥ ६-७-३३

मी कर्ता ऐसें म्हणतां । कांहीं च घडेना सर्वथा ।

प्रचित पाहासी तरी आलां । सीघ्र चि पाहे ॥ ३५

मी कर्ता ऐसें म्हणसी । तेणें तूं कष्टी होसी ।

राम कर्ता म्हणतां पावसी । येश कीर्ती प्रताप ॥ ३६

कार्यारंभीं रामाचें स्मरण करावें व कार्य करीत असतां कर्ता राम आहे अशी भावना ठेवावी, म्हणजे तें कार्य तत्काळ सिद्धीस जातें. मी कर्ता असें म्हटल्यानें आपले इच्छेप्रमाणें कांहींच घडत नाही. याचा अनुभव पाहिजे असेल तर तेव्हांच येईल. 'मी कर्ता' म्हटल्यानें कष्ट भोगावे लागतात आणि 'राम कर्ता' म्हटल्यानें यश, कीर्ति व प्रताप यांचा लाभ होतो; आणि याला मोठे आयास पडतात असें नाही, नुसत्या भावनेनें कार्यभाग होतो.

येके भावनेसाठीं । देवासीं पडे तुटी ।

कां ते होये कृपादृष्टी । देव कर्ता भावितां ॥ ६-७-३७

मी कर्ता हीहि भावना आणि देव कर्ता ही पण भावनाच आहे; परंतु 'मी कर्ता' या भावनेनें देवाची कृपा दुरावते आणि देव कर्ता या भावनेनें त्याच्या कृपेचा लाभ होतो. 'देव कर्ता' म्हटलें कीं लगेच सर्व प्रयत्न सोडून देऊन स्वस्थ बसावयाचें असा मात्र अर्थ नव्हे. 'देव कर्ता' या अंतरंगाच्या भावने-इतकीच बाह्य प्रयत्नांचीहि आवश्यकता आहे.

भाग्यासी काय उणें रे । येत्नावांचुनि राहिलें । स्फु. प्र. २-१

* * * *

येत्नाचा लोक भाग्याचा । येत्नेंवीण दरीद्रता । स्फु. प्र. १-१

* * * *

फार काय

येत्न तो देव जाणावा । अंतरीं धरितां बरें ॥ स्फु. प्र. ३०-४

कर्ता करविता देव म्हणून जो स्वस्थ बसेल त्याला देवकृपेचें साह्य मिळत नाही.

राम वोळे तयाला । यत्न बहुत जयाला ॥

एकंदर विवेचनाचें तात्पर्य असें कीं, आटोकाट प्रयत्न करून, पण निर-
हंकारतेनें, लोकसेवा सन्मार्गानें व सदाचारानें करावी, म्हणजे जनीजनार्दनाचा
संतोष होईल, ही खरी देवपूजा होय. ही पूजा विशेषतः ब्राह्मणांनीं करावी.
त्यायोगें ते भाग्यसंपन्न होतील आणि त्यांचें अनुकरण करून इतर वर्णहि
उत्कर्ष पावतील.

आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावे ॥

देव पुजावा विमळहस्तीं । तेणें भाग्य पाविजे समस्तीं ।

या श्रीसमर्थवचनांचा प्रत्यय ब्राह्मणादि चारहि वर्णांना घेतां येण्यासारखा आहे.

— श्रीसमर्थ —

(१५)

ॐ

श्री

समर्थांचा देव

(लेखक—श्री. सदाशिव खंडो अळतेकर, एल्एल्. बी., कऱ्हाड)

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचें मूळचें अगर पाळण्यांतलें नांव नारायण होतें. हनुमंतस्वामींच्या चरित्रांत समर्थांच्या मातोश्री व त्यांचे बंधु गंगाधरस्वामी लहानपणीं समर्थांना “ नारबा ” म्हणत असल्याचे उल्लेख आहेत. समर्थ पुढें “ रामाची ” उपासना करूं लागले म्हणून पुढें लोक त्यांना “ रामदास ” म्हणूं लागले. समर्थ स्वतः आपणास आपल्या कवितेंत अनेक वेळां “ रामदास ” असें म्हणतात. लोक समर्थांना ‘ रामदास ’ असें केव्हां म्हणूं लागले हें नक्की सांगतां येत नाहीं; परंतु नाशिकजवळ टाकळी येथें तपश्चर्या करीत असतां त्यांना रामदास म्हणूं लागले असावेत असें दिसतें. समर्थांनीं बहुतेक करुणाष्टकें या तपश्चर्येच्या काळांत केलीं, असें तीं सूक्ष्म रीतीनें वाचलीं असतां दिसून येतें. त्यांतहि “ बुद्धि दे रघुनायका ” हें करुणाष्टक अगदींच प्रथमारंभी लिहिलें असें त्यांतील मजकुरावरून दिसतें. त्या अष्टकाच्या शेवटीं

रामदास म्हणे माझा । संसार तुज लागला ।

संशयो वाटतो पोटीं । बुधी दे रघुनायका ॥ स्फु. प्र. २३-२०

असें आहे. तेव्हां गोदातटीं जनस्थानीं असतांना समर्थ आपणास कवितेंत “राम-दास” म्हणवूं लागले व त्याच वेळीं त्यांचीं करुणाष्टके वाचून लोकहि त्यांना “रामदास” म्हणूं लागले असावेत.

जनीं बोलती दास या राघवाचा । करुणा. १०१-२

असें “रामावर भार” या करुणाष्टकांत म्हटलें आहे, यावरून वरील विधानास पुष्टि मिळते.

समर्थींना प्रत्यक्ष श्रीरामचंद्राचा अनुग्रह झाला होता असा सांप्रदायिक चरित्रांमध्ये स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हां समर्थींचा देव “श्रीरामचंद्र” होते हे सिद्ध होतें. “रविकुळटिळक” या करुणाष्टकांत समर्थ म्हणतात—

बहुविध भजानाचीं दैवतें पाहिलीं हो ।

सकळ तजुनि रामीं वृत्ति हे राहिली हो ।

विमळगुणशिळाची लागली प्रीति मोठी ।

विमळ हृदय होतां उधरे कूळकोटी ॥ करुणा. १४६-३

तेव्हां समर्थींचें ‘दैवत’ “राम” होतें याविषयीं शंकाच राहत नाहीं. ते स्वतः आपल्या कवितेंत त्याविषयीं ग्वाही देत आहेत.

तेव्हां ‘रविकुळटिळक’, ‘विमळगुणशील’, ‘शक्तिरूपें अगाधु’, ‘भवभय अपहारी’, ‘सकळ भुवन तारी’, ‘लीळावतारी’ व ‘कोदंडधारी’ राम हाच समर्थींचा देव असतांना समर्थींचा देव हा विषय कां घेतला असें पुष्कळांस वाटण्याचा संभव आहे.

परंतु समर्थींचें वाङ्मय सूक्ष्म रीतीनें वाचल्यास अनुग्रह देणाऱ्या कोदंडधारी रामाशिवाय समर्थींचा दुसराहि एक “देव” होता व त्याची आराधना करण्यास समर्थींनीं महाराष्ट्रजनतेस आपल्या वाङ्मयांत जागोजागीं आळविलें आहे.

स्फुट कवितेंत समर्थ म्हणतात—

केल्यानें होत आहे रे । आधीं केलें ची पाहिजे ।

येत्न तो देव जाणावा । अंतरीं धरितां वरें ॥ स्फु. प्र. ३०-४

समर्थकालीं महाराष्ट्राचीच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थान देशाची अत्यंत हीन स्थिति झाली होती. धर्मावर परकीयांचे हल्ले चालले होते. देवदेवाल्यांचा उच्छेद होत होता.

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ १४-७-३१
कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । आपले इछेनें ॥ ३२

दासबोधांतील १४ व्या दशकांतील ७ व्या समासांतील या ओव्यांत समर्थांनीं तत्कालीन धार्मिक व सामाजिक स्थितीचें यथार्थ वर्णन दिलें आहे. राजकीय स्थिति ही अत्यंत हीन होती. स्वातंत्र्य नष्ट करणाऱ्या परधर्मी व परदेशी राजे बादशहांच्या मनसबदारी करून ऐषआराम करण्यांतच सरदार, जहागिरदार धन्यता मानीत होते. अशा वेळीं समर्थ रामदासस्वामी व छत्रपति शिवाजीमहाराज यांनीं महाराष्ट्रास योग्य मार्ग दाखविला व धर्माचें रक्षण करून स्वराज्य मिळविलें. लोक कर्तव्यमूढ झाले होते, दैववादी झाले होते, त्यांना

केल्यानें होत आहे रे । आधीं केले चि पाहिजे ।

अशी आरोळी ठोकून समर्थांनीं जागें केले व यत्न हाच देव मानून त्या देवाची आराधना करण्यास सांगितले. यत्नदेवाची आराधना केल्याशिवाय स्वस्थ वसून धर्मरक्षण व स्वराज्यप्राप्ति होणार नाही, ही गोष्ट अंतःकरणांत नीट रीतीनें बाळगून त्याप्रमाणें वर्तन करण्यास सांगितले.* समर्थ फार धूर्त व दूरदर्शी होते. नुसता आळस सोडून यत्न केल्यानें कार्यसिद्धि लवकर होणार नाही. कांहीं लोक आळस टाकून यत्न करतील; पण परिस्थिति पाहून आपल्या बलाबलाचा योग्य विचार केल्याशिवाय कांहीं तरी करतील म्हणून लागलीच पुढच्या ओवींत समर्थ म्हणतात—

आचुक येत्न तो देवो । चुकणें दैत्य जाणिजे । स्फु. प्र. ३०-५

समर्थांचे लागलीच थोडीशी दुरुस्ती करून केलेले हें विधान पाहून योगवासिष्ठांतील मोक्षाच्या व्याख्येची आठवण होते. प्रथमतः योगवासिष्ठकार म्हणतात—

वासनातानवं राम मोक्ष इत्युच्यते बुधैः ॥

हे रामा ! वासना-इच्छा कमी करणें—अगदीं कमी करणें—म्हणजेच मोक्ष होय. पण पुढें लागलीच योगवासिष्ठकार म्हणतात—

अशेषेण वासनात्यागो मोक्षः ॥

वासनांचा सर्वस्वी त्याग करणें म्हणजेच मोक्ष होय. त्याप्रमाणें समर्थ प्रथम

* सत्कार्यार्थ प्रयत्न करणारे सर्व देवाचे अंश अस समर्थ म्हणतात—
साक्षपी अंश देवाचे । आळसी वौश दानवी । स्फु. प्र. ३०-७

“ येत्न तो देव जाणावा ” असें म्हणतात. परंतु मूर्ख लोक योग्य परिस्थितीचा विचार केल्याशिवाय दैत्याप्रमाणे—राक्षसाप्रमाणे—कांही तरी वेडेपणाचा प्रयत्न करतील म्हणून समर्थ लागलीच म्हणतात—

आचुक येत्न तो देवो । चुकणें दैत्य जाणिजे । स्फु. प्र. ३०-५
समर्थवाङ्मयाचा सूक्ष्म रीतीने अभ्यास करणाऱ्यास समर्थांच्या मनांत महाराष्ट्रास ‘ प्रयत्नवाद ’ शिकविण्याचा मुख्य हेतु होता असें दिसते.

मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।

तिसरें तें सावधपण । सर्व विषई ॥ ११-५-४

चौथा अत्यंत साक्षेप । ५

दासबोधांतील या सुप्रसिद्ध चतुःसूत्रीमध्ये समर्थांनी अत्यंत साक्षेपाचा म्हणजे अत्यंत प्रयत्नाचा उल्लेख केला आहे. यत्नाला जसे समर्थांनी अचुक हें विशेषण लावले आहे, तसेच त्यांनी साक्षेपाला—प्रयत्नाला—अत्यंत हें विशेषण लावले आहे. असे करण्यांत समर्थांचा धूर्तपणा व दूरदर्शित्व दिसून येतात. कित्येक लोक प्रारंभी प्रयत्न करण्याचा मोठा आव घालतात, परंतु हाती घेतलेल्या कामांत संकट आली की, ते काम सोडून देतात. इष्ट प्राप्तीशिवाय संकट आल्यावर आरंभिलेले काम मध्येच सोडणारे लोक—हीन दर्जाचे—मध्यम प्रतीचे लोक—होत.

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमंति मध्याः ।

या भर्तृहरीच्या टीकेस ते लोक प्राप्त होतात. संकटपरंपरा येत असतां संकटांस न जुमानतां इष्ट हेतु प्राप्त होईपर्यंत जे लोक प्रयत्न करतात त्यांच्या प्रयत्नांची किंमत विशेष आहे. एडमंड बर्कनेहि म्हटले आहे—

The greater the difficulty the greater the honour.

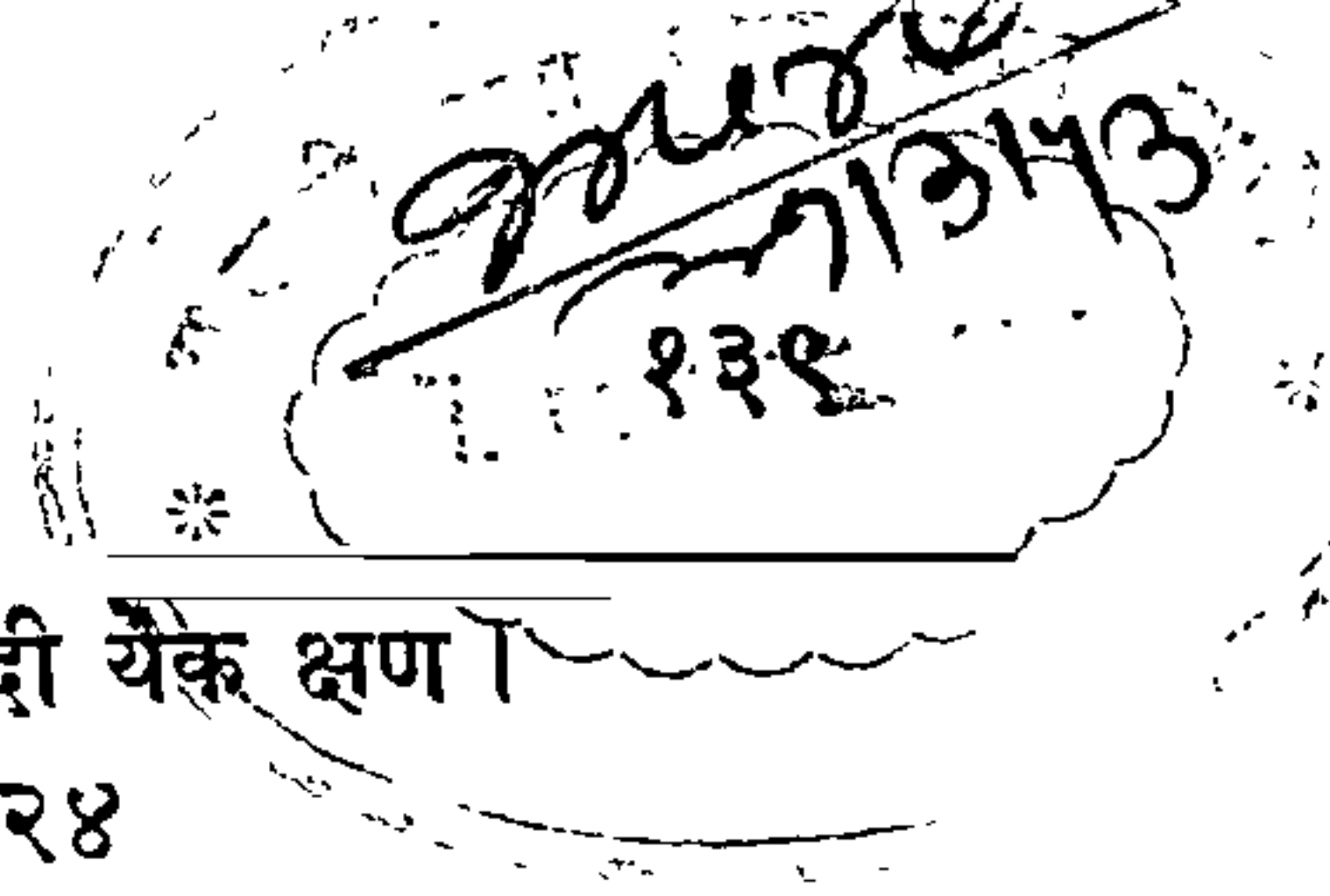
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः ।

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

असे भर्तृहरि म्हणतो. सुधांविना न विरमुर्देवाः । अमृतप्राप्ति होईपर्यंत देवांनी संकटांस न जुमानतां अत्यंत प्रयत्न केले. अशा प्रयत्नास—साक्षेपास—समर्थांच्या चतुःसूत्रीतील ‘अत्यंत साक्षेप’ ही पदवी यथार्थत्वाने देतां येईल.

प्रयत्नवादाची महती वर्णन करण्याकरितां दासबोधांत समर्थांनी दोन स्वतंत्र समास दिले आहेत. “ येत्नसिकवण ” (१२-९) व “ येत्ननिरूपण ” (१९-७). इतर दशकांतहि प्रसंगोपात् प्रयत्न-वादाचे महत्त्व वर्णिले आहे.

समर्थांचा देव

ऐक सदेवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी एक क्षण ।
प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान । बरें पाहे ॥ ११-३-२४
कष्टेविण फळ नाहीं । कष्टेविण राज्य नाहीं ।
केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥ १८-७-३
लाहानथोर काम कांहीं । केल्यावेगळें होत नाहीं ।
करंठ्या सावध पाहीं । सदेव होसी ॥ १२-९-६
प्रेतनेवीण कार्य जालें । जेविल्यावीण पोट भरलें ।
ज्ञानेवीण मुक्त जालें । हें तों घडेना ॥ ९-७-३३
अचुक येतन करवेना । म्हणोन केलें तें सजेना ।
आषला अवगुण जाणवेना । कांहीं केल्यां ॥ १२-२-६
जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।
येर ते बोलत चि राहिले । करंटे जन ॥ १८-७-१६
आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती ।
आधीं आळसें सुखावती । त्यासी पुढें दुःख ॥ १८-७-५
अंतरीं नाहीं सावधानता । येतन ठाकेना पुरता ।
सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैची ॥ १२-९-७
म्हणोन आळस सोडावा । येतन साक्षेपें जोडावा ।
दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा बळें ॥ १२-९-८
आळसें कार्येभाग नासतो । साक्षेप होत होत होतो ।
दिसते गोष्टी कळेना तो । शाहाणा कैसा ॥ १४-६-२७
व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।
तेणें प्राणी सदेव होती । देखत देखतां ॥ १५-३-७
कीर्ति पाहातां सुख नाहीं । सुख पाहातां कीर्ति नाहीं ।
केल्याविण कांहीं च नाहीं । कोठें तच्ची ॥ १९-१०-२५

विस्तारभयास्तव अधिक उतारे देत नाहीं.

नुसत्या प्रयत्नानें कार्यसिद्धि होणार नाहीं म्हणून समर्थांनीं प्रयत्नवादास विवेक-वैराग्याची जोड दिली आहे. विवेक-वैराग्यावर दासबोधांत स्वतंत्र समास आहेत (१९-१०; २-९ व ३-१०) व बाराव्या दशकाचें नांवच विवेक-वैराग्यलक्षण असें आहे. परंतु नुसत्या प्रयत्नानें किंवा नुसत्या विवेक-वैराग्यानें,

किंबहुना विवेक-वैराग्ययुक्त प्रयत्नानेहि कार्यसिद्धि होणार नाही, म्हणून समर्थ म्हणतात—

सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील त्याचें ।

परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६

विवेक-वैराग्ययुक्त प्रयत्न केला तरी त्यास धर्माची-परमेश्वरनिष्ठेची-जोड असल्याशिवाय इष्ट कार्यसिद्धि होणार नाही, म्हणून जगच्चाळक सच्चिदानंद परमेश्वरावर पूर्ण निष्ठा ठेवून विवेक-वैराग्ययुक्त प्रयत्न करा म्हणजे तुमच्या राष्ट्रोद्धारार्थ चळवळीस खात्रीनें यश येईल, असा समर्थानीं आपल्या अधिकार-युक्त वाणीनें तत्कालीन महाराष्ट्रियास उपदेश केला. म्हणजे धर्ममूलक विवेक-वैराग्ययुक्त प्रयत्नवाद हेंच दासबोधाचें अगर समर्थ-वाङ्मयाचें रहस्य होय अगर हाच समर्थांचा देव होय असें म्हणतां येईल. समर्थकालीन महाराष्ट्रजनतेनें समर्थांच्या देवाची म्हणजे धर्ममूलक विवेक-वैराग्ययुक्त प्रयत्नवादाची भक्ति-भावाने, एकनिष्ठेने, धर्मबुद्धीने अहर्निश आराधना केली म्हणून शिवसमर्थांच्या हयातीतच महाराष्ट्रास स्वराज्य मिळून खातंत्र्यसुखाचा आस्वाद घेतां आला हल्लींहि हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत व कलकत्यापासून कराचीपर्यंत सर्व लोक-श्रीमंत गरीब, वृद्ध तरुण, सुशिक्षित अशिक्षित, स्त्री पुरुष-स्वराज्याकरितां निरनिराळ्या मार्गांनीं प्रयत्न करीत आहेत. परंतु त्यांना अद्याप यश येत नाही, याचें कारण ते समर्थांच्या देवाची म्हणजे धर्ममूलक विवेक-वैराग्ययुक्त प्रयत्नाची अहर्निश आराधना करीत नाहींत हेंच होय.

मतामतांचा गलबला । कोणी पुसेना कोणाला ।

जो जे मतीं सांपडला । त्यासीं ते चि थोर ॥

अशी सामान्य लोकांचीच नव्हे तर पुढ्यांची-लोकनायकांचीहि-स्थिति झाली आहे. समर्थांच्या देवाची अहर्निश धर्मभावनेनें आराधना केल्याशिवाय स्वराज्य प्राप्त होणें दुरापास्त आहे हें पूर्ण लक्षांत ठेवून जनतेनें व लोकनायकांनीं वागावें म्हणजे स्वराज्य एक पिढीच्या हयातीत सहज मिळेल.

प्रयत्न-अचूक प्रयत्न-अत्यंत प्रयत्न ज्याप्रमाणें समर्थांचा देव होता त्याप्रमाणें समर्थांचे आणखीहि कांहीं देव होते. त्या देवांची आराधना करण्यासहि समर्थानीं आपल्या कवितेंत अनेकदां उपदेश केला आहे.

आचुक येत्न तो देवो । चुकणें दैत्य जाणिजे । स्फु. प्र. ३०-५

याच्या उत्तरार्धात पुढें लागलीच समर्थ म्हणतात—

न्याय तो देव जाणावा । अन्याय राक्षसी क्रिया ॥

सावधु देव जाणावा । उन्मतु दैत्य बोलिजे ।

होरट्या दैत्य जाणावा । देव तो सौख्यदायकु ॥ स्फु. प्र. ३०-६

साक्षपी अंश देवाचे । आळसी वौश दानवी ।

राक्षसी दैत्य तो मोठा । अन्यायें दैत्य जाहाला ॥ ७

पुढें एके ठिकाणीं समर्थ म्हणतात—

प्रपंच नेणतां वेडां । जाणता देव बोलिजे । स्फु. प्र. ४०-१

स्वधर्मरक्षणार्थ व स्वराज्यप्राप्त्यर्थ धर्ममूलक विवेकवैराग्ययुक्त यत्न-
देवाची अहर्निश पूजा करण्याचा समर्थांनीं महाराष्ट्रजनतेस उपदेश केला, त्या यत्न-
महादेवाच्या साहाय्यार्थ इतर कांहीं देवांसहि बोलावण्यास समर्थांनीं बहुजनसमाजास
उपदेश केला आहे, हें वर दिलेल्या स्फुट कवितेंतील उतान्यांवरून सिद्ध होतें. हल्लीं
पाश्चात्य व जपानसारख्या पौरात्य राष्ट्रांत सुद्धां राष्ट्रांचें वैभव वाढण्याकरितां जे
प्रयत्न चालले आहेत ते पाहिले असतां न्यायदेवतेची सदहू राष्ट्र कशी आराधना
करितात हें दिसून येतें. पाश्चात्य राष्ट्रांतील मुत्सद्दी व त्या राष्ट्रांचें अनुकरण कर-
णारे जपानचे मुत्सद्दी न्यायदेवतेचे कसे धिंडवडे काढीत आहेत, हें वर्तमानपत्रांच्या
वाचकांना अवगत आहेच. राष्ट्रोद्धारार्थ यत्नदेवाची पूजा करण्यास सांगणारे समर्थ
न्यायदेवतेच्या तत्त्वास अनुसरून प्रयत्न करण्यास सांगतात यावरून समर्थांचें राज-
कारण किती श्रेष्ठ दर्जाचें होतें हें दिसून येतें.

त्याचप्रमाणें न्यायदेवाची पूजा करण्यास सांगतांना 'सावधानता' देवतेस
योग्य मान देण्यास सांगतात. यत्न म्हणजे देव, न्याय म्हणजे देव, त्याप्रमाणें
सावधानताहि देव मानून या देवतेची योग्य पूजा करण्यास समर्थ ठिकठिकाणीं
सांगतात. "सावधपण सर्वविषयी" हें समर्थांच्या सुप्रसिद्ध चतुःसूत्रीतील तिसरें
सूत्र आहे. इष्ट कार्यसिद्धीकरितां प्रयत्न करतांना जे गैरसावधपणानें—उन्मत्तपणानें—
वागतात त्यांना समर्थ दैत्य म्हणतात.

(१६)

श्रीसमर्थाची देवपूजा

(लेखक— धेनुदास शंकरराव डोळे, गोरक्षण संस्था, पुणे)

नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी ।

याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥ १५-९-२५

‘ कोण्याहि कष्टी कायेचा संतोष कराल तरच खरी देवपूजा घडेल ’ अशी ही श्रीसमर्थाची शिकवण आहे. ती आपल्या अंतःकरणांत ठसावी म्हणून तिच्या संबंधी या लेखांत थोडासा विचार करावयाचा आहे.

देवपूजा करणाऱ्याला देव कोण, तो कोठें रहातो, त्याचें देऊळ कोणतें, त्याच्या पूजेचें विधिविधान काय, इत्यादि गोष्टींचें निश्चित ज्ञान असलें पाहिजे. त्यावांचून त्याची पूजा कोणासच करतां यावयाची नाहीं.

श्रीसमर्थाचा देव असा आहे —

जेणें केलें चराचर । केले सृष्ट्यादि व्यापार ।

सर्वकर्ता निरंतर । नाम ज्याचें ॥ ८-१-१७

तेणें केल्या मेघमाळा । चंद्रबिंबीं अमृतकळा ।

तेज दिधलें रविमंडळा । जया देवें ॥ १८

ज्याची मर्यादा सागरा । जेणें स्थापिलें फणिवरा ।

जयाचेनि गुणें तारा । अंतरिक्ष ॥ १९

च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी ।

जेणें निर्मिलें लोक तिनी । तया नाव देव ॥ २०

ब्रह्मा विष्णु आणि हर । हे जयाचे अवतार ।

तो चि देव हा निर्धार । निश्चयेंसीं ॥ २१

नाहीं तर काय ! ' जितुके गाव तितुके देव ' जनाकारणें आहेतच. खऱ्या देवाकडे लक्ष आहे कोणाचें ! साराच कल्पनेचा गोंधळ. एखाद्या वस्तूच्या ठिकाणी देवाची कल्पना करावी, त्या देवावर दृढ भाव ठेवावा आणि शेवटीं त्या देवालाच कांहीं अपाय झाला कीं रडत बसावें !

पाषाणाचा केलेला देव भंगला, हरवला, चोरीला गेला, एखाद्या दुराचान्यानें फोडून टाकला, पाण्यांत बुडवला अथवा पायांत गाडून टाकला कीं, या भक्ताची गडबड उडालीच. ' देवाचें सत्व कुठें गेलें ' म्हणून तो लागलाच ऊर बडवून घ्यायला. बोलून चालून सोनार, ओतारी किंवा पाथरवट यांनीं बनवलेले हे देव. नर्मदा गंडिकातीरीं तर अशा देवांची तुफान गर्दी ! त्यांची गणना कोण करणार ! यांपैकी कोणताच देव उपयोगी पडेना, म्हणून रेशमाचा देव केला; पण तोहि तुटोन गेला ! आतां शेवटीं मृत्तिकेचा देव करण्याचा नवा नेम धरला. पण सगळ्यांचेंच सत्व गेलेलें आढळलें. अशा तऱ्हेनें देवासाठीं हा भक्त वेडा झाला; पण या वेड्याला खरा देव कुठें आहे, हें शेवटपर्यंत कळलेंच नाही. श्रीसमर्थ म्हणतात—

धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ।

तेथें देव कैचा मूर्खा । भ्रांति पडली ॥ ६-६-४४

केवळ धातुपाषाणमृत्तिकादि सृष्ट पदार्थांनाच देव मानणें हा मूर्खपणा आहे.

सृष्टीपूर्वीं सृष्टि चालतां । सृष्टि अवघी संव्हारतां ।

शाश्वत देव तत्वता । आदिअंतीं ॥ ४८

आहेच आहे. तो

तुटेना फुटेना कदा देवराणा ।

चळेना ढळेना कदा दैन्यवाणा ।

कळेना कळेना कदा लोचनासी ।

वसेना दिसेना जर्गी मीपणासी ॥ १७७

देवाच्या या असल्या दिव्य स्वरूपाचें मानवानें दर्शन घेतलें तरच त्याच्या जन्माचें सार्थक.

ब्रह्मा विष्णु आणि हर । त्यांसी निर्मिता तो चि थोर ।

तो वोळखावा परमेश्वर । नाना येत्नें ॥ ६-१-१२
तो देव ठाई पडेना । तरी येमयातना चुकेना ।
ब्रह्मांडनायेक चोजवेना । हें बरें नव्हे ॥ १३

या ब्रह्मांडनायकाला शोधून काढला पाहिजे व मग त्याचें पूजन केलें पाहिजे. नाना देवांच्या नाना प्रतिमा पुजुंच नयेत असें श्रीसमर्थांचें म्हणणें नाहीं. श्रीसमर्थ प्रतिमापूजेच्या विरुद्ध नाहींत. त्यांचें इतकेंच सांगणें कीं, ज्याची प्रतिमा तो परमात्मा आधीं ओळखा व मग त्याची पूजा करा.

नाना देवांच्या नाना प्रतिमा । लोक पूजिती धरून प्रेमा ।
ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा । कैसा आहे ॥ ११-९-६
ऐसें वोळखिलें पाहिजे । वोळखोन भजन कीजे ।
जैसा साहेब नमस्कारिजे । वोळखिल्याउपरी ॥ ७

ज्याची प्रतिमा तो मुख्य परमात्मा कळलाच नाहीं, तर जन्मभर त्या प्रतिमेची पूजा करून तरी काय उपयोग ? प्रतिमेचें मूळ स्वरूप ध्यानीं येईल तर प्रतिमापूजनाचा आदर द्विगुणितच होईल. श्रीशिवाजीमहाराज किंवा लोकमान्य टिळक यांचें माहात्म्य ज्यांना पूर्णपणें अवगत आहे त्यांचें प्रेम त्यांच्या पुतळ्यावर निःसंशय अधिकच बसेल. इतरांपेक्षां ते जास्त आदरानें त्या पुतळ्याची पूजा करतील. यासाठीं प्रतिमेचें मूळ स्वरूप शोधून तिचें पूजन करण्याची प्रवृत्ति वाढली पाहिजे. पण अशा प्रकारें देवशोधनाची प्रवृत्ति फारच थोड्यांची.

जया मानला देव तो पूजिताहे ।
परी देव शोधूनि कोण्ही न पाहे ।
जर्गी पाहतां देव कोट्यानकोटी ।

जया मानली भक्ति जे तेचि मोठी ॥ १७८

असा देव आपण शोधूंच लागलों तर ब्रह्मदेवास निर्माण करणारा, विष्णूचें प्रतिपालन करणारा, व शंकराचा संहार करणारा देवाधिदेव कोठें दूर नसून आपल्या देहांतच नांदतो आहे, अशी आपणांस प्रचीत येईल. देह हें देवाचें देऊळ आहे. केवळ आपला देहच नव्हे तर 'जितुकीं शरीरें' 'तितुकीं' या देवाचीच 'मंदिरे' आहेत.

श्रीसमर्थ म्हणतात—

देहेदेवाळयामधें । पाहाणें देव तो बरा ।

आनंत कोटि देवाल्यें । त्यामधें येकला प्रभु ।
दीपानें दिसेना नाहिं । त्यानें त्यास ची पाहाणें ॥ ६
दिसेना लोचनाला रे । घाला रे मन त्यामधें । ५
कदा हातासी लागेना । सर्वथा पुजीतां नये । ७

असा हा अनंतकोटि देवाल्यांत नांदणारा 'एकी एक' देव आहे. खेचर, भूचर आणि जलचर अशा सर्व प्राण्यांचीं शरीरें हीं सर्व त्या देवाचीं देवळें आहेत. या देवाची प्रत्यक्ष पूजा कशी करावयाची ? तो चर्मचक्षूला दिसत नाही, हाताला लागत नाही व म्हणून प्रत्यक्ष पूजितां येत नाही. त्याची पूजा करावयाची असेल तर कोणत्या तरी देवळाचीच पूजा केली पाहिजे.

पुजीतां सर्व देवाल्यें । तेणें तो वृत्त होतसे । ८

असा श्रीसमर्थांनीं सिद्धांत सांगितला आहे.

देवाल्यावांचून म्हणजे देहावांचून हा देव पूजतांच यावयाचा नाही.

देहावेगळी पूजा पावेना । देहाविण पूजा फावेना ।

जनीं जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावे ॥ १८-४-३५

यावरून जनताजनार्दनाला, किंबहुना सर्व प्राणिमात्राला, संतुष्ट करणें हीच श्रीसमर्थांची देवपूजा होय, ही गोष्ट आपल्या स्पष्ट ध्यानीं येईल.

श्रीसमर्थांनीं अशी देवपूजा केली. आपणहि अशा प्रकारच्या देवपूजेत लागलें पाहिजे. जगाच्या कल्याणासाठीं साधुसंत अखंड खटपट करतात, ती या देवपूजेच्याच भावनेनें. संतांचा खरा परमार्थ हाच. परमार्थ म्हणजे परोपकार. कष्टी काया संतुष्ट करणें, प्राणिमात्राला संकटापासून सोडवणें, त्याला अभय देणें, हेंच परमार्थाचें वर्म.

जे कां रंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपले ॥ १

तो चि साधु ओळखावा । देव तेथें चि जाणावा ॥ २

अशी श्रीतुकाराम महाराजांनीं साधूची व्याख्याच केलेली आहे.

सर्वाभूर्तीं दया । संत म्हणावें ऐसिया ।

असें श्रीएकनाथमहाराज सांगताहेत. ज्याला देवाची 'याद' आहे त्याच्या चित्तांत 'दया' असलीच पाहिजे. भूतदयेनें प्रेरित होऊन आपण कष्टी काया तुष्ट केली कीं, आत्मारामाचा संतोष होतो; आपल्या हातून देवाची खरी पूजा घडते.

देहासि बरें करावें । तें आत्मयास पावे ।

असा सिद्धांत आहे.

देह्यामर्धे आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो ।

देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रतक्ष आतां ॥ १८-४-३४

देहाचे 'पूजन' म्हणजे 'संतोष' केला की, आत्माराम संतुष्ट होतो.

सान्या स्वानुभवी संतांची हीच देवपूजा. राष्ट्राची दुर्दशा पाहून श्रीसमर्थांचे चित्त हळहळले. ते खऱ्या देवपूजेला लागले. त्यांचे वेळी देशाची कशी दुर्दशा झाली होती पहा—

पदार्थ मात्र तितुका गेला । नुसता देश चि उरला ।

येणे करितां बहुतांला । संकट जालें ॥ १

माणसा खावया अन्न नाही । आंथरूण पांघरूण तें ही नाही ।

घर कराया सामग्री नाही । काय करिती ॥ २

कितेक अनाचारीं पडिलीं । कितेक यातिभ्रष्ट जालीं ।

कितेक ते आक्रंदलीं । मुलेंवाळें ॥ ३

अद्यापी दुश्चिन्हें दिसती । दुष्ट ग्रह आडळती ।

पुढें ही वाईट सांगती । कितीयेक ॥ ४

कांहींच पाहतां धड नाही । विचार सुचेना कांहीं ।

अखंड चिंतेच्या प्रवाहीं । पडले लोक ॥ ५

येक म्हणती कोठें जावें । येक म्हणती काय करावें ।

विदेशा जाऊनी काय खावें । वेंच नाही ॥ ६

प्राणिमात्र जाले दुःखी । पाहतां कोणही नाही सुखी ।

कठिण काळें वोळखी । धरीनात कोणही ॥ ७

उतारा थोडासा मोठा झाला खरा, पण श्रीसमर्थांची देवपूजा ध्यानीं येण्यासाठी तो येथे देणे अपरिहार्य आहे. जनताजनार्दनाची, नाना देहीं नांदणाऱ्या देवाची, अशी दुर्दशा पाहून त्या महापुरुषांच्या चित्तांत कालवाकालव झाली. त्यांनी आपली सर्व तपस्या खर्ची घातली. त्यांना रात्रंदिवस चैन पडेना. श्रीरामरायाला त्यांनी विनविले—

हुजुर ! दम निवेना अंतरीं कोंड नाना ।

तिळभरि स्थळ कोठें पाहतांही दिसेना ।

बहुत विषम काळें दाटणी थोर जाली ।

म्हणउनि चरणाब्जीं वृत्ति गुंतोनि ठेली ॥ १

बहुत चि सुकुमारा ! स्वस्थ नाहीं शरीरा ।

निशिदिनिं जनचिंता लागलीसे उदारा ।

सकळजन सुखावे तो कसा काळ फावे ।

भजन जन उकावे सर्व आनंद पावे ॥ २

सकळजन सुखी करण्यासाठीं श्रीसमर्थींनीं अखंड कष्ट केले, काया चंदनाप्रमाणें झिजविली आणि महाराष्ट्राचें आनंदवनभुवन केलें. आपण त्यांचे म्हणवितों. आपल्या हातूनहि अशा प्रकारची अल्पस्वल्प देवपूजा घडली पाहिजे. जनताजनार्दनाच्या सेवेत तनमनधन वेचण्याची आपली तयारी असली पाहिजे. नाना देहीं नांदणाऱ्या अंतरात्म्याला सुखी करण्यासाठीं सतत प्रयत्न केला पाहिजे.

सध्यांचे काळीं आर्यावर्तांत चाललेल्या नानाविध चळवळी या देवपूजेचीच विविध स्वरूपे आहेत. गोरक्षणाची चळवळ त्यांपैकीच आहे. या चळवळीनें गोदेवीचा अंतरात्मा संतुष्ट होईल, इतकेंच नव्हे तर त्याचबरोबर लाखों जीवांमे सुखी होतील. गोदेवीच्या पूजकाला अशा प्रकारें देवपूजेचें दुहेरी पुण्य मिळेल.

आपल्या राष्ट्राचा व धर्माचा प्राण गाय आहे. तिच्या रक्षणावर राष्ट्राचें व धर्माचें रक्षण अवलंबून आहे. गोहत्येनें राष्ट्राचा सत्यानाश झालेला आहे. गोहत्येमुळें शेतीची माती झाली. जमिनी निकस झाल्या. खताचा भयंकर तुटवडा पडला. जमिनीची मेहनत मशागत करण्यास बैल मिळेनातसे झाले. मानवी जीवनास मुख्य आधार असें जें इहलोकचें अमृत-गोदुग्ध-त्याचें दर्शनहि दुर्मीळ झालें. आरोग्यास जबरदस्त धक्का बसला. आयुष्यमान कमी झालें. राष्ट्र मृत्युपथास लागलें. अशा रीतीनें राष्ट्राच्या सर्वस्वाचा नाश करणारी गोहत्या बंद करण्यासाठीं आपण तनमनधनें करून झटूं, तर गाईचें व मानवजातीचें संरक्षण होऊन आपणांस देवाची महापूजा खचित घडेल. श्रीसमर्थींना ती मान्य होईल.

अर्चनभक्तीच्या समासांत ' इति महानुभाव गाइत्रीपूजन ' करण्याची आपणांस श्रीसमर्थींनीं आज्ञा केली आहेच. ' गाइत्रीपूजन ' म्हणजे ' गोमातेची पूजा ' ही परमेश्वराची अर्चनभक्ति आहे, असें आपणांस श्रीसमर्थ सांगत आहेत.

अत्र गंध पत्र पुष्प । फल तांबोल भूप दीप ।

या साधनानें आपण पूजा करतो व ती करावीच करावी. पण पूजा शब्दाचा खरा अर्थ संतोष. गाईची पूजा म्हणजे तिचा संतोष. प्राण संकटांतून मुक्त

झाल्याशिवाय तिचा खरा संतोष कदापि व्हावयाचा नाही. तिची काया सध्यां अत्यंत कष्टी आहे, आणि कष्टी कायेचा संतोष करणे ही देवपूजा श्रीसमर्थानीं आपणांस शिकविलेली आहे. यासाठीच आपण गोरक्षणकार्य हाती घेतले पाहिजे. धर्मबंध गोजननीला संकटापासून सोडविले पाहिजे.

देव-धर्म-गो-ब्राह्मण । करावया संरक्षण ।

हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥

ही ओवी आपल्या लाडक्या शिवबाला लिहिलेल्या पत्रांत नमूद करून श्रीसमर्थानीं गोरक्षणकार्याचे महत्त्व साऱ्या जगाला पटवून दिले आहे. देवाच्या बरोबरीला गोमातेला बसवून तिचा श्रीसमर्थानीं जयजयकार केला आहे. श्रीशिव-छत्रपतींनी श्रीसमर्थींची आज्ञा शिरसाबंध मानली आणि गोमातेला अभय दिले; गोजाति प्राणसंकटापासून मुक्त केली, 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' ही यथार्थ पदवी मिळविली आणि श्रीसमर्थींच्या इच्छेनुरूप देवपूजा केली. श्रीरामप्रभूसारखा शिव-रायाच्या कीर्तीचा डंका त्रिखंड गाजला !

आपत्कालीं गोरक्षण करणारा भक्तच देवाला प्रिय असतो. श्रीनाथभागवतांत श्रीकृष्ण परमात्मा उद्धवाला सांगतात—

आपत्कालीं गोरक्षण । करी तो मज पढियंता जाण ।

तयासवें मी आपण । गोरक्षण करीतसे ॥

गाईवर सध्यां आपत्काल किती आहे, हे काय सांगावयास पाहिजे ! आपल्या आर्यावर्तीत प्रत्यहीं त्यांचा लाखांनीं संहार होत आहे. अशा वेळीं त्यांच्या संरक्षणार्थ आपल्या पंचप्राणांची पूर्णाहुति देण्यास सदैव सिद्ध असणे हीच त्या गोदेवतेची, किंबहुना देवाधिदेवाची, महापूजा होय. श्रीसमर्थ आपणां सर्वास अशा प्रकारच्या देवपूजेची सुबुद्धि देवोत. गोरक्षणकार्याचे हे महत्त्व जाणूनच श्रीसमर्थभक्त शंकर श्रीकृष्ण देव यांनी 'श्रीरामदास आणि रामदासी' मासिकांत पुढीलप्रमाणे अभिप्राय प्रकट केलेला आहे.

'गोरक्षण हे अत्यंत पवित्र कार्य आहे. आमच्या धर्माचे ते एक प्रमुख अंग आहे. गोरक्षण न होतां स्वराज्य मिळाले किंवा स्वराज्य मिळूनहि गोरक्षण न झाले तर त्या स्वराज्याची आम्हांस मातब्बरी नाही. इतर कोणा परधर्मीयांची समजूत पाडण्यासाठी गोरक्षणाच्या व्यावहारिक उपयुक्ततेविषयी वाटल्यास बोलावे; पण विचाराची ही दिशा आम्हांस पसंत नाही. वधाविषयी बोलतांना दुभती गाय

व भाकड गाय असा भेद हिंदूनें केलेला पाहून आमच्या अंगावर शहारे येतात.'
हा अभिप्राय ध्यानीं घेऊन व श्रीसमर्थांचें हें आवडतें कार्य जाणून नारा-
थ्याच्या पूजेला सर्व सज्जन सज्ज होवोत, एवढेंच श्रीसमर्थचरणीं मागणें आहे.

(१७)

देव आणि देवालय

(लेखक—श्री. गोपाळ रावजी गोगटे, एल्एल्. बी., भुसावळ)

‘ देव ’ व ‘ देवालय ’ हे सगुण उपासनेच्या प्रांतांतले शब्द आहेत. सगुण उपासनेच्या मुख्य साध्याकडे दुर्लक्ष झाल्यास देव व देवालय या शब्दांनाहि भलतेच अर्थ प्राप्त होतात व त्यामुळे आपण उपासनेच्या अथवा भक्तीच्या मार्गांनीं जात आहोंत, अशा समजुतीनें समाज भलत्याच चुकीच्या मार्गाला लागतो व आत्मघात करून घेतो. या चुकीच्या मार्गावरून समाजाला सरळ मार्गावर आणण्यास तसाच अधिकारी पुरुष लागतो, व तरच समाज त्याचें म्हणणें ऐकतो. समर्थांच्या काळीं असा प्रकार झाला असतां त्यांनीं हिंदु समाजाची अधोगति थांबविली. त्यांनीं यासंबंधीं केलेला बहुमोल उपदेश आजहि त्यांचे ग्रंथांत आपणांस पहावयास सांपडतो. आपल्या हल्लींच्या स्थितींत तो उपदेश समजून घेणें आपल्या हिताचें आहे. तरी तो समजून घेण्याचा प्रयत्न करूं.

ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानाची सर्वश्रेष्ठता

ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानाइतकें पवित्र व श्रेष्ठ ज्ञान दुसरें जगांत नाहीं.

ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २-१) तरतिशोकमात्मवित् (छा. ७-१-३)
अशी ज्याची उपनिषदांनीं महती सांगितली,

यज्ज्ञानानापरं ज्ञानम् (आत्मबोध आचार्यकृत)

म्हणून शंकराचार्य ज्याची स्तुति करतात,

याकारणें ज्ञानासमान । पवित्र उत्तम न दिसे अन्न । ५-४-३२

असें ज्याच्याबद्दल समर्थ म्हणतात, ते ज्ञान या मनुष्यलोकांत येऊन प्रत्येकानें प्राप्त करून घेणें हें त्याचें आद्य कर्तव्य होय.

यो वा एतदक्षरं, विदित्वा गार्ग्यऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । वृ. ३।८।१०

य एतदक्षरं विदित्वा अस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ।

हें ज्ञान प्राप्त न होतांच हें जग सोडणाऱ्याला आत्महत्यारा म्हणतात, व येवढ्याचकरितां

आत्मा वा आरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः

(वृ. २।४।५, ४।५।६)

आधीं आत्मज्ञान । साधिलें पाहिजे । ५-४-३२

असें सर्वश्रेष्ठ सत्पुरुषांचें सांगणें आहे. असें हें सर्वश्रेष्ठ ज्ञान होऊन

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या । जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

हें पटून सर्वत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म भरलें आहे, असें प्रत्ययास आलें म्हणजे प्राणि मुक्त होतो.

ब्रह्म अगर ब्रह्मस्वरूप समजण्याची अडचण

वरील प्रकारचें ज्ञान होऊन आत्यान्तिक सुख मिळविण्याची प्रत्येकाचीच इच्छा असणार; परंतु यांत मोठी अडचण आहे ती, हें ब्रह्म म्हणजे काय हें समजण्याची.

जे ब्रह्म समजावयाचें त्याची समजूत देण्याकरितां सांगितलें जातें कीं, तें अचिन्त्य, अनिर्देश्य, निर्विकल्प, असें असून

अतद्व्यावृत्तिरूपेणवेदान्तैर्लक्ष्यते स्वयम् (आत्मबोध)

न तत्र चक्षुर्गच्छति । यतो वाचो निवर्तते ।

असें असून “ हेतु दृष्टांतवर्जित ” आहे,

कल्पं जातां न ये कल्पनेच्या हाता ।

मनबुद्धि अगोचर न चले तर्काचा विचार ॥

व

आहे तितुकें नाहीं जालें । नाहीं नाहींपणें निमालें ।

आहे नाहीं जाऊन उरलें । नसोन कांहीं ॥ ६-१०-३८

अशा प्रकारचें (ब्रह्म व ब्रह्मस्वरूप) आहे.

हीं व असलीं अनेक वचनें श्रवण करून सामान्य बुद्धीचा मनुष्य भांबावून जातो. नवव्या दशकांतील पहिल्या समासांत सांगितल्याप्रमाणें

निराकार म्हणिजे काये । निराधार म्हणिजे काये ।

निर्विकल्प म्हणिजे काय । मज निरोपावें ॥ १

अनाम्य म्हणिजे काये । अजन्मा म्हणिजे काये । १७

इत्यादि विचारीत सुटतो. (अशा ४३ शब्दांची यादी देऊन शेवटीं समर्थाना सांगावें लागलेंच कीं,

हैं कळे अनुभवमते । सद्गुरु केलियां ॥ ९-१-२९)

त्याला वाटते—

ऐसें कैसें ब्रह्मज्ञान ।

काहींच नाहीं असोन । हैं केविं घडे ॥ ९-३-१

सकळ करून अकर्ता । सकळ भोगून अभोक्ता ।

सकळांमध्ये अलिप्तता । येईल कैसी ॥ २

कोणत्याहि कठीण गोष्टीची बोलल्यावाचून समजूत पडत नाही व येथे तर शब्दाचा लागू चालत नाही, तेव्हां हैं व्हावें कसें असाच संशय येऊन परीक्षितानें

ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।

कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसदः परे (भा. स्कं. १०-८७-१)

असा प्रश्न केला आहे. अर्थात् हैं सर्व समजून घेण्यास छान्दोग्यांत सांगितल्याप्रमाणें पण्डित व मेधावी लागतो; व त्यालाहि साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन मगच महत्प्रयासानें ब्रह्माचें ज्ञान होतें. विचाराच्या तपाच्या या मार्गाला ज्ञानमार्ग म्हणतात. परंतु सर्वच मनुष्ये काहीं तीव्र बुद्धीचीं नसतात. मग सामान्य बुद्धीच्या माणसास हा ज्ञानमार्ग शक्य नसल्यामुळे त्यानें परमसाध्य जी ब्राह्मी स्थिति, किंवा सिद्धावस्थ । किंवा मोक्ष, याला कायमचें मुकावें काय असा प्रश्न उत्पन्न होतो. परंतु अशा मनुष्यानें निराश होण्याचें कारण नाही. हा मुक्काम गांठण्यास दुसराहि एक मार्ग आहे. त्याचें नांव भक्तिमार्ग.

अव्यक्त, अनिर्देश्य, अक्षरब्रह्माची उपासना करणारांना फार क्लेश पडतात.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ताहि गतिर्दुःखदेहवद्विरवाप्यते ॥

या ज्ञानमार्गाला क्लेशमार्ग म्हणून पाटी लावली आहे; पण भक्तिमार्गाला “ एष निष्कंटकः पन्थाः ” अशी पाटी लावलेली आहे. या मार्गांत निःसीम श्रद्धा व

बळकट प्रेम गांठीं अतलें म्हणजे काम भागते. या जगांत श्रद्धेनेंच लोक आपले शेकडों व्यवहार करीत असतात. श्रद्धेनें भक्तांचें काम कसें जमते तें पहा.

नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति श्रोता नान्योतोऽस्ति

विज्ञाता (बृ. ३-७-२३)

असें अन्तर्यामीला लक्षून श्रुतिवचन आहे. या वचनाचा खोल विचार करून साधकबाधक प्रमाणांची मीमांसा करून एखाद्या श्वेतकेतूसारख्या जिज्ञासु पुरुषानें त्याचा पुरा तपास लावला व ब्रह्म तसें आहे, असें त्याच्या प्रत्ययाला आलें व त्यास आनंद झाला; तर तोच आनंद

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ गीता ९-१८

वगैरे मीच सर्व आहे असें सांगणाऱ्या भगवन्ताच्या वचनावर आतवाक्य म्हणून विश्वास ठेवून श्रद्धावान् सामान्य समजुतीच्या मनास होऊं शकतो. माझा सगुण-रूपधारी राम तोच हें सर्व आहे असा त्याचा विश्वास असतो; व त्या विश्वासामुळे त्यासहि ज्ञानी माणसाप्रमाणें आनंद होऊं शकतो.

तो म्हणतो—

राम तो जाणिजे आत्मा । सर्वांतरात्मा तो चि तो ।

त्रैलोक्य चालवितो तो । आतां हि रोकडा पाहा ॥ च. मा. १-१

देखवी ऐकवीतो तो । चाखवी दाखवी सदा ।

बोलवी चालवीतो तो । देहपुरासी वर्तवी ॥ २

एवंगुणविशिष्ट माझा राम आहे व त्या सगुणरूपधारी रामाची भक्ति मला तुझ्या-सारखाच आनंद देऊं शकते.

सर्वशक्तिमान् सर्वसाक्षी अशा परमेश्वराची निःसीम श्रद्धेनें भक्ति केल्यास त्याचा लाभ काय होतो, हें भगवंतांनीं सर्वगुह्यतम म्हणून अखेर अर्जुनाला सांगितलें.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

असा वागलास, तर मी प्रतिज्ञेनें सांगतो कीं,

मामेवैष्यसि

मलाच येऊन मिळशील. हा लाभच जीवब्रह्मात्मैक्य ज्ञानानें व्हावयाचा असतो. रहस्यकार सांगतात, 'जो परमेश्वर सर्वशक्तिमान् असूनहि आपल्याशीं बोलेल, आपल्यावर ममता करील, जो आपला 'गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः

शरणसुहृद् ' आहे, असा जिव्हाळ्याचा सगुण प्रेमगम्य व व्यक्त प्रत्यक्ष रूपधारी सुलभ परमेश्वरच, मनुष्य, भक्तीसाठी स्वतः स्वीकारित असतो. ' (गीतारहस्य पा. ४१३).

देहधारी देवावांचून त्याचें नडतें; तो विचारतो—

देहेविण देव कैसा भजावा । देहेविण देव कैसा पुजावा । १९-५-९.
त्याच्या अडचणीचा परिहार प्रतीकोपासनेनें होतो. गीतेंतहि मानवरूपधारी सगुण परमेश्वराची निःसीम व एकान्तिक भक्ति हेंच परमेश्वरप्राप्तीचें मुख्य साधन घरलें आहे.

नातुडे मुख्य परमात्मा । म्हणोनि करावी लागे प्रतिमा ।

असें समर्थ म्हणतात, यांतलें बीज तरी हेंच आहे. मनुष्याचें मन फार चंचल आहे, त्याला स्थिर केल्यावांचून कशाचेंच ज्ञान होऊं शकत नाहीं. परंतु अभ्यासानें व वैराग्यानें मनाला स्थिरता आणतां येते. अभ्यास करण्यास सोपें जावें म्हणून कांहीं दृश्य वस्तु डोळ्यांपुढें ठेवून त्यायोगें चित्ताची स्थिरता होते. ही जी दृश्य वस्तु हेंच प्रतीक. रहस्यकार प्रतीक व प्रतीकाच्या ठिकाणीं ठेवलेली भावना यांचें मुख्य प्रयोजन काय आहे त्यासंबंधी सांगतात—' चित्ताची प्रवृत्ति परमेश्वराकडे वळविण्याचें प्रतीक हें एक साधन आहे. या प्रतीकाचे ठायीं उपासक आपल्या सोयीसाठी ईश्वरभावना ठेवीत असतो व ती भावनाच त्याला खरी तारक व साध्याकडे नेणारी आहे. प्रतीकाच्या ठिकाणीं जशी भावना असेल तसें तुमच्या भावनेचें फल परमेश्वर—प्रतीक नव्हे—तुम्हांस देत असतो. प्रतीक आणि प्रतीकांत ठेवलेला भाव यांतला हा भेद लक्षांत ठेवल्यास प्रतीक कोणतेंहि असल्यास त्याबद्दल तंट्या करण्याचें कारण नाहीं. प्रतीकामध्ये ज्या देवतेचा भाव ठेवावयाचा तिचें स्वरूप तुमच्या देहस्वभावाप्रमाणें जितकें शुद्ध मानतां येईल तेवढें शुद्ध कल्पून सुरुवात करावी. कांहीं कालपर्यंत याच भावनेचें फल परमेश्वर तुम्हांस देत असतो. पण पुढें चित्तशुद्धीच्या दुसऱ्या साधनाची अपेक्षा न रहातां यथामति चालू ठेवलेल्या परमेश्वराच्या नित्य भक्तीनेंच ही भावना सुधारत जाते आणि मग परमेश्वराचें ज्ञानहि वाढत जाऊन अखेर वासुदेवः सर्वे अशी मनाची अवस्था होऊन उपास्य व उपासक हा भेदहि शिल्लक न रहातां ब्रह्मानंदांत शेवटीं आत्म्याचा लय होतो.'

जगांत सर्वत्रच जर परमेश्वर भरला आहे तर परब्रह्माचें प्रतीक म्हणून

कोणतीही सगुण किंवा व्यक्त वस्तु उपासनेसाठी घेतली तरी हरकत नसावी. परंतु अज्ञानाने किंवा मोहाने ही दृष्टि सुटल्यामुळे वृथाभिमान उत्पन्न होऊन रणे पडतात. शिवाय प्रतिमांच्या उपासनेत स्वार्थ, ऐहिक लाभ, कामनापूर्ति, सुख-प्राप्ति, दुःखनिवारण इत्यादि भलतेच हेतु शिरले म्हणजे त्या उपासनेला व्यापाराचे स्वरूप येते व अर्थात् साधक साध्यापासून च्युत होतो. हटयोग्याला सिद्धीच्या तडाख्यांत न सांपडण्याबद्दल जो इशारा दिला आहे तोच इशारा येथेहि देणे भाग आहे. मुख्य साध्याकडे नेण्यासाठी भक्तिमार्ग हे एक साधन आहे, व या साध्याकडे लक्ष ठेवून केलेली भक्ति हीच सात्त्विक भक्ति आहे. नवविधा भक्ति सात्त्विक स्वरूपाची असली तरच अखेरचे ठिकाण गांठतां येईल. एरव्ही नाही.

मार्गे आपण पाहिलेच की, भक्तिमार्गाचा साधन या नात्याने उपयोग असून अखेरचे साध्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञान हे आहे. ही गोष्ट स्वतः आचरून दुसन्यास आपल्या उदाहरणाने आचरण्यास लावून देण्याचे काम श्रेष्ठ जो ब्राह्मणवर्ग त्याचे आहे.

ब्रह्मज्ञानाचा विचारु । त्याचा ब्राह्मणासी च अधिकारु ।

वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । ऐसें वचन ॥ १४-७-३०

परंतु अशा या ब्राह्मणांची समर्थकाली कशी स्थिति झाली होती, पहा—

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।

गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ ३१

या ब्राह्मणांस आपले तेहेतीस कोटि देव व अनेक अवतारी पुरुष पुरे न वाटून केवळ स्वार्थाकरितां, कांहीं ऐहिक फायद्याकरितां

कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।

कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेनें ॥ ३२

या ओवीत “आपले इच्छेनें” हे शब्द महत्त्वाचे आहेत. जे म्लेच्छांच्या भयाने बाटले त्यांना एकपरी शब्द लावतां येत नाहीत, परंतु स्वइच्छेनें तुरुक होणारेहि कांहीं होते ! सर्व वर्णांत जे श्रेष्ठ त्यांची जर ही गति, तर इतरांची काय कथा ! स्वार्थ व ऐहिक सुख यांनी प्रेरित झालेल्या जनतेनें भक्तिमार्गाचे उच्च ध्येय सोडून दिले, भक्तीचे सात्त्विक रूप लुप्त झाले व जिकडे तिकडे तिचे राजस व तामस रूप बोकालले. विषयांवर नजर ठेवून अगर यश-ऐश्वर्य प्राप्त व्हावे म्हणून देवांचे पूजन-भजन करावयाचे अगर हिंसा, दम्भ, मात्सर्य यांना

अनुलक्षून त्या त्या देवतांची आराधना करावयाची असाच दंडक पडला. 'आर्त' व 'अर्थार्थी' या दोन वर्गांतच सर्व भक्त मोडून लागले. "मला कांहीं तरी देव" हीच सर्वांची वृत्ति बनली.

नवस पुरवी तो देव पुजिला । लोभासाठीं झाला कासावीस ॥
भागवतांत वेगवेगळ्या कामनांप्रीत्यर्थ आराध्यदेवतांची मोठी यादीच दिली आहे.

इन्द्रं इन्द्रियकामस्तु । प्रजाकामः प्रजापतीन् ।
देवीं मायां तु श्री कामस्तेजस्कामो विभावसुम् ॥
आयुष्कामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकामः इलां यजेत् ।
रूपाभिकामो गन्धर्वान्स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् ॥

याप्रमाणें त्या त्या देवतांचें पूजन करून इच्छित सुखें प्राप्त करून घेतां येतात. कारण 'व्याधिष्टो देवभक्तश्च' असा नियमच आहे. सुखें हवीत तशीं दुःखें नकोत म्हणून दुःखांचा व्याधींचा—परिहार करणाऱ्या देवताहि पूज्य झाल्याच. असें होतां होतां आयुर्वेदांत जितके रोग तितके देव देव्हान्यांत शिरलेच व त्यांची भीड उल्लंघवत नसल्यामुळें कामनेचा पाईक बनलेल्या या भक्तांचा व्याप उदंड वाढतच चालला. चित्ताची एकाग्रता करून मुख्य परमात्म्यास आतुडणाऱ्या या भक्तांच्या चित्ताची अशी शोचनीय अवस्था झालेली पाहून समर्थाना त्यांची कीव आली, व

विघडले देव आणी भक्त । जीवशिवपणें द्वैत ।

तया देवभक्तां येकांत । करी तो सद्गुरु ॥ ५-२-१०

अशा कोटींतले ते असल्यामुळें बहकलेल्या या भक्तांना जेथील तेथें नेऊन घालण्याकरितां त्यांनीं नाना प्रकारें उपदेश केला.

समर्थानीं पाहिलें कीं, उपासनेचे म्हणूष मातीचे, धोंड्याचे, लाकडाचे, रुईचे वगैरे उदंड देव झाले, तसेच उपासनेचे भेदहि उदंड झाले. उपासनेच्या अभिमानानें भांडणेंहि फार माजलीं. जितुके देव तितुके मंत्र झाले. हें पाहून ते म्हणतात—

शास्त्रांचा बाजार भरला । देवांचा गल्बला जाला ।

लोक कामनेच्या त्रताला । झोंबोन पडती ॥ ११-२-२३

मतामतांचा गल्बला । कोणी पुसेना कोणाला ।

जो जे मतीं सांपडला । त्यास तें चि थोर ॥ २५

विद्यारण्यस्वामींनींही हा शास्त्रांचा बाजार व देवांचा गलबला पाहून असेच उद्गार काढले आहेत. मुख्य ईश्वर कोण हें ठरवितांना

अत्रापि कलहायंते वादिनः स्वस्वयुक्तिभिः

वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञं दाढर्यायोदाहरंति हि ॥ चित्रदीप १०४

एक म्हणाला, ज्याला अनेक डोळे व अनेक हातपाय आहेत तो ईश्वर. याला सहस्राक्षः सहस्रपात् हें वचन त्यांनीं पुढें केलें. त्यावर एक जण म्हणाला, मंडावळीसारख्या किड्याला अनेक हात पाय असतात, तेव्हां तो ईश्वर होईल, तरी उपलक्षणावृत्तीनें चतुर्मुख ब्रह्मदेव हाच ईश्वर समजावा; त्याला ' पुत्रार्थतमुपासीनाः ', ' प्रजापतिः प्रजा असृजत ' या श्रुति त्यानें आधार म्हणून सांगितल्या. त्यावर तिसरा म्हणाला, विष्णूच्या नाभिकमलापासून जर ब्रह्मदेव झाला, तर अर्थात् विष्णु श्रेष्ठ. याला भागवतपुराणांचा आधार त्यानें पुढें केला. चौथा एक शैव पुढें होऊन म्हणाला, छे, विष्णूला शिवाच्या पायाचा थांग लागला नाही, अशी शिवपुराणांत कथा आहे; तेव्हां शिवच श्रेष्ठ. पांचवा एक गणपत्य म्हणाला, त्रिपुरासुराचें भस्म करण्याचे वेळीं याच तुमचे शिवानें प्रथम गणपतिपूजन केलें, अशी गणेशपुराणांत कथा आहे. तेव्हां गणपतिच श्रेष्ठ. असें होतां होतां

अन्तर्यामिणमाश्रित्य स्थावरान्तेश वादिनः ।

संत्यश्चत्थार्कवंशादेः कुलदैवत दर्शनात् ॥ १२२

याप्रमाणें अन्तर्यामींपासून दगड, पिंपळ, रुई, वेळु येथपर्यंत दैवतें पसरलीं आहेत. असो.

समर्थानीं हेरलें कीं,

प्राणी साभिमानें भुलले । देह्याकडे पाहात गेले ।

मुख्य अंतरात्म्यास चुकले । अंतरीं असोनी ॥ १८-१-२१

अंतरीं ठेवणें चुकलें । दारोदारीं धुंडूं लागले ।

तैसें अज्ञान जालें । देव न कळे ॥

देवावेगळें कोणी नाहीं । ऐसें बोलती सर्व हि ।

परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसी च नसे ॥ ४-८-१९

मुख्य देव कोण—

ऐहिक लाभार्थ अनेक देवतांची उपासना करणाऱ्यांना प्रतीकें पुढें ठेवून श्रद्धेनें आराधना करण्याची जी संवय लागलेली होती, त्या संवयीचा फायदा तेवढा घेऊन,

ती आराधना कोणत्या देवाची करावयाची हें या कामनिक भक्तांना प्रथम सम-
जून दिल्यास ते नीट मार्गाला लागतील असें धोरण धरून त्यांनीं प्रथम “ मुख्य
देवाचा निश्चयो ” करण्यास सांगितलें.

सकाम भक्तांना आपल्या आराध्य देवता आपल्याला इच्छित फल देतात
असें वाटत असतें; परंतु उपासनेच्या ह्या सर्व ऑर्डरी कोणत्या मुख्य ऑफिसांत
नोंदल्या जाऊन त्या त्या ऑर्डरीप्रमाणें वर प्रसादाचा बटवडा कोणत्या ऑफिसांतून
होतो ह्याबद्दल गीतेंत जाहीर झालेलें आहे कीं,

येऽप्यन्य देवता भक्ताः यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्य विधिपूर्वकम् ॥ गी. ९-२३

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् (गी. श्लो. ७-२१-२२

यो यो यां यां तनुंभक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्य

समर्थ सांगतात—

भक्तांचा देव लोभालु । भक्तांचे मनींचें करी । स्फु. प्र. ५-१

सांपडे भक्त जो जैसा । तैसा तो होतसे त्या । ३

भागवतकार सांगतात—

अकामः सर्वकामो वा मोक्ष-काम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ स्कं. २

अशा या परमपुरुषाची आराधना जर सर्व काम पुरविणारी आहे, तर इतर अनेक
क्षुद्र देवता, ज्या मुख्य देवतेच्या नुसत्या गुमास्त्यासारख्या आहेत, त्यांची आरा-
धना करण्यांत फायदा काय ? समर्थ सांगतात—

सेवकें सांडिला राजा । सेविल्या आदरें प्रजा । मा. पं. २-४

असें तुमचें चाललें आहे व अशा चुकीनें तुमचा सर्व खटाटोप फुकट जात आहे.

लहान मुलांना चांगलें चालतां येण्यासाठीं म्हणून पांगुळगाड्याचा उपयोग
असतो; त्याप्रमाणें अर्चन कसें करावें, भाव कसा ठेवावा, ध्यान कसें करावें, हें
आंगवळणीं पडून पुढें मोठ्या साध्याकडे जावयाचें या हेतूनें प्रतिमापूजनाचा वगैरे
उपयोग आहे; परंतु ती दृष्टि अजिवात सोडून स्वार्थमूलक दृष्टीनें अनेक देवतांचें
पूजन जन्मभर करीत बसावें असा मूळ उद्देश नाही.

अर्चादौ पूजयेतावदीश्वरं मां स्ककर्मकृत् । यावन्न वेदस्वहृदि सर्वभूते-
ष्ववस्थितम् ॥ (भा. स्कं. ३ अ. २७)

आतां असा हा मुख्य देव कोण हें समजून देण्यासाठीं तर्कशुद्ध पद्धतीनें समर्थ सांगतात कीं,

कुड्याळ पात्रापूर्वी आहे । पात्रें कांहीं कुड्याळ नव्हे ।

तैसा देव पूर्वी च आहे । पाषाण नव्हे सर्वथा ॥ ८-१-३१

देवें निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटीं पाषाण होती ।

तयास चि देव म्हणती । विवेकहीन ॥ २९

एवं जगदीश तो वेगळा । जग निर्माण त्याची कळा । ४१

मुख्य देवाचें लक्षण असें सांगतां येईल कीं,

सृष्टिपूर्वी सृष्टि चालतां । सृष्टि सर्व संहारितां ।

शाश्वत देव तत्त्वता । आदि अंतीं ॥

सर्वांच्या भालपट्टावर लिहिणारा जो ब्रह्मदेव त्या ब्रह्मदेवाच्याहि भालपट्टावर जो लिहितो, सर्वांचें पालन करणारा जो विष्णु त्या विष्णूचेंहि जो पालन करतो, संहारकारी सर्वास जाळणारा जो शंकर त्यालाहि पण जाळण्यास जो अजून उरला आहेच, तोच तो मुख्य देव होय. त्या मुख्य देवानेंच चराचर केलें; त्यानेंच रवि शशि मेघमाळा केल्या; त्यानेंच सागराला मर्यादा घातली आहे; पृथ्वीला स्थिर केलें आहे; सूर्याला भ्रमण करण्यास लावून दिलें आहे; आतां विचार कर कीं, कर्तबगारी तुझ्या ह्या देव्हान्यांतील देवांत आहे काय !

देव्हाराचा उठोनि देव । करूं नेणे सर्व जीव ।

तयाचेनि ब्रह्मकटाव । निर्मिला न वचे ॥ ८-१-२२

अर्थात्, तुझ्या देव्हान्यांतील देव हा मुख्य देव नव्हे.

आतां असा साहजिक प्रश्न येतो कीं, असा हा मुख्य देव कोठें असतो ? श्याबद्दल समर्थ समजूत घालतात, देव केव्हांहि झाला तरी देवळांतच सांपडणार.

देव पाहावयाकारणें । देउळें लागती पाहाणें ।

कोठें तरी देउळाच्या गुणें । देव प्रकटे ॥

आतां इतर देवांचें दर्शन घेण्यास चुना, दगड, विटा यांनीं रचलेल्या देवळांत जावें लागतें; पण या मुख्य देवाचें देऊळ निराळ्याच प्रकारचें आहे. तें चालतें बोलतें आहे.

देउळें म्हणिजे नाना शरीरें । तेथें राहिजे जीवेश्वरें । १७-१-१३

चालतीं बोलतीं देउळें । त्यामधें राहिजे राऊळें । १४

अस्तिमांशांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें । १५-१-१
असल्या देवळांत वस्ती करतांना त्या कृपालु जगदीश्वरानें

नाहीं उंच नीच विचारलें । नाहीं बरें वाड्ट पाहिलें ।

अशी स्थिति असतांना, समर्थ सांगतात, केवढा उदंड व्याप मनुष्यानें आपलेमागे विनाकारण लावून घेतला आहे ! प्रत्येकाचें केवढें मोठें देवदेवता-चर्चन चालू आहे, अनेक देवळांत जाऊन रोजचा देवदर्शनाचा किती कडक नियम कांहीं जण पाळीत आहेत, किती लांबलांबच्या अनेक कष्टाच्या यात्रा करून देहाला शीण देणें चाललें आहे, केवढे यज्ञ-याग, व्रत-नियम, जप-तप, मंत्र-तंत्र चालले आहेत, हें पाहिलें म्हणजे आश्चर्य वाटतें.

भ्रान्त देवालयसाठीं । देव चि सांडिती जनीं ।

या लोकांना सांगितलें, तर आश्चर्य वाटेल कीं, इतके सायास करण्याची मुळीच जरूरी नाहीं. अहो, हा मुख्य देव तुमच्या, खुद्द तुमच्या शरिरांत बसला आहे. तुमच्यासारख्या चाणाक्ष धूर्तांना हें समजूं नये हें आश्चर्य नव्हे काय !

बहु चातुर आतुरसे दिसता । परि व्यर्थ मनीं उगले शिणतां ॥

उगा च घर पाहोन गेला । घरघनी नाहीं वोळखिला ।

राज्यामधून चि आला । परी राजा नेणे ॥ ११-८-१४

देहसंगें विषये भोगिले । देहसंगें प्राणी मिरवलें ।

देहघर्त्यास चुकलें । नवल मोठें ॥ १५

अशी चूक करून कसें चालेल ! साधा व्यवहारसुद्धां असा आहे कीं,

कोणी येके ग्रामीं अथवा देसीं । राहाणें आहे आपणासी ।

न भेटतां तेथिल्या प्रभूसी । सौख्य कैचें ॥ ६-१-२

म्हणौन ज्यास जेथें राहाणें । तेणें त्या प्रभूची भेटी घेणें । ३

कारण, असें न केल्यास

त्यास न भेटतां त्याचे नगरीं । राहतां धरितील बेगारी ।

तेथें न करितां चोरी । आंगीं लागे ॥ ६

याकारणें जो शाहाणा । तेणें प्रभूसी भेटावें जाणा ।

ऐसें न करितां दैन्यवाणा । संसार त्याचा ॥ ७

तुझ्या सर्व आयुष्यभर तुझ्या या शरीररूपी देवघरांत काय चाललें आहे याची

तुला मुळीच दाद नाही. अरे, तुला सांगितलें तर आश्चर्य वाटेल की, तुझ्या या शरिरांत बसलेला हा देव तुझ्याकडून कांहीं वेतन न देतां, बेगान्यासारखीं, तुला एका क्षणाचाहि विसांवा न देतां, आपलीं सर्व कामें करून घेत आला आहे, व तूंहि तीं निमूटपणें करीत आला आहेस.

देहदेउळामधें बैसला । न भजतां मारितो देहाला ।

म्हणौनि त्याच्या भेणें तयाला । भजती लोक ॥ १७-१-६

जे वेळेसी भजन चुकलें । तें तें तेव्हां पळयाडिलें । ७

पांचा विषयांचा नैव्यद्य । जेव्हां पाहिजे तेव्हां सिद्ध । ९

जेणें काळें नैव्यद्य पावेना । तेणें काळें देव राहेना । १०

अरे, तूं समजतोस कीं, मी अमक्या तमक्या नामाचा असा कोणी जो आहे तो सर्व उपभोग घेतों; परंतु खरा प्रकार तसा नाही. तो मुख्य देवच

दृष्टीमधें पाहातो । श्रवणामध्यें ऐकतो ।

रसनेमध्यें स्वाद घेतो । प्रत्यक्ष आतां ॥ १३-१-५

घ्राणामधें वास घेतो । सर्वांगीं तो स्पर्शतो ।

वाचेमधें बोलवितो । जाणोनि शब्द ॥ ६

असा हा वेगवेगळ्या इंद्रियांकडून आपलीं कामें करवून घेतो. याचाच अर्थ, पांचां विषयांचा नैवेद्य तूं त्याला तो मागेल तेव्हां पोचवतोस; त्या देवाच्या हुकुमानें शरीरामार्फत कशीं कामें करून घेतलीं जातात पहा.—

तृषेनें शोकलें शरीर । आत्म्यास कळे हा विचार ।

मग उठवून शरीर । चालवी उदकाकडे ॥ १३-९-१४

क्षुधा लागते ऐसें जाणतो । मग देहाला उठवितो । १६

हाताकरवीं घ्रास उचलवी । मुखीं जाऊन मुख पसरवी ।

दांताकरवीं चाववी । नेटें नेटें ॥ १९

हा प्रकार कसा चालला आहे, हें थोडा वेळ एकान्तांत बसून विचार केलास तर तुला सहज समजेल.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

हें भगवंतांचें म्हणणें तुझ्या प्रत्ययाला येईल. बाहेर अनेक देवळांतून तूं ज्या देवाला धुंडीत होतास, तो तुझ्याच हृदयांत रात्रंदिवस वास करीत होता; परंतु

तो इतके दिवस तुझ्या जाड देहबुद्धीने चोरल्यासारखा होऊन तुला दिसत नव्हता. परंतु विवेकाने ही देहबुद्धि हळू हळू नष्ट होताच हे तुझे ठेवणे तुला आयतेंच सांपडलें आहे. आतां देवदर्शनाचें काम फार सोपें झालें आहे. आपली बैठक न सोडतां त्या अन्तरात्म्याची अखंड भेट घेण्याचा योगहि तुला लाभेल. तो अं रीं बसलेला जो देव आहे तो कोदण्डधारी प्रभु रामचंद्रच आहे, असें समजून मोठ्या प्रेमानें व श्रद्धेनें त्याचें स्वस्थ चित्तानें एकान्तांत, त्या मूर्तीचें ध्यान घरून बहु-विधा प्रकारानें त्याची भक्ति कर म्हणजे तुझी भावना शुद्ध होत जाऊन सर्व कर्ता तोच आहे असें तुला पटत जाईल व मी कर्ता असें म्हणणारा जो इतके दिवस व्यर्थ कष्ट भोगित होतास तो

राम कर्ता म्हणतां पावसी । येश कीर्ती प्रताप ॥

प्रीतिपूर्वक सतत युक्त अशा भक्तांना देव आपण होऊनच मग जवळ करूं लागतो. देवाची जवळीक होत चालली कीं, ऐहिक सुखांचा तिटकारा उत्पन्न होतो. देवाच्या सान्निध्यांतच राहून तेथें आनंद लुटावा असें वाटूं लागतें. कारण, तो अन्तर्यामी अखंडानंदरूप आहे. नारदांनीं भक्तीची व्याख्या

सा तु अस्मिन् परमप्रेमरूपा

अशी हृदयावर हात ठेवून, तेथें असलेल्या मुख्य देवाला उद्देशून, केली आहे. असो. अशा ह्या आनंदाचें व्यसनच भक्तांना जडलें म्हणजेच भागवतांत सांगितलेली अहैतुकी अव्यवहिता भक्ति घडते. मग येवढा तेवढा सुखाचा तुकडा मिळावा म्हणून जो भक्त कामनेच्या व्रताला झोंबून पडत होता तोच

भक्त तो घेइना कांहीं । देवें त्रीलोक्य दीधलें ।

सर्व ही सांडिलें दोर्घीं । येकमेकासी लाविती ॥ स्फु. प्र. ५-१५

अशी वेळ वेळ येऊन ठेपते.

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामान्छन्दतः प्रार्थयस्व ।

असें यम पाठीस लागून घे घे म्हणतो, तर नचिकेत 'तवैवास्तु तत्' असें म्हणत सुटला, तसा प्रकार होतो. अशा निःकाम, निःस्पृह, वैराग्यशाली भक्ताला जास्त खोल विचाराअंतीं प्रत्येकाचें शरीर हेहि एक देऊळ असून त्यांतहि मुख्य देव बसलाच आहे व त्या त्या शरीरामार्फत व्यवहार चालवीत आहे असें दिसूं लागतें.

तें मुंगी समान शरीरें । उदंड असती लाहानथोरें ।

समस्तांमध्ये जीवेश्वरं । वस्ति कीजे ॥ १५-८-५

किती धाकुटे थोरले देहधारी । परि अंतरात्मा चि नाना विकारी ॥

करुणाष्टक ८०-१

अर्थात्, आत्मौपम्यबुद्धि वाढत चालल्यामुळे हर्ष-शोक, निन्दा-स्तुति, शत्रु-मित्र हीं द्वंद्वे मावळायला लागतात. त्याला जिकडे तिकडे माझा राम वावरतो आहे, असे दिसू लागते व मग

विद्या विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनिचैव श्वपाके च
तो रामदर्शी होतो; व पुढे पुढे हेच विचार विस्तृत होत जाऊन

खं वायुमग्निं सलिलं महिं च । ज्योतिषि सत्त्वानि दिशोद्रुमादीन् ।

सरित्समुद्राश्च हरेः शरीरं । यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ भा. स्कं. ११

तो सर्वांनाच नमस्कार करीत सुटतो, व

नमः पुरस्तादय पृष्टतस्ते । नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अशा प्रकारची अर्जुनासारखी त्याची स्थिति होते.

आपल्या मागील आयुष्याकडे व हल्लींच्या स्थितीकडे पाहून तो म्हणतो
विसरलों मज मी ममतागुणें । बहुत काळवरी दुख भोगणें ।

अवचिता सुखसागर भेटला । भवजळें सरितापति आटला ॥ क. ९०-१

दशदिशा भरलें दुरिचा दुरी । दुरि म्हणों तरि तें मज अंतरीं । ३

सदा स्वरूपानुसंधानाकडे वळलेल्या त्या भक्ताला एका रामावांचून दुसरें जगांत
कांहीं दिसत नाही.

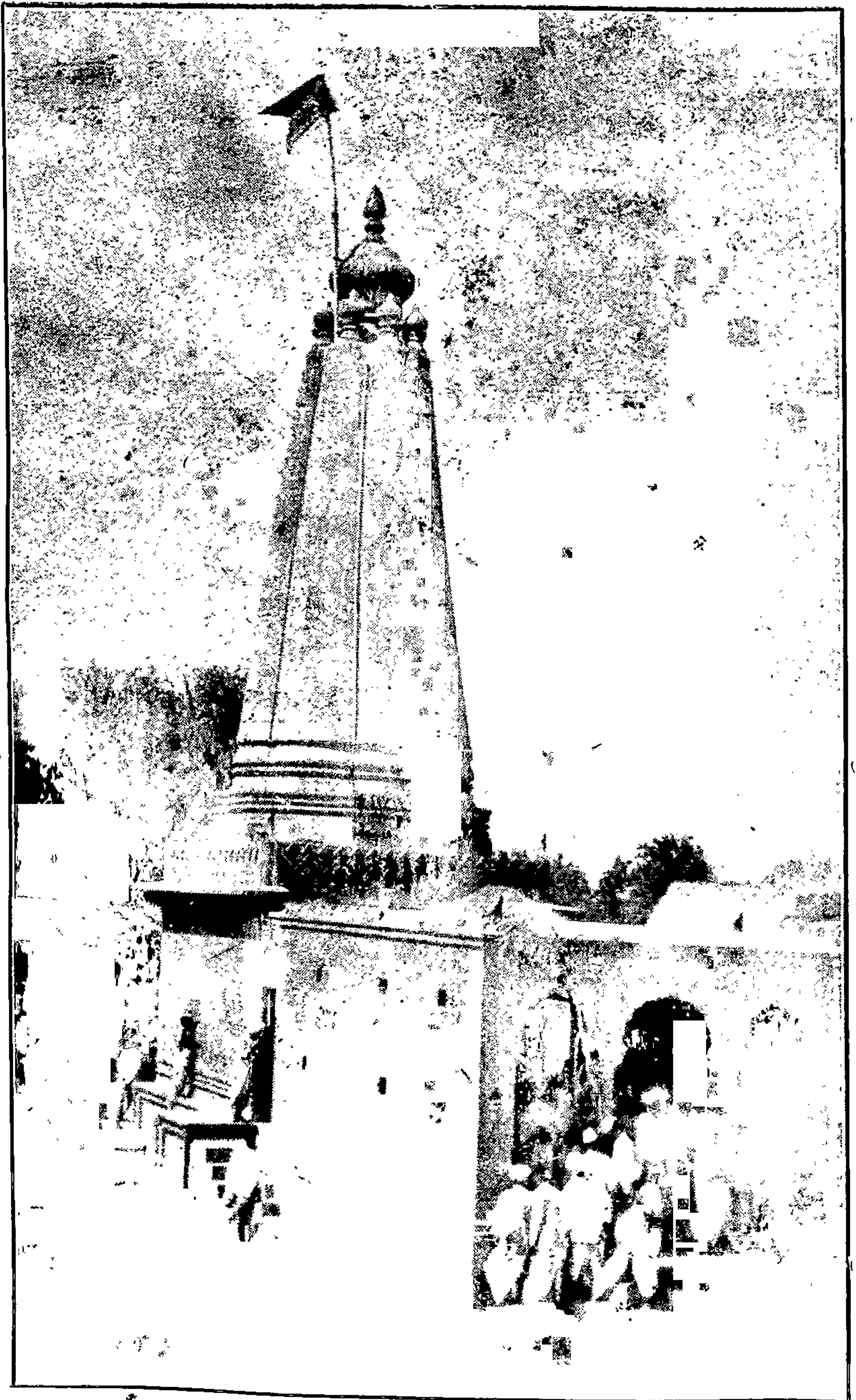
सगुण उपासनेच्या अंतिम सीमेच्या प्रांताला पोचलेल्या या भक्ताला
'वासुदेवः सर्व' असें जें वाटणें तें हेंच होय. येथून ब्राह्मी स्थितीचा टप्पा
लांब नाही. उपास्य व उपासक नाहीसा होऊनच तो टप्पा गांठला जावयाचा
असल्यामुळे भक्तिमार्ग तिकडे बोट दाखवून संपतो. उपासकाचा अहंकार नाहीसा
झालेला असल्यामुळे - म्हणजे मधला 'मी' चा चोर मारला गेल्यामुळे व भक्तानें
आपल्याच स्वतःचा नैवेद्य या ठिकाणीं मुख्य देवाला दाखविला असल्यामुळे - भक्त
व देव असें द्वैत दाखवावयाला तरी खालीं शिल्लक काय राहिले आहे ? 'भाचा'
असला, तरच 'मामा' या शब्दाला किंमत; पण भाचाच नाही, तर मामा तरी
शिल्लक कोठें रहाणार ? तसें देव व भक्त हे द्वंद्व मावळून जाते. ज्ञानेश्वरमहाराज
सांगतात त्याप्रमाणें 'देवचि झाला देऊळ' असें होऊन जाते. हेंच ब्रह्मात्मैक्य-

ज्ञान; व हें अशा भक्तिमार्गानें जाऊन देव व देवालय या शब्दांचें खरें ज्ञान प्राप्त झाल्यास सामान्य बुद्धीच्या माणसास होऊं शकतें, असें समर्थानां शिकविलें आहे.

ही शिकवण ध्यानीं धरून ज्या कोणालाहि देवदर्शन खरोखरच घेणें असेल त्यानें पूर्ण सत्याग्रह करून आपल्या देहदेवालयामध्ये घुसावें, पिङ्गलेनें आपल्या देहदेवाल्यांत बसलेल्या “ सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं ” ची भेट घेण्याचें ठरविलें तेव्हां ती उद्धरली. चोखोबांनीं ह्याच मुख्य देवाची देहदेवालयामध्ये गांठ घेतली, म्हणूनच ते सर्वांना बंध झाले. असो.

समर्थ आपल्या ओजस्वी वाणीनें ही शिकवण आपल्या शिष्यांना देऊन त्यांस स्थितप्रज्ञाच्या स्थितीला आणून सोडीत व अशांना मठपति करीत, व स्थितप्रज्ञांनीं या कोटीस पोचल्यावर लोकसंग्रहार्थ जगांत पुढें कसें वागावयाचें हें आपल्या प्रत्यक्ष उदाहरणावरूनच प्रत्ययाला आणून देत. विरक्तानें स्वतः उपाधीत न सांपडतां लोकसंग्रहार्थ उपाधि वाढविली पाहिजे, ह्या उपदेशांतलें मर्म हेंच आहे. समर्थसंप्रदायकार्याला कसलाहि — मग देवदेवतार्चनाचा कां असेना — घोळ घालून बसणारे लोक नको असत. ताडदिशीं उडी मारून कामाला धांवणारे, सुट-सुटीत, स्थितिस्थापकत्व अंगीं आणणारे, असे शिष्य हवे असत, व अशा निवडक शिष्यांस देहदेवाल्यांत परमेश्वरस्वरूपाचें प्रेमानें आकलन करून मन तदाकार करण्यास ते शिकवीत. समर्थ रोज स्वतः मानसपूजा करीत हें विदीतच आहे. असो. समर्थांची ही शिकवण लक्ष्यांत घेऊन ह्या देहमंदिरांतच, पूर्वी ज्यांनीं घेतली नसेल त्यांना, देवाची भेट घेण्याची सद्बुद्धि होवो, अशी परमेश्वराची प्रार्थना करतो.

श्रीसमर्थमंदिर — जांच

(१८)

श्रीसमर्थ

श्रीसमर्थसंप्रदायाचा अध्यात्म हा प्राण आहे.

(लेखक — श्री. अमृतराव ठोंबरे, जांब)

वैदिक धर्म आपण ज्याला म्हणतो तो या आपल्या भारताचा सर्वश्रेष्ठ असा प्राचीन धर्म आहे. म्हणून आपला हिंदुस्थान हा इतर राष्ट्रांना अध्यात्मिकतेचे बावर्तीत गुरुस्थानी आहे, व यामुळेच आर्यसभ्यतेचा शिक्षा देशी विदेशी जाती-वर आजसुद्धां कायम आहे, हें आपण जाणतच आहां. इतिहासाची साक्ष आहे की, ज्या ज्या वेळीं आशिया, युरोप या देशांतील सज्जन पुरुष अध्यात्मिकतेची तहान शमविण्यासाठीं आपल्या देशांत आले त्या त्या वेळीं त्यांना येथून निराश होऊन जाण्याचा मुळीं प्रसंगच आला नाही. ते येथून संतुष्टच होऊन गेले. म्हणून अध्यात्मिकतेचें जन्मस्थान अशा या भारताची या परस्थ सज्जनांनीं मुक्त-कंठानें स्तुति करून कृतज्ञताबुद्धिहि व्यक्त केली आहे. यावरून भारतवर्षाचा गौरव तेव्हां व आजसुद्धां जो आहे तो केवळ भारतांतील अध्यात्मिकतेकरितांच आहे, ही गोष्ट आपण लक्षांत घ्यावयास पाहिजे.

इतर राष्ट्रांना अध्यात्मिकतेचा गंध नाही असें विद्वान् लोक म्हणतात. आपला भारतवर्षच असा देश आहे की, ज्या देशांत वेळोवेळीं ऋषि, मुनि, साधुसंत, अवतारी महापुरुष अवतीर्ण झाले व त्यांनीं आस्तिकता त्याचप्रमाणें अध्यात्मिकता यांचें या भूमींत बीं पेरून मोठ मोठे धार्मिक संप्रदायाचे वृक्ष उभे केले, व याच वृक्षांच्या शीतल छायेच्या आश्रयानें भारतांतील जनता सुखासमाधानानें

नांदली, व आजहि आपण नांदत आहोंत; ज्या महोपकारी साधुसंतांनीं आम्हांला अद्यात्मिकतेचा प्रकाश देऊन, नास्तिकतेच्या पापापासून दूर ठेविलें; त्या साधुसंतांचा आम्हांला कधींच विसर पडणार नाही. जर आम्ही आमच्या महापुरुषांना कृतघ्नपणानें विसरलों तर या कृतघ्नतेच्या पापापासून आमची कधींच मुक्तता होणार नाही, हेहि तितकेंच खरें आहे.

आपल्या राष्ट्रस ज्या महान् साधुसंतांनीं अध्यात्माचे पाठ दिले, त्या महान् संतसाधूपैकीं श्रीसमर्थ रामदासस्वामीमहाराज हे एक होते. त्यांच्याच या श्रीवाग्देवतामंदिराच्या उद्घाटनसमारंभाला आपण सर्व सज्जन येथें जमलां आहांत. मला वाटतें, आपल्या आयुष्यांतील हा एक भाग्याचा सुप्रसंग, आपणां सर्वास लाभला आहे. कारण

जेथें श्रवणाचा उपाये । आणि परमार्थ समुदाये ।

तेथें जनासी तरणोपाये । सहज चि होय ॥

अशी समर्थांची उक्ति आहे व आपण सर्व सज्जन परमार्थाकरितांच या सभेला आलां असल्यामुळें आपल्या तरणोपायाचा मार्गहि याशिवाय दुसरा असूं शकत नाही, हें आपल्या सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

श्रीसमर्थोनीं भगवंतांजवळ

आध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावे ॥

अशीच प्रार्थना केली आहे. यावरून श्रीसमर्थांना अध्यात्मविद्येचें महत्त्व किती वाटत होतें, हें आपल्या लक्षांत येईल. बरोबर आहे, संतमहंतांना अशी विद्या नकोच आहे कीं, जी विद्या मनाला शांति देत नाही. म्हणून ते विद्येची व्याख्या करितांना म्हणतात कीं,

विद्या ऐशी यावी । शांतवी मनासी ।

आठवी भवासी स्वबळानें । विद्यातें परम ।

आत्मप्राप्तीकर । जाणता शंकर । महायोगी

म्हणून बाकीच्या विद्या अविद्या आहेत, अर्थात् संसाराकरितां उपयुक्त आहेत, असें संतांचें म्हणणें आहे.

अध्यात्माला जें हें महत्त्व प्राप्त झालें आहे, त्याचें कारण अध्यात्माशिवाय या संसारी जीवांना समाधान व खरी शांति मिळूं शकत नाही, हें होय. आमच्या मते या संसारी जीवांना खरी शांति देण्यासाठीं म्हणजे जीवन्मुक्त करण्यासाठीं, मुक्त

स्थितितून श्रीसमर्थासारखे महान् आत्मे देह धारण करून ईश्वरी संकेताप्रमाणे मुद्दाम या भूलोकावर येतात; येरवी त्यांचे येथे येण्याचे दुसरें प्रयोजनच नाही. श्रीसमर्थांना या महान् संतमहंतांविषयी किती आदर आहे, हे त्यांच्या ग्रंथांतून आपणांस ठिकठिकाणी वाचावयास सांपडेल. उदाहरणार्थ,

जे त्रैलोक्यीं नाहीं दान । ते करिती संतसज्जन ।

तयां संतांचे महिमान । काय म्हणौनि वर्णावे ॥ १-५-२४

अरे या संतांचा महिमा । बोलावया नाहीं सीमा ।

जयांचेनि जगदात्मा । अंतर चि होये ॥ ६-५-२६

जे वस्तु परमदुल्लभ । जयेचा अलभ्य लाभ ।

ते चि होये सुल्लभ । संतसंगें करूनी ॥ १-५-२

रायाचे सन्निध होतां । सहज चि लाभे श्रीमंतता ।

तैसा हा सत्संग धरितां । सद्वस्तु लाभे ॥ ६-९-२०

याप्रमाणे श्रीसमर्थांनीं आपल्या ग्रंथांत संतांचा योग्य परिचय आपणांस करून दिला आहे. तसेंच,

जयास नाहीं परमार्थ । तयास न कळे येथीचा अर्थ ।

नेत्रेविण निधान स्वार्थ । अंधास कळेना ॥

या वचनावरून श्रीसमर्थांचे म्हणणे असे दिसते कीं, ज्याला परमार्थ नाही म्हणजे विवेक नाही, म्हणजे ज्यांनीं कर्त्याला ओळखिले नाही- अर्थात् मायोद्भवांचे मूळ ज्यांनीं शोधिले नाही, त्यांना ग्रंथराजाचा अर्थ कळणार नाही. यावरून श्रीसमर्थांनीं ग्रंथराजांत अध्यात्मालाच प्राधान्य दिले आहे, हेहि उघड होते.

ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या जीवोब्रह्मैव नापरः ।

हा वैदिक धर्माचा त्रिकालाबाधित सत्य सिद्धांत आहे. याच सत्य सिद्धांताचा अनुभव आमच्या सर्व संतमहंतांनीं घेऊन, तोच अनुभव सर्व संसारी जीवांनीं घ्यावा व समाधान पावावे, असा त्यांचा आदेश आहे. परंतु तार्किक व अहंकारी जीव बुद्धीला प्राधान्य देऊन, अनुभव व निरीक्षणाचे बळावर स्वतःचे मनाला विचारीत सुटतात कीं, ब्रह्म खरे, जग खोटे व आपणच ब्रह्म हे कसे काय आहे ? व याचा उलगडा त्यांच्या मनाला झाला नाही, म्हणजे ते कष्टी होतात व मग संत हे परंपरेला धरून उगाच काहींतरी बोलून गेले असतील, अशी आपल्या मनाची ते समजूत करून घेतात, व वादाला प्रवृत्त होतात. श्रीसमर्थांनीं या बुद्धिवंतांकरितां

सरळ सांगितलें आहे कीं, बाबांनो, पंचशानेंद्रियांमार्फत जें तुम्हांला ज्ञान होतें तें सर्व सापेक्षिक ज्ञान आहे, म्हणून तुमचें समाधान होत नाहीं, वादच शिल्लक राहतो, करितां मायोद्भवाचें मूळ शोधा, अंतर्निष्ठ व्हा, म्हणजे

एकांती विवेक करावा । आत्माराम ओळखावा ।

येथून तेथवरी गोवा । कांहींच नाहीं ॥

इतकें सांगूनच ते थांबले नाहीत, तर ज्यांना समाधान व खरी शांति हवीच असेल त्यांनीं

ज्ञाता पाहावा । त्याचा अनुग्रह घ्यावा ।

सारासारविचारें जीवा । मोक्षप्राप्ति ॥

अशी सल्ला दिली आहे. हें कांहींच न करितां

जो दुःखें अंतरीं झिजे । आणि वैद्य पुसतां लाजे ।

तरी मग त्यासीच साजे । आत्महत्यारेपण ॥

असेंहि म्हटलें आहे. श्रीसमर्थानीं दासबोधांत वैदिक धर्माचा सत्य सिद्धांत जीवांना काय केलें असतांना कळतो, याचा सुंदर खुलासा केला आहे. ते म्हणतात—

सकळ मिथ्या होऊन जातें । हें रामभजनें कळो येतें ।

दृश्य ज्ञानियाचे मतें । स्वप्न जैसें ॥

म्हणजे संसाराचें भजन सोडून रामभजन केल्याशिवाय हा सत्य सिद्धांत जीवांना समजत नाहीं. म्हणून सत्य ज्ञान होण्यासाठीं सर्वांनीं रामभजन करावें, असा समर्थाचा या बाबतींत अभिप्राय आहे. आज आमच्या राष्ट्रांत अध्यात्माचा कमीपणा झाला असल्यामुळे आमचे कांहीं विद्वान् लोक अध्यात्माला आजीबाईचे विचार म्हणूं लागले आहेत व धर्माबद्दल त्यांचे मनांत घृणा उत्पन्न झाली आहे. परंतु यांत सर्वस्वी या लोकांचाच दोष आहे, असें आम्ही म्हणत नाहीं. कारण श्रीसमर्थासारख्या महापुरुषांच्या मार्गे लोक आपला खरा धर्म विसरले म्हणजे संतांनीं सांगितलेलें अध्यात्मसाधन, भजन, अभ्यास विसरले. त्यांत आणखी धर्माच्या नांवाखालीं ज्या अनंत प्रथा प्रचलित झाल्या व ज्या वेशधारी संतांनीं 'बाबावाक्यं प्रमाणं' म्हणून त्या चालविल्या, त्यांमुळे सामान्य लोकांना धर्माधर्माचें, सत्यासत्यतेचें अनुमान करितां आलें नाहीं; व धर्मांमुळेच अनेक भेद उत्पन्न होऊन आपण रसातळास जात आहों असें त्यांस वाटूं लागलें व धर्मालाच ते दोष देऊं लागले. आमच्या मतें या बाबतींत धर्म जबाबदार नाहीं, तर वरा-

वीण वरातीचे सोहळे चालविणारे हे पाखांडी लोकच जबाबदार व दोषी आहेत. जसे शस्त्र केव्हांहि दोषी ठरत नाही, तर त्याचा उपयोग करणाराच दोषी ठरतो, हे आपण लक्षांत घ्यावे म्हणून अध्यात्म (माया-ब्रह्म ओळखणे) थोतांड व दोषाई आहे, असे म्हणणाऱ्यांना कळावयास पाहिजे की, अहो, ज्या विद्येच्या योगाने तुम्हांला संसारांत सुखासमाधानाने रहातां येते, शिवाय

संसार कळतो तुम्हा । सत्यासत्यही तो कसा ।

पावता सच्चिदानंद । निजानंदांत रंगुनी ॥

आणि

सकळ विद्येमध्ये सार । अध्यात्मविद्येचा विचार ।

दशमोष्याई सारंगधर । भगवद्गीतेसि बोलिला ॥

अशी ही अध्यात्मविद्या आहे, ती थोतांड कशी असू शकेल ? ती तर सद्विद्या आहे. याकरितां तिच्या प्राप्तीसाठीं आपण मायोद्भवाचे मूळ शोधा म्हणजेच अध्यात्मसाधन करा. जसे आपण शरीरसामर्थ्य वाढविण्यासाठीं भिन्न भिन्न प्रकारचे व्यायाम घेतां, पौष्टिक अन्न खातां किंवा मानसिक शक्ति जागविण्यासाठीं अनेक पुस्तके वाचतां, २५-२५ वर्षे एकसारखा अभ्यास करितां, तेव्हांच आपली मानसिक शक्ति जागल्याचा आपणांस प्रत्यय येतो, म्हणजे आपण विद्वान् होतां; मग मायोद्भवाचे मूळ शोधण्यासाठीं म्हणजे आपण कोण आहों हे जाणण्यासाठीं, अर्थात् आत्म्याचे जागृतीसाठीं आपणांस कांहीं प्रयत्न करावयास नको काय ? नश्वर पदार्थांचे प्राप्तीसाठीं आपण जीवापाड मेहनत घेतां, मग माया-ब्रह्म ओळखण्यासाठीं म्हणजे आत्मज्ञानासाठीं आपण कांहींच साधन न करितां ते कळत नाही या सबबीवर ते थोतांड आहे असे म्हणतां, याला काय म्हणावे ? तेव्हां असे न करितां श्रीसमर्थांचे उपदेशाप्रमाणे माया-ब्रह्माचे विवरण करून व संतांला शरण जाऊन त्यांनीं सांगितलेले साधन, भजन करावे व मोक्षप्राप्ति करून घ्यावी, हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. इतकेच नाही तर हाच आपला स्वधर्म आहे. उगाच माया-ब्रह्म थोतांड आहे, किंवा ते आपणांस अप्राप्य आहे, अशी समजूत करून घेणे बरे नाही.

या संसारांत आपणांला असा नेहमींचा अनुभव आहे कीं, आपल्या मनासारखे येथे घडून न आल्यामुळे आपणांस दुःख होते, किंवा ज्या कांहीं वेटाच्या भूकंपासारख्या आकस्मिक घटना येथे घडून येतात, त्यांचा आपल्या मनाला

अंदाज करितां येत नाही, त्यामुळे आपण हिरमुसले होतां. या कष्टमय स्थितीतून सुटण्याची ज्या कोणास इच्छा असेल, त्याच्याकरितां सत्पुरुषांनीं कृपाळु होऊन उपाय सुचविला आहे. परंतु जो कोणी हा उपाय आचरणांत आणील, तोच दुःखनिवृत्त होईल, हें सांगावयास नको. या बाबतींत श्रीसमर्थांचें असें म्हणणें आहे कीं, तुम्हांला जोंपर्यंत तुमची अंतरांतील प्रज्ञा व बाहेरची प्रज्ञा ह्या दोन्ही एकच आहेत असा अंतरांत अनुभव येणार नाही, तोंपर्यंत तुम्हांला शांति मिळणार नाही; यासाठीं पिंडीं तेंच ब्रह्मांडीं याचा तुम्हीं स्वप्रत्ययानें अनुभव घ्या, याच प्रत्ययानें तुम्हांला आपण कोण आहों याचाही अंतरांत शोध लागेल; असें झालें म्हणजे या संसाराच्या घटनेतील सुखदुःखांचे परिणाम तुमच्यावर सहसा होणार नाहीत, व आमचें साधूसंतांचें म्हणणें काय आहे, आत्मा काय आहे, परमात्मा काय आहे, याचाहि तुम्हांला अंतरांत बोध होईल. अशा प्रकारचा बोध होणें यालाच 'विवेक पाहाणें' असें म्हणतात. हा विवेक पाहिल्यावांचून जो जो उपाय दुःखनिवृत्त होण्यासाठीं तुम्ही कराल, तो सर्व शीण आहे; पहा —

विवेक पाहिल्यावीण । जो जो उपाय तो तो शीण ।

विवेक पाहता आपण । आत्माच आहो ॥

आत्मयाच्या ठायी कांदीं । बद्ध मोक्ष दोनी नाही ।

जन्म मृत्यू हे सर्व ही । आत्मत्वी न घडे ॥

अशी वस्तुस्थिति आहे, व म्हणून तुम्हांला 'आम्ही 'परमात्मा तो तूं चि जाण' असें निरूपण केलें, म्हणजे

जीवो ब्रह्मैवनापरः

हा वैदिक सिद्धांत प्रतिपादन केला. आम्हीं इतकें सांगितल्यावरहि जर तुम्हांला शंका राहिल तर

गुरुमुखें हा विचार । उमजो लागे ॥

आपण श्रीसमर्थांचें वरील म्हणणें लक्षांत घेऊन अध्यात्मविद्येची प्राप्ति, प्रपंच-परमार्थांत किती आवश्यक आहे याचा विचार करावा.

साधु म्हटला म्हणजे त्याला ब्रह्म-मायेशिवाय दुसरी उठाठेव नाही, या संतांना संसार साधला नाही म्हणून ते या उठाठेवीत पडले, असले आक्षेप पुष्कळ लोक संतांवर घेतात; परंतु हे आक्षेप निरर्थक आहेत. कारण, संतांना मुळांतच संसार साधावयाचा नव्हता. ते तर राजाधिराज होते. संसारांत कोठेंहि

त्यांचा लोभ गुंतलेला नव्हता, म्हणूनच ते सदासर्वदा संतुष्ट असत. त्यांना कशाचीहि जरूरी नव्हती; मग त्यांना संसार साधला नाही, हें म्हणणें सयुक्तिक कसें ठरेल ? दुसरें आक्षेपकांना हेंहि कळावयास पाहिजे कीं, जर संत अध्यात्माचे उठाठेवींत पडले नसते, तर आपणांला समाधानासारखी अमोल वस्तु कशी मिळाली असती ? पुन्हा संसारी पदार्थांत सुख नाही, सुख तर आमच्यांतच आहे, आमचा आत्माच सर्व सुखांचें भांडार आहे, या सत्य गोष्टींचें ज्ञान आपणांला कसें झालें असतें ? म्हणून कोणीहि असले आक्षेप आपले साधुसंतांवर कधींच घेऊं नयेत.

श्रीसमर्थानीं सुद्धां बहिर्मुख जनतेला अंतर्मुख होण्याचा उपदेश केला म्हणूनच त्या वेळीं महाराष्ट्राला प्रपंचपरमार्थ साधला; एरवीं साधला नसता.

संसारी असावे उदास । विवेक पाहावा सावकाश ।

येणेकरिता जगदीश । अलभ्य लाभे ॥

जगदीशापरता लाभ नाही । कार्याकारण सर्व काही ।

संसार करित असता ही । समाधान ॥

ही श्रीसमर्थींची वरील शिकवण प्रपंचपरमार्थ कसा साधावा हेंच शिकविते. श्रीसमर्थ सर्वज्ञ असल्यामुळें ते जाणून होते कीं, जर जीव फक्त गृहस्थावस्थेंतच राहून आपलें जीवन व्यतीत करील, तर तो क्रमशः अधोगतीस जाईल; किंवा फक्त विरक्तावस्थेंत यावज्जीवन अहर्निशीं रहाण्याचा अट्टाहास धरील तर ही गोष्ट त्याला साधणार नाही. कारण अनेक जन्मांपासून जीवाचा कल संसाराकडेच झुकलेला आहे; म्हणून एकदम विषयापासून निवृत्त होणेंहि त्याला साधणार नाही; जर कोणी हटयोगाचा आश्रय करून विषयनिवृत्त होण्याचा यत्न करील तर शृंगी, पराशर, विश्वाभिन्न वगैरे ऋषींप्रमाणें त्याचें मन पाशविक भावांत वाहून जाण्याचा संभव आहे व गीतेंतहि

स्वभाववश ही भूते बलात्कार निरर्थक ।

असें वचन आहे. ज्ञानी माणसाची ही अवस्था होते, तर दुर्बल हृदयजीवाची काय गति होईल, असें जाणून श्रीसमर्थानीं साधकाला अध्यात्मविद्येचा परमार्थ दिला व कायमचें विषयनिवृत्त केलें; कारण त्यांना माहित होतें कीं,

निराहार बळें बाह्य । सोडी विषय साधक ।

आंतील न सुटे गोडी । ती जळे आत्मदर्शनें ॥

म्हणून सर्व जीवांना त्यांनी आत्मज्ञानाचाच उपदेश केला व जीवन्मुक्त केले.
श्रीसमर्थानीं ज्ञानाची व्याख्या

पहावें आपणासी आपण । या नांव ज्ञान ॥

अशी केली आहे. त्यांनी शरण आलेल्या मुमुक्षु जीवांना साधन-भजन सांगितले. ज्या ज्या त्यांच्या भक्तांनी अध्यात्मसाधन करून पिंडीं तेंच ब्रह्मांडीं याचा अंतरांत प्रत्यय घेतला, त्यांना त्यांना श्रीसद्गुरु समर्थ व सर्वात्मा श्रीराम हे एकच आहेत, असा अंतरींच अनुभव आला, व त्यामुळे त्यांना समाधान प्राप्त झाले. अशा रीतीने त्या वेळीं अनेक संस्कारी जीव श्रीसमर्थांचे भक्त बनले; इतकेच नाही तर सगळ्या महाराष्ट्रांने, किंबहुना सर्व भारतानें, त्यांची पूजा व आराधना केली, हें आपणांस माहीत आहे. बरोबरच आहे की, जर भगवंत मानवदेहांत आलेच होते, तर संस्कारी जीवभक्तीची ही अमूल्य संधि कशी वायां घालवितील ?

भगवंत मानवदेहांत आल्याशिवाय भगवंतांची भक्ति होऊं शकत नाही.
कारण,

देहावेगळी भक्ती फावेना । देहावेगळा देव पावेना ।

याकारणें मूळ भजना । देह चि आहे ॥

असें समर्थ म्हणतात. यावरून भक्ति सगुणाची (साकाराची) संभवते.

अव्यक्ती गोविती चित्त । कुेश त्यास विशेष ची ।

देहवंतास अव्यक्ती । सुखें बोध वडे चि ना ॥

असें असल्यामुळे अव्यक्तापेक्षां एखाद्या हयात असलेल्या संतांची घातु-पाषाण-मयी मूर्तीत भावना ठेवणें कांहीं गैर नाही. कारण, निराकाराचें ध्यान व भक्ति संभवत नाही. असो. कांहीं का असेना, त्या वेळीं मात्र सगुणब्रह्म श्रीसमर्थ यांचे आधारे श्रीसमर्थभक्तांनीं निर्गुणपदाची प्राप्ति करून घेतली, यांत कांहीं संशय नाही.

एकंदरीत श्रीसमर्थानीं त्या वेळीं महाराष्ट्राच्या उद्धाराची ईश्वरी संकेता-प्रमाणें जबाबदारी शिरावर घेऊन, महाराष्ट्राचा उद्धार केला व खऱ्या भक्ति-मार्गाचा जनतेत प्रसार करून, अनेक मुमुक्षु जीवांना आपल्या सान्निध्याचा लाभ दिला, व अशा रीतीने आपल्या यशकीर्तिप्रतापानें भारताला उज्ज्वल करून ते निजघामास गेले.

श्रीसमर्थांची मंगलमूर्ति या संसारांत हयात असतांना जो जनतेला लाभ

झाला व होऊं शकला, तो आतां स्वप्नांतसुद्धां दुर्लभ आहे, हे सांगावयास नकोच. परंतु आम्हां महाराष्ट्रीयांचे भाग्याने ज्या कांहीं श्रीसमर्थचरणांच्या खुणा आज शिल्लक राहिल्या आहेत, त्या पवित्र स्मरणीय वस्तूंचे बाबतीत आपण सर्वोर्नी कृतज्ञताबुद्धि ठेवणे, हे आपले आद्य कर्तव्य आहे, हे कोणासहि कष्ट करारें लागेल. आज आपल्या देशांत आपल्या दुर्दैवाने नवीन शिक्षणपद्धतीचा परिणाम नास्तिकतेत झाला असल्यामुळे आत्मा, परमात्मा, परलोक, सत्कर्म आणि अध्यात्मसाधन या गोष्टींकडे बहुतेकांचे दुर्लक्ष होत चालले आहे. भौतिकशास्त्राचे वातावरणांत आज अनेक व्यक्ति परमेश्वराचे अस्तित्वच मानावयास तयार नाहीत. परंतु आम्ही या नास्तिक लोकांना असे विचारतो की, आपले या संसारांत येणे व जाणे या गोष्टी आपल्या स्वाधीनच्या आहेत काय ? जर ह्या स्वाधीनच्या असल्या तर भंग्याच्या घरी जन्म घेणे कोण पसंत करील ? कोणीहि नाही. तसेच या संसारांत येण्यासाठी कधी कोणी प्रयत्न केला होता काय ? आमच्या मते जर एखादा बुद्धिवान् मनुष्य या बाबतीत सूक्ष्म दृष्टीने विचार करील, तर त्याला समजून येईल की, कोणती तरी अंतरिक्षशक्ति अवश्य जीवाच्या जन्ममरणाची व्यवस्था करित असली पाहिजे: म्हणूनच आपल्या जन्माबरोबर आपल्या स्वागतासाठी आई, बाप वगैरे आत्ममंडळी मोठ्या आनंदाने उत्सुक झालेली दिसतात व सर्व प्रकारे आपणांस सुख पोहचविण्यासाठी तत्पर असतात. इतकेच नाही तर आपल्यासंबंधी त्यांना अनन्य प्रेम उत्पन्न होऊन आपल्या आईच्या रक्ताचे तर दुधांत परिवर्तन होते. या सर्व गोष्टी आकस्मिक रीतीने घडून येतात काय ? कधीच नाही. आपले संसारांत जन्म घेणे व आपले पालनपोषण योग्य प्रकाराने होणे, हे जर कोणत्या तरी तिरोहित शक्तिद्वारा अवश्य होत आहे असे विचारांतो ठरते, तर मग आपल्या जन्मांतराकरितां सुद्धां या तिरोहित शक्तीने कांहीं प्रबंध केला नसेल काय ? अवश्य केला असला पाहिजे. विश्वांतील चंद्र, सूर्य, पृथ्वी आपापलीं कामे नियमितपणाने करित असतांना आपणांस दिसतात, तसेच संसारांतील सगळीं कामे नियमित रीतीने अखंड चालू आहेत हेहि आपण पहातो. जर ही नियमबद्धता नसती, तर या गोष्टी अशक्य होत्या. म्हणूनच पेरूला आंबे लागत नाहीत, पेरूच लागतात. यावरून कोणती तरी तिरोहित शक्ति, नियामक शक्ति, विश्वाच्या मुळाशी आहे हे आपणांस मानणे ओघानेच येते.

ज्या ज्या वेळीं नास्तिकतेचें वारें भारतांत सुटलें त्या त्या वेळीं याच परमशक्तीनें नास्तिकतेचा नाश करण्यासाठीं व जनतेला अध्यात्मप्रकाश देण्यासाठीं भारतांत अनेक साधुसंत, ऋषिमुनि पाठविले व त्यांच्याकडून आध्यात्मिक मार्गाचें प्रदर्शन करवून जीवांना अध्यात्मशक्तीचा साक्षात्कार करविला; व त्यामुळें भारतीयांच्या हृदयांतून नास्तिकता नार्हीशी झाली. आपले श्रीसमर्थ हे सुद्धां याच परमशक्तीनें महाराष्ट्राचे उद्धाराकरितां पाठविलेले महान् पथदर्शक होते. त्यांनीं महाराष्ट्राला अध्यात्माचे पाठ दिले, महाराष्ट्रीयांत नवी प्रज्ञा जागविली व त्यांना स्वतंत्र केले.

श्रीसमर्थांच्या अध्यात्मावर अनेक कविता प्रसिद्ध आहेत. श्रीमत् दासबोध हा भक्तिमार्गाचा निदानग्रंथ त्यांनीं लिहिला आहे. आम्हांला वाटतें, हा ग्रंथ इतका लोकप्रिय व्हावा कीं, महाराष्ट्रांत एकहि घर असें असूं नये कीं, ज्या घरांत हा ग्रंथ नार्हीं.

श्रीसमर्थांचे संप्रदायाला स्वरूपसंप्रदाय हें नांव आहे. हल्लीं हा संप्रदाय रामदासी संप्रदाय या नांवानें प्रसिद्ध आहे. श्रीसमर्थांचे उपदेशाप्रमाणें अध्यात्मसाधनाची अभिरुचि जर या संप्रदायाला लागेल तर आजहि या संप्रदायाचा जीर्णोद्धार होईल; कारण अध्यात्म हाच तर संप्रदायाचा प्राण आहे. परंतु असें होण्याला या संप्रदायाला एक सूक्ष्म अडचण अशी आहे कीं, अध्यात्माचें ज्ञान गुरुकृपेशिवाय होऊं शकत नार्हीं, व पुस्तकी ज्ञानानें हा कार्यभाग होण्यासारखा नसतो; व हीच ती सूक्ष्म अडचण होय. हें आम्हीच म्हणतो असें नार्हीं; तर श्रीसमर्थ, उपनिषदे, गीता आपल्याला या बाबतींत हेंच सांगतात कीं,

प्रभूच्याच प्रसादानें ज्ञान हें साध्य होतसे ।
 न विद्येनें न वेदानें दानानें न तपोवळें ॥
 आत्मज्ञान नऱ्हे साध्य सत्संगाविण तें कधीं ।
 म्हणूनि सद्गुरू जोडा नसे अन्यत्र साधन ॥
 जयास पाहणें आहे प्रत्ययें देव कोण तो ।
 सत्संग धरावा त्यानें सोडुनी देहबुद्धीला ॥
 सत्संगेविण जोडेल रान तो अघटीत हे ।
 अभिप्राय समर्थांचा दासबोधांत प्रांजळ ॥

असें असल्यामुळे महाराष्ट्रानें एखाद्या प्रातः पुरुषाची कांस धरून श्रीसमर्थांचे उप-
देशाप्रमाणें अध्यात्मसाधन करावें, व इहपरलोकीं सुखी व्हावें.

श्रीसमर्थांचे उपदेशाप्रमाणें वागण्याची सर्वांना प्रभु सद्बुद्धि देवो, अशी
प्रभूच्या चरणीं प्रार्थना करून हा लेख संपवितों.

(१९)

श्री रघुवीर समर्थ

श्रीसमर्थाचा आत्माराम ग्रंथ

(लेखक — श्री. सदाशिव नारायण करंदीकर, वकील, चाळीसगांव)

ऐसा सर्वात्मा श्रीराम । सगुण निर्गुण पूर्णकाम ।

उपमा चि नाहीं निरुपम । रूप जयाचें ॥ आत्माराम १-१५

उपन्यास

श्रीरामदासस्वामींचा “आत्माराम” नांवाचा एक अनुपम ग्रंथ आहे; सदरहू ग्रंथ केवळ सूत्ररूप आहे. त्यांतील विषय वेदांताचा आहे. त्यावर जितकें लिहावें तितकें थोडेंच आहे. वेदांतामध्ये सृष्टीचे पूर्वी काय होतें, इल्लीं दृग्गोचर होणारी सृष्टि काय स्वरूपाची आहे, दोहोंचा काय संबंध आहे, या दोहोंपैकी सत्य काय आहे, इत्यादि विषयांचा सांगोपांग विचार केलेला असतो. हे विषय “आत्मारामा”मध्ये अत्यंत तात्पर्यरूपानें आलेले आहेत. त्यांसंबंधानें मी लिहावें असा माझा वास्तविक अधिकार नाही; परंतु “दासां”वर असलेलें प्रेम मजला हें काम करण्यास लावीत आहे. “दासां”ची ही केवळ वेडी वांकडी सेवा म्हणून मी या कठीण मार्गास लागलों आहे.

बहिरंग

श्री “दासां”चे कवितासमुद्रामध्ये कांहीं लघुवेदांतप्रकरणे आहेत, त्यांत “आत्माराम” हें एक अत्यंत महत्त्वाचें प्रकरण आहे. त्याचे पांच समास आहेत, व ओव्या १८३ आहेत. श्री “दासां”चा जो ग्रंथराज “दासबोध” ग्रंथ आहे,

त्यांतील वेदांतभाग “ आत्मारामा ”मध्ये एके ठिकाणी संक्षेपरूपाने ~~मार्ग~~ ~~सुंदर~~ रीतीने वर्णिला आहे; व अधिकारी शिष्यास जीवन्मुक्तिदशेस पोहोचविणारा मार्ग दाखविला आहे.

“ दासबोध ” हा “ दासां ”नी शके १५६६ चे सुमारापासून शके १५८१ पर्यंत लिहिला; त्यानंतर “ आत्माराम ” ग्रंथ लिहिला. नक्की कोणत्या शकांत व कोणते प्रसंगी तो लिहिला हे मला सांगतां येत नाही; परंतु दासबोधानंतर हा लिहिला गेला, ही गोष्ट खालील ओव्यांवरून सिद्ध होत आहे.

तू आशंका नाही घेतली । परि चिंता मज लागली ।

जे तुझी भ्रांति फिटली । नाही अद्यापि ॥ आत्माराम १-१९

दासबोधींचे समासीं । निर्मूळ केले मीपणासी ।

त्या निरूपणीं वृत्तीसी । पालट दिसेना ॥ २०

म्हणोनि न पुसतां सांगणें । घडले शिष्या तुजकारणें ।

आतां तरी सोय धरणें । श्रवण मननीं ॥ २१

“ आत्माराम ” हा ग्रंथ परम दयाळु दासांनी अधिकारी शिष्याचें पूर्ण कल्याण करण्याकरितां लिहिला, व त्यांतील उपदेशाचा तात्पर्यार्थ ग्रहणपूर्वक श्रवण करणेबद्दल व श्रवण केलेले उपदेशाचें मनन करणेबद्दल आग्रहपूर्वक सांगितले आहे.

“ आत्माराम ” ग्रंथ अनुबंधचतुष्टययुक्त आहे. त्याचा अर्थ योग्य रीतीने कळला असतां, श्रेष्ठ पुरुषार्थसिद्धि होण्यासारखी आहे. म्हणून त्याचें श्रवण, मनन व निदिध्यासन करणें मुमुक्षूस अवश्य आहे. “ आत्माराम ” हा ग्रंथ विशिष्ट फल, विषय, संबंध व अधिकारी यांनी युक्त आहे. याचें मोक्ष हे विशिष्ट फल आहे. परमार्थतत्त्व हा विशिष्ट विषय आहे. या ग्रंथाचा तपाचे द्वारे मोक्षफलार्थी साधन-साध्यभाव हा विशिष्ट संबंध आहे. तीव्र वैराग्यशाली मुमुक्षु हा विशिष्ट अधिकारी आहे. असा हा “ आत्माराम ” ग्रंथ वेदांतशास्त्रावरील अत्यंत श्रेष्ठ असा प्रबंध आहे.

या ग्रंथाची मराठी भाषा अत्यंत शुद्ध, हृदयस्पर्शी व परिणामकारक आहे. सोळाव्या शतकांत गद्य लिहिण्याची फार चाल नव्हती. धार्मिक ग्रंथ बहुधा पद्यांत लिहिलेले आहेत. त्यांचा छंद विशेषतः ओवी किंवा अभंग किंवा अनुष्टुप् हा असे.

हे छंद जरी पद्यापैकी आहेत तरी ते गद्याचे जवळ आहेत. गद्यांत विचार प्रकट करण्यास पुष्कळ मोकळेपणा असतो. तसा या तिन्ही छंदांत सुद्धां नसतो. हल्लीं गद्यांत मोठमोठीं मिश्र वाक्ये असतात. ओवीमध्ये चार पाद असतात. पहिले तीन पादांस प्रास असतो. त्यामुळे वाक्यरचना सरळ नसते. एका ओवीत अगदीं लहान लहान दोन दोन, तीन तीन वाक्ये असतात. कधीं कधीं निरुपायाने दोन तीन ओव्यांमध्ये अन्वय असतो. त्या वेळीं बरीच दुर्बोधता येते. “आत्माराम” ग्रंथ हा ओवीबद्ध आहे. कांहीं ठिकाणें सोडल्यास समजण्यास फार चांगला आहे. हल्लींहुन त्या वेळेस शब्दांचीं कांहीं रूपे वेगळीं असत. परंतु तीं समजण्यास जड जात नाहींत. “ज्यास” बदल “जयासि”, “तशास” बदल “तैशीयास”, “भावाने” बदल “भावबळे” अशीं रूपे येतात. वाक्यांत “कीं” बदल “जे” येते. जसे :

तूं आशंका नाहीं घेतली । परि चिंता मज लागली ।

जे तुझी भ्रांती फिटली । नाहीं अद्यापि ॥ १९

या ओवीत “जे” हा शब्द “कीं” बदल आहे. “जे” हा शब्द संस्कृत “यत्” बदल आलेला आहे. “यत्” चे “जत्” व “जत्”चे “जे” झाले आहे. असा “यत्”चा उपयोग पंचतंत्रांत केलेला आढळतो. याप्रमाणें या ग्रंथाचे भाषेत शब्द व प्रयोग यांत आणाखीहि फरक दाखवितां येतील. परंतु एकंदरीनें भाषा जोरदार, कळकळीची व व्यवस्थित आहे, आणि विषयप्रतिपादन सरळ व सोप्या रीतीनें केले आहे.

अंतरंग

विचारी माणसाचे मनांत कधीं कधीं गहन विचार येत असतात. प्रत्येक मनुष्य आपले स्वतःस सृष्टीचे केंद्र समजून विचार करीत असतो. मी व हे सर्व दृश्य, असे दोन भाग त्याचे अन्तश्चक्षूसमोर येतात. मी भोक्ता व सर्व दृश्य सृष्टि ही माझी भोग्य आहे असे तो समजतो. अत्यन्त दुबळा जरी असला तरी त्याचे विचाराचें वळण असेंच असते. तोच मनुष्य जास्त विचारी असल्यास त्याचे मनांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें किंवा तत्सदृश विचार येतात : मी कोण आहे, म्हणजे माझे स्वरूप काय आहे, देहच मी आहे किंवा या देहाचा चालक आहे, मी व हे सर्व दृश्य कसे उत्पन्न झाले, त्याचा कर्ता कोण आहे, आणि त्या कर्त्यानें हे सर्व कोणत्या पदार्थाचें व कां बनविलें आहे, या जगास व मजला प्रारंभ कधीं

झाला, जगत् व मी नेहमीं टिकणारीं आहों किंवा त्यांचा पूर्ण नाश होणार आहे, पूर्ण नाश होणार असल्यास कधी व कसा, इत्यादि विचार उत्पन्न होतात. असे विचार कित्येकांचे मनांत येतात व जातात. परंतु कांहीं थोडे महात्मे या विचारांची तड लावण्याचा प्रयत्न करतात. मनुष्य केवढाहि बुद्धिवान् असला व त्याला दीर्घायुष्य जरी लाभलें, तरी प्रत्यक्ष प्रमाणांनीं असे प्रश्न सुटणें शक्य नाहीं. त्याला इतर प्रमाणें साहाय्यास घेणें जरूर आहे. अनुमान व आत्मवाक्य हीं अशा विचारांस घेणें फार अवश्य आहे. या प्रश्नांचा विचार व त्यांचा निर्णय करणासागर ईश्वरानें आपलीं जीं उच्छ्वसितें म्हणजे वेद त्यांचे मुखानें केला आहे. तसा निर्णय दुसरे कोठेंहि सांपडणार नाहीं.

वेदांचे कर्मकांड, उपासनाकांड व ज्ञानकांड असे जरी भेद असले तरी त्या त्रिकांडात्मक वेदांचें ब्रह्मस्वरूप विशद करण्यांत व मुक्तींत तात्पर्य आहे. वेदांमध्ये मंत्र, ब्राह्मण व आरण्यक असे तीन भाग आहेत. त्यांत उपनिषदांमध्ये चरील प्रश्नांचा म्हणजे अर्थात् ब्रह्मासंबंधीं ज्ञानाचा ऊहापोह करून ब्रह्मसिद्धांत काढला आहे. उपनिषदें बहुतकरून आरण्यकांत आहेत, परंतु कांहीं मंत्र व ब्राह्मण या भागांत आहेत. उपनिषद् हें नांव जरी ग्रंथास लावतात, तरी त्या शब्दाचा अर्थ ब्रह्मविद्या असा आहे. सर्व अडथळ्यांचें शैथिल्य किंवा नाश करून ती विद्या ब्रह्माजवळ मुमुक्षूस पोचविते व त्याला ब्रह्मरूप करते, असा त्या शब्दाचा अर्थ आहे.

उपनिषदांमध्ये जो वेदांतसिद्धांत प्रतिपादिल्ल आहे, त्याचे चार पंथ झाले आहेत. अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत व शुद्ध द्वैत असे ते पंथ आहेत. यांपैकीं अद्वैतसिद्धांतानुयायी फार आहेत. श्रीमदाद्य शंकराचार्य हे अद्वैतमतानुयायी होते, हें सर्वविश्रुत आहे. त्यावरील त्यांची ग्रंथसंपत्तिहि अद्वितीय व विशाल आहे. उपनिषदें संस्कृत भाषेंत असल्यामुळें, कालांतरानें बरेच लोकांस दुर्बोध झालीं. पुढें त्यांवर टीका व भाष्ये झालीं, तींहि संस्कृतामध्ये; तींहि कालांतरानें सर्वसाधारण जनतेच्या आटोक्याबाहेर गेलीं. तेव्हां, परमकारुणिक अशा साधुजनांनीं लोककल्याणाकरितां त्यांतील तत्त्वे लोकांचे रोजचे भाषांत विशद केलीं. आपल्या मराठी भाषेंत असे ग्रंथ मुकुंदरायांपासून आढळतात. त्यांचेनंतर ज्ञानराज, एकनाथ, तुकाराम, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी इत्यादि संतमहंतांनीं मराठी भाषेंत वेदांतावर केवळ ग्रंथभांडार लिहून तें लुटण्यास सर्वांना सुभा ठेविली

आहे. दासांनी नुसत्या मुमुक्षुजनांकरितां ग्रंथ लिहिले नाहींत, तर त्यांनी विश्वाची चिंता केली. त्यांचा अवतार त्याकरितांच होता. आपल्या मातोश्रींसहि त्यांनी तेंच सांगितलें. “ चिंता करितों विश्वाची ” हे त्यांचे शब्द आहेत. दासांनी आपलें आयुष्य हिंदु जनता — जी दुःखसागरांत निमग्न झाली होती तिला — तारण्याकरितां कष्टांत घालविलें. दासांचे आयुष्याचें रहस्य म्हणजे कष्ट, सावधानता व प्रयत्न यांत आहे. लग्नप्रसंगी सावध होऊन बारा वर्षे गायत्रीपुरश्चरण व रामनामाचा जप, नंतर बारा वर्षे तीर्थयात्रा, याप्रमाणें वयार्ची छत्तीस वर्षे कष्ट करून ईश्वरी अधिष्ठान प्राप्त करून घेऊन, बाकीचा राहिलेला आयुष्याचा काळ ज्या महात्म्यानें रंजल्या गांजलेल्या हिंदु जनतेच्या उद्धारार्थ खर्च केला, त्या दासांचें वर्णन मीं पामरानें काय करावें ? त्यांचे चरणांस शतशः प्रणाम असोत !

महाराष्ट्रामध्ये अद्वैतसिद्धांत प्रामुख्येकरून प्रचलित आहे. ज्ञानराजादि साधुवर्य अद्वैतमतानुयायी आहेत, त्यांचपैकी दास हे आहेत. दासांचा श्रेष्ठ ग्रंथ म्हणजे “ दासबोध ”. त्यामध्ये सर्व प्रकारचे लोकांस मार्ग दाखविला आहे. गरीब - श्रीमंत, लहान - थोर, बद्ध - मुमुक्षु, साधक - सिद्ध वगैरे सर्वांचे मार्गांचा विचार करून त्या त्या लोकांना त्यांचे त्यांचे अधिकारपरत्वे उपदेश केला आहे. असा सर्वांसुंदर ग्रंथ त्याच्यासारखा तोच आहे. त्याला वेदमाऊलीवांचून दुसरी उपमा शोभत नाहीं. इतर विषयांप्रमाणें वेदांताचीहि दासबोधांत मीमांसा केलेली आहे. तीच मीमांसा वर सांगितलेप्रमाणें संकलित रूपानें “ आत्माराम ” ग्रंथांत आली आहे. “ आत्माराम ” ग्रंथांत अद्वैतसिद्धांत प्रतिपादिला आहे.

अद्वैतसिद्धांताचें स्वरूप थोडक्यांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे : या जगांत अणूप्रमाणें अत्यन्त सूक्ष्म व सूर्यमालिकेप्रमाणें अत्यन्त प्रचंड असे पदार्थ दिसतात. तशींच कांहीं नेत्राला दिसणारी तर नेत्राला न दिसणारी परंतु अनुमानगम्य अशीं अनेक रूपें आहेत. या विश्वाचा आरंभ कोठें, शेवट कोठें व अर्थात् मध्य कोठें हें समजत नाहीं. अशी ही सृष्टि प्रवाहरूपानें जरी संतत चालणारी असली तरी तिजमध्ये अनेक रूपांचे, अनेक नांवांचे व अनेक गुणांचे अनेक अगणित पदार्थ आहेत. त्यांत कांहीं भणभंगुर तर कांहीं हजारों, लाखों वर्षे भंगुर असे पदार्थ आहेत. अर्थात् ते सर्व विनाशी आहेत, म्हणजे असत् आहेत. या जगांत सत् वस्तु एकच आहे; बाकी सर्व असत् आहे. असत् वस्तूला भाव म्हणजे अस्तित्व नसतें, व सत् वस्तूचा अभाव नसतो. सत् तेंच सत्य व असत् तेंच

असत्य. सत्य म्हणजे ज्या रूपानें जें निश्चित केलेलें असतें तें रूप व्यभिचार पावणारें नसलें म्हणजे त्याला सत्य म्हणतात. असत्य म्हणजे ज्या रूपानें जें निश्चित केलेलें असतें तें रूप व्यभिचार पावणारें असल्यास त्याला असत्य असें म्हणतात. जगतांत जी नाना रूपांची सृष्टि आपण पहातो तिचीं रूपें व्यभिचार पावणारीं म्हणजे घटकोघटकीं फिरणारीं असतात. म्हणून हें दृश्य जगत् असत् आहे, म्हणजे असत्य आहे, म्हणजे खोटें आहे; आणि हें असत्य जगत् ज्या वस्तूवर भासतें त्या वस्तूचें रूप पालटत नसल्यानें ती सत् म्हणजे खरी वस्तु आहे. त्या वस्तूला ब्रह्म ही संज्ञा आहे. या सृष्टींत असणारा जो जीव तो ब्रह्मच आहे; दुसरें कांहीं नाहीं. अज्ञानामुळें जीवास ही सृष्टि निराळी विवर्तरूपानें भासते. ज्ञान झालें असतां सर्व सृष्टिच ब्रह्मरूप भासूं लागते. सर्व भेद नष्ट होऊन मुमुक्षु स्वतःच ब्रह्मरूप होऊन जातो.

“ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ” अशी ब्रह्माची व्याख्या लक्षणेनें केली आहे. सर्व जगत् असत्य, जड व सांत आहे; आणि ह्या गोष्टी ब्रह्मांत नाहींत अशा रीतीनें ब्रह्माविषयीं लक्षणेनें ज्ञान करून घ्यावयाचें असतें. आपणांस ज्याप्रमाणें जगांतील वस्तूंचें ज्ञान होतें, तसें ब्रह्माचें ज्ञान होत नाहीं. सूर्य हा एक निराळा तेजोगोल आपण पहातो; त्याचें ज्ञान जसें आपणांस ज्ञाता, ज्ञेय व जाणणेची क्रिया अशा त्रिपुटीचे मार्गानें होतें, तसें ब्रह्माचें ज्ञान होत नाहीं. तसें होतें असें म्हटल्यास द्वैत सिद्ध होईल. ब्रह्म वाणी व मन यांना अगोचर आहे. मन म्हणजे शक्ति होय; ही केवळ साकार व सगुण वस्तूची होते; मग वाणी तेथे प्रवृत्त होऊन त्याचे रूपगुणांचें वर्णन करते. ब्रह्म तर निर्गुण-निराकार पडलें. असें आहे तर ब्रह्म समजावयाचेंच नाहीं असें म्हणावें लागेल. पण तसें नाहीं. ब्रह्म हें सृष्ट वस्तूप्रमाणें प्रत्यक्षतः जरी ज्ञात होत नाहीं, तरी तें अज्ञातहि नाहीं असें तें आहे. आपणां स्वतःस आपण एखादे सृष्ट पदार्थाप्रमाणें किंवा आपले देहाप्रमाणें पहात नाहीं; परंतु आपण आपणांस जाणत नाहीं असें नाहीं, तर जाणतोच. हा अनुभव प्रत्येक मानवप्राण्यास आहे. ब्रह्म जर निर्गुण-निर्विकार आहे, व तें कांहीं करीत नाहीं व तें एकच एक आहे, तर विवर्तरूपानें तरी ही सृष्टि कशी व कोणास भासते, हा प्रश्न उत्पन्न होतो. ब्रह्मास भ्रांति होते म्हणावें तर ब्रह्म ब्रह्मपणापासून च्युत होईल. मग काय राहिलें ? याचा उलगडा असा आहे : ब्रह्माची एक शक्ति आहे. तिलाच माया किंवा प्रकृति म्हणतात. ती ही सृष्टि

उत्पन्न करते असें म्हटलें, तर पुनः द्वैत उत्पन्न होईल. यावर उत्तर असें : ही शक्ति ब्रह्माहून वेगळी नाही. ती कार्यावरून अनुमानली जाते. जशी मनुष्याची शक्ति मनुष्यापासून वेगळी दाखवितां येत नाही, परंतु ती परिणामावरून कळते; तसें हें आहे. ब्रह्माची शक्ति ब्रह्मानुकूल असते, म्हणून द्वैत सिद्ध होत नाही; प्रतिकूल असेल तर द्वैत होईल. ही शक्ति किंवा माया ब्रह्माहून स्वतंत्र न रहातां, तें अध्यक्ष असतां, ती या सृष्टीस उत्पन्न करते. त्या सृष्टीतील ईश्वरांश जो जीव, त्याला ती सृष्टि भ्रांतपणानें भासते. परंतु त्या योगानें जीवाचे ईश्वरांश त्यास किंवा त्याचे मूळचे निर्गुण-निराकारत्वाला बाध येत नाही. नाटकांत पुरुषानें स्त्रीवेष घेऊन एका तऱ्हेची असत्य परंतु खऱ्याप्रमाणें स्त्रीत्वसृष्टि उत्पन्न केली तरी ती भूमिका घेणारा पुरुष जसा निर्विकार रहातो, पुरुषत्वापासून चळत नाही, व स्त्रीत्वाचा गंधमात्रहि त्यांत येत नाही, स्त्रीत्व केवळ भासमात्र असतें, त्याप्रमाणें ह्या सृष्टीचें आहे. तात्पर्य काय कीं, ब्रह्म सत्य आहे व जीव हा ब्रह्मच आहे; दुसरें काहीं नाही. जगत् मिथ्या आहे.

श्रीमद्भगवद्गीतेप्रमाणें “ आत्माराम ” हा उपनिषद्रूप गोमातांचें दुग्धामृत आहे. उपनिषदांमध्ये ब्रह्मरूप, सृष्ट्युत्पत्ति, जीवरूप, उपासना वगैरे यांचें उद्घाटन असतें. त्याचप्रमाणें “ आत्माराम ” मध्ये संक्षिप्त व सूत्ररूपानें तें आहे. आधुनिक काळांतील दासबोध हा जर मराठी वेद मानला तर “ आत्माराम ” हा मराठी उपनिषद् आहे. त्यांत उपनिषदांचें सारें सार आलेलें आहे. त्यांतील प्रत्येक तख उपनिषदाला धरून आहे, असें आपणांस दिसून येईल. त्याबद्दल एक निर्देश करतों. —

जे शब्दासि आकळेना । शब्देंवीण तें कळेना ।

कळेना ऐसें ही घडेना । जये स्वरूपीं ॥ आत्माराम १-४

इतर सृष्ट पदार्थांप्रमाणें जें ब्रह्म (शब्दद्वारें) इंद्रियगोचर होत नाही, तें शब्दाबांचून कळण्यास दुसरा मार्ग नाही; आणि ज्याचे स्वरूपासंबंधानें ज्ञान होत नाही असेंही माहीं, असें तें ब्रह्म आहे.

नाहंमन्ये सुवेदेति नोनवेदेति वेद च ॥

योनस्तद्वेदनोनवेदेति वेद च ॥

(केनोपनिषद् खंड २, मंत्र २)

(नंतर निबंधकारांनीं ग्रंथांतील पांचहि समासांचें थोडक्यांत सार देऊन)

उपसंहार केला आहे.)

उपसंहार

याप्रमाणें “ आत्मारामा ”चे बहिरंगअंतरंगासंबंधानें मीं लिहिलें आहे. बहिरंगामध्यें ग्रंथाचें स्थूल स्वरूप व काल वगैरे दाखविले आहेत. अंतरंगांत, मराठींत वेदांतग्रंथ केव्हांपासून व कां लिहिण्याचा प्रघात पडला तें दाखविलें आहे. “ आत्मारामा ”वरून अद्वैतवेदांताचें उद्घाटन थोडक्यांत केलें आहे. तसेंच “ आत्माराम ” उपनिषद्सार आहे हें एका उदाहरणावरून स्पष्ट केलें आहे. त्याचा ग्रंथराज “ दासबोधा ”शीं कसा संबंध पोहोंचतो तें दाखवून शेवटीं पांचहि समासांचें सार दिलें आहे. असो.

॥ जय जय रघुवीरसमर्थ ॥

श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

१८५७ ज्येष्ठ शु. १, रविवार

(२०)

श्रीसमर्थ व मुकुंदराज

(लेखक — प्रो. दत्तो वामन पोतदार, बी. ए., पुणे)

प्रस्तुतच्या टांचणांत एक लहानसा मुद्दा चर्चेसाठी पुढें ठेवावयाचा आहे.

श्रीसमर्थांची प्रतिभा स्वयंस्फूर्त होती आणि मुकुंदराज हे मराठींतील प्रथम युगांतील एक प्राचीन कवि होऊन गेले या दोन्ही गोष्टी सर्वमान्य आहेत. अर्थात् या दोघां सत्पुरुषांच्या काळांत कित्येक शतकांचें अंतर सहजच पडत असल्याने त्यांचा साक्षात् कांहीं संबंध संभवत नाही. साक्षात् राहोच, परंतु परंपरया देखील कांहीं संबंध असल्याबद्दल प्रसिद्धि नाही.

महाराष्ट्रांतले सर्व संतकवि भक्तिपोषक अद्वैतवेदांताचें प्रतिपादन करतात असें जर स्थूलमानानें त्यांचें मुख्य लक्षण केलें तर समर्थ व मुकुंदराज हे दोघेहि त्या एकाच वर्गांत मोडतील. दोघांच्याहि ग्रंथांत अद्वैताचें खुलें व अनुभवी प्रतिपादन आहे.

मुकुंदराज व समर्थ यांची वर्णनाची व प्रतिपादनाची हातोटीहि स्वतंत्रच आहे. दोघांचीहि प्रतिभा स्वतंत्र आहे.

प्रतिभेचें स्वातंत्र्य सर्वथा मान्य केलें तरी नम्रतेचे पुतळे असे जे संत ते होऊन गेलेल्या अनुभवी सत्पुरुषांच्या शब्दांचा लाभ करून घेण्यास आळस करीत नाहींत.

‘ कांहीं पाठ केलीं संताचीं उत्तरे ’ असें तुकोबा सांगतात, तर ‘ भाष्य-कारांतें वाट पुसुत । ’ व इतरांचा ‘ मागोवा ’ घेत ज्ञानेश्वर चालतात. पण

यामुळें कोणी कोणाची उसनवारी करितो असें मात्र आपणांस म्हणतां याव-
याचें नाहीं.

पूर्वसूरींचे ग्रंथ पाहण्याचा अधिकार सर्वांचाच आहे. आणि आवडीप्रमाणें
व प्रसंगाप्रमाणें तो पुष्कळांनीं वजाविलाहि आहे. कित्येक वेळां गुरुशिष्यादि परं-
पराप्रसंगामुळें तर विचार व भाषा यांची मोकळी देवाण घेवाण चाललेली
आढळून येते.

विचार व भाषा यांची ही देवाण किंवा घेवाण जर आपणांस कळून
आली तर इतर पुरावा हातीं नसतांनाहि उभय लेखकांचा संबंध आपणांस अनु-
मानितां येतो. इतर पुराव्यानें त्याची सिद्धता झाल्यास आपलें अनुमान सत्य-
कोटीप्रत सहजच पोचते.

श्रीसमर्थानीं भरतखंडपर्यटण केलें होतें व श्रवणमनननिदिध्यासांत पुष्क-
ळच काळ व्यतीत केला होता. अनेक ग्रंथ त्यांनीं पाहिले होते व 'समंतीस'
बोलाविले होते. हें त्यांनींच आपणांस सांगून ठेविलें आहे.

या संमतिग्रंथांत प्राकृत ग्रंथांचा निर्देश नाहीं ! पण एवढ्यानें असें ठरू-
नाहीं कीं, प्राकृत ग्रंथांची संमति समर्थानीं घेतली नव्हती. 'संस्कृत थोर'
म्हणून त्याचा उल्लेख त्यांनीं केला इतकेंच.

समर्थानीं कोणकोणते प्राकृत कवींचे ग्रंथ बारकाईनें अभ्यासले होते हें
पाहणें बोधप्रद होईल.

श्रीसमर्थान्या लिहिण्यावर नाथभागवताची छाया पडल्याचें कोठें कोठें
दाखवून देतां येईल व माझे मित्र रा. न. र. फाटक यांनीं 'विविधज्ञानविस्तारांत'
तसा प्रयत्न केलाहि होता. नाथांचें निर्याण व समर्थींचें अवतरण यांत जो
संबंध परंपरया मानण्यांत येतो त्यावरून श्रीसमर्थान्याच जन्मभूमीजवळचे परम-
श्रेष्ठ संत नाथ यांच्या चरित्रकथालेखनादिकांचा संस्कार बालपणापासून समर्थान्या
मनावर घडत गेला असणें अगदीं सरळ आहे.

परंतु मुकुंदराज व समर्थ यांचाहि असा थोडा संबंध विचारभाषादि-
दृष्ट्या अनुमानितां येतो अशी आशंका माझ्या मनांत दासबोध व विवेकसिंधु हे
जवळ जवळ ठेवून वाचल्यामुळें आली ती येंथे जरा भीतभीतच मांडतो. ही
एक आशंका आहे. पटली तर सिद्धांत होईल. आग्रह नाहीं.

(१) समर्थान्या दासबोधाचे जे काहीं विशेष समजले जातात त्यांत

दासबोधांत अवलंबिलेली संवादपद्धति — गुरुशिष्यांचा संवाद — हा एक मोठा व प्रमुख विशेष मानला जातो. अनेक ग्रंथांत गुरुशिष्यसंवाद आढळतात, पण समर्थानीं जसें या पद्धतीला उचलून धरिलें आहे तसा इतरांचा तो विशेष वाटत नाही. गुरुच्या सांगण्यावरून ज्ञानेश्वरादिकांनीं व्याख्यान केलीं आहेत. म्हणजे ज्ञानेश्वरादींच्या पद्धतीस व्याख्यान म्हणणें युक्त होईल. परंतु दासबोधाची पद्धति संवाद या स्वतंत्र नामाभिधानाला विशेष पात्र आहे. अलीकडे जी प्रत्यक्ष पद्धति किंवा Direct Method अध्यापनांत पुढें आली आहे तशी कांहींशी समर्थींची पद्धति आहे.

दासबोधाप्रमाणेंच विवेकसिंधूंतहि मुनि मुकुंदराज यांनीं
गुरुशिष्यांचेनि संवादे । जै बोलिजेल विनोदें ।
तै आईक आनंदे । महानुभाव ॥ १-२३

अशी मांडणी केली आहे.

संवादपद्धतीचें माहात्म्य मुकुंदमुनींनीं यथार्थ गाईलें आहे.

आइतें शिष्याचे आक्षेप । सिद्ध चि गुरुवाक्यदीप ।

असा संवादपद्धतींतला थाट असतो.

विवेकसिंधूच्या प्रत्येक प्रकरणाच्या अखेरीस “ इति श्रीमद्विवेकसिंधौ गुरुशिष्यसंवादे० ” अशा प्रकारची समाप्ति आढळते. ‘ कृष्णार्जुनसंवादे ’ पासून चालत आलेली ही प्रभावी संवादपद्धति मुकुंदमुनींनींहि अनुसरिली यांत त्यांचें चातुर्य दिसून येतें व श्रीसमर्थानींहि तिचाच पुरस्कार करून तिची श्रेष्ठता अनुभवस आणून दिली.

(२) क्वचित् भाषासाम्यहि मुकुंदराज व समर्थ यांच्या रचनेंत दिसून येतें.

याचि देही याचि वेळे । होईजे संसारीं निराळे ।

अशा आशयानें समर्थींचें वचन प्रसिद्ध आहे. मुकुंदराजहि हुबेहूब तसेंच म्हणाले होते —

याच देहीं आपले डोळां । जंव न भोगिजे मुक्तीचा सोहोळा ।

तरी वैराग्याचा तातवेळा । कां शिणावें ॥ २८-१

दासबोधांतहि प्रारंभीच्या विवेचनांत गुरुशिष्यलक्षणें दिलीं आहेत, तशींच विवेकसिंधूच्या पहिल्याच प्रकरणांत थोडक्यांत दिलीं आहेत. या ओव्या

वाचतांना दासबोधाची आठवण झाल्याशिवाय खचित रहात नाही.

प्रगटावया आपुली महंती । सभेमार्जीं गुरुंते आक्षेपिती ।

युक्ती खुंटलिया वळासि येती । ते ही शिष्य त्यजावे ॥ १-५६

ही ओवी समर्थांच्या एकरवीससमार्सांत सहज खपून जाईल !

महंती - महंत हे रामदासी वाङ्मयाचे परवलीचे - खुणेचे - शब्द होत. ते येथे मुकुंदमुनींनीं समर्थांच्या पूर्वीं कैक वर्षे वापरले आहेत.

इहीं लक्षणीं अलंकृत । जे देखिजेती महंत ।

ते चि सद्गुरु जाणावे निश्चित । ईश्वरी अवतार ॥ १-५०

प्रकरण पुढें चालवावयाचें असतां रामदास ' कथा ', ' कथानुसंधान ' शब्द वापरतात. तो मुकुंदराजांनींही वापरलेला आहे.

आतां कीजेल अनुसंधान । पुढलिया कथेचें ॥ १-८८

दासबोध ७-१-१९ वर

आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ॥

असे शब्द आहेत.

प्रत्ययावर भर हा तर रामदासांचा ठसठशीत बाणा ! तसाच नमुना—
तितका प्रखर नसला तरी—विवेकसिंधूत पाहून घ्यावा :

असो हें ब्रह्म अनुभवावें । जयाचें तेणें चि ॥ २-११

अनुभवी तो या खुणे । जाणेल गा ॥ २-६०

हें अनुभवी तो चि जाणे । इतरां टकमक ॥ १३-१२

(परमामृत)

ये ग्रंथीचे हें चि आश्चर्य । जे रोकडें स्वानुभवसौंदर्य ॥ शेवट ३१

मूळमाया, गुणक्षोभिणी, केवळ ब्रह्म वगैरे पंचीकरणपरिभाषा दोर्हिकडे सारखीच आहे. विस्तारांत मात्र भेद बराच आहे.

दृष्टांत तितुका एकदेशी

हें समर्थांचें आवडतें वाक्य. इकडे मुकुंदराज म्हणतात —

तेथें कायसे पा दृष्टांत । परी एकदेशी होय उचित ॥ २-२९

धादांत, वेदांत व सिद्धांत या रामदासी त्रयींतली वेदांत व सिद्धांत ही

दुकळ विवेकसिंधूत एका जागीं आढळली.

मायाब्रह्मीचा विवर्त । ऐसें बोले वेदांतसिद्धांत ॥ २-२४

रामदासाचा एक आवडता सिद्धांत त्यांनी कूट पद्धतीने पुढीलप्रमाणे मांडलेला आपणांसमोर आहे तो असा :

आहे तितुकें नाहीं जालें । नाहीं नाहींपणें निमालें ।

आहे नाहीं जाऊन उरलें । नसोन कांहीं ॥ ६-१०-३८

मुकुंदराजांची एक अशीच ओवी घेऊं.

अगा सर्वही आपण व्हावें । अथवा कांहींच न व्हावें ।

कांहींच न होऊनि असावें । नेणूं काईजे ॥ ५४

असो. अशीं साम्यस्थळें दृष्टीस दिसलीं त्यांचा मनास आनंद वाटला. दोघां सरपुरुषांच्या प्रतिभास्वातंत्र्यांत कांहींच उणेपणा आपणांस आढळत नाही. परंतु पूर्वसूरि जे मुकुंदमुनि त्यांचे ग्रंथ रामदासांनीं पाहिले — पढले — असावेत एवढें अनुमान केल्यास चूक होणार नाही, असें वाटल्यावरून ही आशंका पुढें ठेवली आहे.

पुणें, १८५७ ज्येष्ठ शुद्ध १२

(यानंतर प्रो. पोतदार यांनीं खालील टीप दिलेली आहे.)

* रामदासांचा भर बुद्धिवादावर व बुद्धिमंतांवर विशेष. “ भाविकें भावडीं भोळीं ” यांवर कमी; तसाच विवेकसिंधूकारांचाहि आशय दिसतो. रसिकमुद्रा व तर्कमुद्रा अशा दोन मुद्रा बोलण्याच्या दोन तऱ्हा म्हणून त्यांनीं एके जागीं सांगितल्या आहेत. आणि या दोहोंत तर्कमुद्रेस प्राधान्य दिलें आहे. ते म्हणतात —

रसिकमुद्रा बोलिजेळ । तरी ग्रंथाचा विस्तार पाविजेळ ।

म्हणजे रसिकमुद्रेचें बोलणें पाल्हाळिक — Popular — सदरांत पडतें हें उघड झालें.

मुकुंदमुनि पुनः म्हणतात —

जयासि नाहीं प्रतीति । नेणती तर्कमुद्रेची स्थिती ।

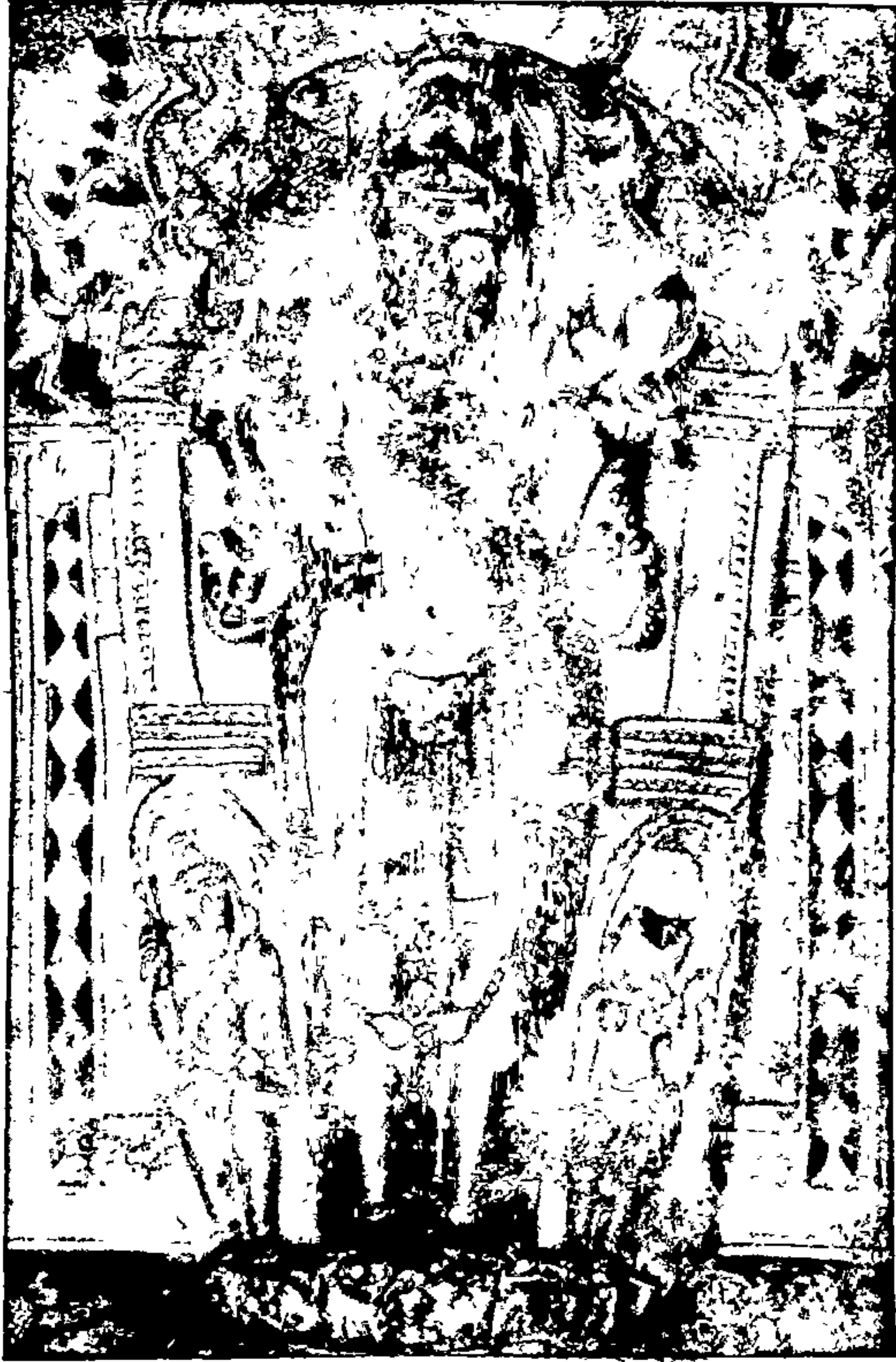
तयांलागि मराठिया उक्ती । केली ग्रंथरचना ॥ शेवट १३२

आणि अशा या तर्कमुद्रा

सांप्रदायाचा अभिमानी । स्वयें आपण शूळपाणी ।

असा निर्देश करून मग गुरुपरंपरा दिली आहे. ती नाथसंप्रदायापैकीं आहे. हा सर्व संप्रदायप्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा असून स्वतंत्र सविस्तर चर्चेचा अत्यंत योग्य विषय होईल.

श्रीराम - चाफळ

(२१)

चढता वाढता श्रीदेवाचा उत्सव : चढतें वाढतें राज्य

(लेखक — श्री. भास्कर वामन भट, वकील, धुळे)

रामदासी संप्रदायाच्या इतिहासाची जीं साधनें आजपावेतो प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांत प्रामाण्याच्या दृष्टीनें अग्रस्थान श्रीसंप्रदायाचीं कागदपत्रें, भाग नववा, यास दिलें पाहिजे. या नवव्या भागांत “ श्रीदेवाचा चढता वाढता महोत्सव चालवावा तैसेंच चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल ” हें आशीर्वादरूपी वाक्य बऱ्याच ठिकाणीं आढळतें. या वाक्याचा अर्थ आकलन होण्यास कोणत्याहि प्रकारचें काठिण्य नाहीं. श्रीदेवाचा म्हणजे सातारा जिल्ह्यांतील चाफळ ग्रामीं श्रीरामदासस्वामींनीं स्थापन केलेल्या श्रीरामाचा अथवा श्रीरघुनाथदेवाचा महोत्सव जसजसा मोठ्या प्रमाणावर केला जाईल, तसतसें छत्रपति शिवाजीचें राज्य वृद्धिगत होत जाईल, असा या वाक्याचा साधा व सरळ अर्थ आहे. अशा प्रकारचा या वाक्याचा साधा व सरळ अर्थ असला, तरी या वाक्याचें अंतर्गत असें आधुनिक काळांतील सुशिक्षित महाराष्ट्रीयंस आकलन होण्यास कठीण असें एक गूढ आहे. हें गूढ म्हणजे चाफळ येथील श्रीरामाच्या उत्सवाचा व छत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं स्थापन केलेल्या स्वराज्याच्या विस्ताराचा कार्यकारणदृष्ट्या संबंध काय हें होय. श्रीरामाचा उत्सव मोठ्या प्रमाणांत केला असतां त्याचें पर्यवसान शिवाजीच्या राज्याचा विस्तार होण्यांत व्हावें, ही गोष्ट मनास पटण्यासारखी नाहीं, असें आधुनिक काळांतील सुशिक्षित माणसास आपलें मत प्रकट करण्यास यत्किंचितहि दिक्कत वाटणार नाहीं. अशा स्थितींत या वाक्याच्या

अंतर्गत असलेले गूढ आधुनिक काळच्या सुशिक्षित तार्किकास कितपत पटण्यासारखे आहे, यासंबंधाची चर्चा या निबंधांत मी करणार आहे.

या चर्चेस प्रारंभ करण्यापूर्वी प्रास्ताविक स्वरूपाच्या कांहीं गोष्टींचे निवेदन करावे लागेल. समर्थ रामदासस्वामींच्या चरित्रांतील कांहीं ठळक प्रसंगांचे कथन व श्रीसंप्रदायाची कागदपत्रे भाग ९ यांत वरील वाक्य निरनिराळ्या स्थळी ज्या स्वरूपांत आढळते त्याच स्वरूपांत त्यांचे दिग्दर्शन करावे लागेल. या स्वरूपाचे प्रास्ताविक निवेदन केल्यावर या निबंधाच्या विषयांतर्गत गूढाविषयीची चर्चा आम्ही केली आहे.

श्रीरामदासस्वामींचे कुलदैवत श्रीरामचंद्र हे असून ते श्रीरामाचे निःसीम भक्त होते. लग्नसमयी जांब गांवाहून समर्थानीं पलायन केल्यावर ते नाशिक-शेजारी पंचवटीस जाऊन राहिले. त्यांनीं तेथे बारा वर्षे खडतर पुरश्चरण करण्यांत घालविली. सूर्योदयापासून दुपारीं बारा वाजेपर्यंत गोदावरी नदीचे पात्रांत कमरेइतक्या पाण्यांत उभे राहून जप केल्यावर समर्थ मधुकरी मागत व भोजनोत्तर दुपारचा सर्व काळ पंचवटींतील श्रीरामाचे मंदिरांत पुराणश्रवण करण्यांत घालवीत. वाल्मीकि रामायणावर व तदंतर्गत रामकथेवर समर्थांची फार भक्ति होती, ही गोष्ट समर्थवाग्देवतामंदिरांत प्रतिष्ठित केलेल्या व समर्थानीं स्वहस्ते लिहिलेल्या रामायणग्रंथावरून सिद्ध होत आहे. समर्थांची वाल्मीकि रामायणावर निस्सीम भक्ति होती व ती कोणत्या कारणामुळे होती, ही गोष्ट रामदासांची कविता भाग १, पान ११ वरील समर्थांच्या स्वतःच्या खालील उद्गारांवरून उत्तम प्रकारे व्यक्त होत आहे.

कथा शंकराची कथा कार्तिकाची । कथा चंडिकेची कथा मोरयाची ।

कथा वेंकटीची कथा वीठलाची । कथा मल्लयाची कथा भैरवाची ॥ ५

कथा नृसींहा वामना भार्गवाची । कथा कौरवा पांडवा माधवाची ।

कथा देव इंद्रादि ब्रह्मादिकांची । समस्तांमध्ये श्रेष्ठ या राघवाची ॥ ६

जेणे फेडिला पांग ब्रह्मादिकांचा । बळे तोडिला बंद त्या त्रीदशांचा ।

म्हणोनी कथा थोर या राघवाची । जनीं ऐकतां शांत होते भवाची ॥ ७

कथा थोर रामायणीं सार आहे । दुजी उपमा ये कथेला न साहे ।

तिन्ही लोक गाती सदा आवडीनें । भविष्योत्तरे वांटिलीं शंकरानें ॥ ८

पुरश्चरणसमाप्तीनंतर तीर्थयात्रा करून समर्थ पंचवटी येथे बारा वर्षांनीं

परत आल्यावर कांहीं दिवस त्यांनीं तेथें वास्तव्य केलें. नंतर ते कृष्णातटाका-
नजीकच्या प्रदेशांत वास्तव्य करण्यास गेले. या प्रांतांतील कांहीं ठिकाणांचें निरी-
क्षण केल्यावर प्रथम चाफळशेजारील शाहापूर गांवीं व नंतर मसूर गांवीं
समर्थींनीं वास्तव्य केलें.

शके १५६७ सालांत (इ. स. १६४५) त्यांनीं श्रीरामाचा उत्सव
करण्यास प्रारंभ केला. शके १५६९ सालांत अंगापुरचे डोहांतून चाफळच्या श्री-
रघुनाथदेवाची मूर्ति त्यांनीं काढिली, व तिची स्थापना चाफळ येथें केली. श्री-
रघुनाथदेवाविषयीं एकनिष्ठता बाळगण्याच्या चाफळ येथील पाटील, देशमुख
इत्यादि लोकांच्या शपथा झाल्या (रामदासी भाग ९, लेखांक ५२).

अशा रीतीनें श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवास सुरुवात केल्यावर त्या-
उत्सवास छत्रपति शिवाजीमहाराजांकडून साह्य होऊं लागलें. याविषयींचे लेख
संप्रदायाचा पत्रव्यवहार भाग ९ मध्ये एकंदर जितके छापण्यांत आले आहेत त्यां-
पैकीं प्रस्तुत निबंधाच्या विषयाचा उल्लेख ज्या लेखांत आला आहे, त्यांतील या
विषयाच्या चर्चेपुरते उतारे कालानुक्रमानें खालीं दिले आहेत.

(१)

लेखांक १९]

१५९९ भाद्रपद वां १

[अस्सल मोडी

श्री

श्रीरघुनाथ देउ

राजमान्य राजश्री वेकाजी रुद्र सुभेदार

व कारकून महालनिहाये ताा कोले गोसावी

यासी

सेवक दत्ताजी त्रिमल नमस्कार सुहूर सनसमान सचैन अलफ -

कसचे चाफळ येथे श्री

याचे देवाल्य आहे तेथे रामनवमीस

यात्रेचा मोहोछाव राजश्री

स्वामी करीत असताती त्यावरी राजश्री

छत्रपती स्वामी श्री

देवाचे भेटीस आले होते ते समई स्वामीन राजश्री

राजयास आज्ञा केली की देवाचा नित्य उछाव व यात्रा उछाव करावा ऐसी आज्ञा

केली आज्ञेप्रमाणे राजश्रीनें मान्य करून नित्य उछाव यास सच लागतो त्याची बेगमी

जाउलीचे सुभेवरी करून दिलही आणी रामनवमीचा उछाव चालवा ते विसी आम्हास

आज्ञा केली.....

(२)

लेखांक २४]

१५९९ अश्विन वा १३

[अस्सल मोडी]

श्री

रघुनाथदेव

श्री रामदास

छत्रपती

राजमान्य राजश्री देशाधिकारी व देस लेखक प्रांत राजमंडल गोसावी
यांस

(से) वक दताजी त्रीमल नमस्कार सुा समान सवैन अलफ उप(री) श्री
साहेबाचे आज्ञा कीं सन सीतामध्ये आज्ञा कीं श्री (स्वा)
मी याचे पुरातन स्थान श्री आधीस्तान चाफल (ऐ) सी यास आपणास श्रीनें आज्ञा
केली कीं तेथील माहानवमी (चा) मोहळाव पुरातन चालिला आहे तो तुम्ही
चालवणे..... (ये) णेप्रमाणे प्रतीवरुसी चैत्र सुध नवमी दिवस अकरा प(रि) येत
मोहळाव करवणे म्हणौन श्री गोसावी याचे आज्ञा ते ++ श्री छत्रपती साहेबी मान्य
केली तेणेप्रमाणे चालवणे म्हणौन राजश्री साहेबाचे आज्ञा.....

(३)

लेखांक २६]

श्रीरघुनाथ

[नक्कल-मोडी]

श्रीरामदासस्वामी

छत्रपती

श्री गुरुभक्तिपरायेण तीर्थस्वरूप वेदमूर्ती राजमान्य राजश्री
दिवाकर गोसावी यासी

स्नेहांकीत दताजी त्रीमल नमस्कार विनंती उपरी येथील क्षेम जाणून स्वकीये
कुशल लिहिले पाहिजे उपरी राजश्री यजमान कर्नाटकातून स्वारीकरून
श्री च्या दर्शनास सज्जनगडासी आले ते समई श्रीस प्रार्थनायुक्त विनांति
केली कीं श्री नी पूर्वी बिरवाडीचे मुकामी श्री सिवथरी प्रांती असतां
मधे माहानदी माहापूर आणी अकस्मात रात्री पलंगापासी येऊन चमत्काररूपे दर्शन
दिल्ले कितेक चित्तीं होतें तोचि आसीर्वाद दिल्ले दुसरे दिवसी सिवथर प्रांती सुंदर मठी
भेटी जाली तेथेही पूर्वप्रसंगप्रमाणे रुपा करून कितेक अलभ्य देसप्राप्तीचें चिन सुचविले
नाना इछा श्री देवस्थान चाफल याचे पूजेस अकराअकरी येकसे येकवीस गाउ मुकामे
द्यावे म्हणउन आज्ञा केली गावाची नावे दूर दूर देसी सांगितली यामधे चंदी श्री चा
मुकासा व श्री नी दिल्ला देश तो पाहून आलो यां उपरी श्री नी
शिष्यवर्गास पाठऊन जे कार्य पूजेस आणवणे ते आणविले पाहिजे व कर्नाटकामधे
राज थोर थोर जाले त्याचे भक्ती + + स्थलोस्थली देवालये गोपुरे कितेक प्रकारीचः

नित्य उत्सव व रथ उछाव अंनसत्रे ऐशा धर्मस्थापना केल्या त्या पाहिल्या तरी हे आपणासही घडले पाहिजे.....

ऐसीयास श्री ची तो उदासनि स्थिती परतु त्याची आज्ञा पूर्वीच आपणासी आहे कीं श्री देवाचा समारंभ उत्तरोत्तर वृधीतें पावावा तैसेंच राज्यही उत्तरोत्तर अभीवृधीतें पावेल.....

(४)

लेखांक ४३] १६०३ पौष वा ९ [नकल वाळवोध

श्रीरामदासस्वामिचीं वचनें

प्रमादि संवत्सरीं सिंगणवाडीचे मठीं राजश्री (नीं) श्री च्या सर्व कार्यांचा आईकार केला त्याप्रमा(णें) त्यांनि नित्य उत्सव व यात्रा समारंभ उत्तम चालविला पुढें इमारतीचेंही स्मरण द्यावें हे त्यानी मान्य केल्यावरि आपण सज्जनगडीं सुखें वास्तव्य के(ले) ॥ ६ ॥

कर्नाटक रितीचा रथ करून या भोगमूर्ती (आण)उन प्रतिवर्षीं रथोत्साव केल्यानें राज्यासी कल्याण आहे वार्षिक चिन्ह दिसोनि येईल विशेष चिन्ह दिसोनि येईल..... ॥ ८ ॥

श्रीचे पेटेचे पत्र दृश्य करावे कार्यकर्ते नीति वंदावी । श्रीकार्यासी अतितप्त ऐशा पुरुषाच्या योगे धर्मवृद्धी आहे धर्मवृद्धिने राज्यवृद्धि आहे ॥ ११ ॥

(५)

लेखांक ५२] १६०४ [नकल मोडी

तालीक

श्रीरघुनाथ

श्रीगुरुभक्तपरायेण राजमान्य राजश्री दिवाकर गोसावीयाप्रति बंधुवर्ग विट्टल गोसावी नमस्कार उपरी.....

श्री ची स्थापना चाफली जाली ते समई नरसीगराउ आवरखानी मुद्राधारी व परांजी देशमुख नागोजीपंत देशकुलकर्णी व नागोजी भावे नाईकवाडी नानेघोलकर या पांचा जणाकडून श्री च्या पुष्पावर श्री नी हस्त ठेविले कीं या अधिष्ठानाची भक्ती परंपरा करावी सर्व साह्यता करावी कानुकानुनाती यात्रेत होऊ नें द्यावी सर्वस्वेसी साहे असावे म्हणून पुष्पावरी हस्त पाचा जणानी ठेविले.....

(६)

लेखांक ८०] १६१८ मार्ग. वा २ [अरुसल मोडी

श्री रघुनाथ देव

श्री रामदास स्वामी

××× श्री राजाराम (छत्रपति) याणी राजश्री आनाजी (जनार्दन) देशाधिकारी व लेखक वर्तमान (व भा)वी प्रांत वाई यांसी आज्ञा केली ऐसीजे.....
ऐसीयासी श्री चे रुपेकरून महाराजाचे राज्य वृधीते पावले याउपरी
श्रीचा समारंभ विशेष चालवीला पाहीजे येविसी पूर्वी श्रीचे वचन राजश्री
कैलासवासी यासी आहे कीं श्री देवाचा चढता वाढता महोत्साव चालवावा
तैसे च चढते वाढते राज्य अभिवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपापूर्वक आसीवादरूप
वाक्य आहे तरी.....

(७)

लेखांक ८१]

१६१८ मार्ग. वा २

[अस्सल मोडी

श्रीरघुनाथ

श्रीरामदास

राजश्री आनाजी जनार्दन सुभेदार व कारकून वर्तमान
व भावी प्रात वाई गोसावी यांसी

श्री अखंडित लक्ष्मी आलरुत राजमान्य सेवक रामचंद्र नीलकंठ अमात्य
नमस्कार सुहुर सन सबा तीसैन अलफ वेदमूर्ति राजश्री दिवाकर गोसांवी याणी हुजूर
येउनु विदित केले कीं.....श्रीचा समारंभ बहुतच चालेल तेणें करून राजश्रीस
बहुतच कल्याण आहे व राज्याभिवृधी होईल येविसीं पूर्वीही राजश्री कैलासवासी स्वामीस
श्रीचे वचन आहे कीं श्रीदेवाचा चढता वाढता मोहळाव चालवावा तैसेच चढते वाढते
राज्य अभिवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपापूर्वक आसीवादरूप वाक्य आहे.....

(८)

लेखांक ८२]

१६१८ मार्ग. वा २

[नकल मोडी

श्री

××श्री राजाराम छत्रपती याणी राजश्री व्यंबक रुष्ण + + देशाधिकारी व
लेखक वर्तमान व भावी प्रात व्याघ्रगड यासी आज्ञा केली ऐसीजे राजश्री दिवाकर
गोसावी याणी विदित केले कीं श्री देवस्थान का चाफल का नानेघोल
प्रात कन्हाड व श्री देवस्थान कले सजनगड × ×

श्रीचे वचन राजश्री कैलासवासी यासी आहे कीं श्रीदेवाचा चढता
वाढता मेहात्सव चालवावा तैसेच चढते वाढते राज्य अभिवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपा-
पूर्वक आसीवादरूप वाक्य आहे तरी...महाराष्ट्रराज्य म्हणजे देवाब्राह्मणाचे आहे
श्रीचा समारंभ विशेष उतरोतर चालवणे हे स्वामीस अगत्य यास्तव मौजे (मजकूर)
हा गाव कुलवाच

(९)

लेखांक ८४] १६१८ मार्ग. वा ५ [अस्सल मोडी

राजश्री आणाजी जनार्दन देशाधिकारी व देशलेखक वर्तमान
व भावी प्रांत वाई गोसावी यास

+ + सेवक शंकराजी नारायेण सचीव नमस्कार सुहुर सन सबा तीसैन अलफ
वदमूर्ती (राजश्री दिवा)कर गोसावी येही विदित केले कीं.....श्री रूपेने
राजश्री छेत्रपती स्वामी यांचे कल्याण होऊन राज्याभिवृधी होत आहे
तरी...हे राज्य देवाब्राह्मणाचे असीर्वादाचे आहे श्री चे स्थली पूजा मोहछाह
विशेश चाललीयाने राजश्री स्वामीचे कल्याण आहे याकरितां.....

(१०)

लेखांक ८५] १६१८ मार्ग. वा १० [अस्सल मोडी

श्रीशंकर

श्री रघुनाथ देव:

छेत्रपती

श्री रामदास स्वामि:

राजश्री उधो बावाजी हवालदार व कारकून
वर्तमान व भावी समत नीब गोसावी यासि

शेवक अनाजी जनार्दन सुभेदार व कारकून सुभा प्राा वाई नमकार.....

श्रीचे वचन राजश्री

कैळासवासी यासि आहे कीं श्री देवाचा चढता

वाढता मोहछाव चालवावा तेसैच चढते वाढते राज्य अभीवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपा-
पूर्वक आसीर्वादरूप वाक्य आहे तरी.....हे मन्हाठे राज्य म्हणिजे देवाब्राह्मणाचे आहे
श्रीचा समारंभ विशेश्यात्कारे चालवणे हे स्वामीस अगत्य आहे.....

(११)

लेखांक ८६] १६१८ फाल्गुन शुा ३ [अस्सल मोडी

श्री

श्री रघुनाथ देव

श्री रामदास स्वामी

राजश्री भानजी गोपाल मुख्य देशाधिकारी व लेखक वर्तमान व भावी प्रांत
कन्हाड गोसांवी यांस

श्री अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य सेवक रामचंद्र नीलकंठ

अमात्य नमस्कार.....ऐसीयासी उतरोतर चढता वाढता श्री देवाचा भक्तिमोहत्सव
चालवावा सैसैच चढतें वाढतें राज्य अभीवृधीतें पावेल हे श्रीचे रुपापूर्वक आसीर्वाद-
वाक्य आहे तरी हे धर्मराज्य श्रीचे रूपेकरून वृधीतें पावलें याउपरी श्रीचा समारंभ
विशेष चालायाकारणें काा चांकल हा गांव इनाम.....

××× श्री राजाराम (छत्रपति) याणी राजश्री आनाजी (जनार्दन) देशाधिकारी व लेखक वर्तमान (व भा)वी प्रांत वाई यांसी आज्ञा केली ऐसीजे.....
ऐसीयासी श्री चे रुपेकरून महाराजाचे राज्य वृधीतें पावले याउपरी
श्रीचा समारंभ विशेष चालवीला पाहीजे येविसी पूर्वी श्रीचे वचन राजश्री
कैलासवासी यासी आहे कीं श्री देवाचा चढता वाढता महोत्साव चालवावा
तैसे च चढते वाढते राज्य अभिवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपापूर्वक आसीवादरूप
वाक्य आहे तरी.....

(७)

लेखांक ८१]

१६१८ मार्ग. वां २

[असल मोडी

श्रीरघुनाथ

श्रीरामदास

राजश्री आनाजी जनार्दन सुभेदार व कारकून वर्तमान
व भावी प्रात वाई गोसावी यांसी

श्री अखंडित लक्ष्मी आलरुत राजमान्य सेवक रामचंद्र नीलकंठ अमात्य
नमस्कार सुहुर सन सबा तीसैन अलफ वेदमूर्ति राजश्री दिवाकर गोसांवी याणी हुजूर
येउनु विदित केले कीं.....श्रीचा समारंभ बहुतच चालेल तेणें करून राजश्रीस
बहुतच कल्याण आहे व राज्याभिवृधी होईल येविसीं पूर्वीही राजश्री कैलासवासी स्वामीस
श्रीचे वचन आहे कीं श्रीदेवाचा चढता वाढता मोहळाव चालवावा तैसेच चढतें वाढतें
राज्य अभिवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपापूर्वक आसीवादरूप वाक्य आहे.....

(८)

लेखांक ८२]

१६१८ मार्ग. वा २

[नकल मोडी

श्री

×× श्री राजाराम छत्रपती याणी राजश्री त्र्यंबक रुष्ण + + देशाधिकारी व
लेखक वर्तमान व भावी प्रात व्याघ्रगड यासी आज्ञा केली ऐसीजे राजश्री दिवाकर
गोसावी याणी विदित केले कीं श्री देवस्थान का चाफल का नानेघोल
प्रात कन्हाड व श्री देवस्थान कले सजनगड × ×

श्रीचे वचन राजश्री कैलासवासी यासी आहे कीं श्रीदेवाचा चढतां
वाढता मेहात्सव चालवावा तैसेच चढते वाढते राज्य अभिवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपा-
पूर्वक आसीवादरूप वाक्य आहे तरी...महाराष्ट्रराज्य म्हणजे देवाब्राह्मणाचे आहे
श्रीचा समारंभ विशेष उतरोतर चालवणे हे स्वामीस अगत्य यास्तव मौजे (मजकूर)
हा गाव कुलचाच

(९)

लेखांक ८४] १६१८ मार्ग. वा ५ [अस्सल मोडी

राजश्री आणाजी जनार्दन देशाधिकारी व देशलेखक वर्तमान
व भावी प्रांत वाई गोसावी यास

+ + सेवक शंकराजी नारायेण सचीव नमस्कार सुहुर सन सबा तीसैन अलफ
वदमूर्ती (राजश्री दिवा)कर गोसावी येही विदित केले कीं.....श्री रुपेने
राजश्री छेत्रपती स्वामी यांचे कल्याण होऊन राज्याभिवृधी होत आहे
तरी...हे राज्य देवाब्राह्मणाचे असीर्वादाचे आहे श्री चे स्थली पूजा मोहछाह
विशेश चाललीयाने राजश्री स्वामीचे कल्याण आहे याकरितां.....

(१०)

लेखांक ८५] १६१८ मार्ग. वा १० [अस्सल मोडी
श्रीशंकर

श्री रघुनाथ देव:

छेत्रपती

श्री रामदास स्वामि:

राजश्री उधो बावाजी हवालदार व कारकून
वर्तमान व भावी समत नीब गोसावी यासि

शेवक अनाजी जनार्दन सुभेदार व कारकून सुभा प्राा वाई नमकार.....

श्रीचे वचन राजश्री कैळासवासी यासि आहे कीं श्री देवाचा चढता
वाढता मोहछाव चालवावा तेसैंच चढते वाढते राज्य अभीवृधीते पावेल हे श्रीचे रुपा-
पूर्वक आसीर्वादरूप वाक्य आहे तरी.....हे मन्हाटे राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणाचे आहे
श्रीचा समारंभ विशेश्यात्कारे चालवणे हे स्वामीस अगत्य आहे.....

(११)

लेखांक ८६] १६१८ फाल्गुन शुा ३ [अस्सल मोडी
श्री

श्री रघुनाथ देव

श्री रामदास स्वामी

राजश्री भानजी गोपाल मुख्य देशाधिकारी व लेखक वर्तमान व भावी प्रांत
कन्हाड गोसांवी यांस

श्री असंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य सेवक रामचंद्र नीलकंठ

अमात्य नमस्कार.....ऐसीयासी उतरोतर चढता वाढता श्री देवाचा भक्तिमोहत्सव
चालवावा सैंसेच चढतें वाढतें राज्य अभीवृधीतें पावेल हे श्रीचे रुपापूर्वक आसीर्वाद्-
वाक्य आहे तरी हे धर्मराज्य श्रीचे रुपेकरून वृधीतें पावलें याउपरी श्रीचा समारंभ
विशेष चालायाकारणें काा चांफुल हा गांव इनाम.....

(१२)

लेखांक ८८]

१६१८ फाल्गुन शुभा ३

[अस्सल मोडी]

श्री

श्री हनुमंत

श्रीमहाबलेश्वर

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके २३ धाता नाम संवत्सर फाल्गुन शुभ त्रितीया रंविवासर क्षत्रियकुलावतंस श्री राजाराम छत्रपती यांणी राजश्री माहादाजी सामराज नाम जाद व लेखक वर्तमान व भावी प्रांत जाउली यांसी आज्ञा केली ऐसीजे... ऐसीयासी हें राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणाचे आहे धर्मस्थापना विशेषात्कारे चालवणें हें स्वामीस अगत्य आहे याकरितां.....

(१३)

लेखांक ९४]

१६१९ ज्येष्ठ वा १४

[अस्सल मोडी]

श्री

श्रीमहाबलेश्वर
छत्रपती

राजश्री खंडो आपाजी इवालदार व
कारकून सा बारामुरें गोसावी यासि

सेवक माहादाजी सामराज नामजाद व कारकून सुभा जावली नमस्कार...
स्वामी..... आज्ञा कीं...हे महाराष्ट्र राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणाचे.....

हे संपूर्ण लेखांक वाचकांनीं मूळावरूनच वाचले पाहिजेत; आम्हीं महत्वाचा भाग तेवढाच उतरून घेतला आहे. प्रस्तुत विषयाच्या चर्चेच्या दृष्टीने या लेखांचें स्वरूप व त्यांचे निरीक्षणावरून ज्या महत्वाच्या गोष्टी निदर्शनास येतात त्या नमूद करितों.

(१) या लेखांपैकीं पहिले तीन लेख छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या हयातीमधील आहेत. हे तीन लेख शिवाजीच्या विश्वासांतील श्रेष्ठ अधिकारी अथवा सरकारकून दत्ताजी त्रिमल याचे आहेत, व त्यांत खास शिवाजीमहाराजांचे चाफळ येथील महोत्सवास द्रव्यसाहाय्य करण्याविषयींचे विचार नमूद केलेले आहेत. पहिल्या पत्रांत रामनवमीच्या उत्सवाची मोईन सालगुदस्तांप्रमाणें सालमजकुरी करून दिल्याचा उल्लेख आहे. दुसऱ्या लेखांत सन सीतामध्ये (शके १५९४, इ. स. १६७२) छत्रपतींनीं आज्ञा केल्याप्रमाणें चाफळ येथील महोत्सव चालविणें असें नमूद आहे. तिसरा लेख म्हणजे समर्थांचे पारपत्या-

धिकारी दिवाकर गोसावी यास दत्ताजी त्रिमल यानें पाठविलेलें पत्र आहे. त्यांतील उल्लेख फार महत्त्वाचा आहे.

लेखांक ४ हें एक टिपण आहे. हें शके १६०३ म्हणजे इ. स. १६८१ म्हणजे छत्रपतींचे निधनानंतर एक वर्षानें व समर्थांचे निधनापूर्वी एक महिना या काळचें आहे. यांत “ रामदासस्वामींचीं वचनें ” या मथळ्याखालीं चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाचें देवालय व त्या संबंधाचे छत्रपतींचे संकल्प यांचें टिपण आहे. त्यांत “ प्रतिवर्षीं रथोत्सव केल्यानें राज्यास कल्याण आहे ” ही गोष्ट नमूद केली आहे.

लेखांक ६ ते १३ हे सर्व शके १६१८ व १६१९ म्हणजे इ. स. १६९७ व १६९८ या सालांतील असून यांत “ श्रीदेवाचा चढता वाढता महोत्सव चालवावा तैसेंच चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल ” हें श्रीचें कृपापूर्वक आशीर्वादरूपी वाक्य आहे, ही गोष्ट नमूद केली आहे.

ऐतिहासिक प्रामाण्याच्या दृष्टीनें या सर्व लेखांचा विचार केला असतां लेखांक १ ते ३ हे श्रेष्ठ प्रतीचे समजले पाहिजेत. छत्रपतींचा दत्ताजी त्रिमल हा वाकेनवीस म्हणजे वृत्तान्तलेखक (राज्यव्यवहारकोश पहा) होता. छत्रपतींच्या राज्याभिषेकाची हकीकत लिहिणारा हेन्री ऑफ सिन्डेन यानें दत्ताजी त्रिमल यास Publique Intelligencer असें विशेषण दिलें आहे (इ. रे. भाग १, पा. ४८६). अशा श्रेष्ठ दर्जाच्या अधिकाऱ्यास छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे जे विचार व जीं बोलणीं विदित झालीं तीं या लेखांकांत त्याचे हाताखालील अधिकाऱ्यांस लिहिलेल्या पत्रांत त्यानें नमूद करून चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवासंबंधीं काय योजना करावयाची त्याचें दिग्दर्शन केलें आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां पहिल्या तिन्ही लेखांतील श्रीरघुनाथदेवाच्या उत्सवासंबंधाचे उल्लेख प्रामाण्याच्या दृष्टीनें अव्वल दर्जाचे मानले पाहिजेत. अशा प्रकारच्या या उल्लेखांवरून “ श्रीदेवाचा चढता वाढता महोत्सव चालवावा तैसेंच चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल ” असें समर्थांचें शिवाजीस सांगणें होतें, व शिवाजीस हें समर्थांचें सांगणें पटून त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें छत्रपति चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवास लागणारें द्रव्य व साधनसामुग्री पुरवीत असत व अशा रीतीनें “ श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवाला साह्य छत्रपति करीत म्हणून त्यांच्या राज्यांत नवीन मुळ-

खाची भर पडून तें वृद्धिंगत पावे हा प्रत्यय शिवाजीस आला होता, व येत असे ” हें निर्विवादपणें सिद्ध होतें. या सिद्धांतास बाकीच्या लेखांतील उल्लेखाचे योगानें चांगलीच पुष्टि मिळत आहे. लेखांक ४ हें टिपण समर्थाचे माहीतगार शिष्यांपैकीं कोणातरी शिष्यानें शके १६०३ म्हणजे इ. स. १६८१ म्हणजे शिवाजीच्या निधनानंतर व श्रीसमर्थ यांचे हयातीत केलें असल्यानें यांतील उल्लेखहि प्रामाण्याच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ प्रतीचा आहे. लेखांक ६ ते १३ हे छत्रपति राजाराममहाराजांचे कारकीर्दीतील आहेत.

ले. ६, ८, १२ हे लेख खास राजाराम छत्रपतींचे असून वाई, व्याघ्रगड व जावळी या प्रांतांच्या देशाधिकार्यांस चाफळ येथील देवस्थानाच्या बाबतीत केलेले हुकूम आहेत. लेखांक ६ त “ ऐसियास श्रीचे कृपेंकरून महाराजांचें राज्य (छत्रपति शिवाजीमहाराज) वृद्धीतें पावलें ” असें प्रथम नमूद केलें असून “ श्रीचें वचन राजश्री कैलासवासी यांसी आहे कीं, श्रीदेवाचा चढता वाढता महोत्सव चालवावा तैसेच चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल हें श्रीचें कृपापूर्वक आशीर्वादरूप वाक्य आहे ” असें नमूद केलें आहे. वरील पहिल्या उल्लेखांत श्रीरघुनाथदेवाचे कृपेंकरून शिवाजीमहाराजांचें राज्य अभिवृद्धीतें पावलें अशी राजाराममहाराजांची समज व्यक्त होत आहे. या उल्लेखावरून त्यांत दिग्दर्शित केलेल्या गोष्टीचे सत्यतेविषयीं शंका घेणें युक्त होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या उल्लेखावरून छत्रपति शिवाजीमहाराजांना समर्थ रामदासस्वामींचे चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवाविषयींचें सांगणें लेखांक १ व ३ यांत जें नमूद केलें आहे, तें छत्रपति राजाराममहाराजांस विदित असून त्याचा उल्लेख त्यांनीं या पत्रांत केला आहे. लेखांक ८ मध्ये लेखांक ७ मधील दुसऱ्या बाबीचा उल्लेख केला आहे. ले. १२ त “ हें राज्य देवाब्राह्मणांचें आहे, धर्मस्थापना विशेषात्कारें चालविणें हें स्वामींस आगत्य आहे ” इतकेंच नमूद आहे. या उल्लेखावरून चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवास साह्य करणें हें धर्मस्थापनेचें एक महत्त्वाचें कलम राजाराम छत्रपति समजत असें दिसून येतें. राजाराम छत्रपतींच्या वरील लेखाशिवाय औरंगजेबाबरोबर झालेल्या महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत प्रसिद्धि पावलेले रामचंद्र नीळकंठ अमात्य यांचे लेख नं. ७ व ११ असे दोन लेख आहेत. यांत राजाराम छत्रपतींच्या पत्रांत जशा स्वरूपाचे उल्लेख आहेत तशाच प्रकारचे उल्लेख असून लेखांक ११ त “ तरी हें धर्मराज्य श्रीचे

कृपेंकरून वृद्धीतें पावलें ” असा उल्लेख आहे. छत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं स्थापिलेल्या स्वराज्याचा उल्लेख धर्मराज्य या संज्ञेनें रामचंद्र नीळकंठ यांनीं केला असून ‘श्रीरघुनाथदेवाचे कृपेंकरून तें वृद्धीतें पावलें’ असें रामचंद्र नीळकंठ यांनीं नमूद केलें आहे. शिवकालीन राजकारणी पुरुषांपैकीं रामचंद्र नीळकंठ हे एक पुढारी असून तत्कालीन सर्व प्रकारच्या राजकीय हालचालींशीं त्यांचा संबंध असल्या-कारणानें त्यांच्या लेखांतील वरील उल्लेख प्रामाण्याच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ दर्जाचे आहेत.

लेखांक ९ हा शंकराजी नारायण सचिव यांचें वाईच्या देशाधिकार्यास पत्र असून त्यांत “ श्रीकृपेनें राजश्री छत्रपती स्वामी यांचें कल्याण होऊन राज्याभिवृद्धि होत आहे ” असें नमूद केलें आहे. लेखांक १० हें वाईच्या देशाधि-कार्याचें उधो बाबाजी हवालदार समत नीब यास लिहिलेलें पत्र असून त्यांत वरील आशीर्वादरूप वाक्याचा उल्लेख आहे.

येथपावेतो आधारभूत लेखांत नमूद केलेल्या महत्त्वाच्या बाबी लक्षांत घेतां “ श्रीदेवाचा चढता वाढता महोत्सव चालवावा तैसेंच चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल ” हें वचन रामदासांनीं छत्रपतींस सांगितलें होतें व छत्रपति ह्या वचनाचा अंगीकार करून चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवास द्रव्यसाह्य करीत असत, या गोष्टी सत्यस्वरूपी व विश्वसनीय आहेत याविषयी शंका घेण्याचें कारण उरत नाहीं.

आतां आशीर्वादरूपी वचन समर्थानीं शिवाजीस केव्हां सांगितलें व त्या वचनांत सांगितल्याप्रमाणें छत्रपति शिवाजीमहाराज चाफळ येथील श्री-रघुनाथदेवाच्या महोत्सवास केव्हांपासून साह्य करूं लागले याचें दिग्दर्शन करितों. उपलब्ध झालेल्या श्रीसमर्थचरित्रसाधनांवरून चाफळास श्रीरघुनाथ-देवाची स्थापना समर्थानीं शके १५६९ मध्ये केली व तेव्हांपासून मसूर येथें श्रीरामाचा महोत्सव समर्थ करीत असत तो चाफळ येथें करण्यास त्यांनीं सुरु-वात केली. चाफळ येथें श्रीदेवाची स्थापना करण्यापूर्वीं मसूर येथें श्रीरामाचा महोत्सव करण्याचा परिपाठ सुरू असतां एका प्रसंगीं छत्रपति शिवाजीमहाराज श्रीरामाचे उत्सवास आले असून त्यांची व समर्थांची भेट झाली होती असें “ श्रीसमर्थ व शिवाजीमहाराज यांचा अन्योन्यसंबंध ” या ग्रंथांत आम्हीं दर्शविलें आहे. समर्थांची व छत्रपतींची या उत्सवप्रसंगीं प्रथम भेट झाल्यानंतर लागलीच समर्थानीं चालविलेल्या श्रीरघुनाथदेवाच्या वार्षिक महोत्सवास द्रव्य-

साहाय्य करण्यास सुरुवात केली, असे अनुमान काढणे युक्त होणार नाही. समर्थ व शिवाजी या उभयतांचे हालचालींची माहिती परस्परांस होऊन त्यांनी चालविलेल्या कार्याविषयी आदर व त्याची उपयुक्तता एकमेकांस पटण्यास दोन तीन वर्षांचा काळ लागला असला पाहिजे. इतका काळ गेल्यावर समर्थानी वरील आशीर्वादरूपी वचन शिवाजीस सांगितलें व त्याअन्वये चाफळच्या श्रीरघुनाथ-देवाच्या महोत्सवास द्रव्यसाहाय्य करण्यास शिवानें प्रारंभ केला असला पाहिजे असे अनुमान करणे युक्त होईल. या अनुमानान्वये चाफळ येथे समर्थानी श्री-रामाचा महोत्सव करण्यास सुरुवात केल्यानंतर दोन तीन वर्षांनी वरील आशी-र्वादरूपी वचन समर्थानी शिवाजीस सांगितलें व शिवाजी श्रीदेवाचे महोत्सवास साह्य करूं लागले असे विधान करण्यास प्रत्यवाय नाही.

सत्कृतदर्शनी मथळ्यावरील हें आशीर्वादरूप वचन अर्थवाद अथवा गौरव-स्वरूपी आहे असा आक्षेप कित्येकांकडून येण्याचा संभव आहे. परंतु हा आक्षेप निराधार आहे, असे सुरुवातीस दिलेल्या निरनिराळ्या लेखांतील उद्धृत केलेल्या वाक्यांवरून दिसून येते. वर दिलेल्या लेखांपैकी दोन लेखांतील आशीर्वादरूपी वचन खास शिवाजी महाराजांना समर्थानी सांगितलें व त्यांना स्वतः त्याचा प्रत्यय आला, हें सिद्ध असल्यामुळे तें अर्थवादस्वरूपाचें नसून सत्यस्वरूपाचें आहे, असे मानणे भाग आहे.

याप्रमाणें वरील आक्षेपाचें निराकरण झाल्यावर चाफळ येथील श्रीरघु-नाथदेवाचा महोत्सव विशेषोत्कारें केल्याने शिवाजीमहाराजांनी स्थापिलेल्या स्वराज्याचा विकास कशा रीतीने झाला या मुद्द्याचा उलगडा करणे ओघानेच प्राप्त होतें. प्रस्तुतचें Rationalistic म्हणजे तर्कप्रधानबुद्धीचें युग आहे. प्रत्येक गोष्टीचा उलगडा कार्यकारणसंबंध दाखवून मानवी बुद्धीस पटेल अशा पद्धतीने करावयाचा हें या युगाचें वैशिष्ट्य आहे. या पद्धतीस अनुसरून या आशीर्वादरूपी वचनाचा उलगडा करण्यास्तव चाफळच्या श्रीरामाचा महोत्सव जसजसा वाढत्या प्रमाणांत करण्यांत येईल तसतसे तुम्हीं स्थापन केलेले स्वराज्य वृद्धिगत होत जाईल, असे शिवाजीस सांगणारे श्रीसमर्थ व समर्थानी सांगितलेल्या या आशीर्वादरूपी वचनावर विश्वास ठेवून त्याप्रमाणें वर्तन करणारे छत्रपति शिवाजीमहाराज यांची मनोरचना (Psychology) कशा प्रकारची होती, याचें दिग्दर्शन प्रथम केलें पाहिजे, हें दिग्दर्शन आपले लक्ष्यांत आलें म्हणजे वर

दर्शविलेल्या मुद्द्याचा उलगडा होणार आहे.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी श्रीरामचंद्राचे निस्सीम भक्त होते हे सर्वश्रुत आहे. सदासर्वकाळ श्रीरामाचें व त्याचे चरित्राचें चिंतन, मनन व निदिध्यास त्यांचा चालू असे. या स्वरूपाची त्यांची रामभक्ति असल्यामुळे त्यांचे मनांत ज्या कित्येक आकांक्षा वसत होत्या त्या श्रीरामकृपेनें फलद्रूप होत, असा त्यांना अनुभव आला. या अनुभवाचे योगानें त्यांची मनोरचना पूर्णपणें अशी बनली होती कीं, श्रीरामचंद्राची निस्सीम भक्ति केल्यामुळे त्याची कृपा त्यांचेवर इतकी होत असे कीं, ज्या ज्या गोष्टी प्राप्त व्हाव्या अशी वांछा व आकांक्षा ते बाळगीत त्या सर्व फलद्रूप होत असत. समर्थांच्या मनोरचनेच्या स्वरूपाचें हे जें दिग्दर्शन केलें आहे तें यथार्थ आहे, याविषयी आपले मनांत किंतु राहूं नये म्हणून एतद्विषयक श्रीसमर्थांचे काहीं महत्त्वाचे उद्गार खाली नमूद करितों.

श्रीरामदासांची कविता प्रथमखंड, प्रस्तावना, पान ४५, यांत समर्थांचे खाली नमूद केलेले जे उद्गार आढळतात, ते या मुद्द्याची सत्यता पटविण्याचे दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. ते व इतर दोन उतारे सादर करितों.

परंतु येकवचनी देव येक । जेणें सोडिले देव अनेक ।

सेवाहीन मी सेवक । त्याचा म्हणवी ॥ १

समर्थ अंगिकार केला । नाना संकटीं रक्षिला ।

त्याचिया अन्नं पिंड वाढविला । जन्मवरी ॥ २

मारुतीसारिखे सेवक । तेथें मी मानवी रंक ।

नवल सामर्थ्याचें कौतुक । काये सांगों ॥ ३

समर्थ आणि दीनानाथ । वैभवे समर्थाहून समर्थ ।

जेणें माझे मनोरथ । पूर्ण केले ॥ ४

जें जें मनें अभिळासिलें । तें तें समर्थ पुरविलें ।

मज दीनास वाढविलें । मर्यादेवेगळे ॥ ५

समर्थानें समर्थ करावें । तरीच समर्थ म्हणवावें ।

त्रैलोक्यास पडिलें ठावें । सामर्थ्य ज्याचें ॥ ६

आंजीक्य रजनीचर माजले । देव कारागृहीं घातले ।

म्हणोनी वैकुंठीहून पातले । देव सोडवावया ॥ ७

देवमात्र जाजावला । म्हणोनी कैपक्षी पावला ।

भुवनकंटक निर्दाळिला । दशमुख शत्रु ॥ ८
 जिहीं त्रैलोक्य जिंकिलें । त्यास मर्कटाहार्ती मारविलें ।
 भुवनत्रय आनंदविलें । दाशरथीनें ॥ ९
 देवाचे बंद सोडविले । देव स्वस्थानीं स्थापिले ।
 प्राणीमात्र आनंदविले । रामराजे ॥ १०
 विभीषणास दिधली लंका । सुरवराची फिटली शंका ।
 समर्थे रामदास रंका । नवाजिले ॥ ११ वगैरे

× × × ×

आम्हा नाहीं चाड ते कोणी येकाची । दृढ राघवाची कास धरूं ॥ स्फु. ओ. ८-६
 कास धरूं जेणें पावनची केलें । तेथें माझे जालें समाधान ॥ ७
 समाधान जालें प्रत्ययासी आले । धन्य तें पाडलें राघवाचीं ॥ ८
 राघवाचीं पदे मानसीं धरीन । विश्व उधरीन हेळामात्रें ॥ ९
 हेळामात्रें मुक्त करीन या जना । तरीच पावना राघवाचा ॥ १०
 राघवाचा दास मी जालों पावन । पतीत तो कोण उरों शके ॥ ११
 उरों शक ऐसें कल्पांतीं घडेना । जो कोणही पुसेना त्यासी उणें ॥ १२
 उणें न सगतां माझ्या सूर्यवौशा । कोणहीची दुराशा नाहीं आम्हा ॥ १३
 आम्हा नाहीं उणें राघवाच्या गुणें । ब्रीदची राखणें पावनाचें ॥ १४
 पावनाचें ब्रीद आम्हा प्राप्त जालें । प्रचीतीस आलें कितीयेक ॥ १५
 कितीयेक जन ज्ञाने उधरीले । कृत्याकृत्य जाले तत्काळची ॥ १६
 तत्काळची मोक्ष हें ब्रीद रामाचें । होत आहे साचें येणें काळें ॥ १७
 येणें काळें मोक्ष जरी मी देईना । दास म्हणवीना राघवाचा ॥ १८
 राघवाचा वर पावलों सत्वर । जनाचा उधार करावया ॥ १९

× × × ×

कास या रघुनाथाची । धरितां सुख पावलों ।
 इतर कष्टती प्राणी । थोर संसारसांकडीं ॥ मा. पं. ४-१
 सांकडीं तोडिलीं माझीं । राघवें करुणाळयें ।
 पुर्वीच तुटली माया । दुख शोक विसंचला ॥ २
 सेवकु मानवीयांचे । कष्टती बहुतांपरीं ।
 सेविला देव देवांचा । तेणें मी धन्य जाहालों ॥ ३

नीच हे मानवी प्राणी । नीचाश्रय कामा नये ।

महत्कीर्ति श्रीरामाची । फावला महदाश्रयो ॥ ४

समर्थांचे वरील उद्गारांवरून श्रीचाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाचे कृपेचे फळ त्यांस कोणत्या स्वरूपाचें प्राप्त जाहलें याविषयींची त्यांची मनोरचना उत्कृष्टपणें व्यक्त झाली आहे. ज्या रामकृपेची उत्कृष्ट फळें आपणांस प्राप्त झालीं त्याच रामकृपेचीं फळें समर्थांचे प्रिय शिष्य व निस्सीम भक्त शिवाजीमहाराज यांस प्राप्त व्हावीत, अशी समर्थांची स्वाभाविकपणें इच्छा झाली. प्रतापगडचे श्रीभवानीची श्रीसमर्थांनीं जी प्रार्थना केली आहे तीत शिवाजीविषयींचे समर्थांचे उद्गार खाली नमूद केल्याप्रमाणें आढळून येतात.

येक ची मागणें आतां । द्यावें तें मजकारणें ।

तुझा तुं वाढवीं राजा । सीघ्र आम्हा ची देखतां ॥ स्फु. प्र. ३६-१७

दुष्ट संव्हारिलें मागें । ऐसें उदंड ऐकतों ।

परंतु रोकडे कांहीं । मूळ सामर्थ्ये दाखवी ॥ १८

देवाचीं राहिलीं सत्वे । तुं सत्व पाहासी किती ।

भक्तांसी वाढवीं वेगीं । इच्छा पूर्ण परोपरीं ॥ १९

रामदास म्हणे माझे । सर्व आतुर बोलणें ।

क्षमावें तुळजे माते । इच्छा पूर्ण ची ते करी ॥ २०

या उद्गारांवरून समर्थांचे अंतःकरणांत शिवाजीचे अभ्युदयाविषयी किती तीव्र उत्कंठा वसत होती हें दिसून येतें. अशा स्थितीत शिवाजीचे हातून चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवाची वृद्धि शिवाजीचे द्रव्यानें जितकी अधिक होत जाईल तितकी श्रीरघुनाथदेवाची कृपा शिवाजीमहाराजांवर अधिक होऊन त्यांनीं स्थापन केलेल्या राज्याचा विस्तार अधिक प्रमाणांत होईल, अशी दृढ भावना समर्थांचे मनांत वसत असल्याचें सिद्ध होतें.

तथापि कोणतेंहि ऐहिक फल मानवी प्रयत्नावांचून प्राप्त व्हावयाचें नाहीं, व जितका प्रयत्न तितकेंच फळ, हा सिद्धांत ठरलेला आहे व तो समर्थांस पूर्ण संमत होता, हें समर्थांच्या खालील उक्तीवरून स्पष्ट दिसतें.

म्हणे उदास दास हा । बरें पाहा बरें पाहा ।

करील प्रेत्न जीतुका । तयास लाभ तीतुका ॥ स्फुट श्लो. ८

कोणत्याहि लोकोत्तर पुरुषानें मानवी प्रयत्नावांचून निव्वळ परमेश्वरी

कृपेवर विसंबून एखादें महत्कार्य सिद्ध केल्याचें उदाहरण इतिहासांत सांपडणें दुरापास्त आहे. मानवी प्रयत्नावांचून कार्यसिद्धि होणें नाहीं हा सिद्धांत जर सत्य आहे, तर मग परमेश्वरी कृपा भाकण्याची आवश्यकता काय आहे, व अशा प्रकारची कृपा भाकण्याची महत्कार्यसिद्धीच्या दृष्टीनें कांहीं उपयुक्तता आहे कीं काय, हे दोन मुद्दे उपास्थित होतात व या दोन मुद्द्यांचे दृष्टीनें श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व छत्रगति शिवाजीमहाराज यांच्या मनोरचनेच्या स्वरूपाचें जें वर दिग्दर्शन केलें आहे, तें लक्षांत घेऊन या दोन मुद्द्यांची चर्चा करणें ओघानेंच प्राप्त होत आहे.

कोणत्याहि क्षुद्र अथवा महत्कार्याचा उगम मानवी मनापासून होतो. जें कार्य करावयाचें तें ज्या व्यक्तीकडून केलें जातें त्या व्यक्तीच्या तें कार्य करीत असतां मानसिक वृत्तीच्या तीव्रतेच्या कमीअधिक प्रमाणावर त्या कार्याचे सिद्धीचा कमीजास्तपणा अवलंबून असतो. कर्म करणाऱ्या व्यक्तीच्या मानसिक वृत्तीची तीव्रता सामान्य प्रकारची असल्यास त्या कार्याची फळनिष्पत्ति सामान्य प्रतीची असते; परंतु कर्म करणाराची मानसिक वृत्ति तें कार्य करीत असतां तीव्र व उत्कट स्वरूपाची असल्यास त्या कर्माची फळनिष्पत्ति कर्म करणाऱ्या व्यक्तीस संपूर्ण फल प्राप्त करून देण्यांत होते. हा सिद्धांत लक्षांत येण्याकरितां सामान्य व्यवहारांतली एक दृष्टान्त आम्ही येथे देतो. सुंबई बंदराच्या गोदींत काम करणाऱ्या मजुरांच्या टोळ्या एखादा अवजड व वजनदार बोजा जहाजांतून वर उचलण्याची क्रिया करीत असतांना एखाद्या गाण्याचें पालुपद मोठ्या आवाजांत एका ठक्यांत बोजा उचलीत असतांना म्हणत असल्याचें दृष्टीस पडतें. गाण्याचें पालुपद मोठ्या आवाजांत म्हणण्यानें त्या मजुरांच्या समुदायाचे मनांत एक प्रकारचा असा तीव्र उत्साह व आवेश उत्पन्न होतो कीं, बोजा वर उचलण्याकरितां त्या मजुरांच्या टोळीची जी सामुदायिक शक्ति अपुरी पडते ती त्यामुळें वृद्धिंगत होत ज ते व त्याचे योगानें बिकट कार्य विशेष श्रम पडल्याचा भास न होतां सहज रीतीनें पार पडतें. या दृष्टान्तांत गीताचें पालुपद मोठ्या आवाजांत सर्वांनीं एकसमयावच्छेदेंकरून म्हणण्यानें जें कार्य घडतें तेंच कार्य आपण करीत असलेल्या कार्यावर परमेश्वरी कृपा आहे या भावनेनें कार्य करणाराचे मनावर होतें. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या पंधराव्या खंडाच्या पान २७२ वरील ज्या लेखांक २६८ मध्ये हिंदवी स्वराज्याचा उल्लेख आढळतो

त्यांत “ हें राज्य व्हावें हें श्रींचे मनांत फार आहे ” असा उल्लेख स्वराज्य-स्थापनेचें जें महत्कार्य शिवाजीमहाराजांनीं हातीं घेतलें होतें, त्या कार्याविषयींची त्यांची मनोरचना दर्शविणारा उल्लेख आढळतो. ‘ चढता वाढता श्रीदेवाचा उत्सव चढतें वाढतें राज्य ’ या आशीर्वादरूपी वचनांत शिवाजीमहाराजांची चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवाविषयींची मनोरचना श्रीसमर्थानीं ग्रथित केलेली व शिवाजीस मान्य झालेली जी दर्शविण्यांत आली आहे, तिचे योगानें स्वराज्यस्थापनेप्रीत्यर्थ शिवाजीनें जीं जीं कार्ये हातीं घेतलीं तीं तीं यशस्वी होणार असा शिवाजीचे मनांत आत्मविश्वास उत्पन्न होत असे व त्याचे योगानें त्यास सतत यशःप्राप्ति होत असे.

समर्थाच्या सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ।
या समर्थोक्तींत जो आत्मविश्वास भरला आहे तो “ चढता वाढता श्रीदेवाचा उत्सव चढतें वाढतें राज्य ” या समर्थोक्तीच्या अंतर्गत असलेल्या श्रद्धेवर उभारलेला आहे. चढता वाढता श्रीदेवाचा उत्सव केल्यानें तुझ्यावर श्रीरघुनाथदेवाची कृपा झाल्यामुळे तुझ्याकडे कोणी वांकड्या नजरेनें पहाणें अशक्य आहे व स्वराज्यस्थापनेस्तव जीं जीं कर्मे तूं करशील तीं तीं कर्मे यशस्वी होऊन तुझे राज्य वृद्धिंगत होईल, असें समर्थांचें शिवाजीस सांगणें होतें शिवाजीस समर्थांच्या ह्या सांगण्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आल्यानें तें त्यास पूर्णपणें पटलें व या कारणास्तव शिवाजीमहाराज व त्यांचे पश्चात्चे छत्रपति हे चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाचे महोत्सवास सढळ हातानें द्रव्यसाहाय्य करीत.

येथपावेतों केलेलें विवेचन शुद्ध तर्कनिष्ठ मनोरचनेच्या कांहीं लोकांस कदाचित् संमत न झाल्यास त्यांचे बुद्धीस पटेल अशा प्रकारचा, वरील आशीर्वादरूपी वाक्याच्या अंतर्गत असलेला कार्यकारणसंबंध कोणत्याहि प्रकारची ओढाताण न करितां दाखवितां येण्यासारखा आहे, व तो आम्ही आतां स्पष्ट करून दाखवतो. समर्थ-शिवाजी उदयास येण्यापूर्वी महाराष्ट्र देश विजापुरच्या आदिलशाही मुसलमान घराण्याच्या राजकीय सत्तेचा अंकित होता. या घराण्याची राजकीय सत्ता महाराष्ट्रधर्मास म्हणजे श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मास विघातक असल्यामुळे ती नष्ट करून स्वधर्माभिवृद्धयर्थ स्वराज्याची स्थापना न केल्यास महाराष्ट्रधर्म नष्ट झाल्याखेरीज व महाराष्ट्रांतील चातुर्वर्णी समाजाचे सर्व लोक मुसलमान-धर्मानुयायी बनल्याखेरीज रहाणार नाहींत, अशी शानेश्वरकाळापासून महाराष्ट्रांत

झालेल्या हरिकथानिरूपण करणाऱ्या संतांची व राजकारणी पुढाऱ्यांची पूर्ण खातरी झाली होती. समर्थ व शिवाजी या उभयतांनाहि हीच गोष्ट दिसत होती. यास्तव महाराष्ट्रधर्मरक्षणार्थ स्वराज्याची स्थापना करून त्याची अभिवृद्धि करण्याचा उपक्रम शिवाजीनें सुरू केला. या उग्रमाचा अर्थ महाराष्ट्रांत विद्यमान असलेल्या राजकीय स्थितींत क्रांति घडवून आणून तिचे ठिकाणीं त्याला मान्य अशी महाराष्ट्रधर्मरक्षण करणारी राजकीय घटना स्थापित करावयाची असा होता. जगांतील निरनिराळ्या देशांत घडलेल्या राजक्रांत्यांच्या इतिहासाचें निरीक्षण केलें असतां क्रांति घडून येण्यास दोन महत्त्वाच्या गोष्टी कारणीभूत झाल्याचें दिसून येतें. पहिली गोष्ट म्हणजे प्रचलित राजसत्तेचा विध्वंस करण्याकरितां शस्त्रास्त्रादि युद्ध-सामुग्री व लढवये लोक उभारून विद्यमान राजसत्ताधान्यांशीं झगडा सुरू करावयाचा व ती सत्ता त्यांचे हातून काढून घ्यावयाची ही होय. या पद्धतीनें राज्यक्रांति घडवून आणण्यास जरूर तें आनुकूल्य शिवाजीनें साध्य करून या पद्धतीचा त्यानें स्वीकार केला. क्रांति घडवून आणणाऱ्या या एकाच मार्गाचा आश्रय केल्यानें ती यशस्वी होत नाहीं. क्रांति घडवून आणण्याच्या काळीं जी राजसत्ता विद्यमान असते त्या राजसत्तेचा दरारा प्रजेवर असतो व तिचेविरुद्ध कोणत्याहि प्रकारची चळवळ करून ती घडवून आणणारास सामील होण्यास सामान्य जनता तयार नसते. या शिवाय प्रजेपैकीं धनवान् लोक, त्याचप्रमाणें राजसत्तेशीं ज्यांचे हित-संबंध निगडित झालेले असतात व जे प्रजेचे पुढारी असतात असे वतनदार, जमीनदार, इनामदार, इत्यादिकांची सहानुभूति व मदत क्रांति घडवून आणणारास प्राप्त होणें दुरापास्त असतें. या कारणास्तव या दोन्ही प्रकारच्या लोकांची सहानुभूति व मदत क्रांति घडवून आणणारास मिळविणें क्रांति यशस्वी करण्यास्तव अत्यंत जरूरीचें व अवश्य असतें. शिवकालीन क्रांतीतील हा कार्यभाग समर्थ रामदासस्वामींकडून एका विशिष्ट व अपूर्व पद्धतीनें घडून आला.

समर्थ व शिवाजी यांची मनोरचना श्रद्धावान् होती हें मागील विवेचनांत सिद्ध करून दाखविलें आहे. त्या काळच्या सामान्य महाराष्ट्रीय जनतेची मनोरचनाहि श्रद्धावान् अशीच होती. म. इ. साधनें, खंड १५ वा, लेखांक ४३४, हा एक त्या काळचा लेख आहे. चाकण येथील मुरारभट्ट ब्रह्मे यानें दुष्काळ पडून लोक परागंदा होत असतां दहा दिवसांत पर्जन्य पडेल, असें सर्व लोकांस सांगितलें व त्याप्रमाणें पर्जन्य पडून दुष्काळाचें निवारण झालें, याबद्दल

कृतज्ञता दर्शविण्यास्तव पंचवीस टक्के धर्मादाय मुरारभट्टास ग्रामस्थांनी दिल्या-
बद्दलचा उल्लेख या लेखांत आहे. या व अशाच प्रकारच्या त्या काळच्या उप-
लब्ध झालेल्या दुसऱ्या कांहीं लेखांवरून त्या काळच्या महाराष्ट्रीय जनतेची सर्व-
साधारण मनोरचना श्रद्धाप्रधान होती असें दिसून येतें.

अशा प्रकारची मनोरचना असणाऱ्या लोकांचीं मनं छत्रपतींच्या स्वराज्य-
स्थापनेच्या कार्यास अनुकूल करून घेण्यास स्वतः समर्थास प्रिय असलेलें राम-
राज्याचें ध्येय अहेतुकपणें कसें कारणीभूत झालें, याचें आम्ही दिग्दर्शन करितों.

समर्थांचा परमेश्वरी अवताराच्या कल्पनेवर पूर्ण विश्वास होता.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

इत्यादि भगवद्गीतेतील श्रीकृष्णाच्या वचनवार त्यांचा पूर्ण विश्वास होता.

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥

ही शिवाजीमहाराजांस अनुलक्षून समर्थांनी उच्चारिलेली ओवी परमेश्वरी अव-
तारावरील त्यांचा दृढ विश्वास उत्तम प्रकारें व्यक्त करिते.

समर्थ रामदासस्वामी पंचवटीस करीत असलेलें पुरश्चरण समाप्त झाल्या-
वर, भरतखंडांतील निरनिराळ्या तीर्थांचें व क्षेत्रांचें दर्शन घेण्याकरितां प्रवासास
निघाले व बारा वर्षे त्यांनीं सर्व भरतखंडभर पर्यटन केलें. या पर्यटनांत त्यांनीं
केलेल्या लोकस्थितीचे अवलोकनावरून रामरावणकाळाची पुनरावृत्ति भरतखंडांत
होत असल्याचें त्यांच्या निदर्शनास आलें. रामावताराचे काळीं भरतखंडांत
रावणादि दैत्यांनीं जे उत्पात केले तेच उत्पात सर्व देशभर होत असून सर्व महा-
राष्ट्रीय जनता त्रस्त झाल्याचें त्यांचे निदर्शनास आलें. ज्या श्रीरामानें एका काळीं
अवतार धारण करून देवांना रावणाच्या बंदीवासांतून सोडविलें तोच राम महा-
राष्ट्रीय जनतेची पारतंत्र्यांतून मुक्तता करण्याकरितां अवतार धारण केल्याखेरीज
रहाणार नाहीं, असा समर्थांचा दृढ विश्वास बनला होता. अशा प्रकारची त्यांची
मनोरचना बनल्यावर समर्थ पंचवटी सोडून कृष्णातटाकाच्या सन्निध असलेल्या प्रदे-
शांत वास्तव्य करण्यास्तव आले. कऱ्हाडनजीकचें चाफळखोरे त्यांनीं वास्तव्य
करण्यास पसंत केलें. त्या प्रांतांतील सामान्य लोकांच्या मनांत रामावताराविषयीं
त्यांची स्वतःची बनलेली दृढ भावना उत्पन्न करण्यास्तव त्यांनीं रामनवमीचा महो-
सव करण्याचें ठरविलें. देवादिकांचे महोत्सव करण्याची प्रथा फार पुरातन काळा-

पासून महाराष्ट्रीय जनतेत रूढ असून अशा प्रकारच्या महोत्सवानिमित्त दूरदूरच्या प्रदेशांतील लोक एकत्रित होत असत. या महोत्सवाची दोन अंगे महत्त्वाची असत : एक अंग देवाच्या भोगमूर्ति रथांत स्थापन करून मोठ्या थाटाने व वैभवाने त्या देवतेचे वैभव व थोरवी लोकांच्या प्रत्ययास येईल, अशा तरतुदीने रथाची मिरवणूक काढणे हे होते; दुसरे अंग म्हणजे महोत्सवानिमित्त जमलेल्या लोकांस देवाचा प्रसाद मिळावा म्हणून सामुदायिक भोजन करणे हे होते.

समर्थानीं प्रथम मसूर गांवी वास्तव्य केल्यावर तेथे श्रीरामनवमीचा वार्षिक महोत्सव करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. रामावताराची प्रतीति महाराष्ट्रीय जनतेस येईल अशा रीतीने समर्थानीं रामाच्या महोत्सवाच्या कार्यक्रमाची योजना सुरु केल्यावर सामान्य जनतेची भक्ति रामाचे ठायीं दृढ होण्यास्तव श्रीरामाच्या मूर्तीची स्थापना होणे, त्यांच्या ध्येयास पोषक व आवश्यक अशी गोष्ट, शिल्लक राहिले होते. अनपेक्षित रीतीने ही गोष्ट लवकरच घडून आली. अंगापुरचे डोहांत त्यांना श्रीरामाची एक मूर्ति प्राप्त झाली. या मूर्तीची त्यांनीं चाफळ येथे स्थापना करून चाफळ खोऱ्यांतील वजनदार पुढारी लोकांकडून श्रीरघुनाथदेवाची “ भक्ती परंपरा करावी सर्व साह्यता करावी कानुकानुनाती यात्रेत होऊ न द्यावी सर्वस्वेसी साहे असावे ” अशा श्रीदेवाच्या पुष्पावर हात ठेवून, शपथा घेवविल्या. श्रीरामावताराच्या पुनरावृत्तीच्या कल्पनेचा प्रत्यय महाराष्ट्रांतील सामान्य लोकांस येण्यास्तव या गोष्टी समर्थींकडून घडून चाफळ येथील अधिष्ठित केलेल्या श्रीरघुनाथदेवाचा महोत्सव साल दरसाल वृद्धिंगत होत चालला, व महाराष्ट्रांतील दूरदूरचे लोक या महोत्सवानिमित्त साल दरसाल चाफळ येथे जमू लागले.

महोत्सवाकरितां केवढा मोठा जनसमुदाय लोटत असे, याची तत्कालीन उपलब्ध झालेल्या साधनांचे आधारे आम्ही किंचित् कल्पना देतो. ‘ रामदास आणि रामदासी-माले ’च्या नवव्या भागांतील जे उतारे सुरुवातीस आम्हीं दिले आहेत, त्यांत महाराष्ट्रदेशांतील अनेक ठिकाणांहून सिंहासने घेऊन हजारों लोक चाफळीस श्रीरामाच्या महोत्सवास येत असत असें नमूद केलेले आढळते. समर्थींचे चरित्रकार गिरिधरस्वामी (ज्यांनीं हे महोत्सव स्वतः डोळ्यांनीं पाहिले होते) त्यांनीं ‘समर्थप्रताप’ ग्रंथांत चाफळ येथील श्रीरामनवमीमहोत्सवानिमित्त गोळा होणाऱ्या महाराष्ट्रांतील लोकसमूहाचे तपशिलवार व माहितीपूर्ण वर्णन केले आहे. त्यावरून श्रीरामाच्या महोत्सवानिमित्त महाराष्ट्रांतील लोकांचा केवढा मोठा जन-

समूह जुळत असे, समर्थशिष्यांपैकीं कोणकोणते शिष्य हा जनसमूह एकत्रित करून आणीत असत व या एकत्रित झालेल्या जनसमूहांत कोणत्या कल्पनांचा प्रसार करण्यांत येत असे, इत्यादि मुद्यांविषयींची अत्यंत विश्वसनीय व उत्तम माहिती आपल्यास उपलब्ध होत आहे.

चाफळ येथील श्रीरामाचा महोत्सव समर्थ कोणत्या हेतुस्तव करीत, याचें दिग्दर्शन गिरिधरांनीं खालील ओव्यांत केलेलें आहे.

स्वधर्मरक्षणीं प्रेम ज्यासी महोछायाचे ।

रामोपासक गिरी बाळक शरणागत त्याचे ॥

ज्या स्वधर्मरक्षणास्तव चाफळ येथील श्रीरघुनाथदेवाचा महोत्सव करण्याचें समर्थाना प्रेम वाटे, त्या संबधाचा खुलासा गिरिधरांनीं अनेकदां केला आहे. संकेतरामायणांतील एकच उतारा देतो :

ब्राह्मणाच्या कार्याकारणें । अवतार घेतले नारायणें ।

म्हणोनि माये आज्ञा देणें । द्विजां रक्षणें उचित ॥ १-९-२२

देवब्राह्मण अग्निपूजनें । नाना योग याग व्रतें दानें ।

नाना तपें तीर्थाटणें । माते रक्षणें उचित ॥ २३

नाना पुरश्चरणें अनुष्ठानें । नाना योग नाना साधनें ।

आत्मचिंतनें स्वानंदभुवनें । स्वधर्म रक्षणें उचित ॥ २४

ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मण जेथें । सर्व सांडोनि धांवणें तेथें ।

नाना वैष्णवी माया भक्तजनातें । झणीं बाधील म्हणूनियां ॥ २५

नाना षट्कर्में चालती जनीं । विध्योक्त क्रिया आचरती मनीं ।

ब्रह्मसंपन्नीं स्वानंद भुवनीं । नवविधा भजनीं तत्पर ॥ २६

निःकामभजनें सर्वस्व-त्याग । मजनिमित्त्य मांडिती योगयाग ।

आत्मचिंतनें भवस्वर्गभोग । तुच्छ करिती स्वानंदें ॥ २७

ऐसें योगी दुर्लभ जगीं । धुंडित चालिले वीतरागी ।

ऐसया कारणें मजलागीं । अवतार घेणें निर्धारें ॥ २८

पूर्वीं सूतिकागृहीं दिधलें दर्शन । माते तुजला असेल स्मरण ।

सुरसाधुधर्मधरारक्षण । करावया मी अवतरलों ॥ २९

एवं धर्मस्थापनाकारणें मातें । रायें दिवलें मखरक्षणातें ।

अग्निब्राह्मण आमुचीं दैवतें । आज्ञा देई सिद्धाश्रमा ॥ ३०

(स. प्र. अनुक्रमणिका पान ४८)

याचप्रमाणें खुद्द श्रीसमर्थकृत मानपंचकांतील पहिलें मान उतरून घेण्यासारखें आहे. तें वाचकांनीं अवश्य विचारांत घ्यावें. या सर्व ठिकाणीं रामराज्य, धर्मराज्य, देवांब्राह्मणांचें राज्य, स्वधर्मराज्य इत्यादि संज्ञांत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक बाबींविषयींची माहिती महाराष्ट्रीय जनतेस समर्थींचे शिष्य करून देत व त्यांचीं मनें छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेस अनुकूल करून घेत.

लोकीं लोक मेळविले । तेणें अमर्याद जाले ।

भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥

या उक्तींत दर्शविल्याप्रमाणें रामराज्याचा विस्तार महाराष्ट्रांत व्हावा, अशी तीव्र इच्छा बाळगणारे असंख्य लोक चाफळ येथें होणाऱ्या श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवांत निर्माण होऊं लागले.

श्रीरामचरित्र समर्थींनीं अनेक ठिकाणीं वर्णिलेलें आपणांस आढळतें. या वर्णनाचा एक विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आपणांस आढळतो. रामचरित्रांतर्गत प्रसंगांचें वर्णन समर्थ करीत असतां तत्कालीन घडत असलेल्या प्रसंगांचेंच ते वर्णन करीत आहेत, असा भास होतो. असल्या प्रकारच्या वर्णनाचा एक उत्कृष्ट नमुना खालीं दिला आहे.

राम हा देव देवांचा । देव प्रतक्ष सोडिले ।

गाजली गोष्ट वैकुंठीं । माजली सचराचरीं ॥ स्फु. प्र. ६४-१

बंदीचे सोडिले देव । आनंदीं घातले सदा ।

कष्टले लोक देवाचे । त्यावरी फीरला दिसे ॥ २

रावणु तर्टकु मोठा । त्रैलोक्य पीडिलें बळें ।

पीडिले पाळिले सर्वें । रामव्याघ्रपंचाननें ॥ ३

मातले हस्त ते मोठे । तुरजें गोधनें बहु ।

चौताळला राम तेथें । वर्डाती राक्षसें किती ॥ ४

चपेटी लपेटी दाटी । लाटालाटी करीतसे ।

मातले दैत्य ते मोठे । आंन्याय करिती बहु ॥ ५

घडिले चिडिले राजे । गागातो रणदेवता ।

देव रुसी मुनी योगी । तापसी बहुतांपरीं ॥ ६

तुंबुरु नारदादीक । देव मृदांग वाजवी ।

गाजवीतो ध्वनी नाना । दुर्जना लाजवीतसे ॥ ७

प्रस्तुत कोपला देवो । देवद्रोही पुरे पुरे ।

सर्वही चालिल्या फौजा । सेनाभार परोपरीं ॥ ८

देव तो चेतला आहे । भडसा पुर्वीतसे ।

काये होईल पाहावें । राहावें सुखभुवनीं ॥ ९

या वर्णनापैकी “ प्रस्तुत कोपला देवो ” या वाक्यांतील देवो हा शब्द समर्थींनीं शिवाजीमहाराजांस अनुलक्षून योजल्याचें उघड दिसतें.

महाराष्ट्रांत विद्यमान असलेल्या आदिलशाही राजकीय सत्तेचा विध्वंस करून तिचे ठायीं रामराज्यरूपी स्वराज्याची स्थापना करण्याकरितां जी क्रांति शिवाजीमहाराज व समर्थ रामदास घडवून आणीत होते, तिच्या समर्थअंगीकृत बाजूचें स्वरूप येथपावेतो स्पष्ट करून दाखविलें.

आतां समर्थांचे शिष्य त्यांनीं अंगीकारिलेल्या बाजूची जोपासना कोणत्या प्रद्धतीनें करीत, याचा बोध श्रीरामदासांची कविता-स्फुट श्लोक ३९, ४० व ४१ यावरून होत आहे.

शिवकालीन महाराष्ट्रांत वर दर्शविल्याप्रमाणें क्रांति घडवून आणण्यास्तव समर्थांचा एक गुप्त पंथ होता, असें

अखंड गुप्त पंथ हा । चतुर हो पाहा पाहा ।

वगैरे स्फुट श्लोक ३८ यावरून दिसतें.

समर्थांच्या गुप्त पंथाच्या वरील वर्णनांतील शब्द समजण्यास कठीण नाहींत; परंतु त्यांच्या अंतर्गत असलेला समर्थांचा आशय प्रस्तुत आपल्या प्रत्ययास येणें दुरापास्त झालें आहे. वरील काव्यांतील

गुणीच गोविले गुणी । विशेष राजकारणी ।

बहुत रंग रंगिणी । तरंगिणी तरंगिणी ॥ ४०-२

या वाक्यावरून राजकारणाशिवाय अन्य गोष्टीहि साध्य करण्याचा हेतु या गुप्त पंथाचा असावा असें दिसतें; परंतु राजकारण सिद्ध करण्याकरितां गुणी लोक मिळवून एकत्र करणें, हें या पंथाचें प्रमुख धोरण होतें असें दिसून येतें.

येथपावेतो केलेल्या विवेचनावरून चाफळ येथें दरसाल होणारा श्रीरघुनाथ-देवाचा महोत्सव छत्रपति शिवाजीमहाराजांकडून स्थापण्यांत आलेल्या रामराज्य-रूपी स्वराज्याचे प्रसारास किती उपकारक होत असे, हें स्पष्ट झालें आहे. ही

गोष्ट लक्षांत घेतली असतां शिवाजीच्या स्वराज्यास उपकारक होणाऱ्या या महोत्सवास जसजसे अधिक द्रव्यसाहाय्य करावे तसतसे ते राज्य वृद्धिंगत होत जावे हे स्वाभाविकच होतें. छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या काळीं विद्यमान असलेले त्यांचे चरित्रकार गिरिधर यांनीं वरील आशीर्वादरूपी वाक्यांतील आशय निराळ्या शब्दांत पुढील ओवींत दर्शविला आहे.

जंव जंव शिवराज्य वर्धमाने । तंव तंव रामभजनासी ग्रामप्रदाने ।
राजा ब्रह्मराम अनुसंधाने । राजश्रिया विराजित ॥

गिरिधरांनीं या ओवींत शिवाजीचें राज्य जसजसे वृद्धिंगत होत चाललें तसतशीं शिवाजीमहाराजांकडून श्रीरघुनाथदेवाच्या महोत्सवास ग्रामप्रदानें मिळत गेल्याची त्यांना ज्ञात झालेली गोष्ट नमूद केली असून, ती वरील आशीर्वादरूपी वाक्यांतर्गत आशयाच्या सत्यतेस अप्रत्यक्ष रीतीनें बळकटी आणीत आहे.

प्रस्तुत निबंधांत ज्या मुद्द्याचें आम्हीं विवेचन केलें आहे, त्याची सत्यता वाचकांस पटवून देण्याच्या हेतूनें हा निबंध समाप्त करण्यापूर्वीं गेल्या चवदा पंधरा वर्षांत भरतखंडांत घडलेल्या ताज्या इतिहासाचें चित्र क्षणभर डोळ्यांसमोर आणून त्याची मीमांसा आपल्या मनांत करण्याविषयीं वाचकांस विनवितों. एखाद्या श्रेष्ठ, लोकोत्तर व अधिकारी अशा पुरुषानें एखादें तत्त्व भारतीय जनतेपुढें मांडल्यास त्याचे योगानें अल्प काळांत जनता कशी भारून जाऊन कल्पनासृष्टींत न येणाऱ्या गोष्टी मूर्तिमंत सर्व देशभर कशा घडून येतात, याचा अगदीं ताजा प्रत्यय आपणां सर्वांस उत्तम प्रकारें आला आहे. हा प्रत्यय आपण आपल्या ध्यानांत बाळगून मी आतांपावेतों केलेल्या विवेचनांतर्गत विचारसरणीकडे वाचक पहातील तर मी या निबंधांत वरील आशीर्वादरूपी वाक्याच्या केलेल्या मीमांसेची सत्यता सर्वांना पटल्याखेरीज रहाणार नाहीं असें मला वाटतें.

समर्थ आणि छत्रपति शिवाजीमहाराज यांच्या ठिकाणीं वसत असलेली श्रद्धा प्रस्तुत काळीं पाश्चात्य शिक्षणानें विभूषित असलेल्या आपल्यांपैकीं ज्या थोड्या लोकांच्या ठायीं वसत असेल ते खेरीज करून ज्यांची निव्वळ तार्किक दृष्टि आहे त्यांच्या बुद्धीस पटणारा असा कार्यकारणसंबंध, “चढता वाढता श्रीदेवाचा उत्सव चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल” या समर्थानीं शिवाजीस सांगितलेल्या आशीर्वादरूपी वाक्यांत कोणत्या स्वरूपाचा आहे, याविषयींचें आम्हीं केलेलें हें विवेचन समर्थचरणीं अर्पण करून हा निबंध समाप्त करितों.

(२२)

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

श्रीसमर्थांच्या सांप्रदायिक तत्त्वांचा प्रत्यक्ष प्रचार

हा च

“ अधोगामी भारताचा पुनरुद्धार ”

(लेखक — श्री. वामनराव नाईकसाहेब, हैद्राबाद)

दास म्हणे आम्ही केलें पावलों । दयेसी नाहि सरी... श्रीसमर्थ
आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीरः स एव हि... हितोपदेश
सतराव्या शतकाच्या आरंभी परकीय आक्रमणाखालीं भरडल्या चिरडल्या
जाणाऱ्या ‘महाराष्ट्रभू’चें रक्षण करून म्हणजे आततायी दुष्टांचा संहार करून,
“ उदंड जाहलें पाणी । स्नान संध्या करावया । ” अशी सुस्थिति मुख्यतः ज्या
दोन पुण्यश्लोक परमपवित्र थोर पुरुषांच्या दीर्घ प्रयत्नांमुळे महाराष्ट्राला लाभली ते
श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज हे होत. एक महाराष्ट्राचें
ब्रह्मतेज होतें, तर दुसरें त्याचें क्षात्रतेज होतें. या दोन महापुरुषांनीं महाराष्ट्रावर
केलेल्या उपकारांची जाणीव समूढचेत व परप्रत्ययनेय बुद्धि झाल्यामुळे महाराष्ट्र
विसरला होता. मेंढरांच्या कळपांत राहिल्यामुळे स्वार्थी धनगरांच्या शिकवणीनुसार
सिंहाचा छावा देखील आपल्याला कुत्रा समजून त्या जातीच्या स्वाभाविक इमानी-
पणामुळे सेवाधर्म पाळण्यांतच तो मोठेपणा मानूं लागला. पाश्चात्य संस्कृतिदूषित
नवविचारांचें काहूर सर्वत्र उठल्यामुळे आमचे पूर्वज व त्यांची संस्कृति ह्यांत
सर्वत्र दोषच भरले आहेत, असें आम्हांला वाटूं लागलें; तरी पण वादळाचा भर

ओसरुं लागला तसतशी आमची सारासारबुद्धि जागृत होऊन सत्यशोधनाकडे लोकांचें लक्ष्य लागलें व महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें संशोधन सुरुं झालें.

महाराष्ट्राचा खरा इतिहास व संस्कृति जनतेपुढें ठेवण्याचा प्रथम मान कै. महर्षि माधवरावजी रानडे व कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांना आहे. Rise of the Maratha Power ह्या पुस्तकानें श्रीशिवछत्रपति व मराठे यांच्याविषयीं पुष्कळ दूषित ग्रहांचें निरसन झालें, तर कै. चिपळूणकरांच्या निबंध-मालेनें महाराष्ट्रांत स्वाभिमानाचें नवचैतन्य ओतलें. पुढें लवकरच कै. लो. टिळकांसारखा कुशल व साहसी नेता मिळाल्यानें नुसत्या महाराष्ट्रीय मनाचीच नव्हे, तर अखिल भारतीयांची राजकीय आकांक्षा इतकी वाढली कीं, कै. लोकमान्यांच्या निशाणाखालीं संपूर्ण राष्ट्र “स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे” ह्या चतुर्दशाक्षरी महामंत्राचा एकमुखानें जयघोष करूं लागलें. श्रीसमर्थी-प्रमाणें कै. लोकमान्यांच्या संप्रदायाची उभारणी शिस्तीच्या व उत्कट भावनांच्या पायावर झाली नसली तरी त्यांचेहि सांप्रदायी महंत साऱ्या हिंदुस्थानभर विखुरले होते. श्री. नानासाहेब देव हे त्यांपैकींच एक होत. मुख्यतः श्री. रा. नानासाहेबांच्याच परिश्रमानें सुमारे ४३ वर्षांपूर्वी ‘सत्कार्योत्तेजक सभे’ची स्थापना झाली. श्रीसमर्थींचें चरित्र, त्यांची शिकवण, मठ वगैरे बाबतींत संशोधन करणें, हेंच विशेषतः या सभेचें धोरण असून, श्रीसमर्थवाङ्मयविषयक बरेंचसें लिखाण ३५।३६ ग्रंथद्वारा प्रसिद्ध करून, सभेनें महाराष्ट्राची फारच मोठी कामगिरी केली आहे. जुनें ऐतिहासिक वाङ्मय हा राष्ट्राचा अत्यंत अमोलिक ठेवा आहे, या दृष्टीनें तर या वाङ्मयाला महत्त्व आहेच, पण त्याहिपेक्षां जास्त महत्त्व आणखी एका दृष्टीनें सदर वाङ्मयाला आहे. आजच्याप्रमाणेंच ३०० वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र हा हिंदुस्थानच्या इतर भागाप्रमाणें पारतंत्र्यशृंखलेनें बद्ध झाला होता. अशा वेळीं इतस्ततः विखुरलेल्या, अज्ञानांधकारांत खितपत पडलेल्या, दारिद्र्यानें नाडलेल्या महाराष्ट्रसमाजास सुसंघटित करून, नव्या “महाराष्ट्रधर्मा”ची शिकवण व शिस्त लावून स्वराज्याला पात्र करणाऱ्या श्रीसमर्थींची ही शिकवण काय होती, ह्याची संगति सत्कार्योत्तेजक सभेनें प्रकाशित केलेल्या ह्या वाङ्मयावरून लागते.

‘History often repeats itself’ (इतिहासाची वारंवार पुनरावृत्ति होते) ह्या नियमानुसार श्रीसमर्थप्रस्थापित महाराष्ट्रधर्माची हीच शिकवण आजच्या बदललेल्या परिस्थितीतहि स्वराज्यसाधनाच्या आमच्या प्रयत्नांत

आम्हांला मार्गदर्शक झाल्याशिवाय रहाणार नाही. ती कशी होईल हें सांगण्यापूर्वी श्रीसमर्थपूर्वकालीन व समकालीन देशपरिस्थिति व सद्यःपरिस्थिति ह्यांतील साम्य दाखविणें व श्रीसमर्थांनीं तत्कालीन परिस्थितीवर विजय मिळविण्याकरितां पूर्वतयारी कोठें, क्विती व कशी केली, याचें विवेचन करणें अप्रासंगिक होणार नाही.

श्रीसमर्थकालीं व त्याच्याहि पूर्वीं नुसत्या महाराष्ट्रांतच नव्हे तर सान्या हिंदुस्थानभर म्लेंच्छ राजसत्तेची “ अस्मानी सुलतानी ” पूर्ण जोरांत होती. हिंदूंच्या बायका, जीवित अगर मालमत्ता सुरक्षित नव्हतीं. ‘ हम करेसो कायदा ’ हीच मुख्यत्वेकरून परकी सत्ताधिकार्यांची राजनीति होती. आप-आपसांतील दुहीमुळे व राष्ट्रीय स्वाभिमानाच्या अभावामुळे मूठभर परकीयांच्या सत्तेपुढें अफाट हिंदुसमाजाला मान वांकवावी लागली. मोठमोठे प्रबल हिंदु सरदार केवळ ताटाखालचीं मांजरें बनले होते. Lick above and kick below (वरिष्ठांच्या पर्दी माथा व कनिष्ठां अखंड लाथा) हा एक प्रकारचा शिष्टसंमत जिवनक्रमच बनला होता. परकी राज्यकर्त्यांची शक्ति Divide and Rule या घोरणानें वागण्यांत असते; हेंच तत्त्व त्या वेळच्या मुसलमान सत्ताधिकार्यांनीं आपल्यासमोर ठेविलें होतें. तरी पण मुसलमान पादशहा सुधारलेले नसल्यामुळे हिंदु समाज व हिंदु धर्म यांवरील त्यांचें आक्रमण उघड उघड असे. हिंदु धर्माचा तो वनवासकाल होता. आज हिंदु धर्माला अज्ञातवास प्राप्त झाला आहे. पांडवांच्या वनवासाप्रमाणें ६०० वर्षांच्या दीर्घ वनवासकालांत हिंदु समाजाचें शरीर बरेंच खिळखिळें झालें तरी त्यांतील धर्माभिमान जागृत होता, व ‘ आघातप्रत्याघाता ’च्या नियमानुसार तो उलट जास्तच वाढला. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव वगैरे साधुसंतांनीं ‘ धर्मत्यागापेक्षां प्राणत्यागहि श्रेयस्कर ’ अशी मनोभूमिका तयार केली. आज अज्ञातवासांत असलेला हिंदु समाज वरपांगी तुकतुकीत दिसत असला तरी, त्याच्यांतील धर्मभावनेचा जिवंतपणा नाहीसा झाला आहे. आज धर्मासाठीं प्राणत्याग तर दूरच राहिला, पण क्षुल्लक वैषयिक सुखाचा थोडासाहि त्याग करण्याच्या अनिच्छेमुळे स्वैर अधर्माचरणालाच धर्माचें स्वरूप देण्याकरितां आधुनिक मनुस्मृति निर्माण करण्याची इच्छा वाढू लागली. स्वैराचार हाच खरा धर्म अशी नवी शिकवण शिकविणारे संतमहंत पावसाळ्यांतील दुतांडी सर्पाप्रमाणें जिकडे तिकडे निर्माण होऊं लागले आहेत.

नवमतवादाच्या या घटोत्कची मायेने हिंदु समाजातील धार्मिक भावनांचा कडवेपणा नाहीसा झाला आहे. “ज्यूलियस सीझर” नाटकांत मार्क अँटनीने म्हटल्याप्रमाणे स्वैराचाराचे हे पिशाच्च पाश्चात्य संस्कृतीने आमच्या समाजांत मोकाट सोडले आहे व त्यामुळे सारा समाज अधोगतीकडे चालला आहे. श्रीसमर्थकालीन परिस्थितीपेक्षांही आजची परिस्थिति अधिक चिंताजनक आहे; परंतु त्यावर उपाय सुचविण्यापूर्वी श्रीसमर्थानीं तत्कालीन परिस्थितीतून कोणती पूर्वतयारी केली व उपाय योजले ते आधी पाहू.

वयाच्या १२ व्या वर्षी श्रीसमर्थ आत्मिक उद्धाराकरितां घर सोडून निघाले ते टाकळींत येऊन तेथे त्यांनीं १२ वर्षे अत्यंत खडतर तपश्चर्या केली. वयाच्या ११ व्या वर्षी “आई चिंता करितों विश्वाची” ही मनाची तयारी असणाऱ्या श्रीसमर्थांचे आत्मिक बल या १२ वर्षांच्या तपश्चर्येने

हेळामात्रे मुक्त करीन या जना । तरी च पावना राघवाचा ॥

इतका आत्मविश्वास उत्पन्न होण्याइतके वाढले असल्यास नवल नाही. वयाच्या २४ व्या वर्षी या वयांत आमचे आजचे बी. ए., एम. ए. विद्याविभूषित तरुण स्वोदरपूर्तीकरितां देशभर हिंडत फिरत असतात. त्या वयांत स्वतःकरितां मिळवावयाचे असे कांहींच राहिले नसतांही केवळ राष्ट्रोद्धाराच्या इच्छेनेच श्रीसमर्थानीं १२ वर्षे तीर्थाटणाचा कार्यक्रम आंखला. परकीय जुलुमाला सर्वच कंटाळले होते. दासोपंतासारख्या कित्येकांनीं त्यांचा जो धार्मिक छळ झाला त्याला कंटाळून वैतागाने परमार्थाची वाट धरिली पण श्रीसमर्थानीं जे इतर कोणीं केलें नाही, इतकेच नव्हे तर जे करण्याची नुसती कल्पनाहि कोणाला सुचली नाही, ते कार्य अंगावर घेऊन यशस्वी रीतीने पार पाडले व यांतच त्यांचे “समर्थपण” आहे. आपल्या म्हणण्याची छाप समाजावर पडेल इतके सामर्थ्य प्राप्त झाल्यावरच त्यांनीं देशपर्यटनाला सुरुवात केली होती. प्रखर वैराग्य, निःसंगपण, प्रेमळ वृत्ति, निस्पृहपणा, वैयक्तिक सुखाविषयी पूर्ण उदासीनता, बोलल्याप्रमाणे कृति करण्याचा करारीपणा, अचाट धोरण, साक्षेप, विनयपूर्ण वर्तन वगैरे एक एक गुणाच्या जोरावर मनुष्याला पुढारीपण मिळते; मग ह्या सर्व गुणसमुच्चयाचे निधान असलेल्या श्रीसमर्थांची छाप ते जांतील त्या ठिकाणीं पडून आपल्या कार्याला बळकटी आणणारे मठ त्यांना ठिकठिकाणीं स्थापन करतां आले यांत नवल नाही. कोणत्याहि ठिकाणीं मठ स्थापन करण्यापूर्वी तर काय, पण साधा ग्रामप्रवेश करण्यापूर्वीहि

तो किती सावधपणाने करावा याविषयी श्रीसमर्थानीं जे नियम घालून दिले आहेत, त्यांवरून त्यांच्या दूरदृष्टीची व मठस्थापना करतांना त्यांनी घेतलेल्या खबरदारीची कल्पना येते. श्रीसमर्थ नुसते तीर्थस्नान करण्यास अगर देवदर्शन घेण्यास गेले नव्हते; स्वधर्म व स्वराज्यस्थापनेच्या कामाकरितां योग्य माणसें निवडून काढून त्यांना सांप्रदायिक दीक्षा देण्याचे काम करून त्यांचेकरितां मठस्थापना व कार्याची दिशा आंखून देणे हीं कामे त्यांनीं केलीं. महंतांची ही परंपरा तुटून खंड पडूं नये म्हणून

महंते महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।

जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ ११-१०-२५

हा दंडक घालून दिला.

समर्थानें समर्थ करावे । तरी च समर्थ म्हणवावे ।

तसेंच

हिंडतां पारखी लोकां । कार्यकर्ता जिवां धरी ॥

या उत्कृष्टप्रमाणे कार्यकर्ते हुडकून काढून त्यांच्यांत नवचैतन्य भरून त्यांना कार्य-प्रवण केले. ' उदंड बाजारी मेळवून ' कार्य सिद्धीस नेण्याचा विचारहि त्यांनीं मनांत आणिला नाहीं. श्रीसमर्थांची माणसांची निवड इतकी योग्य हाती कीं, श्रीसमर्थनिर्मित महंतांत दगाबाजीचे एक देखील उदाहरण नाहीं. महंतांवर कार्य सोंपवून समर्थ स्वस्थ कधींच बसले नाहींत, तर ज्याला जें काम नेमून दिलें तें त्यांच्याकडून व्यवस्थितपणे पार पडलें किंवा नाहीं हें पहाण्याविषयी ते अखंड दक्ष व जागरूक असत. ज्या विजयांनीं नेपोलियननें जगाला थक्क करून सोडलें त्या विजयांचें मर्म त्यांच्या एका चरित्रलेखकानें असें दाखविलें आहे कीं, नेपोलियन रणक्षेत्रावर असतां निरनिराळ्या हुकुमांचीं सुमारे २०० पत्रे रोज लिहित असे. या हुकुमांपैकीं प्रत्येक हुकूम अक्षरशः पाळला गेल्याविषयीची तो स्वतः खात्री करून घेत असे. परंतु वॉटलूच्या क्रांतिकारक लढाईत ही प्रथा त्याचा उजवा हात-- Bravest of the Brave असा जो मार्शल ने त्यानें मोडली. Quartér Brass ची टेंकडी हस्तगत होण्यापूर्वीं तीन तास ती हस्तगत झाल्याचें त्यानें नेपोलियनला कळविलें. त्याची पक्की खात्री करून न घेतां विश्वास ठेवल्यामुळे व मार्शल ग्राउचीच्या विश्वासघातामुळे वॉटलूच्या लढाईत नेपोलियन हरला. श्रीसमर्थांच्या सांप्रदायिक महंतांत एके हि मार्शल ग्राउची

निघाला नाही ह्याचें. पुष्कळसें श्रेय श्रीसमर्थीकडेच होतें. घालून दिलेली शिस्त महंत पाळतात किंवा नाही यावर श्रीसमर्थीची फार करडी नजर असे. शिस्त मोडणारा महंत असला तरी त्याला योग्य ती कडक शिक्षा करण्यासहि श्रीसमर्थ चुकत नसल्यानें दूरदूरच्या महंतांवरहि त्यांचा दरारा असे. 'यत्न तो देव जाणावा' त्याप्रमाणेंच तो यत्नहि 'अचूक यत्न तो देवो' असा असावा, हा समर्थीचा दंडक होता. स्वतःच्या कसोटीला पूर्णपणें उतरलेल्या मुख्य मुख्य माणसांना 'धुरा करून' त्यांच्यावर सर्व जबाबदारी टाकल्यामुळें कार्यहानि तर झाली नाहीच, उलट श्रीसमर्थींनीं आपल्याला विश्वासांत घेतलें, याचा अभिमान वाटून ह्या असल्या धुरीणांनीं आपल्यावरची जबाबदारी अपेक्षेबाहेर चोख रीतीनें पार पाडली म्हणून आग्याचें राजकारण, पन्हाळ्याचें राजकारण, वगैरे मसलती या कानाच्या त्या कानाला न कळतां पार पडल्या. फलानुमेयाः प्रारंभाः हे तर राजकारणी पुरुषांचें वैशिष्ट्य आहे. धुरीणपणाच्या मोठेपणाचा मान मिळाल्यामुळें याच धुरीणांनीं पुढें स्वसामर्थ्यानुसार आपल्याभोंवतीं "उदंड बाजारी" मिळवून फार प्रचंड खटाटोप केला म्हणूनच महाराष्ट्रधर्म इतक्या लवकर सर्वत्र फैलावला, व त्याचा शत्रूंना वचक बसला. नुसत्या उदंड बाजारींच्या हातीं मुख्य काम सोंपविलें असतें तर श्रीसमर्थींच्या कार्याचाहि १९२१ च्या असहकारितेच्या चळवळीप्रमाणेंच बोजवारा उडाल्याशिवाय रहाता ना. 'सर आणि साखर' प्रकरणांत व इतर कित्येक प्रसंगीं दिसून आलेली लोकमान्यांची बुद्धि व माहिती गोळा करण्याचें कौशल्य कमी दर्जाचें नव्हतें; पण कडक शिस्तीच्या अभावीं त्यांचे महंत तितके कार्यप्रवण होऊं शकले नाहीत व त्यांचे गैरहजेरेंत त्यांची चळवळ पुन्हा शून्यवत् झाल्याचें दिसून आलें. उत्कट भावनेशिवाय चळवळ नाही व चळवळीशिवाय सामर्थ्य नाही हें खरें; पण ह्या चळवळीला भगवंतांचें अधिष्ठान नसेल तर ती चळवळ प्रखरप्रतापी व दीर्घजीवी होऊंच शकत न हीं, असा इतिहासाचा अनुभव आहे. श्रीभगवंतांच्या अधिष्ठानाच्या आधारावर समाजाची धार्मिक भावना जागृत करून सर्व समाजाचें राष्ट्रकार्याकरितां एकीकरण झालें तर किती प्रचंड कार्य होतें, हें जोन ऑफ् आर्कच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होतें. जोन ऑफ् आर्कनें फ्रान्समध्ये केलेल्या कार्यातील तत्व व श्रीसमर्थींच्या राजकारणांतील 'वन्ही चेतवितांच चेततो' हें तत्व मूलतः एकच, पण श्रीसमर्थींचें राजकारण जास्त भरीव व भक्कम पायावर होतें म्हणून जोन ऑफ् आर्कप्रमाणें श्रीसमर्थींच्या

राजकारणाला धूमकेतूप्रमाणें अल्पकालच टिकणारें यश मिळालें नाहीं, तर तें कायम टिकणारें असें मिळालें.

मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।

तिसरें तें सावधपण । सर्वविषई ॥ ११-५-४

चौथा अत्यंत साक्षेप ।

ह्या आपल्या सांप्रदायिक चतुःसूत्रीची उघड उघड घोषणा करूनहि त्यांनीं आपल्या प्रत्येक चळवळीला धार्मिक सदाचाराची शिस्त व स्वरूप दिल्यामुळें व मुख्य राजकारणाच्या बाबतींत अत्यंत गुप्तपणा राखिल्यामुळें उघड उघड त्यांची चळवळ दडपून टाकणें त्या वेळच्या राजशक्तीच्या शक्तीबाहेरचें ठरलें.

उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें ।

तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥

हा खुद्द श्रीसमर्थानीं आपल्या स्वानुभवाचा सप्रचित रोकडा दाखला दिला आहे. श्रीसमर्थ श्रीशिवछत्रपतींचे गुरु होते ही गोष्ट अगदीं साधी पण शक १५९४ मध्ये श्रीछत्रपतींना अनुग्रह झाल्यानंतर २४ वर्षांनीं एक श्रीसमर्थ-शिष्य दुसऱ्या गुरुबंधूला लिहीत असतांना पत्रोपत्रीदेखील इतकी सावधगिरी घेत कीं, त्या नुसत्या पत्रावरून श्रीसमर्थ हे छत्रपतींचे गुरु होते, अशी कोणालाहि कल्पना येणार नाहीं. यावरून श्रीसमर्थांच्या सखोल राजकारणाची व गुप्त व्यापांची कल्पना येईल. इतक्या कडक रीतीनें गुप्तपणा राखला गेला म्हणूनच त्यांच्या कोणत्याहि कार्याला अपयशाचा डाग कधींहि लागला नाहीं. समाजाच्या धार्मिक भावना जागृत करून स्वधर्माकरतां, स्वराष्ट्राकरितां वाटेल तो त्याग करणाऱ्यांची पूर्वतयारी गुप्तरूपानें - अर्थात् हरिकथानिरूपणद्वाराच - झाल्यावर प्रत्यक्ष कार्यास सुरुवातीपासून एकसारखें यश मिळत गेलें यांत कांहीं नवल नाहीं. धार्मिक भावना व बंधनें यांनीं एकवटलेल्या अगदीं चिमुकल्या समाजावर देखील पारतंत्र्य लादणें फार कठीण जातें. मूठभर लोकांनीं ३५ कोट लोकसंख्येच्या अफाट प्रदेशावर सहा हजार मैलांवरून निर्वेध सत्ता गाजवावी याचें साऱ्या जगाला आश्चर्य वाटतें; पण हिंदुस्थानांतील आपआपसांतील दुही व उत्कट धार्मिक भावनांचा अभाव यांचा ज्याला परिचय असेल त्याला या दृश्याचें आश्चर्य वाटणार नाहीं.

हरिकथानिरूपणाचा हा गुप्त राजकारणी सांप्रदाय काढल्यावर त्याच्या योग-

क्षेमाची सोय करून तो वाढविण्याची तरतूदहि श्रीसमर्थानीं करून ठेविली. 'संहतिः कार्यसाधिका'—दसकी लकडी एकका बोजा—या तत्त्वानुसार संप्रदायाच्या धारणा-पोषणाची जबाबदारी त्यांनीं जनतेकडे सोंपविली. भिक्षा ही श्रीसमर्थसंप्रदायाची मुख्य दीक्षा असली तरी तें सांप्रदायिकांचें नुसतें निर्वाहापुरतें साधन होतें. ही भिक्षा देखील निस्पृहपणें मागणें, अधिक दिली असतां फक्त 'मुष्टि एक' घेणें, नित्य नूतन हिंडून भिक्षामिसें लहान थोर लोक पारखून सोडणें, ठिक-ठिकाणच्या 'मुखंड' लोकांच्या ओळखी करणें, वगैरे अनेक निर्बंध त्या भिक्षेवर होते. ऐदीपणानें, संसारतापांना कंटाळून करण्यांत येणाऱ्या भिक्षाटनाचा श्रीसमर्थानींहि धिक्कारच केला आहे (ओव्या शत. ११-३८). आपल्या संप्रदायाला ह्याप्रमाणें भिक्षेची जोड देऊन तो त्यांनीं अत्यंत स्वावलंबी व निःस्पृह केला म्हणूनच त्याचें स्वकीय-परकीय लोकांवर वजन पडलें.

संप्रदायाची चतुःसूत्री व रूपरेखा ह्याप्रमाणें आंखल्यानंतर व सांप्रदायिकांच्या योगक्षेमाची व्यवस्था लावल्यानंतर सांप्रदायिकांची निवड कशी करावयाची तें ठरवून त्यांच्याकरितां श्रीसमर्थानीं शिकवणहि तयार करून ठेविली. ती शिकवण येथें संक्षेपतः देऊन त्या शिकवणीचा व सांप्रदायिक तत्त्वांचा सद्यः-परिस्थितींत कसा उपयोग करावयाचा हें आतां दाखवावयाचें आहे.

श्रीसमर्थसांप्रदायिक शिकवण श्रीसमर्थांच्या लिखाणांत जागोजाग आढळून येते. त्यांपैकीं एकाच जागीं एकत्र अशीं २० लक्षणें दिलेलीं आहेत. त्यांतील (१) लिहिणें, (२) वाचणें, (३) अर्थांतर सांगणें, (४) आशंकानिवृत्ति—संशयरहित मन होणें, (५) रोकडी प्रचीति अनुभवणें, (९) अर्थभेद समजणें, (१०) प्रबंध, लेखन व (११) प्रबोध या लक्षणांवर श्रीसमर्थांना आपल्या संप्रदायांत सुशिक्षित लोकांचाच समावेश करून घेणें इष्ट होतें, नव्हे अवश्य होतें. आजहि कोणतीहि सुधारणा करण्याची इच्छा असल्यास समाज प्रथम सुशिक्षित असला पाहिजे. तो सुशिक्षित करावयाचा म्हणजे कार्यकर्त्यांनीं, आधुनिक सांप्रदायिकांनींहि सुशिक्षित असणें अवश्य आहेच. नुसतें सुशिक्षित असून भागत नव्हतें; त्या शिक्षणाला (१२) वैराग्य व (१३) विवेक यांची जोड असावी लागे. अशा तऱ्हेचा योग्य मनुष्य असल्याबद्दल खात्री पटल्यावरच त्याला पुढील (१४) लोक राजी राखणें, (१५) राजकारण, (१६) अव्यग्रता व (१७) प्रसंगावधान ह्यांची दीक्षा देण्यांत येई. ह्या शिकवणींत आपआपल्या सामर्थ्यानुसार

तयार झाल्यावर (१८) उदासीन व (१९) सर्वोभूर्ती समान वृत्ति व या सर्वोचा भेरुमणीच अशी (२०) रामउपासना या लयीच्या जोडीला (६,७,८) गाणें, नाचणें, टाळी वाजविणें ह्यांची भर घालून, “ भक्तिरंगें जना वेध लावण्याकरितां ” जगाच्या खुल्या बाजारांत सांप्रदायिकाला मोकळा सोडीत. रामनाम-युनिव्हर्सिटीतील हा एम्. ए. आजकालच्या एम्. ए. सारखा शरिरानें अशक्त व मनानें दुबळा, दरमहा ४०।५० रुपयांकरितां वाटेल त्याच्यापुढें Your most humble (and tumbled down) servant, Sir, म्हणून मान वांकविणारा नव्हता. आपल्या धर्माकरितां-राष्ट्राकरितां-त्यानें सर्व सुखांवर पाणी सोडलें होतें. समाजावर प्रत्येक घरीं फक्त एक मूठ याप्रमाणें चरितार्थास अगदीं अवश्य इतक्याच अन्नाचा त्याचा भार असे, व तें अन्न निःस्पृहपणें मिळवून आपलें सर्व आयुष्य तो त्याच समाजाच्या सेवेत घालवीत असे. त्यामुळें कोणाचाहि मिधा नसलेला हा सांप्रदायिक साहाजिकच अत्यंत निर्भय वृत्तीचा व उत्साहपूर्ण असे.

सांप्रदायिक शिकवणींत ह्याप्रमाणें उत्तीर्ण झाल्यावर जनताजनार्दनसेवा-कार्यालयांत सांप्रदायिकाचा प्रवेश होत असे. ह्या ठिकाणींहि त्याला (१) परिभ्रमण, (२) चाळणा, (३) दीर्घोद्योग, (४) जीविताविषयीं अनासक्ति, (५) कीर्तीची स्पृहा, (६) नम्र व गोड वर्तन, (७) क्षमा, (८) परोपकार, (९) उत्कट भक्ति, वगैरे दिव्यांतून पार पडावें लागे. श्रीसमर्थांचा महंत म्हणाविणाऱ्या प्रत्येकाच्या अंगीं वर नमूद केलेलीं बहुतेक सर्व लक्षणें असत.

श्रीसमर्थसंप्रदाय व त्याची शिकवण ह्यांचें ह्याप्रमाणें अगदीं थोडक्यांत वर्णन आहे. याशिवाय “ वर्तायाचे ” नियम वगैरे पुष्कळच आहेत; पण विस्तारभयास्तव ते सर्व येथें देणें शक्य नाहीं. आतां श्रीसमर्थसांप्रदायिक शिकवणीचा व तत्वांचा आजच्या परिस्थितींतहि समाजस्थिति सुधारण्यास कसा उपयोग होईल, हें संक्षेपतः दाखवून बाकीचें वाचकांच्या चाणाक्षपणावर सोपवून बराच लांबलेला हा लेख पुरा करावा अशी इच्छा आहे.

श्रीसमर्थकालीन परिस्थिति व सद्यःपरिस्थिति यांत साम्य पुष्कळ असलें तरी फरकहि बराच आहे. श्रीसमर्थांचें कार्यक्षेत्र मर्यादित होतें. तत्कालीन समाज आजच्याइतका नेमळा व स्वधर्माविषयीं उदासीन नव्हता. श्रीसमर्थ-कालीं जित व जेते जवळ जवळ तुल्यबल होते, व जेत्यांची राजनीति देखील

सामान्य दर्जाची होती. आज आम्हांला जगातील अत्यंत प्रबळ अशा राजसत्तेशी " नेमस्त " व शिष्टसंमत अशा मार्गांनी झगडून आमचा स्वातंत्र्याचा जन्मसिद्ध हक्क प्रस्थापित करावयाचा आहे. कौटिल्यनीति, कणिकनीति, विदूरनीति, वगैरे सर्व सुप्रसिद्ध राजनीतिशास्त्रांनी जिच्यापासून धडे घ्यावे इतकी परिणतावस्थेला पोहोचलेली अशी ब्रिटिश राजनीति आहे. अशा परिस्थितीत नवीन समर्थसांप्रदायिकाला आपल्या तत्त्वांच्या तपशिलांतहि परिस्थित्यनुरूप बदल करावा लागेल. समर्थसांप्रदायिक सुशिक्षित असला पाहिजे ह्या दंडकाची त्या वेळेपेक्षां आज फार तीव्र जरूरी आहे. शेंकडा ७।८ साक्षरांचे असलेले प्रमाण वाढल्याशिवाय आजच्या जागतिक चढाओढीत हिंदुस्थान टिकणे शक्य नाही. राष्ट्राच्या अभ्युदयास बौद्धिक स्वायत्ततेची अत्यंत जरूरी आहे. किंबहुना, बौद्धिक उन्नति व स्वायत्तता हा राष्ट्राच्या अभ्युदयाचा पाया आहे. ह्या स्वायत्तेशिवाय राष्ट्राच्या उर्जितावस्थेस आवश्यक जी औद्योगिक प्रगति ती होणे अशक्य आहे. बौद्धिक स्वायत्तता पाहिजे म्हणजे काय पाहिजे, हे प्रथम सांगितले पाहिजे. बौद्धिक स्वायत्तता म्हणजे ज्ञानार्जन स्वतंत्र रीतीने करण्याची पात्रता, व संपादित ज्ञानाचा उपयोग राष्ट्रोन्नतीकडे करण्यास भरपूर वाव. अर्वाचीन काळीं राष्ट्राची उन्नति होण्याला त्यांतील बुद्धिमंतांनी लावलेले व नित्य नूतन लावण्यांत येणारे शोध कारणीभूत होतात. त्यांचे मूळ ज्ञानांत आहे, व ते ज्ञान आज आमच्यांत जवळ जवळ नाहीच म्हणण्याइतके अल्प आहे. ते प्रथम संपादन केले पाहिजे. २५० वर्षांपूर्वी श्रीसमर्थांची या बाबतींतील शिकवण आजहि लागू पडते.

धूर्तपणे सकळ जाणावे । अंतरीं अंतर बाणावे ।

समजल्यावीण सिणावे । कासयासी ॥१९-२-२३

आपल्यांत काय उणीवा आहेत त्या समजून घेऊन प्रथम त्या नाहीशा केल्या पाहिजेत. त्याकरितां प्रचंड यत्न केला पाहिजे.

आहो या शाहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ।

परंतु शाहाणपण सिकरणें । हें उत्तमोत्तम ॥ १५-३-२५

ज्ञानार्जनाकरतां वाटेल ते कष्ट करून, ते मिळवून राष्ट्रकारणीं लाविले पाहिजे.

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।

तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥१५-३-७

असले धकेचपेटे सोसून शेजारच्या जपाननें पहातां पहातां आपली उन्नति करून

घेतली आहे. 'अकलेचें पवाड' घालून आज तें ब्रह्मांडाहूनहि जाड झालेलें आपण पहातों. याकरिता दीर्घ प्रयत्न करून प्रथम हें ज्ञान संपादन केलें पाहिजे. दीर्घ प्रयत्नापुढें करंटपणाची वार्ताच नको.

जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।

येर ते बोलत चि राहिले । करंटे जन ॥ १८-७-१६

आतांपर्यंत बोलण्याशिवाय अधिक असें आम्हीं कांहींच केलें नाहीं. यापुढें कृति पाहिजे, व त्या कृतीलाहि राष्ट्रीय भावनेचें अधिष्ठान पाहिजे; त्याशिवाय सर्व व्यर्थ आहे. भट्टहरीनें म्हटल्याप्रमाणें

तत्तत्कर्मकृतं यदेव मुनिभिस्तै स्तैः फलैर्वचिताः ॥

ज्ञानार्जनाकरितां इतरांप्रमाणें कष्ट करून तें मिळवूनहि जर त्याच्या सुळार्षीं राष्ट्रीय भावना नसेल तर त्याचा कांहीं उपयोग होणार नाहीं. आजहि विद्यार्जनाकरितां शेंकडों तरुण परदेशांत जाऊन ज्ञान संपादन करूनहि येतात, परंतु राष्ट्रभक्तीच्या अभावीं त्यांच्या हातून नोकरीशिवाय इतर व्यवसाय काचितच होतात.

नोच्चार्थो विफलोऽपि दूषणपदं दुष्यस्तु कामो लघुः ॥

उच्च ध्येयामुळें पदरीं अपयश आलें तरी तें क्षुद्र ध्येयाच्या पूर्तीपेक्षांहि जास्त श्रेयस्कर असतें. परदेशांतून कष्टानें संपादून आणलेल्या ज्ञानाचा स्वदेशांत प्रसार करून वाढविणारे आधुनिक सांप्रदायिक विरागी निघाले पाहिजेत. त्यांनीं आपल्या अनुभवाची व ज्ञानाची नित्य चाळणा करून त्याचा उपयोग करण्याच्या "तजवीजा" केल्या पाहिजेत.

अखंड तजवीजा चाळणा जेथें । पाहतां काय उणें तेथें । १९-६-२९
थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे

उत्कट भव्य तें चि ध्यावें । मळमळीत अवघ चि टाकावें । १९-६-१५
वगैरे किती तरी निरनिराळ्या प्रकारांनीं श्रीसमर्थानीं सांगितलें आहे. श्रीसमर्थींचा सांप्रदायिक बनण्यास जरूर असलेली पूर्वतयारी करून त्यांच्या शिकवणीप्रमाणें वागणारे हाताच्या बोटांवर मोजतां येतील इतके लोक निघाले तरी त्यांच्या तेजस्वी वर्तनाची छाप बसून मतामतांचे गलबले मोडून टाकण्यास मदत होईल.

यत्र सर्वे विनेतारः । यत्र सर्वेभिमानिनः ।

सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति । कुलं तद्वसीदति ॥

अशी आज तरी आमची स्थिति झाली आहे. श्रीसमर्थांच्या खऱ्या सांप्रदायिकाला ही दुरवस्था नाहीशी करणे अशक्य नाही.

आतांपर्यंत बौद्धिक स्वायत्ततेबाबत श्रीसमर्थांची शिकवण कशी लागू पडते हे सांगितले. त्याप्रमाणेच इतर म्हणजे राजकीय, सामाजिक व आर्थिक स्वायत्ततेच्या बाबतीतहि श्रीसमर्थांनी आपल्या लाडक्या महाराष्ट्राकरिता उपदेशाचे दिव्य बोल ठिकठिकाणी ठेविले आहेत. त्या सर्वांचे या लहानशा लेखांत दिग्दर्शन करणे शक्य नाही, म्हणून जिज्ञासु अभ्यासकाने त्यांचा शोध करून स्वतःच्या जरूरीप्रमाणे त्यांचा फायदा घ्यावा इतकीच विनंति आहे.

श्रीसमर्थांचे राजकारण व चळवळ व त्यांनी स्थापन केलेला महाराष्ट्र-धर्म ही मुसलमानी धर्माचा उच्छेद करण्याकरता होती असा कोणी कोणी आक्षेप करतात, त्यांचे निरसन करणे व सत्य काय आहे ते प्रकाशित करणे निदान आजच्या काळी तरी अत्यंत जरूर आहे. “आई चिंता करितो विश्वाची” म्हणणारे श्रीसमर्थ ‘विश्वाची चिंता’ वहाण्याकरता “खनाळी” रहाणारे हे समर्थ ‘विश्व’ म्हणजे महाराष्ट्रीय हिंदु समाज असा अर्थ करण्याइतके संकुचित वृत्तीचे असतील असे मानणे न्याय्य होणार नाही. श्रीसमर्थांना सर्व धर्म, सर्व समाज गुण्यागोविंदाने व बंधुभावाने वागावे, अशी फार इच्छा होती. त्यांचा कटाक्ष अस्मानी सुलतानीवर होता. आततायी लोकांनाहि—मग ते कोणीहि असोत—विचार न करितां मारावे, हे श्रीसमर्थच काय पण कोणीहि सांगेल. मुसलमानी धर्माविषयी त्यांना आदर वाटत नसता तर सामनगडाच्या बांधकामाचे वेळी

धनधान्य रसखाने । दारूखाने जामदारखाने ।

नाना अठरा कारखाने । घुमट मशिदी मनोहरे ॥

यांत सांगितल्याप्रमाणे मुसलमानांना आपल्या धर्माप्रमाणे वागतां यावे म्हणून त्यांच्याकरितां मशिदी बांधण्याची श्रीशिवछत्रपतींस सल्ला त्यांनी दिली नसती. आजहि आम्ही राजकीय स्वातंत्र्यासाठीं झगडत आहो, याचा अर्थ प्रचलित राजसत्तेविरुद्ध आमचा झगडा आहे, असा अर्थ कोणीच करित नाहीत. आमचा झगडा आमच्या बाबतीत जे राजकीय अन्याय होतात ते नाहीसे होण्याकरितां आहे, व श्रीसमर्थांचे राजकारण तरी तसेच होते. त्याचा विपर्यास करणे हा अन्याय आहे.

श्रीसमर्थांचे स्मारक म्हणून आज हे श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिर उघडण्यांत

आले आहे. पूर्वीच्या आनंदवनभुवनाचे केंद्रस्थानच नवीन स्वरूपांत या वाग्देवता-मंदिराच्या रूपाने अवतीर्ण झाल्यासारखे वाटते. 'आनंद-वन-भुवन' या शब्दांत किती गूढ अर्थ भरला आहे, हे श्रीसमर्थींच्या महाराष्ट्रांत जन्मास आलेल्या प्रत्येक महाराष्ट्रीयाने समजून घ्यावे. पूर्वीच्या आनंद-वन-भुवनाचे केंद्र त्याच्या दक्षिण दिशेला होते ते आज उत्तरेला आले आहे. या रूपाने आमचा अभ्युदयच ऊर्ध्वगामी झाला आहे, असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. आशा आहे, या श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत श्रीसमर्थशिकवणीचे धडे देण्याची व्यवस्था होईल. सोयऱ्या-धायऱ्यांची तीक्ष्ण बुद्धीची सखोल मुले हिंडतां हिंडतां पारखून त्यांना श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत आणून त्यांच्या संप्रदायाची दीक्षा देण्याचे काम मंदिराच्या कार्यकर्त्यांकडून झाले तर समाजांत बळावत चाललेले बुद्धि-मांद्य नाहीसे करण्याचे श्रेय मंदिराला मिळेल. श्रीसमर्थींनी तरी

आणीक नलगे कांहीं । बुद्धि दे रघुनायका ॥

हेच मार्गें प्रथम मागितले होते. श्रीसमर्थींच्या संप्रदायाच्या तत्त्वांचा व शिकवणीचा प्रत्यक्ष प्रचार हाच अधोगामी भारताचा पुनरुद्धार आहे.

(२३)

श्रीसमर्थ आणि शास्त्रीय जीवन

(लेखक — श्री. गोपाळ लक्ष्मण कुळकर्णी, बी. एस्सी., खांडवा)

उदास दास राहतो । प्रचीत सत्य पाहतो ॥

प्रत्येक काळाचें कांहीं तरी वैशिष्ट्य असतें; व त्याला अनुसरून त्याचें नामाभिधान होतें.

जें जें जये प्रसंगीं जालें । तें तें काळाचें नांव पडिलें ।

आजच्या भौतिक सुखवादी युगांत आचार-विचार संक्रमणावस्थेंत असल्यानें निर-
निराळ्या मतांचे स्वतंत्र गट दिसूं लागले आहेत. भौतिक सुखवादी विज्ञान-
शास्त्राच्या अभ्यासानें ऐहिक उन्नति करून मानवी जीवनाचा व बुद्धीचा विकास
करण्याच्या खटपटींत आहेत. कोणत्याहि राष्ट्राची उन्नति पूर्वपरंपरागत तत्त्वज्ञानाला
कवटाळून व्हावयाची नसून, ज्ञानाच्या क्षेत्रांतील निरनिराळ्या विभागांतील प्रगती-

अवलंबून असल्यानें, प्रत्येक मनुष्याची वृत्ति प्रगमनशील असावी, असें
आज वाटूं लागलें आहे. ही प्रचलित विचारसरणी श्रीसमर्थांच्या वाङ्मयांत
आढळते. शुक्राचार्यांनीं ' वेदाध्ययन म्हणजे पोपटपंची ' ठरविली आहे. सारांश,
आजच्या विचारप्रणालीचीं बीजे बऱ्याच काळापासून रुजत आलीं आहेत व
त्यांना न्या. मू. रानड्यांपासून अंकुर फुटूं लागला.

गेल्या ४० वर्षांपासून भौतिक शास्त्राचा अभ्यास होऊं लागला. प्रो.
रामन् यांना मिळालेलें ' नोबेल प्राईझ ' व डॉ. बोस यांचे वनस्पतिशास्त्रांतील
शोध यांनीं सुशिक्षित बहुजनसमाजाचें मन आकर्षित होऊन ह्या शास्त्रांचा पुनः

हिंदुस्थानांत अरुणोदय झाला. प्राचीन काळीं हिंदूंनी तत्त्वज्ञान व वाङ्मय ह्यांबरोबर विज्ञानशास्त्रांतील ज्योतिष, वैद्यक, रसायन, नौकानयन, शिल्प, इत्यादि विभागांत इतर राष्ट्रे अज्ञानांधकारांत असतांना प्रगति करून आपलें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित केलें. इ. स. पू. २५० ते इ. स. ८०० पर्यंतच्या कालांत ह्या शास्त्रांचा अत्यंत उत्कर्ष झाला. पुढें बदलत्या काळाबरोबर शब्दप्रामाण्य, मुसलमानांच्या अमानुष आक्रमणानें पूर्वजांनी मिळविलेल्या ज्ञानाची संरक्षण करण्याची पडलेली जबाबदारी, संस्कृत भाषेच्या पुनरुज्जीवनानें प्राकृत भाषेंत बंद झालेला ज्ञानप्रसार, राजे व धनिक यांचा आश्रयाभाव, यांमुळे स्वतंत्र शोध लावण्याची बुद्धि नष्ट झाली. आमच्या इकडील पंडितांनीं विवेचना, दारेषणा जिकली पण ते लोकेषणा अंकित करूं शकले नाहींत; म्हणून त्यांचे शोध त्यांचेजवळ राहिले आणि बहुजनसमाजांत परंपरेबद्दल आदर उत्पन्न होऊन तो गतानुगतिक बनला. शक ११०० ते १६०० पर्यंतच्या कालांत प्राकृतांत ज्ञानप्रसाराची कामगिरी मुकुंदराजापासून तुकारामापर्यंत झालेल्या संतकवींनीं केली. पण त्यांना आपल्या ग्रंथांत पूर्वीच्या ठरीव ठशाचें तत्त्वज्ञान टाळणें अशक्य झालें.

भौतिक शास्त्रांतील गेल्या ५० वर्षांतील पाश्चात्य राष्ट्रांची प्रगति आश्चर्यचकित करून सोडणारी आहे. मध्यकालीन परिस्थिति इतकी आशादायक नव्हती.

पाश्चात्य राष्ट्रांच्या भौतिक शास्त्राच्या पूर्वेतिहासास आरंभ ग्रीक शास्त्रज्ञ थेल्स (Thales— इ. स. पू. ६४० ते ५४६) पासून होतो, आणि ऑरिस्टाटलपर्यंतच्या काळांत (इ. स. पू. ३८४ ते ३२२) प्रत्येक पिढींतील शास्त्रज्ञांनीं बरीच प्रगति केली. पुढें ऑरिस्टाटलच्या मताचें साम्राज्य युरोपमध्ये २००० वर्षे होतें.

The master hath said it and it must be true

ह्या कूपमंडूक वृत्तीमुळे प्रगति होणें अशक्य झालें. इ. स. १५८३ त ब्रुनो ऑक्सफर्डला गेला असतांना तेथील विद्यार्थ्यांना ऑरिस्टाटलच्या मताविरुद्ध ५ शिलिंग दंड होत असे असे त्यास आढळलें.

'The University statutes enacted that bachelors and masters, who did not follow Aristotle faithfully were liable to a fine of five shillings for every point of divergence and every fault committed against the logic of the organon.'

प्राचीन पाश्चात्य शास्त्रज्ञ तत्त्वविवेचन व गणित यांच्या साहाय्यानें संशोधन

करीत. प्रयोगयुक्त संशोधनाकडे त्यांचें दुर्लक्ष होतें. पायथागरस (Pythagoras, in 6th C. B. C.), टोलमी (Ptolemy, 2nd C. A. D.), यांचें प्रयोगांकडे लक्ष वेधलें; परंतु त्याला विशेष प्राधान्य देतां येत नाहीं. तरी पण प्रवास व निरीक्षण यांवर त्यांची बरीच भिस्त होती. प्रथम रोजर बेकन (Roger Bacon, 1214-94 A. D.) यानें आपल्या आपुस मॅजस ग्रंथांत सप्रयोग ज्ञान मिळविण्याचा मार्ग प्रतिपादन केला आहे. आजपर्यंत फ्रान्सीस बेकनला याचें श्रेय मिळत असे; परंतु योग्य काळीं त्यानें ह्या मताचें प्रतिपादन केल्यानें, त्याच्याकडे पुष्कळांचें लक्ष आकर्षित झालें.

आपल्या इकडे भौतिक शास्त्राचा अभ्यास सप्रयोग होत असे. प्रत्यक्ष शव-छेदन करून विद्यार्थ्यांना अंतर्द्रियांचें ज्ञान करून दिलें जात असे व वैद्यक-ज्ञानांत प्रत्यक्ष प्रयोगानें मिळालेल्या ज्ञानाची भर घातली. परंतु ग्रीक ह्या क्षेत्रांत मागासलेले होते. पुढें हा अभ्यास बंद होऊन अध्यात्माच्या मार्गे बहुजनसमाज लागून इहलोकींच्या सुखासंबंधी उदासीन वृत्ति बळावत चालली. तिला समर्थानीं आळा घालण्याचा प्रयत्न करून भौतिक शास्त्राकडे आणि सप्रचित ज्ञान मिळविण्याच्या मार्गाकडे हा विचारौघ वळविण्यास आरंभ केला.

पूर्वीच्या ज्ञानाच्या अभ्यासानंतर स्वतः मिळविलेल्या ज्ञानाची त्यांत भर घालून ज्ञानाची वृद्धि होते. अशाच रीतीनें समर्थानीं त्या काळच्या ज्ञानांत स्वतःच्या अनुभवजन्य ज्ञानाची भर घालून नवीन वळण लावून दिलें. तत्कालीन विचारसरणीचा परिणाम 'श्रीमत् दासबोध' व 'समर्थीची कविता' व इतर वाङ्मय यांवर झालेला दिसतो; तरी त्यांच्या आशावादी वृत्तीनें आणि राष्ट्रोद्धाराच्या कार्यानें त्यांच्या विचारसृष्टींत नाविन्य आढळतें.

श्रीमत् दासबोधाला आधारग्रंथांची यादी द. १ स. १ यांत दिली असून मुख्य 'भक्तिमार्ग' हा प्रतिपाद्य विषय असल्याचें सांगितलें आहे. पण श्रीमत् भगवद्गीता हा मुख्य आधारग्रंथ असल्यानें दासबोधांत विवेकवैराग्ययुक्त भक्तिज्ञानाच्या पायावर उभारलेला निष्काम कर्ममार्ग सांगितला आहे. अशा रीतीनें हा आध्यात्मिक शास्त्राचा ग्रंथ असल्यानें त्यांत वैज्ञानिक शोध, सृष्टयुत्पत्ति, कालगणना यांसंबंधी शास्त्रीय विवेचनाची अपेक्षा करणें दूरान्वयमूलक होय. तरी पण व्यवहारांत अवश्य असलेली शास्त्रीय दृष्टि, भ्रामक कल्पनांचा तिरस्कार, स्वतंत्र विचारपद्धतीची आवश्यकता, इत्यादि भौतिक शास्त्राच्या-विज्ञानविषयक-

अभ्यासाने सहजसाध्य गुणांचे वर्णन व अंगी बाणण्याची आवश्यकता यासंबंधी विवेचन त्या ग्रंथांत पहावयास मिळते.

समर्थानीं शिवाजीला राज्य स्थापण्याच्या कार्मी मदत केली, हे सिद्ध झालेच आहे व समर्थप्रतापांत त्यांना कृष्णातीर पावन करावयाचा होता, हे स्पष्ट उल्लेखिलेले आहे. ह्यावरून त्या वेळच्या समाजाची ऐहिक आणि पारमार्थिक, आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक उन्नति करावयाची हे त्यांचे मुख्य कार्य होते, हे निर्विवाद आहे. म्हणून राजकीय परवशतेचा पाश तोडण्याच्या प्रयत्नांबरोबर राष्ट्रांतील घटकांच्या सुखसाधनांकडे त्यांचे लक्ष होते. म्हणून 'प्रपंची सुवर्ण' मिळविण्याचे प्रतिपादन केले आहे. परंतु पैसा मिळविण्याकरितां निरनिराळ्या साधनांचे ज्ञान पाहिजे. ह्या साधनांचा भौतिक शास्त्रांत समावेश होत असल्याने भौतिक शास्त्रांतील प्रगतीबरोबर त्या राष्ट्राची आर्थिक आणि त्याबरोबरच राजकीय उन्नति होते, ही गोष्ट आसेतुहिमाचल हिंदुस्थानच्या अवलोकनाने त्यांच्या लक्षांत आली म्हणून तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाबरोबर, किंबहुना त्याचेहि आधी, भौतिक शास्त्राचा अभ्यास करणे, हे आद्य कर्तव्य ठरवून ह्या शास्त्रांतील विषयांच्या अभ्यासाचा समावेश श्रवणभक्तीत केला आहे, आणि ह्या विषयांचा बुद्धिपुरस्सर श्रवणभक्तीत समावेश केल्याने समाजाची दृष्टि ह्या विषयांकडे वळविण्याचा उद्देश ह्याच्या मुळाशीं दिसतो.

नाना पिंडांची रचना । नाना भूगोळरचना ।

नाना सृष्टीची रचना । कैसी ती ऐकावी ॥ ४-१-१५

..... । नाना वल्ली नाना औषधी ।

धातु रसायण बुद्धि । नाडिज्ञाने ऐकावीं ॥ ४-१-२२

कोण्या दोषे कोण रोग । कोणा रोगास कोण प्रयोग ।

कोण्या प्रयोगास कोण योग । साधे तो ऐकावा ॥ २३

ह्यांत ज्योतिषशास्त्र, रसायन, वैद्यक यांच्या अभ्यासाबद्दल स्पष्ट शिकवण घातली आहे. वैद्यकशास्त्राचा जास्त प्रचार त्या कालांत असल्याने त्याचे स्पष्टीकरण केलेले आढळते. त्या कालीं निरनिराळ्या शास्त्रांत विशेष प्रगति नसल्याने आणि ज्ञानावर त्यांचा पूर्ण भरवसा असल्याने ह्या सर्व विषयांचा समावेश श्रवणभक्तीत केलेला आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांत एकच मनुष्य निरनिराळ्या शास्त्रांत शोध लावीत असे, असे आढळून येते. म्हणून एकाच मनुष्यास निरनिराळे सर्व विषय अभ्यास

करण्यास सांगितले, यांत वावगे कांहींच नसून त्या कालाच्या विचारसरणीला धरून असल्याचें दिसते.

पारमार्थिक प्रवृत्तीच्या मनुष्याला भौतिक शास्त्राची काय आवश्यकता, अशी शंका उत्पन्न होते. परंतु भौतिक शास्त्रज्ञ हा नास्तिक असतो व हा ह्या शास्त्राच्या अभ्यासाचा परिणाम म्हणून पारमार्थिक प्रवृत्तीच्या मनुष्यानें दुर्लक्ष करावें हें बरें, ह्या पायावर उभारलेला डोलारा असल्यानें या भ्रामक समजुतीवर विश्वास ठेवण्याची आवश्यकता नाही. सृष्टीच्या गूढ शक्तीच्या आकलनानें शास्त्रज्ञाला ईश्वरी सामर्थ्याची साक्ष पटून तो आस्तिक बनतो. शास्त्रीय प्रवृत्तीच्या मनुष्याला सृष्टीच्या प्रत्येक घडामोडीच्या मार्गे असलेलें आदितत्व जड सृष्टीच्या अभ्यासानें शोधून काढावयाचें असतें; आणि तें तत्त्व सर्वशक्तिमान् आहे, अशी त्याची दृढ समजूत असते. पारमार्थिक प्रवृत्तीच्या मनुष्याला हेंच तत्त्व शोधावयाचें असतें, म्हणून दोघांचे मार्ग भिन्न असले तरी ध्येय एकच असतें, आणि म्हणून जड सृष्टीच्या अभ्यासाच्या मदतीनें हा मुख्य देव शोधून काढण्याकरितां समर्थीनीं सांगून शास्त्रज्ञांच्या जडाच्या साहाय्यानें आदितत्व शोधून काढण्याच्या मार्गाचा पुरस्कार केलेला आहे.

पूर्वपक्षेसि सिद्धांत । पाहावा प्रकृतीचा अंत ।

मग पावावा निवांत । निश्चय देवाचा ॥ ५-१०-३४

ह्या ओवीवरून शास्त्रीय विषयांचा अभ्यास करण्याचें पुन्हा सांगितलेलें आढळते.

शास्त्रज्ञांची आस्तिक्य बुद्धि-पाश्चर म्हणतो:

‘ Blessed is he who carries with him god an ideal and obeys it; ideal of art, ideal of science, ideal of the gospel virtues; therein lies the springs of great thoughts and great action. They all reflect light from the infinite. ’

Huxley :- ‘ In thine own work thy garden lies

This above all, Thale now. The rest leave it to
God. He knoweth best. ’

बर्नार्ड पॅलिसी (Bernard Palissy the potter) ने मातीच्या भांड्यांना चकाकी आणण्याचा प्रयोग केला व त्यांत आपल्या घरचें सामान वगैरे खर्च करून यश मिळवून विज्ञानांत भर घातली. समर्थीनीं तर मानवी मनास

उज्वलता आणण्याचा मोठा प्रयोग करून त्यांत यश मिळविले. समर्थांचे दर वर्षी किंवा तीन वर्षांनी भेटीस येणारे महंत निरनिराळ्या भागांतील परिस्थिति व ती नाहींशी करण्याकरितां योजलेली साधनें समर्थाना सांगत व सर्वांच्या निरनिराळ्या आलेल्या अनुभवांच्या साह्यानें व प्रत्यक्ष पाहिलेल्या परिणामानें एक सप्रचित सिद्धांत ठरवून त्याची योजना इतर ठिकाणीं करून त्याचें सत्यत्व ठरवीत. अशा रीतीनें संबंध आपल्या आयुष्यांत प्रयोग करून निराशी, आशावादी बनले— बनविले, म्हणून मनुष्यमनाला उजळा देण्याच्या प्रयत्नाला प्रयोग असें नांव देऊन शास्त्रज्ञ म्हटल्यास काय अडचण आहे ? त्यांनीं पदार्थविज्ञान, रसायन, इत्यादि विषयांत शोध लाविले नसतील; परंतु मानवसृष्टीतील शोध अपूर्व आहेत. आपल्या ध्येयानें वेडावून त्यांनीं सर्वस्वाचा त्याग करून बर्नार्ड पॅलिसीपेक्षांहि जास्त मोठा स्वार्थत्याग केला.

शास्त्रीय विचार म्हणजे केवळ जड सृष्टीचा अभ्यास किंवा सृष्टीच्या अज्ञात शक्तींचें आविष्करण नसून मानवी हिताहितासंबंधींचे विचार व प्रयत्न त्यांत येतात. विज्ञानाचा उद्देश मनुष्याच्या सुखांत भर घालणें हा असल्यानें मनुष्यजीविताच्या सुखदुःखांचा विचार हें देखील ह्या शास्त्रांत येतें.

Scientific thought does not mean thought about scientific subjects. The subject of science is human Universe, that is to say, everything that is or has been or may be related to man. —W. K. Clifford.

विज्ञानांत पूर्वग्रहदूषित विचाराला थारा नाहीं. सत्य सर्वांना सारखें अनुभवास यावें हा मुख्य उद्देश असतो. म्हणून

The rational and systematic study of any subject is a science अशी शास्त्राची व्याख्या केल्यास ह्यांत पुष्कळ विषयांचा समावेश होतो. मुंग्या, मधमाशा, किडे यांचे मनोधर्म शोधणें, चंद्र, सूर्य, मेघमंडळें यांचा भौतिक शास्त्रांत समावेश झालेला आहे आणि मानसशास्त्राकडे लक्ष जास्त वेधल्यानें त्याचा देखील ह्या शास्त्रांत समावेश नुकताच होऊं लागला आहे. हक्सलेनें भौतिक शास्त्राची व्याख्या

' Science is an organised common sense'

अशी केली आहे. ह्या दृष्टीनें विचार केल्यास आणि विज्ञानाचा किंवा विज्ञान-

वेत्याचा रूढार्थ न घेतल्यास मानवी कल्याणाचा आटोकाट प्रयत्न करणाऱ्या मानवधर्माचा सप्रयोग अभ्यास करणाऱ्या समर्थाना शास्त्रज्ञांच्या मालिकेत कां बसवितां येऊं नये ! हिंदुस्थानचा भौतिक शास्त्राचा इतिहास कोणी लिहिला तर त्यांत समर्थाना स्थान देतां येणार नाही, असे म्हणतां येणार नाही. त्यांना जड सृष्टीच्या शक्तीचें संशोधन करावयाचें नव्हतें. मानवी सृष्टि त्यांच्या संशोधनाचा विभाग होता. विश्वोद्धाराच्या प्रयोगाचें कार्यालय हिंदुस्थान आणि हिंदुसमाज ही त्यांची आवश्यक सामुग्री होती. प्रयोगापूर्वी (कृष्णातीर पावन करणे) निरीक्षण, पूर्वतयारी, साधकबाधक प्रमाणांचा विचार यांत १२ वर्षे खर्च करून १५६७ ते १५९६ पर्यंत हा प्रयोग करून श्रीशिवरायाचा राज्याभिषेक, हिंदुपदपातशाहीची स्थापना हें दृश्य फल दिसून आलें. आणि दासबोधाची उभारणी स्वानुभवावर असल्याने ह्या प्रयोगाचें वर्णन दासबोधांत आलें आहे. शास्त्रीय प्रयोगाची मांडणी साधारणपणे सामुग्री, साधनें, निरीक्षण, प्रयोगवर्णनरीति, त्यावरून निघणारी अनुमाने व सिद्धांत अशी असते. दासबोधाची मांडणी स्थूल मानानें अशीच दिसून येते : दशक २ आणि ३ अवलोकन; दशक ४, ५, ६ प्रयोगास लागणारी साधनसामुग्री व मार्ग; व उत्तरार्ध दशक १२ पासून पुढें सिद्धांत, अनुमाने, फल अशी आहे.

प्लेटो, ऑरिस्टाटल यांचे कार्ली प्रवास व निरीक्षण हीं ज्ञानार्जनाचीं साधनें होती असें आपण पाहिलें आहेच (पान २२८) त्याप्रमाणें आपल्याकडे देखील प्रवासाची बरीच महती वर्णन केलेली आहे. देशाटन केल्याने पंडितमैत्री, सभा-संचार यांचा फायदा होऊन ज्ञान मिळतें, अशी शिकवण आढळते व समर्थानीं देखील प्रवास हें एक महत्त्वाचें साधन सांगितलें असून निःस्पृहानें (विरक्तें) 'एक देशीं नसावें, नाना तीर्थाटनें करावीत, व ज्ञानार्जन करावें' हें सांगितलें व त्याला भिक्षेचा दंडक घालून निरीक्षणाची जोड घालून दिली.

कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरे ।

भिक्षामिसें लाहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ १५-६-२४

ज्ञानार्जनाला त्याचप्रमाणें पूर्वापार पद्धतीप्रमाणें गुरुची आवश्यकता त्यांनीं सांगितली आहे. मुद्रणकला अस्तित्वांत नसल्याने आणि हस्तलिखित पुस्तकांत अर्थविपर्यास झालेला नसेल ही गोष्ट नक्की नसल्याने गुरु हें एक अवश्य साधन त्या वेळीं होतें व तें 'ज्ञानकोशा'चें काम करी. 'दासबोधांत' गुरुमहिमा जरी

आढळला तरी विचाराची गुलामगिरी करणे हा आशय त्यांचा दिसत नाही. पाश्चात्य राष्ट्रांत पोपच्या मताविरुद्ध जाणे धर्मबाह्य समजले जात असे; पण समर्थानीं गुरुवाक्यासंबंधीं विचार करण्यास व त्याचा अनुभव घेण्याचा उपदेश केला आहे.

प्रत्ययो शोध शोधावा । सावधान चहुंकडे ॥ स्फु. प्र. २-२०

आत्मशास्त्र गुरुवाक्य । प्रचीत पाहाणे वरी ॥

ह्यावरून शब्दप्रामाण्यापेक्षां बुद्धिप्रामाण्याला दिलेले श्रेष्ठत्व दिसून येते.

यूरोपांत रोजर बेकननें सप्रचित-प्रयोगजन्य-ज्ञानाकडे लोकांचें लक्ष वेधण्याचा व त्याचें श्रेष्ठत्व प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केला, त्याप्रमाणें समर्थानीं आपल्याकडे याचा पुरस्कार केला व त्याचें श्रेष्ठत्व वर्णन केले आहे. ह्यासंबंधीं समर्थ आणि रोजर बेकन यांच्या विचारांत पुष्कळ साम्य दिसून येते. ह्याचा क्रमाक्रमानें विचार करूं.

भौतिक शास्त्रांत प्रयोगाला फारच महत्त्व आहे. प्रयोगजन्य ज्ञानामुळें शंकेला वाव रहात नाही, आणि कोणत्याहि गोष्टीची सत्यता सुलभतेनें पटवितां येते; अर्धवटपणा किंवा संशयितपणा शिळक रहात नाही. असें संशयरहित ज्ञानच श्रेष्ठ असतें, अर्धवट ज्ञानानें फायद्यापेक्षां तोटाच जास्त, म्हणून सप्रचित ज्ञानाच्या श्रेष्ठपणाबरोबर संशयित ज्ञानाचा त्यांनीं स्पष्ट तिरस्कार केलेला (दशक ५, समास १०, ओव्या १५ ते २७) आढळतो.

निश्चयेविण सर्व कांहीं । अणुमात्र तें प्रमाण नाही ।

वेर्थ चि पडिले प्रवाहीं । संदेहाचे ॥ ५-१०-२४

निश्चयेविण जें बोलणें । तें अवघें चि कंटाळवाणें ।

वाष्कळ बोलिजे वाचाळपणें । निरार्थक ॥ २५

असो निश्चयेविण जे वलगना । ते अवघी च विटंबना ।

संशयें कांहीं समाधाना । उरी नाही ॥ २६

म्हणोनि संदेहरहित ज्ञान । निश्चयाचें समाधान ।

तें चि सिद्धाचें लक्षण । निश्चयेसी ॥ २७

आणि केवळ गुरूनें सांगितलेलें ज्ञान किंवा पुस्तकी ज्ञान याचा अनुभव येऊन तें पटत नाही तोंपर्यंत त्याला कांहीं किंमत नाही, ही गोष्ट त्यांनीं स्पष्ट सांगितली आहे.

ज्ञानाला अनुभवाची आणि प्रचीतीची जोड असली तर त्याचा परिणाम टिकू शकतो. अनुमानजन्य ज्ञान प्रतीतिविरहित असल्यास विरुद्ध अनुभवाने त्यावरील विश्वास लगेच उडतो, म्हणून प्रचीतियुक्त ज्ञान मिळविण्यास सांगून त्याचे श्रेष्ठत्व वर्णन केलेले आढळते.

प्रचितनिश्चयापुढे अनुमान । जैसे सिंहापुढे आले श्वान ।

खन्यापुढे खोटे प्रमाण । होईल कैसे ॥ ९-५-११

येथे प्रचित हे प्रमाण । नलगे शास्त्राचा अनुमान ।

अथवा शास्त्री तरी पाहोन । प्रत्ययो आणावा ॥ १४

प्रचितीविण जे बोलणे । ते अवघे चि कंटाळवाणे ।

तोंड पसरून जैसे सुणे । रडोन गेले ॥ १५

तेथे काये हो एकावे । आणी काये शोधून पाहावे ।

जेथे प्रत्ययाच्या नावे । सुन्याकार ॥ १६

.... । प्रचीत पाहील ते शहाणे ।

येर वेडे दैन्यवाणे । प्रचीतीविण ॥

सांगणेवांगणीचे काम नव्हे । आपुल्या अनुभवे जाणावे ।

प्रत्ययाविण सिणावे । ते चि पाप ॥ १०-१०-५३

प्रतीतियुक्त ज्ञानाची आवश्यकता व त्यापासून फायदे यासंबंधी वरील प्रमाणे आणखी वन्याच ठिकाणी दासबोध व समर्थकविता यांत याच अर्थाच्या ओव्या आढळतात (१२-१०-२०, १३-३-२८, १५-४-३१, १५-६-११, १८-५-२१, १८-८-२०; अभाग १९० पान २७८ समर्थाची कविता).

समर्थानी प्रचीति आणि स्वानुभव यासंबंधी विवेचन करून शब्दप्रामाण्याला महत्त्व दिले नाही; परंतु आत्मवचनश्रेष्ठत्वप्रतिपादक स्थळे दासबोधांत आढळतात. याची सांगड कशी घालावी ?

भगवद्वचनीं अविश्वासे । ऐसा कोण पतित असे ।

भगवद्वाक्याविरहित नसे । बोलणे येथीचे ॥ १-१-२१

शास्त्री बोलिले अविश्वास । मानूच नये ॥ ३-८-१७

सद्गुरुविण जन्म निर्फळ ॥ ५-१-३९

असा प्रश्न उत्पन्न होतो. हा प्रथम विरोध दिसला तरी यांत कालमहात्म्य दिसून येते. बहुजनसमाज वेदादिक ग्रंथांना अपौरुषेय समजून अत्यंत मान देत म्हणून

ह्या ग्रंथाकडे लक्ष वेधण्याकरितां आणि अविश्वास उत्पन्न न व्हावा म्हणून ह्या गोष्टींचाहि समावेश समर्थानीं केला.

न बुद्धिभेदं जनयेद्ज्ञानां कर्म संगिनाम् ॥

जोषयेत्सर्व कर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥

ज्ञानानें आपल्या आचरणानें बहुजनसमाजाचा बुद्धिभेद करूं नये आणि त्याला हळूहळू शिकवून शहाणा करावा ह्या ध्येयामुळे बहुजनसमाजाच्या वृत्तीस पोषक अशीं वचनें 'दासबोधां'त आहेत. म्हणून अशीं विरोधाभासाचीं स्थळे आढळलीं तरी त्यांची प्रतीतियुक्त ज्ञानावर भर होती ही गोष्ट निर्विवाद होय. त्या कालांत पांडित्याला बराच ऊत आला होता आणि वादविवाद फार बोकळले होते, परंतु वादविवादावर समर्थांचा भरवसा नव्हता (दासबोधांतील त्यांच्या वादविवाद न करण्याच्या दंडकावरून दिसून येते) म्हणून वादविवाद न करण्याचा दंडक त्यांनीं घालून दिला.

पाश्चात्य राष्ट्रांत प्रयोगयुक्त ज्ञान मिळविण्याचें प्रथम प्रतिपादन करणाऱ्या रोजर बेकनच्या आणि समर्थांच्या विचारसरणींत बरेंच साम्य आहे. वादविवादानें मनाचें समाधान न होतां प्रत्यक्ष प्रयोगानें मिळालेल्या ज्ञानानें मनाचें समाधान होतें आणि म्हणून ह्या मार्गाचें अवलंबन करण्यास त्यानें सांगितलें आहे.

There are two modes in which we acquire knowledge: argument and experiment. Argument shuts up the question and makes us shut it up too, but it gives no proof; nor does it remove doubt, and cause the mind to rest in the conscious possession of truth unless the truth is discovered by experience..... But after the experiment had been made his mind receives certainty and rest in the possession of truth which would not be given by argument but by experience.

आपुस मॅजसमध्ये ह्याप्रमाण वादविवादात्मक पद्धतीचें आणि वचनप्रामाण्याचें खंडन करणाऱ्या त्याच ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत सर्व प्रकारचें ज्ञान बायबलमध्ये आहे, असें प्रतिपादन करून वरील विचारसरणीला विरोधात्मक अशा वचनप्रामाण्याचीहि त्यानें तरफदारी केली आहे. दासबोधांत देखील अशीच विचारसरणी असल्यानें दोन्ही ग्रंथांचें विचारसादृश्य आढळून येते.

शास्त्रीय विचारसरणीचा मनुष्य प्रचलित असलेल्या विचारपद्धतीवर कारणकार्यभावाचा विचार केल्याशिवाय विश्वास ठेवीत नाही, व सत्य जें आढळेल तें निर्भीडपणें जगासमोर मांडतो.

The scientific mind asks for reasons for its belief and is unwilling to express an opinion upon which it is based.

समर्थानीं देखील रूढ कल्पनांवर विश्वास ठेवलेला नाही.

पुण्यनदीचें तीर । तेथें पडावें शरीर ।

हा इतर जनाचा विचार । साधु नित्यमुक्त ॥ ७-१०-१२

उत्तरायेण तें उत्तम । दक्षिणायेण तें अधम ।

हा संदेहीं वसे भ्रम । साधु तो निसंदेह ॥ १३

शुक्लपक्ष उत्तरायेण । गृहीं दीप दिवा मरण ।

अंतीं राहावें स्मरण । गतीकारणें ॥ १४

ब्रह्मा लिहितों अदृष्टीं । आणी वाचून जाते सटी ।

ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी । या नांव भ्रम ॥ १०-६-३४

‘जाणारास वाट पुसों नये’, ‘रात्रीं प्रवास करूं नये’ इत्यादि वाक्यें त्या काळास अनुसरून लिहिलेलीं आहेत. शुभशकुन पहाणें इत्यादि त्या काळच्या विचारसरणीचा परिणाम होय.

विज्ञानशास्त्राचा विद्यार्थी स्वतःच साक्षीदार आणि न्यायाधीश असतो. आपलीं मते दुराग्रहमूलक पायावर न बसवितां अनुभवानें आढळून आलेल्या गोष्टींच्या आधारावर प्रांजलपणें उभारतो; पुढें असत्यता पटल्यास तीं मते बदलण्यास तयार असतो. परंतु राजकीय व सामाजिक क्षेत्रांत मतापेक्षां पक्षालाच श्रेष्ठत्व येऊन ‘मज नाहीं तुज साजेना’ ह्या विचारसरणीलाच प्राधान्य जास्त. अहंकारामुळें त्यांना उत्तर कांहींच सुचत नाहीं.

अहंकारनक्रें उडविलें । नेऊन पाताळीं बुडविलें ।

तेथुनिया सोडविलें । नवचे प्राणी ॥ ३-१०-३

काम मगरमिठी सुटेना । तिरस्कार लागला तुटेना ।

मद मत्सर वोहटेना । भूलि पडिली ॥ ४

वासनाधामिणी पडिली गळा । घालून वेंटाळें वमी गरळ

जिव्हा लाळी वेळोवेळां । भयानक ॥ ५

ह्यांत समर्थानीं रेखाटलेलें अशास्त्रीय मनोवृत्तीचें चित्र दिसून येतें. शास्त्रीय प्रवृत्तीचा मनुष्य वैयक्तिक श्रेष्ठतेच्या भरीस पडत नाहीं. त्याची मनोवृत्ति समर्थींच्या खालील ओव्यांत वर्णन केल्याप्रमाणें असते.

तिरस्कार तो चिरडिला । द्वेष खिरडूनि सांडिला ।
 विषाद अविषादें घातला । पायांतळीं ॥ ५-९-४९
 कोणावरी घालणें घातलें । कापश्य अंतरीं कुटिलें ।
 सख्य आपुलें मानिलें । विश्व जनीं ॥ ५०
 अभ्यासाचा संग धरिला । साक्षपासरिसा निघाला ।
 प्रेत्न सांगाती भला । साधनपंथें ॥ ५५
 थोरपणासि पाडिलें । वैभवासि लिथाडिलें ।
 महत्त्वासि झिजाडिलें । विरक्तिबळें ॥ ३८

न्यूटनच्या 'डायमंड'नें सर्व कागदपत्र जाळले तरी न्यूटनची स्थितप्रज्ञ वृत्ति; पाश्चर आपल्या कामांत गर्क असल्यानें लोकांच्या मनांत असलेला त्याचेसंबंधींचा आदरभाव त्याला माहीत नसणें; डेव्ही, फॅरडे यांना त्यांच्या शोधांमुळें बक्षिसें देऊं केलें असतां त्यांचा अन्हेर करणें इत्यादि गोष्टी आणि त्यांचें संबंध आयुष्य व विचार वरील ओव्यांतील दंडकाप्रमाणें आढळून येतात. वैयक्तिक सुखापेक्षां समाज-कल्याणाकरितां झटणें हा आदर्श दिसून येतो व समर्थानीं तर समाजाकरितां प्रत्यक्ष प्राण अर्पण करावयास सांगितला आहे.

देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाऱ्या जिवलगांसी तुटी ।

सर्व अर्पावें सेवटीं । प्राण तोहि वेंचावा ॥ ४-८-८

निष्काम लोकसेवा हा आत्मोन्नतीचा मार्ग समर्थानीं घालून दिल्यानें आणि ज्ञान मिळविणें अत्यंत अवश्य आहे म्हणून ज्ञानाचा उपयोग पैसे मिळण्याकडे करूं नये असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे.

मोलें कीर्तन करूं नये । १४-१-५५

ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ । कृपणा ऐसा सांची अर्थ ।

अर्थासाठीं लावी परमार्थ । तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-३५

सकाम संशोधनास विज्ञानशास्त्रांत येवढी किंमत नाहीं आणि निरनिराळ्या शास्त्रज्ञानीं निरपेक्ष बुद्धीनें निरनिराळे शोध लावले.

thought of man of science. I have no time to make money. Naturalist Sours Agassiz. In science men of science would consider that they lowered themselves by doing so. (Pasture.)

आजच्या शास्त्रीय युगांत श्रद्धा या शब्दावर बराच वादविवाद होत आहे. श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा हे शब्द सापेक्ष असल्याने एकाच्या दृष्टीने ठरणारी श्रद्धा दुसऱ्याच्या विचाराने अंधश्रद्धा ठरू शकते व तिला वर्गवारी लागू शकते. ह्यामुळे श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांत विशेष फरक न दाखवितां आल्याने दोन्ही एकच कल्पून श्रद्धेची हेटाळणी करण्यांत येते. परंतु कोणतेहि कार्य तडीस नेण्याकरितां दृढनिश्चय व त्याबरोबर ध्येयावर श्रद्धा असावी लागते. शास्त्रज्ञ आपले आयुष्य अशात शक्तीच्या शोधांत घालवितात, परंतु त्याच्या मुळाशी दृढनिश्चयच नसून श्रद्धा ही देखील असते. आदर्श शास्त्रज्ञ आणि समर्थांचा आदर्श शिष्य एकच होत.

शिष्य असावा विश्वासी । शिष्य असावा कायाक्लेशी ।

शिष्य असावा परमार्थासी । वाढऊं जाणें ॥ ५-३-३०

शिष्य असावा स्वतंत्र । शिष्य असावा जगामित्र ।

शिष्य असावा सत्पात्र । सर्वगुणें ॥ ३१

कुळाभिमान, विकल्प, दुराग्रहमूलक विचार, biased mind असल्यास त्याचेकडून कांहीं होणार नाही.

जये स्थळीं विकल्प जाये । कुळाभिमान पाठी लागे ।

तो प्राणी प्रपंचसंगे । हिंपुटी होय ॥

भौतिक ज्ञानाच्या क्षेत्रांत व्यक्तीपेक्षां गुणांलाच श्रेष्ठत्व आहे. समाजांतील श्रेष्ठपणापेक्षां गुणांलाच फार मान असतो. समर्थांचाहि हाच आशय पुढील ओव्यांवरून दिसतो.

देउळामध्यें जगन्नायेक । आणि देउळावरी बैसला काक ।

परी तो देवाहून अधिक । म्हणतां नये ॥

सभा बैसली राजद्वारी । आणि मर्कट गेले स्तंभावरी ।

परि ते सभेहूनि चतुरी । श्रेष्ठ कैसे मानावें ॥

अर्गी सामर्थ्य असून लीनता असणे हे महद्भाग्य. सामर्थ्य असून लीनता असणे हा एक अलंकार आहे. प्रौढी मिरविणारा गृहस्थ कोणालाहि आवडत

नाहीं. समर्थानीं देखील नेणतेपण घेण्यास ह्याच उद्देशानें सांगितलें आहे. ह्या-संबंधी न्यूटनचें वाक्य सर्वांना विदितच आहे—

‘ I do not know what I may appear to the world, but to myself I seem to have been only like a boy playing on the sea-shore and diverting myself in now and then finding a smoother pebble or prettier shell than ordinary while the great ocean of truth lay all undiscovered before me. ’

विज्ञानक्षेत्रांतील विचार व शास्त्रीय शिक्षणानें तयार होणारी मनो-भूमिका, आणि समर्थांची विचारसरणी आणि त्यांना तयार करावयाचा मनुष्य ह्यांत किती साम्य आहे हें दिसून येईल. त्रिकालाबाधित सत्य सर्व दूर एकच असावयाचें. नीतिविषयक किंवा इतर आदर्श तत्त्वे शब्दसृष्टीत ठेवावयाचीं नसून त्यांना आचरणांत आणावयाचें आहे. शास्त्रीय क्षेत्रांत आणि इतर क्षेत्रांत हाच महत्त्वाचा फरक आढळतो. सत्याच्या शोधाचा प्रयत्न करण्यास सांगणें व प्रत्यक्ष त्याप्रमाणें कृति करणें अत्यंत भिन्न आहे. समर्थानीं आपलीं तत्त्वे नीतिपाठ म्हणून सांगितलीं नसून त्यांचा आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे, ह्या गोष्टी-कडे त्यांचा कटाक्ष आहे. त्यांची ही मनोभूमिका शास्त्रज्ञास साजेसी आहे. विज्ञान-क्षेत्रांत जें आढळतें तेंच दासबोधांत आढळतें म्हणून विज्ञानाची जरूर नाहीं, असा सांगण्याचा ह्यांत आशय नाहीं, परंतु समर्थांच्या विचारसरणीचें एक अंग दिसावें हा आहे.

दासबोधांत संसार असार आहे अशी कार्नीकपाळीं ओरड केली नाहीं. पाप्याची मनोभूमिका घेऊन ईश्वराला शरण जाण्यास सांगितलें नाहीं. परंतु आजच्या परिस्थितीस लागू पडेल असें वळण लावून देण्याचें ह्या ग्रंथांत असल्यानें रा. शंकरराव देव म्हणतात त्याप्रमाणें ह्या ग्रंथाचें नुसतें अध्ययन घरोघर न होतां त्याची शिकवण अंगीं बाणण्याची खटपट झाली पाहिजे; आणि ह्या दृष्टीनें प्रत्यक्ष वळण देण्याच्या दृष्टीनें कामगिरी झाली पाहिजे. ब्र. मसूराश्रम ह्याप्रमाणें मार्ग आक्रमण करण्याच्या प्रयत्नांत दिसतो व बहुजनसमाजांत प्रत्यक्ष वळण लावण्याच्या प्रयत्नांत आहे, ही एक आशादायक गोष्ट दिसू लागली आहे.

पाश्चात्य राष्ट्रांच्या भौतिक शास्त्रांतील इतिहासांत थेल्स, ऑरिस्टाटल, रोजर बेकन इत्यादि शास्त्रज्ञांचें जें स्थान आहे, तेंच स्थान समर्थाना दिंडुस्थानच्या

भौतिक शास्त्रांतील इतिहासांत द्यावें लागेल. परंतु समर्थींची विचारसरणी धार्मिक विचारसरणीच्या नांवाखाली मोडते ह्याचें कारण आमची धार्मिक प्रवृत्ति होय. रोजर बेकननें अज्ञानयुगानंतर जी कामगिरी केली त्याच तऱ्हेची किंबहुना त्यापेक्षां श्रेष्ठ समर्थींची कामगिरी आहे.

समर्थींच्या महाराष्ट्रधर्मांत केवळ हिंदुपदपातशाहीसंस्थापन, राजकारण, भक्ति, लोकसंग्रह इत्यादि अंगांचाच समावेश न होतां विज्ञानक्षेत्रांतील निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास करणें हें प्रमुख अंग आहे. रोजर बेकननंतर त्यानें घालून दिलेल्या मार्गांचा अवलंब करणारे यूरोपांत क्रमाक्रमानें प्रत्येक पिढींत निर्माण झाले, परंतु समर्थींनंतर ह्या श्रवणभक्तींतील विभागाकडे दुर्लक्ष झाल्यानें पाश्चात्यांशीं, भौतिक शास्त्रांत प्रगति केलेल्यांशीं, तोंड देण्यास महाराष्ट्र असमर्थ झाला. आज देखील केवळ पारमार्थिक किंवा राजकारणी पुढाऱ्यांचीच आवश्यकता नसून त्यांना भौतिक शास्त्रज्ञांची जोड पाहिजे. उशिरा कां होईना पण ही गोष्ट आतां पट्टे लागली आहे व त्याप्रमाणें प्रयत्न झाला म्हणजे राष्ट्रोद्धार होईल हें निःसंशय. समर्थींची शिकवण सर्वांगपूर्ण असून देखील त्यांच्यानंतर तिला चिरस्थायी रूप देण्याचें व बहुजनसमाजांत प्रचार करण्याचें विशेष कार्य न झाल्यानें ही शिकवण कांहीं काळ दृष्टीच्या आड झाली. म्हणून हिचें पुनरुज्जीवन झाल्याशिवाय आजची होणारी दैना नाहीशी होणार नाही. आज इच्छा उत्पन्न होऊन त्या दृष्टीनें विचार सुरू झाले आहेत व तुरळक कार्याला आरंभ झालेला दिसतो. ह्यालाच मोठें स्वरूप प्राप्त होईल अशी आशा बाळगणें वावगें होणार नाही. धकेचपेटे सासूनच सदेवपणा अंगीं बाणेल.

(२४)

श्रीमत् दासबोधांतील तत्त्वज्ञान

(लेखक — श्री. दत्तात्रेय वासुदेव शिंदोरे, एम. ए., एल्एल्. बी., उमरावती)

आपल्या देशांत कोठेंहि जा, तत्त्वज्ञानाला व वितंडवादाला कमतरता पडणार नाही. मनःपूत आचार करणारे क्रियाहीन परंतु शब्दज्ञानवान् असे असंख्य पुरुष या कालांत सांपडतील. ही स्थिति आजची नाही. जेव्हां जेव्हां आपल्या समाजाला अवकळा प्राप्त झाली तेव्हां तेव्हां अशा परकीय संसर्गानें मोकाट सुटणाऱ्या वाग्वीरांचीं पेंवे फुटलीं असे दाखले इतिहासांत मिळतात.

आजि ज्ञानगाथा घोरोघरीं । क्रिया मांडिली आसुरी ।

हे चि या काळाची थोरी । कौतुक पाहिलें पाहिजे ॥

शके १५९० मध्ये श्रीश्रेष्ठांनीं ' भक्तिरहस्य ' नांवाचा निरुपम ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांतला हा दाखला आहे. त्यांतला आणखी एक उतारा पहा —

असूया तिरस्कार शुष्क वैर । अधर्मनिरत वृथा अहंकार ।

परस्परेण आक्षेप साक्षेप घोर । मी च अधिक हा कळहो ॥

× × ×

आत्मप्रतीति गुरुप्रतीति शास्त्रप्रतीति । हे अवधी च अवगणी नीति ।

नवीन च अवलंबी रीति । ते च माने बाष्कळा ॥

× × ×

निरंतर आवर्षण । क्षुधाभयें पीडे जन ।

तस्करभयें कंपायमान । नीतिसंरक्षण तें कैचें ॥

हैं हृदयविदारक वर्णन १९३५ सालच्या महाराष्ट्राला किती तंतोतंत लागू पडतें बरें ! अशी समाजाची विटंबना होत चालली की, शब्दशूर पंडितांच्या तत्त्वज्ञानाची व प्रत्यक्ष व्यवहाराची अशा दोन भिन्न भूमिका स्पष्ट दिसूं लागतात व त्यांच्यांतलें अंतर पढिक पंडितांच्या क्रियाहीनतेमुळें अधिकाधिक दुरावत जातें. अशा विपन्न स्थितींत संस्कारक्षम, ध्येयवादी व निष्ठावंत अशा कर्त्या पुरुषांमध्येहि दोन पक्ष पडतात. एका पक्षातील विचारवंतांना सर्व वातावरण निराशामय दिसतें. अशा अंधकारग्रस्त मनःस्थितीच्या औदासीन्याचें शमन करावयाची त्यांना नकळत त्यांच्या अंतर्मनाची धडपड सुरू होते; व मग ते स्वतःभोंवतीं अद्वैतवादांतून सहजच उद्भूत होणाऱ्या निवृत्तिमय तत्त्वज्ञानाचें आवरण निर्माण करून त्या गुंगीत बेभान होतात. अशा मंडळींना समाजाची दुःखे कळतात; समाजाची हरघडी होणारी विटंबना त्यांना बोजते. परंतु हीं दुःखे व शल्ये विसरून जावयाचें सोपें औषध त्यांना निवृत्तिमार्गीत सांपडतें. दुसऱ्या वर्गातील कर्ते पुरुष अशा निराशेनें खचत नाहींत व पार्थिव अनुभवानें प्राप्त झालेल्या व दैवी अंतःसाक्षीनें प्रत्ययास आलेल्या तत् सत्-ज्ञानाला जगापासून म्हणजे व्यवहारापासून दूर ठेवावयाचा देखावा करीत नाहींत. श्रीसमर्थ हे या दुसऱ्या वर्गाचे आदर्श प्रतिनिधि होत.

इतर महाराष्ट्रीय साधुसंतांप्रमाणेंच श्रीसमर्थहि अद्वैतवादी होते.

उगे चि पाहातां शीपण दिसे । शोध घेतां कांहीं च नसे ।

किंवा

आपण आपणास कळेना । पाहो जातां आकळेना ।

काशास कांहीं च मिळेना । उदंडपणें ॥

असे उतारे त्यांच्या ग्रंथांतून अनेक काढून दाखवितां येतील. आपण वास्तविक ब्रह्मस्वरूप असूनहि घोटाळ्यांत पडलों आहोंत, असें त्यांनीं गुरुशिष्यसंवादांच्या मिषानें पुनः पुनः सांगितलें आहे. अद्वैताचें तात्त्विक निरूपण नाना दृष्टांत देऊन, व्यावहारिक दाखले घेऊन, त्यांनीं इतक्या प्रसादानें जागोजागीं केलें आहे कीं, वामन पंडितांसारख्या वाङ्मयविशारदाचें निरूपणहि त्यापुढें फिकें पडतें. नुसतें तात्त्विक निरूपण पाहिलें तर समर्थांची भूमिका व इतर अद्वैतवाद्यांची भूमिका यांत मुळींच भेद दिसत नाहीं. तात्त्विक चर्चेचा म्हणजे मायाब्रह्मनिरूपणाचा एकदेशी टप्पा ओढांढून समर्थ जेव्हां त्यावाहेरील विद्यांशीं व कर्तव्यांशीं

आपल्या तत्त्वज्ञानाची सांगड घालतात तेव्हां त्यांचा भिन्नपणा व त्यांचे अपूर्वत्व स्पष्ट होते. इतर अद्वैतवाद्यांप्रमाणे समर्थांचा द्वैतवाद्यांशीं विरोध नाही. या दृष्टीने दासबोधांतील सहाव्या दशकाचे ७, ८ व ९ हे समास अभ्यासण्याजोगे आहेत. सर्व द्वैती परस्परांशीं विरोध करून परस्परांनीं जे पूर्वग्रह स्वतः ठरविले असतात त्यांचे खंडन करतात. तेव्हां द्वैत व अद्वैत यांच्यांत विरोधच होणे संभवत नाही, असें समर्थांनीं ठरविले आहे [दासबोध ६।१०]. त्यांचे कारण समर्थांनीं दिलेले असें: परमार्थांत काय किंवा व्यवहारांत काय, 'सृष्टि आहे हे शाश्वत' व 'अज्ञान सत्य आहे' असें द्वैतवाद गृहीत धरतो. उलटपक्षीं

म्हणौनि हे मायाभ्रमणें । सृष्टि मिथ्या कोटिगुणें ।

× × ×

देखणें तें सत्य मानावें । हें ज्ञात्याचें देखणें नव्हे ।

जड मूढ अज्ञान जीवें । हें सत्य मानिजे ॥

दृष्टिसि दिसे मनासी भासे । तितुकें काळांतरां नासें ।

म्हणोनि दृश्यातीत असे । परब्रह्म तें ॥

परब्रह्म तें शाश्वत । माया तें चि अशाश्वत ।

असें समर्थांनीं नाना शास्त्रांचा आधार घेऊन प्रतिपादिले आहे. समर्थांचे म्हणणे असें कीं, द्वैत व अद्वैत यांचा विरोध होतो असें म्हणणे म्हणजे द्वैतवादाला उगाच वरच्या पायरीवर बसविणे होते. द्वैतवाद कितीहि झाला तरी एकदेशी व अद्वैतवाद सर्वसंग्राहक. भागशः सत्संग्रह करणाऱ्या द्वैताचा सर्वव्यापी अद्वैताशीं विरोध होणे शक्यच नाही. द्वैतवाद्यांत तट आहेत. एक द्वैतवादी आपली कल्पना मांडतो, दुसरा त्याचा भाऊ द्वैतवादी दुसरी कल्पना रचतो व एकीचा दुसरीशीं छेद पडतो. द्वैत्यांतला हा कलह पाहून अद्वैतवादी दोघांनाहि मिथ्या मानतो व त्या दोघांची जेथे एकवाक्यता होत असेल तितक्यापुरते तत्त्व जलक्षीर-न्यायाने स्वीकारून अद्वैतवाद प्रतिष्ठापित करतो. उत्पत्तिवादाचाच वादग्रस्त प्रश्न ध्या. दासबोधाच्या सहाव्या दशकांतील 'मायोद्भवनाम' समासांत व त्याचप्रमाणे तेराव्या दशकांतील 'उभारणीनाम' समासांत समर्थांनीं द्वैतवादी मांडतात तीच सृष्ट्युत्पत्तीची कल्पना मांडून तिची परिणति मात्र अद्वैतवादानुसार उत्पत्तीचा साधिकपणा सिद्ध करण्यांत केली आहे. द्वैतवादांतील कल्पनांच्या सुन्या अलगद

झेळून त्या परत युक्तीने द्वैतवादावरच फेकून मारण्याचें हें असें कौशल्य दुसऱ्या प्राकृत ग्रंथकारांत दिसत नाहीं. उत्पत्ति होत नाहीं हा श्रुत्यनुसारी अद्वैत्यांचा सिद्धांत. तोच प्रतिष्ठापित करावयास समर्थानीं चाणाक्ष सेनानीप्रमाणें प्रतिपक्षानें रचलेल्या साहित्याचाच उपयोग केला.

स्वप्नीं स्वप्नाचा विचार । तो तूं जाण हा संसार ।

या सूत्रबद्ध व्याख्येंब्र समर्थानीं सर्व उपनिषदांचें सार ओतलें आहे. 'शब्द थोडें अर्थ फार' ही समर्थांची लेखनशैली. कोठें तरी एका कलमाचा फटकारा ते सहजासहजीं मारून जातात, पण त्यांत गगनादून विशाल अर्थांचें ब्रह्मांड येऊन जातें. हें ईश्वरी देणें आहे यांत शंका नाहीं. जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तुम्हांआम्हां सामान्य जनांच्या अवस्था व साक्षात्कारी महात्म्यांच्या प्रत्ययास येणारी तुर्यावस्था या प्रसिद्ध अवस्था आहेत. स्वप्नांत स्थलाचा, कालाचा व आकाशाचा उपाधि असत नाहीं. स्वप्नस्थ व्यक्ति त्रिखंड धुंडून येते व परत आपल्या साडेतीन हात मंचकावर जागी होते. एका क्षणाला स्वप्नद्रष्टा हत्ती, घोडे इत्यादि वैभवचिन्हांचा उपभोग घेतो व दुसऱ्या क्षणाला डोळे किलकिले करून स्वतःच्या टीचभर खोलींतील मोडका संसार पहातो. तेव्हां स्वप्नव्यवहाराचें वैतथ्य कोणालाहि सहज पटण्यासारखें आहे. परंतु जागृतींत आपण देश-काल, कार्यकारण, नामरूपसंग्रह इत्यादींचा जो पसारा मांडतो व त्यांत रमतो तोहि स्वप्नव्यवहाराइतकाच मिथ्या होय, असा अद्वैतवादी तत्त्वज्ञांचा ठोकळ सिद्धांत आहे. समर्थानीं हा सर्व विचार मांडला आणि जागृतींतला व्यवहार मिथ्या कां वाटत नाहीं, याची चर्चा करतांना आपल्या अभिमानबुद्धीवर चांग-लेच कोरडे ओढले [दासबोध द० ६, स० ९]. काबाडी ओझीं वहातात, दुसरे गोवऱ्या गोळा करतात व तिसरे रत्नांचा उपभोग घेतात—आणि सर्वच आपापल्या वर्तण्याचा अभिमान धरतात, असें मोठें मनोवेधक चित्र समर्थानीं रंगविलें आहे. आतां हा सर्व आटोप व्यर्थ कां भासत नाहीं, याची मीमांसा करतांना समर्थानीं असा स्पष्टच प्रश्न विचारला आहे कीं, स्वप्न खरें कीं खोटें याचा कयास स्वप्नांत कसा करतां येईल बरें ? त्याचप्रमाणें व्यवहार खरा कीं खोटा हें व्यवहारदृष्टीनेंच पाहूं गेलों तर काय कळणार ?

असें जरी आहे तरी समर्थानीं व्यवहारदृष्टीचा अधिक्षेप करावयाचा आव आणून जनतेचा बुद्धिभेद केला नाहीं, हें त्यांचें वैशिष्ट्य होय. अद्वैतवाद व

प्रत्यक्ष व्यवहार यांचा दुवा जोडण्यांतच समर्थांच्या कार्यांची गुरुकिल्ली आहे. साक्षात्कार व महानुभव या दृष्टीने समर्थांच्या मनोवृत्तीचा टप्पा कितीहि जरी उच्च असला तरी प्रत्यक्ष पृथ्वीवरचे आपले पाय त्यांनीं पृथ्वीवरच ठेवून वर्तमानकाळासाठीं उदंड कष्ट केले. 'ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले व आचारापासून भ्रष्ट झाले' म्हणून गुरुत्वहि त्यांना पारखें झालें, याबद्दल त्यांना अतिशय हळ-हळ वाटे.

गुरुत्व आलें नीच याती । कांहीं थेंक वाढली महंती ।
शूद्र आचार बुडविती । ब्राह्मणाचा ॥

× × ×

राज्य नेलें म्लेंचि क्षेत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहीं च नाहीं ॥

अशा स्थितीचा समर्थांना संताप येई. म्हणून सृष्टि व व्यवहार माया होत असें म्हटलें म्हणजे कार्य संपलें, असें समर्थ मानीत नाहीत. अद्वैतवादी झाला तरी प्रपंच सोडून काय होणार ?

संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।
जनामध्ये सार्थकता । विचारें चि होये ॥
हे प्रचितीचें बोलणें । विवेकें प्रचित पाहाणें ।
प्रचित पाहे ते शाहाणे । अन्यथा नव्हे ॥

समर्थांनीं आपल्या अद्वैतवादाला दिलेली ही प्रपंचउपाधीची बैठक मराठी संत-मालिकेच्या इतिहासांत अपूर्वच होय यांत संशय नाही.

मूर्ति व देव, देह व आत्मा, असत्य व सत्य, माया व ब्रह्म या परस्पर-समान जोड्या समर्थांच्या ग्रंथांतून वर्णिलेल्या आढळतात व त्यांवरून तत्त्वज्ञांच्या उच्चतम भूमिकेवर आरूढ झालेल्या समर्थांची मूर्ति अधिकच उज्ज्वल भासते.

पाषाणाचा देव केला । येके दिवसीं भंगोन गेला ।
तेणे भक्त दुखवला । रडे पडे आक्रंदे ॥
देव हारपला घरीं । थेंक देव नेला चोरीं ।
थेंक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ॥
थेंक देव जापाणिला । थेंक देव उदकीं टाकिला ।
थेंक देव नेऊन घातला । पायातळीं ॥

नर्बदागंडिकातीरीं । देव पडिले लक्षवरी ।
त्यांची संख्या कोण करी । असंख्यात गोटे ॥

× × ×

धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ।
तेथें देव कैचा मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥

× × ×

परी त्या देवाचिया खुणा । वेगळ्याची ॥

हैं मूर्तीसंबंधींचें आख्यान अद्यतन, नवमतवादी रशियन कांतिवीरांच्या तत्त्वज्ञानालाहि हार जाणार नाहीं.

ज्ञानेश्वरांपासून श्रीसमर्थांपर्यंतच्या काळांत नर्मदेपासून कृष्णेपर्यंतच्या महाराष्ट्रांत श्रीविठ्ठलाची उपासना एकमेव व अखंडित चालू होती. हा काळ निराकांक्षतेचा काळ होता, असें सामाजिक इतिहासाच्या दृष्टीनें बोलावयास हरकत नाहीं. समर्थांनीं काळाचीं चक्रे उलटीं फिरूं लागलीं हैं सर्वांच्या आधीं ओळखलें व हैं प्रत्यक्ष स्थितीचें ज्ञान सर्वत्र फैलावलें. या जाणिवेमुळे त्यांना विठ्ठलोपासना पटेना. अठ्ठावीस युगे कमरेवर हात ठेवणाऱ्या विठोबापेक्षां देवांना दैत्यांच्या मगरमिठींतून सोडवणाऱ्या श्रीरामचंद्रप्रभूची धनुर्धारी मूर्ति समर्थांच्या अंतर्मनाला अधिक आकर्षक वाटली व या लढाऊ देवतेची उपासना त्यांनीं सुरू केली. समर्थांनीं महाराष्ट्राला देव दिला हेंच त्यांचें अवतारकार्य होय. त्यांनीं हें ओळखलें कीं, आपले लोक विभूतिपूजक आहेत. त्यांनीं हें प्रथम ओळखले कीं, पांडुरंग ही देवता शांततेच्या काळांतील देवता आहे; ती संतुष्ट, तृप्त जनतेची देवता आहे. हें सत्य समर्थांना प्रथम पटलें. ज्ञानेश्वरनामदेवांचा काळ आतां राहिला नाहीं, कित्येक म्लेंच होऊन गेले, कित्येक फिरंगणांत आटले, कितीयेक देशभाषेला पारखे झाले, महाराष्ट्रदेशाची सरहद्द आकुंचित व्हावयाला लागली व राजकारणावांचून धर्मकारण होईना, ही परिस्थितीची तीव्र जाणीव समर्थांना झाली व त्यांना स्वस्थ बसवेना. त्यांचा आशावाद जबरदस्त होता, ध्येय स्पष्ट होतें व परमेश्वरावरची त्यांची निष्ठा प्रखर होती. म्हणूनच त्यांनीं श्रीरामचंद्राची उपासना सुरू करून 'सावधान' हा मंत्र समाजाला शिकविला. समर्थांनीं आपल्या उपास्य दैवतांचें जें वर्णन केलें आहे तें मननीय आहे.

आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।
जो समर्थाचा ही समर्थ । देवां सोडवितां ॥
त्याचे आम्ही सेवकजन । सेवेकरितां जालें ज्ञान ।
तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥
गुरु सांगती सारासार । त्यास कैसे म्हणावें असार ।
तुज काय सांगणें विचार । शाहाणे जाणती ॥
समर्थाचे मर्नीचे तुटे । तें चि जाणावें अदृष्ट खोटे ।
राज्यपदापासून करंटें । चेवलें जैसें ॥
मी थोर वाटे मर्नी । तो नव्हे ब्रह्मज्ञानी ।
विचार पाहातां देहाभिमानी । प्रत्यक्ष दिसे ॥

× × ×

तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें ।
तेणें चि ज्ञान बोलावें । चळेना ऐसें ॥
करी दुर्जनांचा संव्हार । भक्तजनासी आधार ।
ऐसा हा तो चमत्कार । रोकडा चाले ॥
मर्नी धरावें तें होतें । विघ्न अवघें चि नासोन जातें ।
कृपा केलियां रघुनाथें । प्रचित येतें ॥

गुप्तपणें राजकारण ज्या काळांत चाले अशा त्या काळांत श्रीसमर्थोनीं रेखाटलेलें
हें प्रभूचें चित्र त्यांच्या स्वतःच्या तत्त्वज्ञानावर लख्ख प्रकाश पाडीत नाहीं काय ?
जसे लोक तसे देव, व जसे देव तसे लोक, हा संशोधकांचा अबाधित सिद्धांतच
आहे.

समर्थोनीं आदर्श महंताचें दासबोधांत एक समास खर्ची घालून वर्णन
केलें आहे, त्यावरून त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या अपूर्वाईबद्दल संशयी अभ्यासकांचीहि
खात्री पटेल [दासबोध द० ११, स० १०]. निःस्पृहानें कसें वर्तावें हें सांग-
तांना समर्थोनीं असा निर्वाळा दिला आहे कीं, हें सर्व स्वानुभवाचें, 'प्रचितीचें'
बोलणें आहे. महंत एकांगी नसावा, सर्वद्रष्टा असावा, त्यानें गुप्तपणें उदंड समु-
दाय करावे आणि त्यांना कष्ट करावयास शिकवावें. लोकांचा अधिकार पहावा
व त्याप्रमाणें त्यांना कार्य सांगावें. वेषभूषण तें भूषण नव्हे. कीर्तिभूषण तें भूषण
होय. कीर्तिरूपें उदंड ख्यात व्हावें व उपासना वाढवावी. महंतानें महंत करावे

व युक्तिबुद्धीने नाना देश भरावे व जाणते करून सोडावे.

असें हे श्रीसमर्थांचे तत्त्वज्ञान 'येकदेसी' नाही, 'सर्वत्र पहाणारे', सावधानतेचा मंत्र शिकविणारे जिवंत तत्त्वज्ञान आहे. त्याची भूमिका सर्वोच्च असली तरी ती व्यवहाराचा त्याग करित नाही. उत्पत्ति-स्थिति-संहाराचा अनंत टप्पा या तत्त्वज्ञानाने व्यापिला असला तरी प्रत्यक्ष वर्तमानाला ते विसरत नाही. विश्वाचा प्रचंड पसारा या तत्त्वज्ञानाच्या मुठीत रहात असला तरी तीच मूठ स्वराष्ट्राच्या व स्वधर्माच्या अभिमानासाठी दुर्जनांचे तख्त फोडावयास सर्वथा सज्ज आहे. या अशा नित्य नूतन तत्त्वज्ञानाने आमच्या अवनत समाजाला यशकीर्ति-प्रतापाचे लेणे चढविले, आणि ते तत्त्वज्ञान आम्ही विसरलो म्हणूनच करंटेपणाची अवकळा आमच्या अंगी आली.

(२५)

श्रीरामदासी वाग्विशेष

(लेखक — श्री. गो. कृ. मोडक, संस्कृतशिक्षक, पुणे)

एखादा विचार वर्तमान मराठीत ज्या रूपाने आपण मांडितो त्याहून निराळ्या रूपाने रामदासी वाङ्मयांत तो कधी-कधी मांडलेला आढळतो. विचार मांडण्याच्या रूपांतील भेद म्हणजेच वाग्विशेष. असले भेद लेखनांत, शब्दरूपांत, विभक्तिरूपांत, प्रयोगांत, संघीत इत्यादि अनेक ठिकाणी सांपडतात. या भेदांचा म्हणजेच वाग्विशेषांचा विचार पुढील ओळीत करित आहे.

१ प्रयोग-गत वाग्विशेष

(क) जा-कर्मणि सहाय धातु

प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ।

हा चरण प्रसिद्धच आहे. येथे चिंतन ही क्रिया व मुमुक्षु तिचा कर्ता आहे. त्याचे रूप मुमुक्षूने असे अध्याहृत आहे. येथे ' मुमुक्षूकडून असे रूप घ्यावे व जा धातु मुख्य घेऊन प्रयोग कर्तारि मानावा '—असे कदाचित् कोणी म्हणेल. त्यास उत्तर —

तेणे विषयो चिंतीत जावा (९३, ६१)*

या चरणावरून मिळते. या चरणांत तेणे ही शुद्ध तृतीया आहे. याचप्रमाणे प्रस्तुत चरणांत मुमुक्षूने अशीच तृतीया घेतली पाहिजे. अशा वाक्यांत कर्त्याची

* हे व पुढील कंसगत आंकडे दासबोधाच्या पांचव्या आवृत्तीतील क्रमाने पानांचे व ओव्यांचे बोधक समजावे.

शुद्ध तृतीया आढळत असल्याने, प्रयोग कर्मणि ठरून जा हा कर्मणि सहाय-धातु ठरतो. वर्तमान मराठीत जा हा कर्मणि सहाय धातु नाही. ' रामाने राक्षस मारिले ', ' रामाने राक्षस मारावे ' इत्यादि वाक्यांतील प्रयोग शुद्ध कर्मणि आहे, पण ' रामाकडून राक्षस मारिले जातात ' या वाक्यांत असा कर्मणि प्रयोग नाही; कारण या वाक्यांत तृतीया बसत नाही. हे उघड आहे की, क्रियापद कर्मणि असल्यास, त्याचा कर्ता शुद्ध तृतीयेंत रहातो, तो कडून या शब्दयोगी अव्ययाने युक्त होत नाही. अर्थात् वर्तमान मराठीतील मारिले जातात इत्यादि प्रयोग कर्मकर्तारि होत.

सारांश — रामदासी वाङ्मयांत जा हा शुद्ध कर्मणि सहाय धातु ठरतो, व तो मुख्य धातूच्या त-प्रत्ययान्तापुढे येतो, ला-प्रत्ययान्तापुढे येत नाही. वर्तमान मराठीत ' मुमुक्षूने राम चिंतीत जावा ' असाही कर्मणि प्रयोग जरी आढळतो, तरी तो आपण तर्कशुद्ध मानीत नाही; त्याचे ठिकाणी ' मुमुक्षूने राम चिंतीत जावे ' असाच भावे प्रयोग प्रशस्त मानितो. ' मुलाने रोज व्यायाम करीत जावे ' असेच आपण शुद्ध म्हणू.

(ख) — न-वच — कर्मकर्तारि सहाय धातु

तयांचेनि हा ज्ञानविचार ।

दिधला न-वचे (११, २२)

सद्गुरु न वचे कल्पिला ।

ईश्वराचेनि । (१२७, ४४)

या दोन्ही उदाहरणांत कर्त्याची शुद्ध तृतीया नसून, त्यांचे रूप ' त्यांच्याकडून ', ' ईश्वराकडून ', अशा अर्थी करण-बोधक आहे. अर्थात्, त्यांचे कर्तृत्व कर्मा-मध्येच संक्रांत झाले आहे; म्हणजे कर्म हेच कर्ताहि मानिला जाते; ज्यामुळे येथील प्रयोग कर्मकर्तारि आहे. ही दोन्ही क्रियापदे अकरणरूपी आहेत, ही गोष्टहि लक्षणीय आहे. यावरून ठरते की, न-सह वच हा धातु अकरणरूपी वाक्यांत कर्मकर्तारि सहाय धातु म्हणून योजिला जातो. अशा रूपाने याचा प्रयोग वर्तमान मराठीत आढळत नाही. त्याची जागा वरील जा धातूने घेतली आहे. यामुळे, कर्मणि सहाय धातु मुळीच उरला नसल्याने, एकंदरीत मराठीची हानीच झाली आहे. रामदासकालापासून आजपर्यंत कवि व लेखक यांची परंपरा अखंडित असतां, अशा आवश्यक सहाय धातूचा लोप कां व्हावा, हे विचारणीय आहे.

(ग) भावे प्रयोग

विरक्तें असावें परम दक्ष (४९, १४)

प्रगट होईजे ईश्वरें (११८, ४०)

हे दोन्ही भावे प्रयोग वर्तमान धर्तांवर रचले आहेत. यांतील विधेयें दक्ष व प्रगट अशीं अनुक्रमें आहेत. हीं विधेयें ज्ञानेश्वरी वाङ्मयांत दक्षां व प्रगटां अशीं व्हावीं.

तुम्ही निरतां होआवें (ज्ञा. ३, ११८)

जेणे कृतकार्यां होईजे (ज्ञा. १-२५)

यांतील रूपांवरून दिसतें कीं, वर्तमान भावे प्रयोगाची घडण, ज्ञानेश्वरींतल्याहून भिन्न अशी, रामदासकालापासून तरी प्रचारांत आहे.

(घ) षष्ठीपूर्व प्रथमा, अर्थ कर्म

आम्हांसि हें घडलें प्रसंगें ।

श्रोतिं क्षमा करावें (१६३, ३७)

येथें क्रियापद करावें असें आहे. यांत धातु कर आहे व क्रिया करणें ही आहे. या क्रियेचें वास्तव कर्म क्षमा (= क्षमा) असें आहे व (वाक्यगत) दृश्य कर्म हें असें आहे. या दोहोंचा मेळ कसा घालावयाचा ? येथें पूर्वरचना ' श्रोतीं ह्याची क्षमा करावी ' अशी होती. यांतील क्रिया क्षमा करणें, सोसणें, साहणें अशी घेतली जाऊन तिचें रूप क्षमा करणें असें मानण्यांत आलें; म्हणजे साहणें किंवा क्षमणें अशा अर्थी क्षमा करणें असा मिश्रधातु घेण्यांत आला. यांतील क्षमा हें पद धातूच्या पोटांत समाविष्ट मानिल्यानें, करावें या क्रियापदाचा अन्वय हें या कर्माशीं करण्यांत येऊन, त्याचें नपुंसकलिंग करण्यांत आलें. अशा मिश्र-धातूच्या पोटांतील नामास आपण धातूचें उपपद म्हणूं. या उपपदाचा क्रियापद-रूपाच्या अन्वयांत मुळींच संबंध येत नाही. ' ब्रह्मदेवें जीवसृष्टि निर्माण केली ' (३०२, ३१) अशा वाक्यांत निर्माण हें असलेंच उपपद आहे. अशीच रचना वर्तमान मराठींत इंग्रजीवरूनहि वारंवार येते. माझ्या सायकल-ला रामानें विदारण केलें, अशी विवक्षा असतां प्रायः (माझ्या सायकलला रामानें पंक्चर केलें-असें न म्हणतां) माझी सायकल रामानें पंक्चर केली-असेंच आपण म्हणतो. पंक्चर करणें ही मिश्र क्रिया मानिली आहे. यांत पंक्चर हें उपपद आहे, पंक्चर हें वास्तव कर्म आहे व सायकल हें दृश्य कर्म आहे. परभाषेंतील शब्दाच्या साहाय्यानें क्रिया दर्शविण्याचा प्रसंग आला म्हणजे असें वारंवार घडतें.

‘ ही कथा आम्हीं श्रवण केली ’ यांतीलहि प्रयोग याच धर्तीवर बनला आहे. येथील (Parsing किंवा) पदसंमर्शाचा विचार करितां, कथा षष्ठीपूर्व (पूर्वी षष्ठी असलेली) प्रथमा असून, तिचा अर्थ कर्म आहे; व श्रवण हें कर्मचर (पूर्वी कर्म असलेलें) प्रथमा असून उपपद आहे, असें ठरलें.

२ पदगत वाग्विशेष

(क) हें, जें, तें, हीं नपुंसकलिंगी प्रथमेचीं एकवचनाप्रमाणें अनेकवचनाचींही रूपें आढळतात. असलीं रूपें एकवचनी म्हणून कोणीही मान्य करील; पण तीं अनेकवचनीं कशीं कल्पावीं ?

निर्माण पंचभूतें ‘यीयें’ । कल्पांतीं नासतीं येथान्वयें ।

प्रकृति पुरुष ‘जीयें’ । ‘तेंही’ ब्रह्म होतीं ॥ (१४०, ४७)

येथें जें-चें अनेकवचन, भांडें-भांडीं या धर्तीवर, जीं असें होतें; व शिवाय जें+ए (नपुंसकलिंगी अनेकवचनाचा प्रत्यय) या जोडणीनें (१) सरळ जयें किंवा जियें अथवा जीयें होतें, व (२) पूर्वरूप संधि होऊन जें असेंही कायम रहातें. रामदासी वाङ्मयांत हीं उत्तरोक्त रूपें जें, तें, हें, दोन्ही वचनांत आढळतात; जसें:—

कीं ‘हें’ सुखाचीं तारुवें लोटलीं ।

आक्षे आनंदें उतरलीं । (१५, ३१)

ऐसीं ‘हें’ मूर्ख लक्षणें । (२८, ७२)

सत्कर्में ‘तें’ नावडतीं । (३९, १८)

‘हें’ तिन्ही लक्षणें । (२४५, ३७)

पुढील उदाहरणांत ‘जें’ एकवचनी आहे.

विषय जनित ‘जें-जें’ सुख ।

तेथें चि होतें परम दुःख । (९३, ६५)

यांतील सुख या विशेष्यावरून जें-चें एकवचन उघड आहे.

(ख) इच्छा, कृपा अशा स्त्री० आ-कारान्त शब्दाचें व दृष्टी अशा स्त्री० ई-कारान्ताचें तृतीया एकवचन मूळ रूपाप्रमाणें होतें.

या चत्वार मुक्ति तत्वता ।

‘इच्छा’ सेवून राहिले । (२०, १६)

येथें इच्छा म्हणजे इच्छेनें.

ॐ नमोजी गजानना । येकदंता त्रिनयना ।

‘कृपादृष्टी’ भक्तजना । अवलोकावें । (२३, १)

येथें कृपादृष्टी म्हणजे कृपादृष्टीनें. आ-कारांत पुंलिंगाची तृतीया एकवचनी श्रोतेन—श्रोतेनि, व अनेकवचनी श्रोतीं-श्रोतां अशा धर्तीवर होते. तृतीया बहुवचन येहीं लक्षणी (३१, २) इत्यादि रूपांत (संस्कृत प्रत्यय भिस्-यावरून बनलेला) हीं प्रत्यय आढळतो.

(ग) सिकवणे-चा मानी वीट (२५, १९)

अशा ठिकाणीं षष्ठीच्या रूपांत सामान्य रूपाचा अभावही आढळतो. सि-हा प्रत्यय चतुर्थीचा म्हणून तर आढळतोच; जसें —

देवासि भक्तांचा विसरु (१११, २८)

आदरेंसी (४९, ११) अशा तृतीयेंत त्याचा उपयोग पुनरुक्त आढळतो. देवासि वास्तव्य (९४, ६९) = देवाची वसति, कल्पनेसी अंत (१९८, ५२) शरीरासी अंत (१२२, ४३) = शरीराचा शेवट, - इत्यादि ठिकाणीं सी हा प्रत्यय संस्कृतांतील षष्ठीच्या स्य प्रत्ययाचें रूपान्तर दिसतो. याच विधानास या रूपांच्या षष्ठीतुल्य अर्थानेही पुष्टि येते.

(घ) आयुष्य गेलियां (६१, ४७)

नोवरी आलियां (घरा) (६०, ३९)

कांहीं झाल्यां (६४, ३५)

या तिन्ही जोड्यांतील उत्तरोक्त शब्द सप्तम्यंत भासतात. या पदयोगांतील पूर्व-शब्द प्रथमान्त आहेत. हा मराठी व संस्कृत यांमध्ये सत्-सप्तमीच्या रचनेंत भेद आढळतो. संस्कृतांत उद्देश्य व विधेय दोन्ही सप्तमींत असतात, तर मराठींत केवळ विधेयच सप्तमींत असतें.

(ङ) आणि-नें जोडलेल्या नामांपैकीं कधीं-कधीं फक्त शेवटल्यासच जरूर तो विभक्तिप्रत्यय लागतो; जसें—कन्या आणि पुत्रांची (६६, २).

(च) पदसंधि—न + आयके = नायेके (२५, २०), भक्षित + आहे = भक्षिताहे (५५, १९), हे पदसंधि मराठींतहि मधून-मधून आढळतात.

३ समासगत विशेष

परोपकार या समासाचे धर्तीवर अनुपकार-चे स्थानीं अनोपकार असें रूप आढळतें; व नरेश्वर-चे धर्तीवर ऋषीश्वर-चे स्थानीं ऋषेश्वर. यांतील संधि

वेडेवांकडे आहेत, हें उघड आहे. दिक्पाल याचें रूप दिग्पाळ व सत्कीर्ति याचे स्थानीं सदकीर्ति अशीं रूपें आढळतात. येथेही संधीकडे दुर्लक्ष्य केलेलें आहे. संधीची घरसोडही पुढील उदाहरणांत सांपडते. सत् + शिष्य = सत्शिष्य (११६, २) व सन्शिष्य (१२७, ४९)

४ भूतविशेषण

पार्थु द्रोणाचा केला (ज्ञा. २-३०) म्हणजे द्रोणानें तयार केलेला, शिकविलेला, म्हणजेच त्याचा शिष्य. अशा रीतीनें ज्ञानेश्वरींत भूतविशेषणाचा प्रयोग नामासारखा होतो, व त्याच्याशीं अन्वित असलेल्या तृतीयेचे स्थानीं षष्ठी आढळते. असाच प्रकार दासबोधांतही आढळतो. द्रव्याचा विकला (१२०, २३) = पैशानें विकलेला, पैशाचा गुलाम. शिष्याचे आखिले (१२०, २३) = शिष्याच्या ताब्यांत असलेले, ज्यांच्यावर शिष्याचा वरचष्मा आहे असे. येथील भूतविशेषणें नामतुल्य असून, त्यांशीं युक्त असलेल्या पदाची तृतीयेचे स्थानीं षष्ठी आढळते.

५ अनुसाधित-विशेष

धातूपासून प्रत्यक्ष निघालेले, पण क्रियापदे नसलेले शब्द धातुसाधितें होत; व धातूहून इतर शब्दापासून साधलेल्या शब्दांस संस्कृतांत तद्धितान्त, शब्द व इंग्रजीत Secondary derivatives म्हणतात. यांसच मी येथें अनुसाधितें म्हणतो.

(क) दास शब्दावरून भाववाचक नाम दास्य असें होतें; पण दासबोधांत दास्यत्व असें दुहेरी भाववाचक नाम वारंवार आढळतें (४, १२, १४, २९, ४९, ६३इ०). असेंच सामर्थ्यता (१४, २०), ऐक्यता (२९, ८), सायोज्यता (२०, १६). वृद्धपण याचे जागी वृद्धाप्य असें रूप आढळतें. यावरून बुढाप या गुजरानी रूपाची आठवण होते. वर्तमान मराठीतील आपोआप याचे स्थानीं दासबोधांत आपेंआप (१५०, २५) असें रूप आढळतें. यानेही गुजरानी खरे-खर या रूपाची आठवण होते.

(ख) शब्दारंभी स-चा प्रयोग अर्थशून्य केलेला आढळतो. आयास-चे स्थानीं सायास, व दृढ-चे स्थानीं सदृढ आढळतें. वरदवन्त (४८, २७) या शब्दांत वन्त हा प्रत्यय वृथा जोडलेला दिसतो.

(ग) वस्तूचे अस्तित्वदर्शक प्रत्यय वंत हाच (मंत-स्थानींसुद्धां) सार्वत्रिक दिसतो; जसें — बुद्धि-शक्ति-युक्ति-कीर्ति-वंत (४८, १२६).

६ मिथ्या-संस्कार

(क) संयोगवत्त्व (अथवा शुद्ध व्यंजनाचे स्थानीं जोडाक्षराचा प्रयोग) — परदारीं-चे स्थानीं परदारीं (६३, १५), धूम-चे स्थानीं धूम्र (३०, २५), नपुंसक-चे स्थानीं नपुश्यक (७६, ३९), पस्तावला (= पश्चात्ताप पावला) याच्या स्थानीं प्रस्तावला (६९ व १४५), शकटे-चे स्थानीं शकटे (१०४, २४), सरूपता-चे स्थानीं स्वरूपता (२० व ११३) व कलौ-चा कलौ (१७, २९) असा ल-द्वययुक्त प्रयोग. येथे जोडाक्षरासारखा कठीण उच्चार म्हणजे संस्कृत शब्दांचे लक्षण अशी मिथ्या कल्पना मुळाशीं असावीसें दिसते.

(ख) जोडाक्षराप्रमाणें दुरुच्चार व्यंजनामुळेही शब्दांना संस्कृताची छटा येते; अशा वृथा कल्पनेनें पुढील रूपविकार झालेले दिसतात. तापसांचे भार (८९, ५६), क्रूर (१४३, २६), धिःकार (३२, २२), वैषा (१२८, ६८), अशीं रूपे क्रमानें पुढील सोप्या व शुद्ध रूपांच्या स्थानीं योजिलेलीं दिसतात, — तापसांचे भार, क्रूर, धिःकार, वैश्या.

(ग) पुढील रूपभेद खोऱ्याच साम्यामुळे प्रवृत्त झाले असावे. मध्यम-चे धर्तीवर अद्धम (१२१, २५), लोकोत्तर-चे धर्तीवर दढोत्तर (१४८, ६), निजहित-चे धर्तीवर निजध्यास (४५, ६१), निर्बळ-चे धर्तीवर निर्फळ (३४, १२), विशेष-चे धर्तीवर अभिशेष (४६, ७६). या ठिकाणीं योग्य रूपे पुढीलप्रमाणें यथाक्रम होत, — अधम, दढतर, निदिध्यास, निष्फळ, अभिषेक. यावच्चंद्र-चे स्थानीं यावश्चंद्र (१२९, ७३) हे रूप पुनश्च-चे धर्तीवर आले असेल काय ?

(घ) अत्यन्त अपभ्रष्ट रूपें — मूळ शब्द दुष्ट. याच्या निंद्य अर्थास र-कार मिसळल्यानें पुष्टि यावी, म्हणून दुष्ट असें रूप करण्यांत आले, व याला संस्कृत छाया यावी म्हणून दृष्ट (१२९, ७०) असें दुरुच्चार रूप दिले गेले. येथे दुष्ट-वासून दृष्ट होण्यांत भावनेचा आविर्भाव व संस्कृताच्या श्रवणाचा आभास हीं दोन्ही कारणें विद्यमान आहेत. पुढील शब्दांतील विकारही लक्षणीय आहे. समा-धिस्थ व बंदिस्थ या रूपांच्या धर्तीवर निद्रिस्थ असें प्रामादिक पण सदृशान्त रूप बनविण्यांत आले. पुढें त्याच्या अन्त्याक्षरांतून ह-काराची छटा लुप्त करून निद्रिस्त असें रूप बनविण्यांत आले. हे रूप स्वतांच द्विधा दुष्ट आहे. तरी पण हे रूप प्रमाण मानण्यांत येऊन, त्याच्या धर्तीवर भुक्ति (= भुकेलेला) असें रूप

बनवण्यांत आलें आहे. यांतील भूक हा अवयव शुद्ध मराठी आहे, हें सांगणें नकोच. शिवाय त्याच्या अन्तीं अ आहे, इ नाही. अशा रीतीनें भुकिस्त हें रूप चतुर्धा दूषित आहे.

७ शब्दरूप-भेद

(अ) वर्ण-लोपादि — (क) स्वरप्रवेश — प्राकृत-चे स्थानीं पराकृत येतें (१२, १२). येथें प्र या जोडाक्षराच्या घटक व्यंजनांमध्ये अ-कार शिरला आहे. वर्ष-चे स्थानीं वरुष आलें आहे (६६, १६). येथील जोडाक्षराच्या घटकांत उ-कार शिरला आहे. वक्तृत्व याचें रूप वगतृत्व असें आढळतें (४९, १५). यांत अ-कार शिरला असून, शिवाय क-चे स्थानीं मृदु ग आला आहे.

स्वरलोप — नरक-चे स्थानीं नर्क असें आढळतें (५५, १०). यांत मध्याक्षरांतील अ-कार लुप्त होऊन बाजूच्या व्यंजनांचें जोडाक्षर बनलें आहे. नसतां-चे स्थानीं नस्तां (५६, २६) व क्षमा-चे स्थानीं क्षमा (२८, ७३); या रूपांतही अ-का-राचा लोप झाला आहे. अशा रीतीनें स्वरलोप व स्वरप्रवेश अशीं परस्पर विरुद्ध कार्ये घडून शब्दरूपें विकार पावलेलीं आढळतात.

स्वर-परागति — न+घेववे (५६, २०) यांचा जोड नेघवे असा आढळतो. यांत घे-च्या स्वरानें मागील अक्षरांतील स्वरास खो दिला आहे. न+देआवे याचें रूपान्तर ए स्वर मार्गें सरल्यानें नेदावे असें आढळतें (१०७, ३).

(ख) ह-कार-लोपादि — शब्द रूपान्तर पावतांना त्यांत स्वराचा प्रवेश, लोप व मार्गें सरणें अशीं तीन कार्ये आपण पाहिलीं. अशाच प्रकारचीं कार्ये ह-काराला होऊन शब्दरूपें बदललेलीं आढळतात. पावे-चे स्थानीं फावे (४९, ३), संपादी याचे स्थानीं संपाधी (५३), व हस्तीचे स्थानीं हस्थी (१०४, २४), अशीं रूपें आढळतात. यांत प, द, त यांचे स्थानीं यथाक्रम फ, घ, थ हे वर्ण आले आहेत; म्हणजेच येथें महाप्राणत्व किंवा ह-कार प्रविष्ट झाला आहे असें ठरतें. पुढील उदाहरणांत याच्या उलट प्रकार म्हणजे ह-कार लुप्त झालेला आढळतो. अधिक-चे स्थानीं आदिक (१८, ९), सांधोसांधी-चे स्थानीं सांदोसांदी (५५, १६), प्रबंध-चे स्थानीं प्रबंद (१३६, २८), जन्मभरि-चे स्थानीं जन्मवरी (७२, ५०), आणि प्रत्यहीं-चे स्थानीं प्रत्यई,—अशीं रूपें आढळतात. ह-कार मार्गें सरलेलाहि दिसतो. वराह-चें रूपांतर वऱ्हाव असें आढळतें. यांत ह-काराची परागति दिसून येते.

(आ) उपधान — Number - Gender इत्यादि शब्दांत नासिक्य-वर्ण M व N यांचेपुढे उच्चारसौष्टवासाठी क्रमाने तृतीय वर्ग b आणि d प्रविष्ट झाले आहेत. या प्रविष्ट वर्णांना इंग्रजीमध्ये Cushion अथवा उपधान म्हणतात. हे उपधान मराठीतही आढळते. आम्र-च्या अंबा या रूपांतरांत ब हे उपधान आले आहे. दासबोधामध्ये अमृत-चे रूपांतर अम्बृत [११, ३] असे आढळते. विस्मरति-चे रूपांतर विशंभति [६४, ३५] असे आढळते. यांत ब आणि [ह-कारयुक्त ब अथवा] म ही उपधाने आहेत.

(इ) एकशेष — ब्रह्महत्यारा याचे रूपांतर अथवा उच्चारान्तर प्रथम ब्रह्महत्यारा असे झाले. यांत ह हे अक्षर लागोपाठ दोनदां येते. या दोहोंपैकी पहिले एकच शिल्लक राहून बनलेले ब्रह्महत्यारा हे रूप दासबोधांत सांपडते [३३, २५]. अशा प्रकारच्या लागोपाठ येणाऱ्या दोन सदृश अक्षरांचा एकशेष वर्तमान मराठीतही आढळतो. अपरात्र व नववर यांचे स्थानी क्रमाने अपरात्र व नवरा आपण योजितो.

(ई) तत्सम व तद्भव यांचे पौर्वापर्य — येथे असा प्रश्न निघतो की, वर सांगितल्याप्रमाणे लोप, प्रवेश, परागति इत्यादि विविध वर्णविकारांनी संस्कृत शब्द तद्भवरूपाने मराठीत आले आहेत. यांपैकी बऱ्याचशा तद्भवांची घडण उलगडली जाऊन ते मूळ रूपाने म्हणजे तत्समाच्या पेशाने भाषेत वावरतांना सांप्रत आढळतात. असे कां व्हावे ? तत्समाचा तद्भव होणे हे कार्य अनुलोम दिसते, तर तद्भवाचा तत्सम होणे हे प्रतिलोम दिसते. शब्दरूपांना असा प्रतिलोम हेलकावा कां मिळावा ? याचे उत्तर संस्कृताच्या परिचयाची वाढ ही होय. विद्वानांच्या मनांत अपभ्रष्ट रूपांबद्दल प्रायः आरंभी तरी अरुचि असते. यामुळे तद्भवाच्या मुळाचे ज्ञान झाल्यावर, विद्वान् लोक तद्भव टाकून तत्समाचा अंगीकार करितात.

शब्द 'पडसाद' ऊठला । तुकाराम

इत्यादि ठिकाणी येणारे पडसाद हे रूप टाकून त्याचे स्थानी आपण प्रतिशब्द हा तत्समच योजितो. इंग्रजी तद्भव गणेश-टेबल टाकून देऊन आपण कॉन्स्टेबल बोलतो. इष्टापुरी टाकून स्ट्रॉ-बेरी-चा अंगीकार करतो. इष्टकन्या टाकून स्टॉकिंग घेतो. पुढेही सांगण्यांत येणारे तद्भव टाकून आपण तत्सम स्वीकारतो,

असें, दिसून येईल. यासंबंधानें पुढील गोष्ट लक्षणीय आहे. तत्सम रूप अगोदर व तद्भव नंतर हा नैसर्गिक कार्यक्रम नेहमीच आढळत नाही. विद्यापरिचयाच्या आधिक्यानें तद्भव अगोदर व तत्सम नंतर असाही कार्यविपर्यय आढळतो.

८ वर्ण-विशेष-विकार

(अ) अ-काराचे विकार. (क) अभ्यंतरीं-चे स्थानीं अभ्यांतरीं (५५, १७), वाताहति अथवा वाताहत-चे स्थानीं वाताहात (६४, २६), शरीर-चे स्थानीं शरीर (३९, ३), छत्र-चे स्थानीं छेत्र (४३, २६), महोत्सव-चे स्थानीं मोहोत्साव (३४ व ४३) अशींही रूपे आढळतात. येथें दिसून येतें कीं, अ-च्या स्थानीं आ, ए, ओ असे स्वर कधीं-कधीं प्राप्त होतात.

(ख) मृत्यु-चें रूप मृत्य असें आढळतें, तर वध-चें रूप वधु (१५१, ४०) असेंही आढळतें. यांत उ-चा अ आणि उलट अ-चा उ झाला आहे. प्रसूतकाळीं (५७, ३६) अशा ठिकाणीं इ-चा अ झाला आहे.

(आ) ऋ-काराचे विकार — कर्तृत्व-चे स्थानीं कर्तुत्व, ऋण-चें ऋण, पृष्ठ-चें पुष्ठी अशीं रूपे आढळतात. यांत ऋ-काराचे स्थानीं सुखोच्चार म्हणून उ आला आहे. पुढील रूपांत ऋ-चे स्थानीं ई आढळतो. वृष-चें रूपांतर वीस असें सांपडतें. याच्या उलट प्रकार म्हणजे अन्य सोप्या स्वराच्या स्थानीं उच्चारण्यास कठीण असलेला ऋ-स्वर आलेलाही आढळतो. वृथापुष्ट-चे स्थानीं वृथापृष्ट (१७८, १०) आढळतें. हा विलोम विकार कां व्हावा ? ' संस्कृताचा उच्चार कठीण असावयाचा ' या भ्रान्त तत्त्वाचा अंगीकार याचे मुळाशीं दिसतो. ऐ-च्या स्थानीं ई आलेला मीत्री (३५, २१) या रूपांत आढळतो. येथील मूळ रूप मैत्री असें आहे. कलेवर-चे स्थानीं कळिवर होण्यांत असाच इ-वर्ण आढळतो (५७, ४२).

(इ) य-काराचे विकार — य-च्या स्थानीं संप्रसारण होऊन इ आणि पुढें ए कधीं-कधीं येतात. य-चें रूपान्तर ये असेंही आढळतें. य-च्या स्थानीं व-ही येतो. इतिगाइत्री (१०३, ४)—या रूपांत य-चा इ आढळतो. प्रत्यय-चें रूपांतर पत्य (२६, ४८) व पति (६६, १२) असेंही आढळतें. प्रयत्न-चें प्रेतन (१४, १४), व्यर्थ-चें वेर्थ (२३, ६१), व व्यवस्था-चें वेवस्ता (५६, २७) असें आढळतें. या सर्व ठिकाणीं संप्रसारण झालें आहे. काहीं ठिकाणीं इ या मिथ्या वा सत्य संप्रसारणानंतर गुण होऊन ए प्रवृत्त झाला आहे. शक्तिमात्र-चे स्थानीं ज्ञेतिमात्र, व निश्चय-चे स्थानीं निश्चै-यांत

दोन्ही ठिकणीं संप्रसारण निभृत आढळतें. होये (५६, २४), इंद्रियेदमन (४५, ७०) या रूपांत य-चा ये झाला आहे. लय-चें रूपांतर प्रथम लंब होऊन नंतर लो (५९, २२) झालें आहे. शेजारधर्मांमुळें मन आणि धन यांच्या अन्त्य स्वराचा उ-कार तनु-मनु-धनु अशा समासांत आढळतो; यांच्या उलट याच शेजारधर्मांमुळें वर्तमान मराठींत तन-मन-धन या समासांत अ-चा उ झालेला आढळतो.

(ई) संकीर्ण विकार — वर सांगितल्याहून इतरही विकार पुढील शब्दांत आढळतात. अहर्निशीं-चे स्थानीं आहिर्णेसीं (१३०, ८९), उवा-चे स्थानीं केवळ वा (२२, ५१), चक्रवर्ती-चे स्थानीं चक्रवती (१४६, २५), व्यतिरेक-चे स्थानीं वीतरेक (१७०, ४९), वानप्रस्थ-चे स्थानीं वान-प्रहस्ती (१७, २४), शुचिष्मत् (= अग्नि)-चें रूपान्तर सुचिष्मंत व सुचिष्मंत असें आढळतें (१६ व ४८). सक्त-चे स्थानीं शक्त (१२८, ६२), तर शबल-चे स्थानीं सबळ (३६, ३) व शर्वे-चे स्थानीं सेर्वे (२८६, ८) आढळतें. अशा प्रकारें येथें श् स् या व्यंजनांचा परस्पर-विनिमयही आढळतो. संनिपात-चें रूपांतर सन्यपात व सन्येपात, सनपात (१४१-२२७-२७२) असेंही आढळतें. या रूपांतील विकार बहुतेक गैरहिशेबी असे आहेत.

९ लेखन-गत-विशेष

च्छ-चे स्थानीं छ-चें लेखन;—उच्छेदति हा शब्द उच्छेदति असा आढळतो (२, १७). तरी पण येथें उच्चार च्छ-चाच होत असावा; कारण सूक्ष्मदर्शी मोरोपंत कवि यांच्याही लेखनांत च्छ-चे स्थानीं छ वारंवार आढळतो. च्च आणि छ यांना य-कार जोडलेलाही आढळतो. याचा हेतु बहुधा शुद्ध तालव्य अथवा संस्कृतगत उच्चार सुचवावा असा असावा. वाछा-चे स्थानीं वाच्छ्या; जसें वाच्छ्या धरून चित्ती (५, ३०). तुच्छ-चे स्थानीं तुछ्य (१८, १५) असें आढळतें. च्यातुर्य (१३६, २८) यांतील पहिल्या अक्षरांतील य उघड उघड उच्चारानें तालव्यत्व सुचविणारा दिसतो. उलट—भवनदीचा प्रवाही (२१२, १६) या ठिकणीं च-ला य जोडलेला नाही. उच्चार-चे स्थानीं उचार (११९, ८) असेंही आढळतें. न्य-चे पूर्वी अनुस्वार शिरलेला सुंन्य (४१, ३५) व प्रजंनी या रूपांत आढळतो. येथील मूळ रूपें शून्य व पर्जन्या अशीं आहेत. सवत्सर-चें लेखन संवत्सर (१९४) असें वारंवार आढळतें. संहार व संवहार अशीं दोन्ही रूपें एकाच घानात (३०२, ४६ व ४०) आढळतात.

येथें उल्लेखिलेल्या वर्णांचे उच्चार बहुधा आपण सांप्रत जसे करितों तसे म्हणजेच शुद्ध होत असावे. विसंवाद आढळतो तो लेखनापुरताच असावा.

१० अन्वय-विशेष

(अ) प्रयोगाकारणें (१५, ३१), मजकारणें (६८, ३५) यांतील कारणें-चें मूळ कारणेन असें असावें. मूळ रचनेमध्ये यांतील शब्द समानाधिकरण दिसतात; प्रयोगेण कारणेन, मया कारणेन, अशी मूळ रचना असावी.

(आ) विद्या वैभव ना घन (२५, ३२) यांतील ना-चा अन्वय सर्वगामी दिसतो. त्यानें केवळ घनाचाच निषेध व्यक्त केला जात नाही, तर त्याच्या पंक्तीस बसलेल्या विद्या वैभव यांचाही.

(इ) स्तव-चा अर्थ मुळें असा वारंवार आढळतो. भ्रान्तीस्तव भुलले जन (१४०, ५७), जठराग्नीस्तव तापती (१५६), या उदाहरणांत मुळें हाच अर्थ आहे.

(ई) ' मारमारून शाहणा केला, ' अशा अर्थी प्रयोग ' मारमारुं शाहणा केला ' (६०, ३४) असा आढळतो. येथें शंका उत्पन्न होते कीं, मार-मारून हें रूप मारून-मारून याचा संक्षेप आहे, किंवा मारंमारं या द्विरुक्तीचें रूपांतर आहे ? अर्थसाम्यामुळें मारं-मारं हेंच येथें मूळ असावें; मारून-मारून याचें संस्कृत मूळ मारयित्वा-मारयित्वा हें ' रोज मारून ' असा अर्थ सुचवितें.

११ शब्दगत-विशेष

(अ) अलोलिक असें रूप (१७, २०) आढळतें. याचा अर्थ अलौकिक असा आहे. आपण गौड-चें रूपांतर गोड असें करितों. याच्या साम्यानें लौ-चा लो झाला असावा. व कि-चे स्थानीं आकारसादृश्यानें चुकून लि वाचला गेला असावा. सारांश, अलोलिक या रूपाच्या मुळाशीं प्रामादिक वाचन कारण असावें. वारयावेधला याचा अर्थ ' वाच्याप्रमाणें धावणारा ' असा आहे. या शब्दाची घटना, माझ्या मते, वाच्यावेधला (= वाच्यावर चढला) अशी असून अर्थात् तो जोडशब्द असून अनवधानामुळेंच एकेरी मानिला गेला असावा.

(आ) भराव्याकारणें (१५६, २०), सृष्टी रचाव्याची इच्छा (२२६, १२) इत्यादि ठिकाणीं शब्दाचें मूळ रूप वे-कारान्त असून सामान्य रूपाच्या अन्तीं व्या आला आहे. हा व्या सर्वथा हिशेबी असाच आहे. येथें प्रश्न असा निघतो कीं, ' रचावयाची इच्छा ' यांतील षष्ठी कशी

बनली असावी ? रचणें-पासून रचण्याची अशी षष्ठी होते; यावरून ही षष्ठी रचणें याची नाही, हें उघड आहे. तेव्हां रचावयाची हें रूप रचाव्याची याच्या सदोष वाचनामुळे झाले असेल काय ! व्या या जोडाक्षराचें वाचन वया असें अक्षरद्वय-रूप झाले असावें, असा तर्क बरोबर होईल काय ! अशा प्रकारे वाचनदोषामुळे शब्दाचें वैरूप्य किंवा द्वैरूप्य भाषेच्या व्यवहारांत अपूर्व नाही. इंग्रजींत A norange याचें वाचन वर्णांच्या सदोष विभागणीमुळे An orange असें एकदां केले गेले; व त्यावरून (नारिंग-याचें) Orange (ऑरेंज) असें भलतेंच रूप किंवा विरूप प्रचारांत आले आहे. संस्कृतांत इष् म्हणजे इच्छा. इषा चरति सः इट्चरः. मोकळा सोडलेला पोळ स्वैर हिंडतो. यामुळे त्याला इट्चर अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे. गोपतिरिट्चरः । असे पर्यायशब्द अमरांत सांपडतात. या शब्दरूपांत च-चा आडवा फांटा ड-चें पुच्छ मानला गेला; व अर्थातच आडव्या फांट्यानें शून्य असा च व म्हणून वाचला गेला. ड-चें पुच्छ ट-ला जोडल्यानें तो ड-सारखा दिसला, व शब्दाचें वाचन इड्वरः असें झाले. या दोन्ही रूपांना कोशांत स्थान मिळाले आहे. प्रामादिक वाचनामुळे इंग्रजींत आपण शब्दाचें वैरूप्य पाहिले, तर संस्कृतांत द्वैरूप्य पाहतो. सारांश, भ्रान्त वाचनामुळे शब्दरूपाचें अन्यथा-ग्रहण होणें अभूतपूर्व नाही.

१२ शब्द-विशेष

(अ) लिंगांतर — आकर हा शब्द संस्कृतांत पुंलिंगी आहे. त्याचें मराठी रूप आगर. हा शब्द तुकोबाराय नपुंसकलिंगी वापरितात. वर्तमान मराठीतही तो तसाच आहे. पण दासबोधांत 'चितेचा आगर' (५५, ५), अशा ठिकाणी तो आपल्या मूळ पुंलिंगी वळणावर गेला आहे. 'तरी तेथें चुका पडिला' (१७६, ३७) येथें चुका-चा अर्थ भ्रांति, भूल, चूक असा आहे. या ठिकाणी चुका आ-कारान्त पुंलिंगी असून वर्तमान मराठीत तो आ-कारान्त स्त्रीलिंगी झाला आहे. संस्कृताविरुद्ध हल्लीं प्रमाणेंच दासबोधांत जन्म (९१, २३) पुंलिंगी व व्याधि (६३, १८) व रासि (१४७, ३६) स्त्रीलिंगी आढळतात. प्राणी हा शब्द (५९, १६) नपुंसकलिंगी योजिला आहे.

(आ) अर्थांतर-असाधारण (४१, ३८)-चा अर्थ फार मोठा असा आहे. आठवे-चा अर्थ (३७, २०) वाटे असा आहे. आठवतें म्हणजे वाटतें. तर याचे अर्थी, हल्लींही कवितेंत आढळतें त्याप्रमाणें, तरी असें रूप येतें (२१, २८). द्रव्य-

सुचि (४८, २०) याचा अर्थ त्याच्या मूळ रूपावरून सहज लक्षांत येईल. तें मूळरूप द्रव्यसुचि. सुचि म्हणजे शुद्ध. तेव्हां द्रव्यसुचि म्हणजे सचोटीचा. धूर्त याचा अर्थ हल्लीप्रमाणेंच चतुर असा आहे. संस्कृतांतील निंदेचा बोध येथें होत नाही. पांढरी म्हणजे 'घरांनीं युक्त असा गांवाचा भाग' याचा 'विरुद्धार्थक शब्द' काळी असा आहे. त्याचा अर्थ शेत-जमीन हा प्रसिद्धच आहे.

उजेड 'पाहतां' कृष्णपक्षा । पाविजे कैचा । (१५७, २८ व ५२, ५) यांतील पहा-चा अर्थ इच्छिणें असा असून, त्याचें मूळ स्पृह् घातु आहे. पाहिली घडी नव्हे आपली (९२, ४१) येथें पाहिली म्हणजे 'उद्यांची' असा अर्थ दिसतो. संगती पुरेल (६८, ३२) येथें पुरेल म्हणजे संपेल असा अर्थ आहे. पुढील (२९, १२)-चा अर्थ 'दुसरा' असा आहे. पाहणें, पाहिली व पुढील यांचे हेच अर्थ ज्ञानेश्वरींतही आढळतात. पोटे (५९, २३) म्हणजे मनापासून. मुकी वस्तू (२७, ६६)-चा अर्थ प्राणी असा आहे. राहिलीं (६४, २०) या शब्दानें 'गेलीं' असा अर्थ होतो. लावी (५४, ३६) हा शब्द त्यागी, टाकी, असा बोध करतो. ज्ञानेश्वरीप्रमाणें दासबोधांतही वयसा शब्द स्त्रीलिंगी असून तारुण्याचा बोध करतो (९२, ४१). सर्व अशा अर्थांचा वाचक शब्द अवघा याचें रूपान्तर आघवा (२८, ७४) असेंही आढळतें. या उत्तरोक्त शब्दरूपांत मुद्रणदोष संभवत नाही. कारण हें रूप चरणान्तीं यमकबद्ध असें आढळतें. तरीपण यमकाहून भिन्न स्थानीं संमततर असेंच रूप येणार; या दृष्टीनें अवघा हें रूप कविसंमत ठरतें; कारण

हरिकीर्तनें भरावा । ब्रह्मगोल अघवा ॥ (९७, ५)

हें आवघें चि जाणावें । विलक्षण (१११, ४)

येथें उत्तरत्र अवघा हें रूप आहे.

१३ छंदोविशेष

दासबोध हा ग्रंथ ओवीछंदांत आहे. ओवीच्या चरणांतील विधानांकडे पाहतां, पहिल्या दोन चरणांत प्रत्येकीं एक-एक वस्तु व शेवटले दोन चरण मिळून एक वस्तु सांगितलेली वारंवार आढळते. जसें—

जन्म दुःखाचा अंकुर । जन्म शोकाचा सागर ।

जन्म भयाचा डोंगर । चळेना ऐसा

१४ विनोद

शंखध्वनि करणें अशा अर्थीं प्रौढ पण विनोदी प्रयोग 'शंखतीर्थ घेणें'

(७०, १९) असा आहे.

१५ शंका

(अ) 'चिंता-काजळी लागली' याचा अर्थ चिंता हळू-हळू भाजू लागली, असा दिसतो. तेव्हां चिंता-काजळी म्हणजे चिंतेची सतत गुप्त पीडा. सतत गुप्त पीडा या अर्थी आपण काळजी शब्द योजितों. तेव्हां हा शब्द चिंता-काजळी या समासाच्या एकशेषांत व्यंजनविपर्यय होऊन झाला असेल काय ?

(आ) टवाळा आवडे विनोद । उन्मत्तास नाना छंद ।

तामसास 'अप्रमाद' (गोड वाटे ॥ (२१७, ५१)

येथे अप्रमाद म्हणजे काय ? या ओवीशीं अंशतः समानार्थक ओवी पान ४० मध्येही १९-वी आहे. दोन्ही ठिकाणीं आरंभाचा अ एक प्रकारच्या उच्चारसुखाकरितांच जोडलेला असेल काय ? पान ८४, १५ मध्येही हा शब्द आढळतो.

१६ समाप्ति

याप्रमाणे व्याकरण व व्युत्पत्ति या दोन दृष्टींनीं दासबोधाचे परीक्षण संक्षेपतः केले आहे. हे परीक्षण दासबोधाच्या पूर्वार्धावरच आधारिलेले आहे. असे असले तरी उत्तरार्धासही हे परीक्षण लागू होईल असे वाटते. या परीक्षणांतील कांहीं गोष्टी मी विधाने म्हणून सांगितल्या आहेत, व कांहीं गोष्टी शंकारूपाने मांडिल्या आहेत. या शंकांची निवृत्ति मी दासबोधाच्या व्यासंगी लोकांपासून इच्छितों. तसेच त्यांस व इतरही विद्वानांस प्रार्थितों कीं, या परीक्षणांतील दोष त्यांनीं निःशंकपणे दाखवावे; म्हणजे मला त्यांच्या दुरुस्तीचा विचार करता येईल. अशा प्रकारच्या दोषदर्शनामुळेच दासबोधाचा अभ्यास लोकांत अधिक चिकित्सकपणे व समाधानकारक रीतीने होऊं लागेल; व हीच गोष्ट समर्थीस अत्यंत मान्य आहे. अभ्यास सार्थ असावा. एतदर्थक त्यांचा आग्रह पुढील ओवीत स्पष्ट दिसतो.

अर्थान्तर पाहिल्याविण । उगेंचि करी जो श्रवण ।

तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषे ॥ ७-६-८

येथे अर्थांतर म्हणजे 'वरवरचा अर्थ' नव्हे, तर खोल, मार्मिक, सुसंगत असा अर्थ. अशाच अर्थज्ञानाकडे अभ्यासकांनीं दृष्टि ठेवावी. अर्थशून्य अध्ययन म्हणजे केवळ काळाचा अपव्यय हे सांगणे नकोच. शेवटीं ही परीक्षणरूपी वाङ्मय-पूजा समर्थीचे चरणीं नम्रपणे वाहून, आपल्या सर्वांचा निरोप घेतों.

(२६)

श्रीसमर्थांचे विद्यामठ

(लेखक — श्री. त्रिविक्रम रामकृष्ण गद्रे, बी. ए., एलएल. बी., अकोला)

भूमिका

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचें अवतारकृत्य धर्मसंस्थापनेसाठीं होतें व त्या हेतूच्या सिद्धयर्थ त्यांनीं विद्यामठांचा प्रचंड उद्योग केला. श्रीमच्छंकराचार्यांच्या नंतर दत्तसंप्रदायाचे प्रवर्तक श्रीनरसिंहसरस्वती व विजयानगरच्या साम्राज्याचे संस्थापक श्रीविद्यारण्यस्वामी यांनीं हि वैदिक धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा उद्योग केला. परंतु या उद्योगांना जितकें यश यावयास पाहिजे तितकें न येतां अखिल भरतखंडभर मुसलमानी साम्राज्य पसरून सर्व हिंदु जनता महंमदी धर्म स्वीकारणार अशी भयावह परिस्थिति उत्पन्न झाली. प्रलोभन व जुलूम यांनीं लोक इस्लामी धर्म पत्करूं लागले. मानमरातब व अधिकार यांच्या आमिषानें उच्चवर्णीय ब्राह्मण, कायस्थ, रजपूत, मराठे आदि मुसलमानी बादशाहींत नोकरी पत्करून यावनी साम्राज्याचा विस्तार करूं लागले. अशा वेळीं महाराष्ट्रांत शिवसमर्थासारख्या विभूति निर्माण न होत्या तर भूषणकवीनें म्हटल्याप्रमाणें हिंदु मात्र आपल्या धर्माला पारखा झाला असता. गोब्राह्मणप्रतिपालक व हिंदुधर्मसंरक्षक असें स्वराज्य स्थापन करावयाचें हा छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या कार्याचा निश्चित हेतु होता, तर समर्थांचा हेतु याच कार्याचा पाठपुरावा करून त्यांना सर्व महाराष्ट्रीय जनतेला व विशेषेंकरून महाराष्ट्रांतील यच्चावत् तरुणांना या कार्यांत आणावयाचें होतें. इतकेंच नव्हे, तर हिंदु धर्माची पुनः सुव्यवस्थित

घडी बसेल अशी व्यवस्था करावयाची होती. धर्मसंरक्षकाचें काम शिवाजी-महाराजांना करतां येणें शक्य होतें; परंतु धर्मसंस्थापनेचें कार्य करण्यास दुसऱ्या पुढाऱ्याची आवश्यकता होती. हें कार्यक्षेत्र समर्थ रामदासस्वामींचें होतें व त्यांच्याशिवाय दुसरा कोणी तसलें विकट कार्य करण्यास असमर्थ होता व म्हणूनच तत्कालीन सर्व साधुसंतांनीं रामदासस्वामींना मोठ्या प्रेमादरानें “समर्थ” ही पदवी बहाल केली होती ! कृष्णातीर्थां आगमन करीपर्यंतचें रामदासांचें चरित्र पाहिलें तर वयाच्या छत्तिसाव्या वर्षापर्यंत ते जणू काय आपल्या अंगीकृत कार्यांत यश मिळावें या उद्देशानें स्वतःची तयारी करीत होते. ईश्वरी कृपेमुळे वयाच्या बाराव्या वर्षाचि लग्नाच्या पाशांत न सांपडतां ते नाशकास विद्यार्जन व तपश्चर्येसाठीं येऊन दाखल झाले. या ठिकाणीं तत्कालीन विद्वानांच्या सान्निध्यांत त्यांनीं संस्कृत भाषेचें ज्ञान संपादन केलें व त्यांना संस्कृत येत होतें याचा उत्कृष्ट पुरावा श्री. देव यांना सांपडलेलें समर्थांनीं स्वहस्तानें लिहिलेलें वाल्मीकि रामायणच होय ! तपश्चर्येमुळे त्यांचें शरीर सर्व प्रकारच्या शारीरिक संकटांना तोंड देण्याइतकें बळकट झालें. त्यांच्या विद्वत्तेमुळे, श्रीरामचंद्रांच्या सेवेमुळे व वैराग्ययुक्त दिनचर्येमुळे लोक व इतर जनता त्यांना “रामदास” म्हणून संबोधूं लागली होती. त्यांच्या विद्याभ्यासाचे शेवटीं त्यांच्या शहाजीराजांसारख्या मराठे सरदारांच्या भेटी होऊन तत्कालीन राजकीय व राष्ट्रीय परिस्थिति त्यांच्या लक्षांत आली व ती चांगल्या प्रकारें समजावी यासाठीं त्यांनीं भरतखंडभर तीर्थयात्रा करण्याचें ठरविलें. हें करण्यास श्रीरामचंद्रानें त्यांना प्रेरणा केली, असें त्यांनींच नमूद करून ठेवले आहे. तीर्थयात्रा करीत असतांना त्यांना धर्म, गोब्राह्मण व स्त्रिया यांची शोचनीय स्थिति दिसून आली. परधर्मीय राज्यकर्त्यांकडून एताद्विषयक सुरक्षितता अशक्य असें त्यांस दिसून आलें. काश्मीरपर्यंतच्या त्यांच्या प्रवासांत तुळसीदासांनीं सुरू केलेली रामोपासना व नानकानें स्थापन केलेला शीख पंथ यांचा त्यांना परिचय झाला. सर्व उत्तर हिंदुस्थानच्या प्रवासांत त्यांना आढळून आलें कीं, स्वधर्मसंस्थापना व त्यासाठीं स्वराज्याची उभारणी हें कार्य उत्तरभारतांत तत्रस्थ लोकांकडून होणें जवळ जवळ अशक्य आहे. मोगल साम्राज्याचें प्रचंड सामर्थ्य त्यांनीं स्वतः पाहिलें, तेव्हां अशा परिस्थितींत झाली तर अशा कार्याची सुरुवात दक्षिणेंतच आणि तीहि महाराष्ट्रांत होऊं शकेल, असें त्यांच्या मनानें घेतलें. शिवाजी-महाराजांनीं सुरू केलेल्या उद्योगाचीहि सुवार्ता त्यांना कळली. बारा वर्षांची यात्रा

संपवून जनस्थानवासीयांचा व तेथील मित्रांचा निरोप घेऊन ते कृष्णातटाकीं येऊन दाखल झाले व आपल्या कार्याला त्यांनीं प्रारंभ केला.

कार्याचें स्वरूप

तपश्चर्या, विद्याभ्यास व तीर्थयात्रा करीत असतांनाच त्यांनीं आपल्या मनार्शीं आपल्या भावी कार्याची रूपरेखा योजून ठेविली होती. आपल्या कार्येंत तरुणांना निमंत्रण देऊन त्यांच्यांत शारीरिक सामर्थ्य वाढविण्यासाठीं 'बलोपासन' म्हणून मारुतीची उपासना सुरू करावयाची असें त्यांनीं ठरविलें व या हेतूच्या सिद्धयर्थ त्यांनीं कृष्णातीरीं आल्यावर सुप्रसिद्ध अकरा मारुतींची स्थापना केली. हेंच कार्य त्यांच्या हजारों शिष्यमहंतांनीं इतक्या तडफीनें व धडाडीनें केलें कीं, महाराष्ट्रांतच काय परंतु सर्व भरतखंडांत खेडोखेडीं मारुतींची स्थापना होऊन हिंदु तरुण शारीरिक सामर्थ्य कमाविण्याच्या उद्योगास लागला. तथापि नुसत्या शरीरसामर्थ्यानेंच कार्य व्हावयाचें नव्हतें; या शरीरसामर्थ्याचा उपयोग कसा व कां करावयाचा ही गोष्ट जनतेला पटवून देण्यासाठीं त्यांनीं महाराष्ट्रांत रामोपासना सुरू केली व चाफळ येथें श्रीरामचंद्राचें देवालय उभारून त्यांत धनुर्धारी श्रीरामाची स्थापना केली. श्रीरामाचा जीवितहेतुच आर्य धर्माच्या संरक्षणाचा होता. ऋषींच्या यज्ञयागाचे वेळीं ते सुरळीत पार पडावे म्हणून मखरक्षणार्थ त्यांना निमंत्रण येई व क्षत्रियाचें हें ब्रीद पार पाडण्यास श्रीराम नेहमीं उत्साहानें धांवून येत. कैकेयीच्या वराच्या पालनाच्या निमित्तानें त्यांनीं वैदिक धर्माच्या संरक्षणार्थ दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रिय भार्या सीतादेवी व बंधु लक्ष्मण यांसह प्रवेश केला. यज्ञयागांचा, ऋषींचा व यांच्या आश्रमांचा, वैदिक धर्माचा व आर्य संस्कृतीचा लंकेचा सम्राट् रावण हा मोठा भयंकर शत्रु समजला गेला होता. त्यानें भरतखंडांतले सर्व राजे, नव्हे देवसुद्धां, आपल्या बंदिवासांत टाकले होते. या सर्वांना मुक्त करण्यासाठींच श्रीरामानें दक्षिणेंत आगमन केलें व सीताहरणाच्या निमित्तानें त्यांनीं रावणाशीं प्रचंड युद्ध केलें. या कामीं त्यांना दक्षिणेंतील वानर जातीच्या लोकांचें व त्यांतील मारुतीसारख्या तरुणांचें उत्तम साहाय्य झालें. ज्या आर्य वीरानें एके काळीं असा अद्भुत चमत्कार घडवून आणला, त्याचें उदाहरण महाराष्ट्रांतील तरुणांपुढें ठेवण्यांत रामदासांच्या योजना-चातुर्याची जितकी प्रशंसा करावी तितकी थोडीच ! मारुतीसारखे स्वयंसेवक व श्रीरामासारखा नेता मिळाल्यावर स्वराज्यरूपी श्री खचित मिळणार असा आशा-

वाद तत्कालीन महाराष्ट्रीय तरुणांत समर्थानीं उत्पन्न केला, व या योजनेमुळे हजारों मराठे तरुण शिवाजीमहाराजांच्या निशाणाखालीं गोळा होऊं लागले.

मठ-महंतांचा व्याप

अंगीकृत कार्याच्या प्रचारार्थ शिष्यसंप्रदाय वाढविणें व प्रांतोप्रांतीं विद्यामठांची स्थापना करून त्यांवर महंतांची योजना करणें हा कार्यक्रम समर्थानीं कृष्णातीरीं आल्यावर सुरूं केला. समर्थानीं स्थापन केलेल्या मठांची योजना प्राचीन गुरुकुलकल्पनेप्रमाणें होती. चार वर्ण व चार आश्रम हें आर्य किंवा हिंदु धर्माचें प्रमुख लक्षण होय व म्हणूनच वैदिक धर्माला वर्णाश्रमधर्म अशी संज्ञा देण्यांत येते. या आश्रमांची व वर्णांची सिद्धता प्राचीन समाजव्यवस्थेंत गुरुकुलद्वारा होत असे. फार प्राचीन काळीं सर्व भरतखंडभर अशीं किती तरी गुरुकुले स्थापन झालीं होती. या कुळांतून हजारों विद्यार्थी शिकत. वयाच्या सातव्या वर्षीच मुलाला गुरुकुलामध्ये पाठवावें लागे व या बाबतींत लक्ष घालणें त्या वेळच्या क्षत्रिय राजांचें एक महत्त्वाचें कर्तव्य मानलें जाई. अशा आश्रमांतून ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यादि तरुणांना सर्व प्रकारचें शिक्षण मिळे. वेदवेदांगांबरोबरच उपवेदांचेहि शिक्षण दिलें जाई. धनुर्वेद, आयुर्वेद, गांधर्ववेद, अर्थवेद अशा विषयांचा गुरुकुलांत अभ्यास होई. ही गुरुकुलपरंपरा ज्या वेळेला मोडली त्याच वेळेला भारतीयांच्या सर्व तऱ्हेच्या ऱ्हासाला सुरुवात झाली. अशा उपयुक्त संस्थेचा मठाच्या रूपानें जीर्णोद्धार करावा, अशी कल्पना मनांत येऊनच समर्थानीं आपल्या विद्यामठांची स्थापना केली असली पाहिजे. मठांतला महंत विद्यासंपन्न, शरीर-सामर्थ्यानें बळकट, वर्णानें ब्राह्मण व राजकारणांत लक्ष घालणारा असे. आपल्या मठांत सर्व प्रकारच्या ग्रंथांच्या हस्तलिखितांचा संग्रह करून तो मठाला विद्यामठाचें सार्थ स्वरूप प्राप्त करून देई. ब्राह्मणाचें कर्तव्य अध्ययन व अध्यापन आहे व त्यानें सर्व लोकांत विद्येचा प्रसार केला पाहिजे, हें हा महंत आपल्या आचरणानें दाखवून देई. त्या वेळच्या परिस्थितींत क्षत्रिय जातींत धनुर्विद्येचा प्रसार करून वैदिक धर्माच्या संरक्षणार्थ क्षत्रिय तरुणाला हाताशीं धरणें जरूर असल्यानें हें कार्य हे महंत विशेष आस्थेनें करीत. हरिभजन व राजकारण यांची सांगड घालण्यांत आल्यानें त्या वेळचा महंत याहि बाबतींत लक्ष घाली. मठांचें हें व्यापक कार्यक्षेत्र लक्षांत आणल्यास व महंतांच्या व्यापाचें स्वरूप ध्यानांत ठेवल्यास समर्थांचे मठ हे केवळ शिष्यांचें व महंतांचें निवासस्थान नसून ते खरेखुरे-

विद्यामठ होते व त्यांची परिणति गुरुकुलासारख्या संस्थेत व्हावी असा समर्थांचा हेतु असावा हें सहज दिसून येते.

विद्यामठांचें दर्शन

समर्थांनी व त्यांच्या शिष्यांनी स्थापन केलेल्या विद्यामठांची माहिती श्री. शंकरराव देव यांच्या परिश्रमांमुळे आतां थोडी थोडी मिळू लागली आहे. तथापि, उपलब्ध माहितीवरूनहि या विद्यामठांचें ओझरतें दर्शन होऊं शकतें. समर्थांनी अकराशें मठ स्थापन केले असें म्हणतात; तथापि तूर्त एकशेंदहा मठांची माहिती मिळते. इतर मठांची माहिती संशोधनद्वारा मिळवणें अत्यवश्य आहे. हे मठ महाराष्ट्र, तेलंगण, कर्नाटक, दक्षिण देश व उत्तर भारत अशा सर्व हिंदु-स्थानभर होते. परंतु त्यांचा विशेष व्याप दक्षिणेंतच होता. शिवाजीमहाराजांच्या कार्याला या मठांचा उपयोग व्हावा म्हणून त्यांची स्थापना झाल्याने व महाराजांचें कार्यक्षेत्र विशेषेंकरून दक्षिणेंतच असल्याने मठांचें संख्याधिक्य दक्षिणेंतच असावें यांत आश्चर्य नाहीं. थेट तंजावर-रामेश्वरपर्यंत मठ स्थापण्यांत आले होते. वन्हाड-मध्यप्रांतांत अकोला, कारंजा, एलिचपूर, भंडारा या ठिकाणीं मठ स्थापन करण्यांत आले होते. जांब, चाफळ, सज्जनगड, टाकळी, इंदूरबोधन, तंजावर, डोमगांव, शिरगांव, तिसगांव, कण्हेरी, दादेगांव, कारंजा, भालगांव, धोंडराई-गवराई, नीलंगें, शिरवळ, मन्यारगुडी, तेलंगणप्रांत, पारगांव व मनपाडळें या ठिकाणीं स्थापिलेल्या मठांवर स्वतः समर्थ व शिवाय उद्धवस्वामी, भीमस्वामी, कल्याणस्वामी, दत्तात्रेयस्वामी, दिनकरस्वामी, वासुदेवस्वामी, देवदास, बाळकराम, प्रल्हाद, त्रिंबकराज, मुसळराम, अण्णापा, बाजी, नारायण, अनंतस्वामी, शिवराम (उद्धवच), शंकर गोसावी, व जयराम गोसावी या महंतांची नेमणूक करण्यांत आली होती. यांशिवाय समर्थांच्या पट्टशिष्या वेणाबाई यांची मिरज येथील मठावर महंत म्हणून योजना झाली होती व त्यांचे शिष्य बीड मठाचे महंत गिरिधरस्वामी यांनी लिहिलेल्या “समर्थप्रताप” या ग्रंथावरून या विद्यामठांची व महंतांची आपणांस माहिती मिळते. राशिवडें व वाळवें येथील मठांवर दुसऱ्या समर्थशिष्या अंबिकाबाई यांची नेमणूक झाली होती. याशिवाय सावंतवाडी, पंढरपूर, दंडाराजपुरी, औदुंबर, प्रयाग, अयोध्या, मथुरा, मायापुरी, काशी, कांची, अवंतिका (दोन), द्वारका, बदिकेदार, सोरटी, ओंकारेश्वर, ओढ्या, श्रीशैल्यशिखर, भीमा-शंकर, पर्यळीनगर, घृणेश्वर, रामेश्वर, मल्याळ, अनंतशयन, केज, बाहेगांव,

सप्तशृंग, तापीपूर व पाली या ठिकाणीहि मठांची स्थापना करण्यांत आली होती. सदर मठांवर शंभु, अनंत, त्रिविक गगनी (आकाशे), हरिदास, वेणीमाधव, रामकृष्ण, हरिकृष्ण, जयकृष्ण, रामचंद्र, भगवंत, गंगाधर, रघुनाथ, हरि, दयाळ, विश्वंभर, ब्रह्मदास, बल्लाळ, कोदंडराम, गोपाळ, मल्लारी, आनंद, हनुमंत, मारुति-दास, बलभीम, उद्धव, मुरारी, उदास, कृष्ण, रंगनाथ आठसुळे या महंत-श्रेष्ठांची योजना झालेली होती. यांशिवाय हजारों शिष्यसमुदाय सर्व भरतखंड-भर संचार करून राष्ट्रकार्य व धर्मसंस्थापना करीत होता असें दिसून येतें. हे सर्व शिष्य निरनिराळ्या मठांच्या आश्रयानें आपलें कार्य करीत असले पाहिजेत. कृष्णा-तीरावर नृसिंह, दक्षिणदेशीं जयवंत, दक्षिण प्रांतांत राघव, बेदरप्रांतीं मुसळराम, कर्नाटकांत जयराम, कन्हाडप्रांतीं बाळकृष्ण व महारुद्र, सुरतप्रांतीं जनार्दन, देवगड-प्रांतीं दामोदर, रामटेककडे श्रीधर, गोमांतकांत गोविंद, गोकर्णाकडे भैरव, तेलंगणांत शिवराम (उद्धव), रायचूरकडे सदाशिव सागर, श्रीरंगपट्टणाकडे उदासवृत्तीचे शंकर, बेदरांत म्लेच्छसंहार करणारे राम, उत्तर भारतांत अंतर्वेदींत हरिश्वंद्र, कलकत्याकडे गंगासागराजवळ हरिवंश, सह्याद्रीच्या डोंगरांत अनंत कवि, काशी-कडे विश्वनाथ पंडित, सर्वत्र संचार करणारे, निःस्पृह व उदास असे नारायण व चक्रपाणि, बाहेगांवीं अंबादास, व प्रयागहून समर्थस्नानास कावडीनें गंगा-जल आणणारे माधव व यादव हे सर्वत्र समर्थकार्यांचा प्रचार व प्रसार करीत होते. दिवाकर गोसावी, भैरवराम, विठ्ठल, राम, भास्कर, महादेव आगलावे, प्रेमळशेटी, गणेश, गोपाजी, जीवन, तुकोबा बिडवी, गिरिधर, रंगबोध, रंगमूर्ति, निरंजन, तुकोबा, महादेव, एलिचपूर मठाचे महंत भोळाराम (विडा कुटून खलबत्ता देणारे), जीवन्मुक्त व विश्वनाथ असे किती तरी शिष्य कधीं समर्थांसन्निध तर कधीं अन्यत्र कीर्तनभजनद्वारा राष्ट्रकार्य करण्याची परा-काष्ठा करीत असत. याच ठिकाणीं पुण्यस्मरणीय अशा समर्थकन्यांचाहि उल्लेख करणें अवश्य आहे. मिरजमठाधिपति वेणाबाई या तर समर्थांच्या अत्यंत आव-डत्या शिष्या. त्यांना खुद्द समर्थांसमोर कीर्तन करण्याचा अधिकार समर्थांकडून मिळाला होता. राशिवडें येथील मठाच्या अधिपति अंबिकाबाई याहि कोल्हापूर-प्रांतीं समर्थकार्यांचा प्रसार करीत होत्या. याशिवाय, उद्धवमाता अन्नपूर्णाबाई, सतीबाई शहापूरकर, कल्याणस्वामींच्या मातुःश्री रुक्मिणीबाई, कन्हाडच्या सुप्रसिद्ध चिमणाबाई ऊर्फ अक्का, द्वारकाबाई, तापीतीरच्या नवाबाई, मानाबाई, आपाबाई,

सखाबाई, गंगाबाई, गोदाबाई, अंताबाई, अंध कृष्णाबाई अशा किती तरी समर्थ-कन्या गुरुचरणीं निष्ठा ठेवून समर्थकार्यांचा विस्तार सर्व महाराष्ट्रभर करित होत्या. यांशिवाय किती तरी शिष्य राजदरबारींहि होते. यांपैकी पुढील शिष्यांचा गिरिधरांनी उल्लेख केला आहे: — निळो सोनदेव मुजुमदार, बाळाजी आवजी चिटणीस, रामचंद्र नीळकंठ पंत अमात्य हुकुमतपन्हा, गणेशपंत, प्रल्हादपंत, नानाजीपंत, रामकृष्णपंत, विश्वंभरपंत, विश्वासराय, नारायणपंत, नृसिंहराय, रायाजीपंत, रंगनाथपंत, कोनेरीपंत मल्हारीपंत, अंबाजी, बाळकृष्णपंत शहापूरकर, अंताजी गोपाळ वांकनीस, अनंतभट महाबळेश्वरकर, आनंदराव देशपांडे व तिमाजीपंत. यांशिवाय प्रत्येक महंतहि आपापली शिष्यशाखा वाढवी व उपमठांची स्थापना करून त्यांवर आपल्यातर्फे महंतांची नेमणूक करी. कल्याणस्वामी, जगन्नाथस्वामी, मुधाबास्वामी अशा महंतांनी शिष्यसंप्रदाय वाढवून मठस्थापना केलेली आहे.

विद्यामठांच्या अंतरंगदर्शनाचा प्रयत्न

समर्थांच्या या विद्यामठांच्या अंतरंगदर्शनाचा प्रयत्न श्री. देव यांनी चालविला असून रामदासी संशोधनाच्या पहिल्या खंडावरून त्याची थोडीशी कल्पना येऊं शकते. संशोधनाच्या इतर खंडांवरून यासंबंधाने पुष्कळच माहिती उपलब्ध होईल. “ या प्रत्येक रामदासी विद्यापीठांत मोठा थोरला ग्रंथसंग्रह असे. पूर्वकालीन यच्चावत् सर्व साधुसंतांच्या संस्कृत प्राकृत ग्रंथांचा संग्रह या विद्यापीठांतून केलेला असे. श्रीसमर्थांचा सर्व कवितासमुद्र या पीठांतून सांठविला असे, हे सांगावयासच नको. श्रीज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, नामदेव, मुक्ताबाई, एकनाथ, तुकाराम, श्रेष्ठ, पूर्णानंदांचे शिवराम, मुक्तेश्वर, उद्धवचिद्धन, वामनपंडित, केशवस्वामी, रंगनाथस्वामी, वेणीस्वामी, राघवरंक, शिवदिनकेसरी, मालो, बोधला, कृष्णदयार्णव, चिंतामणिसुत मुद्गल, विष्णुदासनामा, शिवतनय, कोकिल गंगाधर, शाम, वासुदेव, नृहरिसुत, राघवसुत, रंगेशात्मज, शिवात्मज, रघुनाथ, बहिरा, किंकर, महिपति इत्यादि ज्ञात व अज्ञात अशा कित्येक सत्पुरुषांचे ग्रंथ आजहि गिरिधरांच्या मठांत आहेत” (समर्थप्रताप प्रस्तावना, पृ. ६१-६२). समर्थप्रतापांत पंधराव्या व सोळाव्या समासांत खुद्द समर्थांचे वेळीं या सर्व संतांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास सज्जनगडावरील मठांत चालत असे, अशा प्रकारचें वर्णन “महापुरुषभोजने” व “दुसरी पंगती” या सदराखाली आले आहे व त्यांत नमूद केलेल्या किती तरी कवींच्या व संतांच्या वाङ्मयाचें अद्याप संशोधन होणें

बाकी राहिलेले आहे. या मठांच्या नेतृत्वाखाली श्रीरामनवमीचा व हनुमज्ज-यंतीचा उत्सव अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर होत असे. चाफळ येथे होणाऱ्या राम-नवमीच्या उत्सवाचे रसभरित वर्णन “श्रीरामअधिष्ठान” या समासांत गिरिधरांनी केले आहे. या वेळी प्रचंड यात्रा भरत असे व असंख्य शिष्यसमुदाय व महंतगण गोळा होत असत. खुद्द समर्थ रामदासस्वामीहि उत्सवास हजर रहात असत. या उत्सवाचे वर्णन त्यांनी एका डफगाण्यावर केले आहे. हा उत्सव आटोपल्यावर निवडक मंडळींसह संतमहंत सज्जनगडावर श्रीसमर्थदर्शनास जात असत व त्या ठिकाणी त्यांचेबरोबर तत्कालीन परिस्थितीबद्दल विचारविनिमय होई. या वेळी

श्रीगुरुसमर्थ येकांती बैसती । प्रांतीचे लोक दर्शनासी येती ।

सकळ प्रांतीचा स्वामी परामृश घेती । चिंता करिती विश्वाची ॥

स. प्र. २०-५८

देशकाळवर्तमानें । आपण चिंताग्रस्थ होती मनें ।

म्हणती कैसी वाचतील जनें । कैसीं ब्राह्मण्यें राहतील ॥ ५९

कैसी क्षेम राहेल जगती । कैसीं देवदेवाल्यें तगती ।

कैसे कुटुंबवछल लोक जगती । कोणेकडे जातील हे ॥ ६०

अशी चिंता शिष्यमहंतांसहवर्तमान समर्थ करीत अमत. असो. श्रीसमर्थांच्या विद्यामठांच्या अंतरंगाचे संपूर्ण दर्शन वाढत्या संशोधनावर अवलंबून आहे व असे रामदासी संशोधन महाराष्ट्रीय विद्वान् तरुणांकडून होवो अशी परमेश्वरास प्रार्थना करून हे लहानसे टांचण येथेच संपवितो.

(२७)

श्रीसमर्थांचीं करुणाष्टकें

(लेखक — श्री. मोरेश्वर हरि आपटे, एल्.एल्. बी., धुळे)

भजन पुजन आहे ज्ञान वैराग्य आहे ।
बहुत श्रवण आहे धारणा सिद्ध आहे ।
हृदय सदय आहे पुण्य कारुण्य आहे ।
विवर विवरताहे गुणसंपन्न आहे ॥ १५४-९

श्रीसमर्थांच्या वाङ्मयी मूर्तींचें दर्शन घेण्याला व त्यांनीं निर्माण केलेल्या प्रचंड वाङ्मयाचा आस्वाद घेण्याला कोणत्या गुणांची जरूरी आहे याचें वर्णन आपणां सर्वांच्या महद्भाग्यानें त्यांच्याच शब्दांत पहावयास मिळत आहे. यांपैकीं एकहि गुण मजपार्शीं नाहीं; पण समर्थांच्या चरणीं रानफुलेंच कां होईनात पण अर्पण करण्याची अनिवार इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे आजचा निबंध लिहिण्याचें साहस मी करीत आहे.

महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांच्या विशेष परिचयाचे समर्थांचे ग्रंथ तीन आहेत. सामान्य वाचकांचा परिचय श्रीदासबोध, मनाचे श्लोक व करुणाष्टकें या तीन समर्थ-कृत ग्रंथांशीं असतो. याखेरीज जें समर्थांचें लिखाण आपणांस उपलब्ध झालें आहे, तें विशेष व्यासंगी वाचकांसच अवगत आहे; सामान्य वाचकांपैकीं पुष्कळांस त्याची जाणीवहि नसेल.

‘ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ’ ही उक्ति सर्वांच्या परिचयाची आहेच. मन्द माणसाची जर ही प्रवृत्ति तर श्रीसमर्थांसारखे तपाचरणी, बुद्धि-

मान् राजकारणी मुत्सद्दी असे महापुरुष कोणत्याहि कार्याला प्रयोजनाशिवाय प्रवृत्त होत असतील, ही गोष्टच असंभवनीय आहे. तेव्हां श्रीसमर्थांनी रचिलेल्या करुणाष्टकांचा जो दहावा भाग 'रामदास आणि रामदासी' मालेंत प्रसिद्ध झाला, त्याचें प्रयोजन काय असावें असा एक विचार सहज मनांत आला व त्याचें उत्तर कांहीं सांपडतें कीं काय या दृष्टीनें दहावा भाग वाचून काढला. दासबोधाचें प्रयोजन श्रीसमर्थांनी सांगितलें आहेच. मला वाटतें, प्रपंच साधेना करंत्याला परमार्थ कैचा, अशी संसारी माणसाची दुर्दशा पाहून

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग व्यावें परमार्थविवेका ॥ १२-१-१
या शिकवणुकीची जरूरी ओळखून प्रपंचपरमार्थ सुलभ रीतीनें कसे साधतां येतील हें दाखविण्याकरितां श्रीदासबोधाची रचना झाली असावी. त्याचप्रमाणें 'मन एव मनुष्याणाम् कारणं बंधमोक्षयोः ।' हा भगवंतांचा अभिप्राय मनांत आणूनच मनाच्या श्लोकांची रचना श्रीसमर्थांनी केली असावी. तेव्हां करुणाष्टकें व इतर स्फुट प्रकरणें जीं दहाव्या भागांत प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांचा हेतु कोणता ? केवळ रामाला आळवावें, त्याच्यासाठीं रडावें हा एकच हेतु त्यांत आहे कीं काय, याचें उत्तर द्यावयाचें झालें तर प्रथम करुणाष्टकें म्हणजे काय हें ठरवा कीं बाकीचा प्रश्न आपोआप सुटेल असें कांहीं लोक म्हणतील.

करुणाष्टकांची जी व्याख्या श्री. नानासाहेब देव यांनी केली आहे ती फार समर्पक व सुटसुटीत आहे. "करुणाष्टकें म्हणजे काय हें एका शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास 'रडविणारी कविता तीं करुणाष्टकें होत' असें म्हणतां येईल," अशी व्याख्या प्रस्तावनेच्या ४ थ्या पानावर देऊन त्या व्याख्येच्या अनुरोधानें श्री. देव यांनी पुढील विवरण केलें आहे. तें विवरण लक्ष्यात वागवून करुणाष्टकांचा दहावा भाग वाचूं लागल्यास त्यांतील बरीच कविता कोठें वर्णनपर, कोठें संसारांतील प्रसंगांवर, कोठें निसर्गपर अशी रचलेली आढळून येईल. तेव्हां ही करुणाष्टकांची व्याख्या आपल्या उपयोगी येत नाहीं; म्हणून दहाव्या भागांत शोध करीत असतां "साहित्यसंपादना" या श्लोकाकडें लक्ष्य गेलें व तो वाचल्यावर अशी कल्पना सुचली कीं, दहाव्या भागांत प्रसिद्ध झालेली कविता "साहित्यसंपादना"च्या हौसेकरितां लिहिलेली असावी. तो श्लोक असा :

नाना बंद प्रबंद छेदरचना साहित्यसंपादना ।

नाना लाघव गद्य गौरव जना सद्भाव लागे मना ।

नाना नाटक सौम्य त्राटक गुणी सप्रेम सदृढता ।

नाना काव्य रसाळ भव्य करणें भक्तीन सायोज्यता ॥ २४३

करुणाष्टकांतील स्फुट प्रकरणें वाचलीं असतां वरील तर्कांला वरीच जागा आहे, असें आढळून येईल. वरील तिन्ही ग्रंथांसंबंधीं मीं जीं प्रयोजनें सुचविलीं तीं जरा घाष्ट्यांचीं वाटतील, पण दहाव्या भागाच्या प्रस्तावनेच्या छत्तिसाव्या पानावर श्री. नानासाहेब देव यांनींच लिहिलें आहे कीं, “ मला वाटते, प्रत्येकानें आपआपली स्वतंत्र प्रस्तावना लिहावी. ” तेव्हां जर प्रस्तावनेच्या बाबतींत इतकें स्वातंत्र्य, तर वरील तर्कांच्याच बाबतींत त्याचा संकोच करण्याचें कारण काय ? असो.

प्रपंच-परमार्थांच्या दोन कांठांमधून वहाणारा दासबोधांतील भाषेचा धीर-गंभीर प्रवाह रमणीय तर खराच; परंतु ज्याप्रमाणें गंगेचें काशीक्षेत्रीं संथ वहाणारें पाणी जरी निर्मळ व पवित्र असलें, तरी त्याच गंगेचें पाणी ज्या वेळीं जनकाच्या अंगाखांद्यावरून बागडत खालीं धांवत येतें त्या वेळचें त्याचें सौंदर्य जास्त चेतो-हारी असतें, याविषयीं दुमत नाही, त्याचप्रमाणें दासबोधांतील तत्त्वज्ञान व व्यवहार, प्रपंच व परमार्थ यांची सांगड घालणारी भाषा जरी भारदस्त व गंभीर असली, तरी तिचें सौंदर्य करुणाष्टकांतच जास्त प्रतीत होतें, असें म्हटल्यास तें वावगें होणार नाही. मनाचे श्लोक एकतारीवरील संगीतासारखे आहेत. एकतारी मधुर तर खरीच, परंतु वैचित्र्याभावामुळें तिच्यावरील संगीत गोड वाटलें, तरी चित्ताकर्षक नसतें. तद्वत् मनाच्या श्लोकांचें आहे; त्यांतील उपदेश अमूल्य पण त्या मनाच्या एकसारखें मार्गें लागल्यामुळें एखादे वेळीं तें मन बिथरून बंड करील कीं काय अशी शंका येते. करुणाष्टकें मात्र सतारीवर छेडलेल्या नाजूक संगीतासारखीं मधुर आहेत. अनेक तारांच्या व तरफांच्या साहाय्यानें सतारीवर वैचित्र्यपूर्ण व भावनांना हालविणारें संगीत निर्माण करतां येतें. त्यामुळें त्या संगीताचा कंटाळा न येतां त्यापासून उत्तेजित झालेल्या भावनांचा पडसाद हृदयांत उठून एक प्रकारचा अपूर्व आनंद होतो. करुणाष्टकें वाचूनहि असाच आनंद वाचकांस होईल, याविषयीं लेखकास तिळप्राय शंका नाही. या आनंदाची अंशतः कल्पना वाचकांना आणून द्यावी हा हेतु मनांत धरून करुणाष्टकांचें विवेचन करण्याचें ठरविलें आहे. शिवाय साहित्यसंपादनाचा हेतु मनांत वागवून दहाव्या भागांतील प्रकरणें समर्थानीं रचिलीं असें जें विधान केले आहे, त्यालाहि पुष्टि देणारें विवेचन प्रसंगवशात् यापुढें येणार आहे. त्याखेरीज करुणाष्टकांत आढळून

येणारी श्रीसमर्थांची रामभक्ति, त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण, त्यांच्या उपदेशाची पद्धति, त्यांची सूक्ष्मार्थभेदाविषयीं दिसून येणारी मार्मिकता इत्यादि गुणांचेहि दर्शन घडविण्याकरितां करुणाष्टकांची निवड केली आहे. म्हणून एकदम विवेचनाकडे वळतो.

करुणाष्टकें वाचूं लागल्यावर एक गोष्ट ठळकपणें लक्ष्यांत येते, ती ही कीं, मराठी भाषेच्या व्यवहारांत रूढ नसलेलीं बरीचशीं नाणीं सडळ हातांनीं समर्थांनीं करुणाष्टकांत वापरलीं आहेत. समर्थांच्या दासबोधांत सुद्धां इतके जुने क्लिष्ट शब्द आढळून येत नाहींत. या क्लिष्ट शब्दांबद्दल विशेष तक्रार करण्याचें कारण इतकेंच कीं, त्यांपैकीं बरेचसे शब्द मराठीतील कोणत्याहि नव्या जुन्या शब्दकोशांत सांपडत नाहींत. तेव्हां या शब्दांचा अर्थ संदर्भानें, व्युत्पत्तीनें व समकालीन वाङ्मयांतील वाक्प्रचाराच्या साहाय्यानें निश्चित व्हावा एतदर्थ प्रयत्न होणें फार अगत्याचें आहे. अशा शब्दांपैकीं कांहीं शब्द (ज्यांचा अर्थ प्रस्तुत लेखकास समजला नाहीं असे) उदाहरणार्थ देतो; सीवणा (१५), जिणावें (२३), मीळ (२६), वेस्तवेंजन (३६), चीक्षा (४१), चटक-चेटककुड (४३), कुमरु (४६), कटाणे (४८). अशा तऱ्हेचीं उदाहरणें आणखीहि अनेक देतां येतील, पण स्थलाभावास्तव एवढींच पुरेत.

करुणाष्टकांतील दुसरी विशेष गोष्ट म्हणजे त्यांत आढळून येणारी कूट कविता. ही कविता वाचूं लागल्यावर अशी शंका येते कीं, यांत कांहीं संकेत तर नसेल ना ! कदाचित् जें सांप्रदायिक रहस्य उघडपणें लोकांस कळूं नये पण विस्मरणामुळें नाश पावूं नये, तें तर या कूट श्लोकांत गोंवलें नसेल ना ! असे अनेक विचार मनांत येतात. खुद्द समर्थांची मूर्तिच असा जो दासबोध त्यांतहि कांहीं कूट स्थळें आहेत; पण त्यांत ग्रंथविस्ताराच्या मानानें अशीं स्थळें अत्यंत तुरळक दिसतात; करुणाष्टकांत मात्र हीं स्थळें भरपूर आढळतात. तेव्हां ही काय मुद्दाम केलेली रचना आहे किंवा यांतहि कांहीं अंतस्थ हेतु आहे, या विषयाला चालना मिळण्यासाठीं अतिशय महत्त्वाचे कांहीं कूट श्लोक उदाहरणार्थ देतो.

लक्षा लक्षा लक्षलक्षा अलक्षा

दीक्षा दीक्षा दीक्षदीक्षा परीक्षा ।

पक्षा पक्षा पक्षपक्षा उपेक्षा ।

भीक्षा भीक्षा भीक्षभीक्षा अपेक्षा ॥ १२२-२

कर्ता कर्ता कर्तकर्ता चि कर्ता ।
 धर्ता धर्ता धर्तधर्ता चि धर्ता ।
 भर्ता भर्ता भर्तभर्ता चि भर्ता ।
 वर्ता वर्ता वर्तवर्ता चि वर्ता ॥ ३

+ + +

अनघडां दगडा विघडां घडां ।
 अनघडां न घडां विघडां गडां ।
 तडतडां विधडां दुधडां धडां ।
 कडकडां चि कडां उकडां पडां ॥ १३४-४

अहा हा अहा हा अहा हा चि हा हा ।
 हालाहा लाहाहा लाहाहा चि हा हा ।
 पाहा हा पाहा हा पाहा हा चि पाहा ।
 माहां हां माहां हां माहा हां चि माहां ॥ १३

अक्रा अक्रा अक्र अक्रा अकक्रा ।
 शक्रा शक्रा शक्र शक्रा शकक्रा ।
 नक्रा नक्रा नक्र नक्रा नकक्रा ।
 वक्रा वक्रा वक्र वक्रा वकक्रा ॥ १५

कमळाकमळाकमळाकमळा ।
 कमळाकमळाकमळाकमळा ।
 कमळाकमळाकमळाकमळा ।
 कमळाकमळाकमळाकमळा ॥ ३१

चटकि चटका चट लाउनि जातो ।
 अटकि झटका झट होउनि येतो ।
 लटकि लटका लट लंपट मातो ।
 नटकि नटका नटकिंनटसातो ॥ ४१

फर्सा पुसूनि सर्सा आर्सा चि जैसा ।
 पर्सा पतंग जर्सा फर्सा चि तसौ ।
 नर्सा करून जर्सा हर्सा गमे तो ।
 पीर्सा अखंड थीर्सा गिर्सा नव्हे तो ॥ ८४

आतां आणखी एकच उदाहरण देतो.

जा जा जा जा आज्ञा जा इजभीण नुमुजा फार जा चाल वोंजा ।
 जा जा जा जा भजा जा भवहर उमजा सौख्य राजाधिराजा ।
 जा जा जा जा तजा जा खळखळ समजा देवपूजा विराजा ।
 जा जा जा जा धजा जा समरस नलजा ज्ञानगंगा नवाजा ॥ २५४

करुणाष्टके वाचीत असतां ज्या दोन महत्त्वाच्या अडचणी भासतात त्यांचे गान्धारणे आपल्यापुढे मांडले आहेच. या दोन अडचणी वगळल्या म्हणजे मात्र दहाव्या भागांत सर्वत्र सुंदर काव्य आढळून येते. जुन्या मराठी कवींत काव्य नाही, निर्सर्गाशी तादात्म्य नाही, तत्त्वबोधावांचून कविता नाही, मानवी सुखदुःखांशी समरस होण्याची इच्छा नाही, आयुष्यांतील बऱ्या वाईट प्रसंगांचे चित्रण नाही; एका शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास ज्याला काव्य म्हणतां येईल अशी एकहि कृति जुन्या मराठी कवींची-विशेषतः संत कवींची-नाही, असे आक्षेप वेळीं अवेळीं अलीकडे घेतले जातात. फार काय, जुन्या कवींना स्फूर्तीचीहि मातब्बरी नाही, असें म्हणण्यापर्यंत आधुनिक टीकाकारांची मजल जाते. या आक्षेपकांनीं कृपा करून एकवार तरी समर्थार्ची करुणाष्टके नजरेखाली घालावीत म्हणजे वरील आक्षेप किती फोल आहेत हे त्यांचे ध्यानीं येईल. यावरून सर्व जुने मराठी कवि सर्वकाव्यगुणसंपन्न होते, असा अपसिद्धान्त मात्र कोणी काढूं नये.

सूक्ष्म निरीक्षण, मनुष्यत्वभावाचे यथार्थ ज्ञान, मानवी सुखदुःखांविषयी अंतःकरणपूर्वक सहानुभूति, निसर्गप्रीति; फळे, फुले, वनश्री यांचे यथार्थ पण बहारीचे वर्णन, प्रेमविषयक वर्णनाचा अभाव असूनहि सरस प्रसंगांनीं निर्माण केलेला रसोत्कर्ष इत्यादि अनेक साहित्यगुणांचे संमेलन करुणाष्टकांत पहावयास मिळते.

सर्वसामान्य मनुष्याचा व्यवहार चालण्यास साधारणपणे दोन हजार शब्द पुरे होतात. चतुरस्र विद्वानाची शब्दसंपत्ति फार तर पांच सहा हजार भरेल. शेक्सपीअरला दहा हजार ते पंधरा हजार शब्द माहित होते असें म्हणतात. अशा दृष्टीने

मराठी कवींत तरी ' शब्दसृष्टीचे ईश्वर ' ही पदवी ज्यांना यथार्थतेने लावतां येईल असे कवि फक्त श्रीज्ञानेश्वर, श्रीसमर्थ व मोरोपंत दिसतात. समर्थ शब्दसृष्टीचे ईश्वर तर होतेच, पण एकाच शब्दाचें प्रसंगपरत्वे अर्थांतर कसें होतें व त्यामुळे प्रत्येक शब्द वापरतांना किती सावधगिरी बाळगावयास पाहिजे, याहि बाबतींत ते मार्मिक परीक्षावंत होते. या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ करुणाष्टकांतील एक प्रकरण देतो.

पुष्पमाळ भूमिमाळ मानमाळ जाणिजे ।
 वाद्यताळ क्रोधताळ वृक्षताळ नेणिजे ।
 वृत्तिढाळ रत्नढाळ पाणढाळ बोलिजे ।
 मुख्य जाळ पोटजाळ दुखजाळ खोलिजे ॥ १५७-१
 काष्ठपाट वाजपाट तोयपाट वेगळा ।
 मुख्य पाट मेळकाट पापकाट तो खळा ।
 पात्रघाट वाटघाट आटघाट भिन्न तो ।
 काशताट शस्त्रताट वंशताट छिन्न तो ॥ २
 घातवेळ खाद्यवेळ काळवेळ ते भली ।
 शस्त्रधार वोद्यधार दुग्धधार देखिली ।
 शस्त्रतीर काष्ठतीर पैलतीर तें पहा ।
 राजभार भूमिभार वृक्षभार ते माहां ॥ ३
 शस्त्रसीग धान्यसीग उच सीग देउळा ।
 शस्त्रमार शब्दमार खेळमार राउळा ।
 सौख्यरंग रागरंग सर्वरंग रंगतो ।
 वस्तसार बुद्धिसार अर्थसार सार तो ॥ ४

इत्यादि

या दिलेल्या नमुन्यावरून सूक्ष्म अर्थभेदांविषयीं समर्थांची कल्पना काय होती हें समजेल.

' Poetry is a spontaneous outburst of powerful feelings ' ही पाश्चिमात्य कवींची व्याख्या आधुनिक विद्वानांत मान्यता पावलेली आहे. य व्याख्येंत स्फूर्तीला (inspiration) अत्यंत महत्त्वाचें स्थान दिलें आहे, हें रसिकांस सांगणें नलगे. ज्या वेळीं एखादी वस्तु अगर देखावा अगर प्रसंग कवि पहातो त्या वेळीं त्या त्या गोष्टीविषयीं त्याच्या मनांत निरनिराळे तरङ्ग अगर

भावना उठतात व ते सर्व तरङ्ग अगर त्या भावना तो आपल्या हृदयावर कोरून ठेवतो, व त्या भावना हृदयांत मावेनाशा झाल्यावर सहजस्फूर्तीच्या उद्रेकामुळे शब्दांचें रूप धारण करून बाहेर पडतात. त्या स्फूर्तीविषयीं समर्थांनीं केलेलें वर्णन अत्यंत बहारीचें आहे. देवाजवळ स्फूर्ति देण्याबद्दल मागणें करतांना स्फूर्ति कशी असावी याबद्दल समर्थ म्हणतात :

हवाया नळे बाण भांडीं अनंतें । बळें सोडितां जाति आकाशपंथें ।
बती लागतां वेळ नाहीं उठायी । त्याचे परी स्फूर्ति दे देवराया ॥
१०२-१

वरी पाहतां दृष्टि हे दूरि धांवे । त्याच्या सवें कल्पना हे उठावे ।
उठे मारुती वेळ नाहीं उडायी । त्याचे परी ॥ २
फिरे वावरे वात सर्वांत जैसा । चळे नीवळे ही कळे पष्ट तैसा ।
धरितां बळें संधि नाहीं धराया । त्याचे परी ॥ ३
हें झालें स्फूर्तीबद्दल. आतां (आधुनिक अर्थानें) समर्थ निसर्गवर्णन कसें करतात तें थोडक्यांत पाहूं या. वर्षाकालीन वनश्रीचें हें वर्णन पहा :

पसरले सरले गिरि साजरे । सरवटें धुकटें भरितें भरे ।
बहुत वात झडांत झडाडितो । वर तरू वरता चि कडाडितो ॥ ३२-१
झिरपती झरती झरती झरे । न धरितां धरतां निर वावरे ।
बहुत पाभळ वोध महीतळीं । नभकटें धुकटें कटपाभळी ॥ २
सरस रम्य रसाळ वनांतरा । हरित रंग सुरंग दिसे बरा ।
दिसतसे रमणीय वसुंधरा । नुतन पल्लव हा तरू साजिरा ॥ ३
दम लता समता नृण मातलें । सुख मनीं सुमनीं मन रातलें ।
परम सुंदर ते खग बोलती । गमतसे वसती कमळापति ॥ ४
विमळ सूसिळ हे रूळ पाहतां । सुख विशेष घडे पळ राहतां ।
वरदराज विराजतसे वनीं । विनटला नटला रत सजनीं ॥ ५

हें पाण्याचें वर्णन पहा :

मही हे आपाची अभिनव जळामाजि वसते ।
जळाच्या आधारें फणिवर त्या भार दिसते ।
जळें होतें जातें जळरूप सदा सृष्टिरचना ।
बरें घ्यावें श्रोतीं अविकळपणें चीत वचना ॥ १७४-१

पडे पाणी तेथें सकळिक जिवां जन्म घडतो ।
 नसे पाणी तेथें विकळचिपणें देह पडतो ।
 पिकें झाडें वल्ली करपत नसे जीवन जरी ।
 वरी पाणी होतां रसमस दिसे सार कुसरी ॥ २
 जनीं मेघांसाठीं तळमळित किती देश फुटती ।
 गुरें ढोरें पोरें चरफडित किती देह सुटती ।
 नसे पाणी तेव्हां कठिण चि जनामाजि घडतें ।
 देहेधारी प्राणी अगणित भुमी थाट पडतें ॥ ३
 जळें काया माया बहुविध सुखें लोक झुलती ।
 नसे तेव्हां जाती रडत चि पुढें देश डुलती ।
 करी वारावारी सकळ भुवनें वोस पडती ।
 कितेकां लोकांचें न चलत पुढें गर्व गळती ॥ ४
 जळाचा हा वांधा चळवळ देहेमात्र तितुका ।
 वरें शोभे नीरें चमकत घडे सौख्य जितुका ।
 चतुर्खाणी पाणी जिववित जिवांलागि सदर्नीं ।
 नसे पाणी तेव्हां सकळिक उठे वा X वदर्नीं ॥ ५

वरील स्फुट प्रकरण वाचल्यावर पाश्चात्य वाङ्मयलेखकांत कला व शास्त्रे
 यांच्या संबंधाबद्दल जी चर्चा सुरू आहे त्याची आठवण बहुश्रुत वाचकांस झाल्या-
 खेरीज रहाणार नाही. शास्त्रीय शोधांची प्रगति काव्यास विघातक आहे, असा
 समज पाश्चिमात्य लेखकांत एके काळीं रूढ होताच. त्यांचें अंधानुकरण करणारे
 जे आम्ही तेहि विशेष विचार न करतां त्याला अनुमोदन देत होतो. पण अलि-
 कडील पाश्चिमात्य लेखकांनीं शास्त्र व कला परस्परमारक नसून उलट एकमेकांस
 पोषक आहेत असें आपल्या लिखाणानें सिद्ध केलें आहे. कला व शास्त्र यांचा
 मधुर संगम असलेलें लिखाण मराठींत उपलब्ध नाहीच म्हटलें तरी चालेल.
 परंतु जुन्या मराठी कवींचें कांहीं अशा प्रकारचें लिखाण आपणांस उपलब्ध आहे
 व त्यामध्ये ललितकला व शास्त्र यांचा मधुर मिलाफ पहावयास मिळतो, ही
 गोष्ट समजल्यावर कोणा साहित्यभक्तास अभिमानाचें भरतें येणार नाही ?
 करुणाष्टकांतील १७२, १७३, १७५, १७६, हीं प्रकरणें वाङ्मयांतील या

नवमतवादाच्या निकषावर घासल्यास ती पूर्णपणे कसोटीला उतरतील याविषयी प्रस्तुत लेखकास मुळीच शंका नाही.

आतां या पुष्पयाती पहा.

त्या वळी आंवळी रावळी जांवळी । वाफळी पोफळी कर्दळी च्यावळी ।

सुंदरा मंदिरा इंदिरा ही वरा । वल्लरी झल्लरीच्या परी विस्तरा ॥ ४७-१

केतकी त्या जुति मालती सेवती । मांडवी बोलल्या डोलती तोलती ।

माजल्या गाजल्या फुलल्या त्या भल्या । पुष्पयाती कितीयेक पाल्हाळल्या ॥२

समर्थांचे निरीक्षण इतके सूक्ष्म आहे की, त्याविषयी वर्णन न करतां मूळांतूनच त्याचा आस्वाद घेतलेला बरा. अलिकडे Illustrated Weekly सारख्या प्रसिद्ध इंग्रजी साप्ताहिकांतून मृगया व हिंस्र पशुपक्षी यांची वर्णने नाहीत असा बहुतेक अंक आढळावयाचा नाही. अशा जनावरांपैकी कित्येकांची नांवेहि आपण ऐकिलीं नसतील. या दृष्टीनें करुणाष्टक नं. ८० हेहि वाचनीय आहे.

संसारांतील मनुष्याची दुर्दशा, त्याच्यावर येणारे बरेवाईट प्रसंग यांचे वर्णन ठिकठिकाणी इतक्या तन्मयतेनें समर्थानीं केले आहे की, खुद्द संसारी माणसासहि तसें साधनें दुरापास्त आहे. त्याचा नमुना पहा :

नसे आंधराया नसे पांघराया । नसे धाम ना दृढ छयाया निजाया ।

नसे अन्न खाया नसे रम्य जाया । वृथा सीण संसार कर्ती रडाया ॥ २१-१

नसे द्रव्य कांहीं घरीं धान्य नाहीं । वहू वेष्टिला कामक्रोधादि देहीं ।

पराधेनता वेळ नाहीं मराया । वृथा सीण संसार कर्ती रडाया ॥ २

मनासारखा मित्र तो ही मिळेना । परत्रीक ते ज्ञान पोटीं वसेना ।

सदा कोप आरोप संतप्त काद्या । वृथा सीण संसार कर्ती रडाया ॥ ३

अशा संसारांत जर

सदा तेल आणा सदा मीठ आणा ।

सदा धान्य आणा सदा द्रव्य आणा ।

सदा वस्त्र आणा सदा शाख आणा ।

सदा सर्वदा सर्व आणा चि आणा ॥ १३४-१२८

असे झाल्यावर मनुष्याच्या फजितीला काय सीमा उरणार ! अशा तऱ्हेचीं संसार-चित्रे समर्थानीं ठिकठिकाणीं रंगविलीं आहेत. अतिशय मोजक्या शब्दांत कोण-

त्याहि प्रसंगाचें अगर, व्यक्तीचें हुबेहूब शब्दचित्र वठविण्याचें समर्थांचें कौशल्य कांहीं अपूर्वच आहे. करुणाष्टकांत अशीं निरनिराळ्या व्यक्तींचीं व प्रसंगांचीं शब्दचित्रें जागोजागीं विखुरलेलीं आढळून येतील. उदाहरणादाखल कित्येक प्रकरणांकडे बोट दाखवितां येईल. पण निबंधाच्या मर्यादेस्तव हा मोह आवरून धरणें भाग आहे. फक्त नमुन्यादाखल एकच वर्णन येथें उतरून घेतों :

वण वण वण हिंडे चित्त वृधाप्यकाळीं ।
 भण भण भण माशा भोंवती सर्व नाळीं ।
 चण चण चण पींसा आणि ठेकूण खाती ।
 सण सण सण मुंग्या तीडका फार येती ॥ १४२-१
 गड गड कफ कंठीं सर्वदा दाटलासे ।
 भड भड भड वांतीं वस्त्र सर्वांग नासे ।
 धड धड धड सीतें कापतां जीव त्रासे ।
 चड चड चड गंधी सूटली ते न सोसे ॥ २
 भर भर भर वातें सर्वदा आंग सूजे ।
 पर पर पर कांहीं बोलतां तोंड वाजे ।
 गर गर गर भोंवें आंग हें भोंवडीनें ।
 हर हर हर प्राणी सांडिला वैभवानें ॥ ३
 तर तर तर केली वैभवे दों दिसांची ।
 मर मर मर अंतीं होतसे यातनेची
 कर कर कर दांढा वाजती पायखोडी ।
 फर फर फर देहे सूजतां प्राण सोडी ॥ ४

‘ भीम रुद्रावतारी ’ (१४३) व ‘ नृसिंह ’ (१४९) हीं शब्द-चित्रेहि उत्कृष्ट आहेत.

समर्थांनीं उपयोगांत आणलेल्या निरनिराळ्या वृत्तांविषयीं चर्चा करण्याचें हें स्थळ नव्हे. पण कोणीं मनावर घेतल्यास त्याला समर्थांच्या लिखाणांत विपुल सामुग्री आहे एवढें येथें सुचवून ठेवावें असें वाटतें. आधुनिक सुनीतांतील एकांतरित यमकाची पद्धत समर्थांना सुद्धां मान्य होती असें दिसतें. करुणाष्टक नं. २१४ पहा.

वरील विवेचनावरून तरी जुन्या कवितेंत काव्यगुण बरेच असतात,

एवढी गोष्ट मान्य होईल असें वाटते. जुनी मराठी कविता काव्य नव्हे हा जसा अपसिद्धान्त, तसा जुने कवि काव्याला लागणाऱ्या सर्व गुणांनी संपन्न होते असा अपसिद्धांत मांडण्यास प्रस्तुत लेखक तयार नाही. जुन्या संत कवींची कविता बव्हंशीं अध्यात्म, आत्मानात्मविचार वगैरे गंभीर विषयांवर अधिष्ठित असल्यामुळे तिच्याकडे विवक्षित दृष्टीनेच पाहिलें पाहिजे. परंतु जुनी कविता या कारणांमुळे अभ्यसनीय नाही, असा जो सिद्धांत प्रस्थापित होऊं पहात आहे तो कसा भ्रममूलक आहे हें दाखविण्याकरितांच वरील सर्व विवेचन केलें आहे.

आतां फक्त समर्थांची रामभक्ति व करुणाष्टकांतील करुणरसाचा उत्कर्ष या दोन मुद्द्यांचेंच विवेचन करून मी आपला निबंध पुरा करणार आहे. रामभक्तीचा विषय निघाल्याबरोबर प्रचलित रामायणवादाची आठवण होते. ज्या रामाच्या नयनीतीबद्दल, उदात्त चारित्र्याबद्दल व सत्यवक्तेपणाबद्दलहि आक्षेप घेतले जातात, किंबहुना रामायणाची कथा मूळची इजिप्शियन असून ती वाल्मिकीनें चोरली असें म्हणण्यापर्यंत ज्या ठिकाणीं मजल जाते, त्या ठिकाणीं समर्थांची रामभक्ति निःसंशय टीकेला पात्र होईल. पण वरील आक्षेपांचें वैयर्थ सिद्ध करण्याचें हें स्थल नव्हे. प्रस्तुत त्या वादाकडे लक्ष न देतां समर्थांनीं रामभक्तीवर रचलेल्या करुणाष्टकांचाच आस्वाद घेणें इष्ट आहे.

रघूनायकासारिखा देव नाही । क्रिया पाहतां चोखडी सर्व कांहीं ॥

१८-३

परमसुंदर रूपशामळ । इंद्रनीळकीळ कांतिकोमळ ।

भयनिवारण भक्तवच्छळ । वरपराक्रम कीर्तिवीमळ ॥ ३६-१

प्रभु रामचंद्राच्या चरणांवर सुमारे ४२ सुमनांचा अत्यंत सुंदर हार श्रीसमर्थानीं

अखंडीत हे सांग सेवा घडावी । न होतां तुझी भेटि काया पडावी ।

दिसेंदीस आयुष्य हें वेर्थ आटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥५६-८
अशा व्याकुळतेनें अर्पण केला आहे, त्याचें वर्णन मी काय करूं ? हारांतील पानांच्या बेलबुट्टीनें, जरतारी कलाबतूच्या शोभेनें, पुष्पांच्या सौरभानें व रंगांच्या सौंदर्यानें ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या रसिकांना आनंद होऊन त्यांची तृप्ति व्हावी, त्याप्रमाणें करुणाष्टकांतील या हाराच्या अवलोकनानें वाचकांची स्थिति होईल.

समर्थीच्या वाग्वैजयंतीतील

निळतमाळ तनू अति साजिरी । रुळत माळ सुढाळ तयेवरी ।
जडित लोळ कपोळ प्रकाशलें । हसित मूखसरोज विकासलें ॥ ६६-४
परम सुंदर मूख रसाळ तें । मृगमदांकित भाळ विशाळ तें ।
नयनरंग सुरंग विकासले । सगुण ध्यान मुनीजन तोषले ॥ ५
हिरे माणिकें फांकती दिव्य कीळा । सुढाळा गळां रुळती मुक्तमाळा ॥

६८-४

बरी साजिरी मुकुटीं रम्य शोभा । वरी कीरटी हेमकळोळ गाभा । ५
अशा सुंदर शब्दचित्रांची वेलबुट्टी, त्याचप्रमाणें

घननीळ तनू अति सांवळें । जघनिचें चिर सुंदर पींवळें ।
कटि किंकिणि नागर वाजती । पद् नेपुर वांकि झणाणिती ॥ १४-३
खचित मूगुटि कीरटि कुंडलें । पद्क ढाळ सुढाळक दंडलें ।
जडित कंकण किंकिणि मेखळा । भुषणमंडित राम त्रिदागळा ॥ ६६-२
कटतटीं निकटीं लघु किंकिणी । लिगटल्या नटल्या नटदामिणी ।
प्रगटतां तुळितां तुळणा नसे । परम सुंदर राम मनीं वसे ॥ ३

ही वर्णनाची वेलबुट्टी, व

माथां मूगुटि कीरटी मनगटीं वीराजती कंकणें ।
कंणीं कुंडल मुक्तमाळ हृदई दिव्यांबरें भूषणें ।
हेमीं रत्नकिळा सुरंग विमळा लावण्य नानापरी ।
ऐसी मूर्ति उदार धीर मिरवे सिंहांसनीं साजिरी ॥ २३४-१
माथां मूगुट पींवळा वरि किळा रत्नाचियां फांकती ।
भाळीं केशर पींवळें परिमळें झुंकार झेंपावती ।
पुष्पें चंपक पींवळीं बहुविधें जाईजुई सेवती ।
कासे अंबर पींवळा पितमणीमाळा गळां डोलती ॥ २

असलें वर्णसौंदर्य व करुण आणि भक्तिरसाचा सौरभ यानें कोणा रसिकाचें चित्त
उचंबळून येणार नाही ?

आतां करुणाष्टकांतील करुणरसाविषयी थोडेंसें विवेचन करुन निबंध पुरा
करतो; मात्र हें करुणरसाचें विवेचन शास्त्रीय नव्हे, एवढें सुचवावेंसें वाटतें.

संस्कृत साहित्यकारांनीं करुणरसाची नवरसांत गणना केलेली प्रसिद्धच आहे. दुःखपर्यवसायी काव्ये अथवा नाटकें यांमध्ये करुणरसाच्या उत्कर्षानें वृत्तीला खिन्नता उत्पन्न होते, उद्वेग वाटतो, त्या प्रकारची खिन्नता करुणाष्टकांच्या वाचनान उत्पन्न न होतां निव्वळ आनंद उत्पन्न होतो. भक्तीला स्वतंत्र रसाचें स्थान द्यावें किंवा नाहीं ह्य जरी वादग्रस्त प्रश्न असला, तरी प्रस्तुत ठिकाणीं भक्ति व करुण-रस जुळ्या भावंडांप्रमाणें वावरतांना दिसतात; इतकेंच नव्हे तर भक्तिरसाच्या पार्श्वभूमिकेवर करुणरसाचा विलास अधिकच उठून दिसतो. श्रीरामचंद्राच्या दर्शनासाठीं अत्यंत व्याकुळ होऊन श्रीसमर्थांनीं श्रीरामाची करुणा निरनिराळ्या तऱ्हेनें भाकिली आहे, तीच करुणाष्टकांच्या रूपानें आपणां सर्वांच्या परिचयाची आहे. पण भक्तिमार्गप्रदीपांतील एक दोन करुणाष्टकांपलिकडे सामान्य वाचकांस त्यांची माहिती नाहीं. अत्यंत काकुळतीला येऊन समर्थ श्रीरामाला म्हणतात :

बळें लाविता चित्त कोठें जडेना । समाधान ते कांहीं केल्यां घडेना ।
नव्हे धीर नैनीं सदा नीर लोटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥

५६-३

आवस्था मनीं लागली काय सांगो । गुणीं गुंतला हेत कोण्हासि मागो ।

साल भेटावया प्राण फूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ४

रामावांचून समर्थांना अगदीं करमेनासें होऊन गेलें. समर्थ विचारतात :

परतंत्र जीणें कंठूं किती रे । उच्चाट माझे मनीं वाटतो रे ।

ललाटरेखा जपीं पालटेना । तुजवीण रामा मज कंठवेना ॥ ५७-२

श्रीरामाच्या वियोगामुळें

रघुनायेकावीण हा सीण आहे । सदा सर्वदा रंग वोरंगताहे ।

निसीद्दिनि या राघवाच्या वियोगें । उदासीन हे वृत्ति कोठें न लागे ॥ ७८-१

मनीं नावडे द्रव्य दारा पसारा । मनीं नावडे माझकांचा उबारा ।

मनीं नावडे भोग हा राजयोगें । उदासीन हे वृत्ति कोठें न लागे ॥ ६

अशी समर्थांची स्थिति झाली. स्वतःबद्दल रामाजवळ रदबदली करतांना समर्थ म्हणतात :

नसे भक्ति ना ज्ञान ना ध्यान कांहीं । नसे प्रेम हें रामविश्राम न हीं ।

असा दीन अज्ञान मी दास तुझा । समर्था जनीं घेतला भार माझा ॥

१०१-८

अशा तऱ्हेनें परोपरी विनंति करूनहि श्रीरामाची भेट होत नाहीं म्हणून रामाला समर्थ विचारतात :

दुःखानळें मी संतप्त देहीं । तुजवीण रामा विश्रांति नाहीं ।
आधार तुझा मज मी विदेसी । सर्वोत्तमा कै मज भेटि देसी ॥
११०-१

कारण,

श्रीरामचंद्रा करुणासमुद्रा । ध्यातों तुझी राजस योगमुद्रा ।
नेत्रीं नये रे तुजवीण निद्रा । कै भेटसी बा मजला समुद्रा ॥

१३४-१३६

अशी त्यांची अवस्था झाली. शेवटीं निकरावर येऊन समर्थ रामाला रोकडा सवाल विचारतात :

परम कोमळ राम कठीण कां । दिनदयाळ दया नुपजे चि कां ।

मज बहूंत उदासिन वाटलें । न धरितां नयनीं निर लोटलें ॥ १३४-७७

तेव्हां आतां

जळत हृदय माझे जन्म कोट्यानकोटी ।
मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटी ।
तळमळ निवर्षीं रे राम कारुण्यसिंधु ।
षडरिपुकुळ माझे तोडि याचा विरोधु ॥ १४७-६
वणवण विषयांची सर्वथा ही शमेना ।
अनुदिन मोहमाया लागली हे तुटेना ।
झडकरि मज रामा सोडवीं पूर्ण कामा ।
तुजविण गुणधामा कोण रक्षील आम्हा ॥ १५०-३
हुर हुर हुर वाटे अंतरीं बाष्प दाटे ।
तुजविण रघुराजा लोचनीं नीर लोटे ।
तनमनधन वीटे दुःख देहीं न कंठे ।
बहुविध उपचारें क्षोभलें चित्त ऊठे ॥ १५४-१७

अशा तऱ्हेनें दगडालाहि पाझर फोडणाऱ्या वाणीनें समर्थानीं रामाची विनवणी केली आहे; करुणरसाचा जणू पूरच करुणाष्टकांत समर्थानीं वाहविला आहे, असें म्हटलें तरी चालेल.

माझ्या अल्प मतीप्रमाणें करुणाष्टकांतील उत्तमोत्तम प्रकरणांची निवड करून मी आपणांपुढें त्यांचें प्रदर्शन मांडलें आहे. प्रदर्शनाच्या मांडणीमध्ये जर कांहीं न्यून असेल तर त्याचा सर्वस्वी दोष माझ्याकडे आहे.

ज्या समर्थांच्या वाणीमुळें रघुनाथभजनाची आवड उत्पन्न झाली त्या समर्थांजवळ इतकेंच मागणें कीं,

बहु वृष्टि नाही अनावृष्टि नाही ।

कदा ही भुमी पीक सांडीत नाही ।

जना दंड नाही तथा मार नाही ।

जरा मृत्य ना व्याधि कांहीं च नाही ॥ ९७-३

असें भाग्य भारतवासीयांच्या वांट्याला लवकरच येवो !

(२८)

॥ श्रीः ॥

‘ भगवंताचें अधिष्ठान ’ या पदांचा निश्चित अर्थ

(लेखक— श्री. रामचंद्र महादेव आठवले, मसूराश्रम, ठाणें)

आपला हिंदु समाज, आपली हिंदु संस्कृति, आपला हिंदु धर्म व त्या-बरोबरच आपला हिंदुस्थान देश यांच्याविषयीं आंतरिक जिव्हाळा व जातिवंत तळमळ असणाऱ्या महाराष्ट्रांतील कांहीं आधुनिक थोर पुरुषांचें लक्ष्य. श्रीसमर्थ रामदासस्वामींच्या ‘दासबोधा’कडे वळल्यापासून व त्यांच्या पुरस्कारानें सर्व-सामान्य जाणत्या महाराष्ट्रीयान्त आपला अनन्य उद्धारग्रंथ अशी त्यांच्याविषयींची भावना प्रसृत झाल्यापासून त्या ग्रंथांतलीं जीं कित्येक महत्त्वार्चीं वचनें लोकांत वेळोवेळां पुढें मांडलीं व विशद केलीं जात असतात त्या सर्वांमध्ये

सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील त्याचें ।

परंतु यथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६

ही ओवी प्रायः अग्रगण्यच ठरेल यांत शंका नाही. बहुधा लोकजागृतीवर अव-लंबून असणारें कोणतेंहि सामुदायिक स्वरूपाचें कार्य लोकांना हालविल्या व चेत-विल्यावांचून सिद्धीस जाणारें किंवा रंगारूपास येणारें नसल्यामुळें आणि ह्या हालविण्याच्या व चेतविण्याच्या क्रियेला आजकाल तरी ‘चळवळ’ हा शब्द सार्वत्रिक रीतीनें रूढ झालेला असल्यामुळें त्या शब्दाचा व त्या क्रियेचा मुक्त-कंठानें पुरस्कार करणारी ही ओवी सर्वांच्याच मोठी आवडीची व्हावी हें स्वाभाविक आहे. तथापि कोणतीहि गोष्ट कितीहि आवडीची किंवा प्रिय होऊन

बसली तरी तिचें यथार्थ स्वारस्य सर्वदाच आकलित होतें असें नाहीं. आणि तोच प्रकार प्रस्तुत ओवीच्या संबंधांतहि घडलेला प्रत्ययास येतो.

प्रस्तुत ओवीचा पूर्वार्ध अगदींच धोपट व सुगम असून तोच मुख्यतः लोकांचें लक्ष्य उत्कटत्वानें खेंचून घेत असतो. परंतु ओवीतील खरी मख्खी किंवा मुख्य मंत्र तिच्या उत्तरार्धांतच आहे, आणि तेथें मात्र सर्व जण ठेंचाळतांनाच दृष्टीस पडतात. त्यांतील ' भगवंताचें अधिष्ठान ' हीं पदेच वास्तविक खरी महत्त्वाची आहेत. पण तींच पदे सर्वांना गूढ व म्हणूनच विशद करून सांगण्यासारखी वाटत असतात; आणि साहजिकच जो तो आपापल्या परीने त्या पदांचा अर्थ लावून तोच अर्थ सत्य व विहित म्हणून लोकांच्या गर्ळी उतरविण्याचा प्रयत्न किंबहुना अट्टाहास करीत असलेला आढळतो. मात्र आश्चर्याची गोष्ट अशी की, एवढी प्रख्याति पावलेली व लोकप्रिय झालेली ही ओवी, पण तींतील सारभूत असें जें ' भगवंताचें अधिष्ठान ' हें पदद्वय त्याच्या अर्थाविषयी मोठमोठ्या विद्वानांतहि अद्यापि एकवाक्यता झालेली नाहीं आणि त्याचा योग्य उकल होऊन एकच एक निश्चित अर्थ लोकांच्या ठायीं अद्यापिहि पडलेला नाहीं !

पण अशा प्रकारें ' भगवंताचें अधिष्ठान ' या पदांचा निर्णायक उलगडा अद्यापि कोणाकडून कांहींच झालेला नसला तरी श्रीसमर्थानीं मात्र उक्त ओवींत तीं पदे योजितांना कांहींतरी निश्चित अर्थानेंच योजिलेलीं असलीं पाहिजेत एवढें तरी मला वाटतें निश्चितपणें मान्य होण्यास प्रत्यवाय नसावा. सामान्यतः कोणत्याहि शब्दाला किंवा शब्दसंहतीला जो निश्चित अर्थ प्राप्त हात असतो त्याचा एक मुख्य व महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे परंपरेनें विशिष्ट बोधाचा अंतर्निवेश त्यांत होणें, अर्थातच पूर्वसूरीकडून विशिष्ट अर्थी त्याची योजना केली गेलेली असणें. वाङ्मयांतल्या कोणत्याहि पदपदांतराचा योग्य उकल करावयाचा असेल तर शक्य तितका पूर्ववाङ्मयाच्या आधारानेंच तो करूं जाणें हाच सर्वांत पहिला व खरा शास्त्रशुद्ध मार्ग होय. ह्या मार्गानें निर्वाह होतच नसेल तरच नंतर दुसऱ्या येर मार्गाकडे वळणें युक्त ठरतें. समर्थानें वाङ्मय किंवा त्यांचा ' दासबोध ' ग्रंथ ह्यांच्या संबंधांत हा पहिला शास्त्रशुद्ध मार्ग धादांत निरूपयोगी आहे असें मुळींच नाहीं. उलट श्रीसमर्थ हे अखंड चाळणेंचे, अत्यंत साक्षपी, जाड अभ्यासी व ' ग्रंथ मात्र धांडोळावा ' असें आग्रहानें उपदेशिणारे पुढे असल्यामुळें त्यांचें सर्व वाङ्मय हें त्यांच्या पूर्वसूरींच्या गाढ व्यासंगाचेंच अत्यंत प्रगल्भ असें फळ आहे.

त्यांच्या महनीय अशा ग्रंथराज 'दासबोधां'तहि पूर्वाचार्यांच्या वाङ्मयाचें शोभनीय व अभिनव असें प्रतिबिंब आणि अप्रतिम परिपाक अनेक ठिकाणीं प्रतीत होतो हेंच ह्या म्हणण्यास पुरेसें प्रमाण होय. अर्थात् त्यांच्या उपरोक्त ओवीतील 'भगवंताचें अधिष्ठान' या पदांचा योग्य उकल करतेवेळीं पहिल्यानें पूर्ववाङ्मयाचाच शोध व विचार घेणें सर्वस्वीं विहित आहे.

आणि केवढी आनंदाची गोष्ट ! समर्थांचें ' भगवंताचें अधिष्ठान ' म्हणजे काय हें निश्चित सांगण्याच्या संबंधांत हा पूर्ववाङ्मयाचा शोध व विचारच नेमका उपयोगी पडतो. समर्थांच्या आयुष्याच्या पूर्वभागांतच आपला आयुष्यक्रम संपवून गेलेल्या व भगवद्गीतेवरील सवा लाख टीकेमुळे विख्यात असलेल्या दासोपंतांच्या त्या ' गीतार्णवां 'तच ह्या 'भगवंताच्या अधिष्ठाना'ची नेमकी व निश्चित फोड झालेली आपल्याला लब्ध होते. गीतेच्या सातव्या अध्यायांतल्या

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥

ह्या ८ व्या श्लोकांतील 'पौरुषं नृषु' ह्या पदांवर टीका करतांना दासोपंतांनीं आपल्या 'गीतार्णवां'त जी शब्दयोजना केलेली आहे, तीत 'भगवंताचें अधिष्ठान' हें पदद्वय आलेलें असून त्याचा बरोबर अर्थहि तेथेंच त्याच्या जोडीला पाठीशीं उभा टाकलेला आहे.

पुरुषाअंगीं पुरुषपण । तें चि भगवंताचें अधिष्ठान ।

हा तो दासोपंतांच्या टीकेचा ओव्यर्थ. हा दासोपंतांचा ओव्यर्थ वाचतांच वा ऐकतांच ' भगवंताचें अधिष्ठान ' म्हणजे खरोखर काय त्यावर नेमका व निर्णायक प्रकाश पडतो आणि समर्थांच्या वरील संबंध ओवीचा प्रभावी भाव एकदम मनांत उतरतो. ' भगवंताचें अधिष्ठान ' म्हणजे ' पुरुषाअंगींचें पुरुषपण ' अर्थात् ' पौरुष ' हें आतां निराळें स्पष्ट करून सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं.

समर्थांनीं आपल्या पूर्वीच्या ज्या ज्या थोर थोर संत-महंतांचें वाङ्मय अभ्यासिलें असल्याचीं प्रमाणें त्यांच्या ग्रंथांतरीं आढळतात त्यांत दासोपंतांचा अंतर्भाव प्रामुख्यानें होतो. प्रत्यक्ष त्यांच्या ' दासबोधा 'वरहि दासोपंतांच्या वाङ्मयाचा ठसा बराच उमटलेला दिसतो. ' दासबोधा 'च्या तिसऱ्या दशकांतील संसाराची प्रसिद्ध कहाणी तर दासोपंतांच्या ' ग्रंथराज ' ह्या ग्रंथांतील वर्णनावरूनच अनुवादिलेली आहे हें अभ्यासकांना विदितच आहे. तेव्हां दासोपंतांच्या

उपरोद्धेत ओव्यर्धांतलींच ' भगवंताचें अधिष्ठान ' हीं पदें तेथल्याच अर्थानें समर्थोक्तून योजिलीं जाणें सुळींच असंभाव्य नाहीं. तथा त्यांत दूषणीय असेंहि कांहींच नाहीं. उलट वाङ्मयाच्या योग्य अभिवृद्धीचा तो अत्यंत स्पृहणीय असाच क्रम आहे.

पण तें राहो. ' भगवंताचें अधिष्ठान ' हीं पदें असलेली ती समर्थोची वरील ओवी ' दासबोध 'च्या विसाव्या दशकाच्या ज्या ४ थ्या समासांत आलेली आहे त्या समासाचा प्रारंभापासून त्या ओवीपर्यंतचा एकूण ओघ पाहतां हि त्या पदांचा ' पौरुष ' हाच अर्थ समर्थोना अभिप्रेत होता हें सहज स्पष्ट होतें; बुच-कळ्यांत पडण्याचें कारणच पडत नाहीं.

सकळ जनांस प्रार्थना । उगें च उदास करावेंना ।
निरूपण आणावें मना । प्रत्ययाचें ॥ २०-४-१
प्रत्यये राहिला येकेकडे । आपण धांवतो भलतेकडे ।
तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती ॥ २
उगि च पाहातां सृष्टी । गल्बला दिसतो दृष्टीं ।
परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळी च ॥ ३

असा ' राजसत्तेची वेगळीच गोष्टी ' सांगूं लागण्याच्या प्रस्तावानें ह्या समासाचा प्रारंभ करून समर्थ लागलींच

पृथ्वीमध्ये जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें ।
नाना सुखें येणें द्वारें । प्राप्त होती ॥ ४
त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून कृपालु जाला ।
प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । रक्षितसे ॥ ५
सत्ता पृथ्वीमध्ये वांटली । जेथें तेथें विभागली ।
कळें सृष्टि चालिली । भगवंताचे ॥ ६

या ओव्यांत ' भगवंताच्या घरां 'ची कल्पना विशद करून सांगतात. ' भगवंताच्या घरां ' ची ही कल्पना हेंच पुढील ' भगवंताचें अधिष्ठान ' या पदांतील अभिप्रायाचें बीजसर्वस्व आहे. फार काय, पण दासोपंतांच्या वरील ओव्यर्धांत आलेल्या ' पुरुषाअंगी पुरुषपण ' या पदांतील ' पुरुष ' शब्दहि ह्या वेळीं समर्थोच्या दृष्टीपुढून दूर झालेला नाहीं. पुढच्याच दोन ओव्यांत

मूळ जाणत्या पुरुषाची सत्ता । शरीरीं विभागली तत्वता ।

सकळ कळा चातुर्यता । तेथें वसे ॥ ७

सकळ पुराचा ईश* । जगामध्ये तो जगदीश ।

नाना शरीरीं सावकास । करूं लागे ॥ ८

अशी त्या 'पुरुष' शब्दाचीहि फोड समर्थ केल्यावांचून राहत नाहीत. ह्याच ओघानें आणखी बऱ्याच आनुषंगिक तत्त्वविवंचनेंत शिरल्यानंतर तीतून बाहेर पडतांना:

बनावरी बनचरांची सत्ता । जळावरी जळचरांची सत्ता ।

भूमंडळीं भूपाळां समस्तां । येणें चि न्यायें ॥

असें २५ व्या ओर्वीत प्रतिपादून लागलीच पुढें प्रस्तुत विषयीभूत असलेली 'चळवळीच्या समर्थ्या'चें रहस्य सांगणारी सव्विसावी ओवी समर्थीनी सांगितली आहे. एवंच हा सर्व ओघ विचारांत घेतां 'भगवंताचें अधिष्ठान' म्हणजे 'पौरुष'च याविषयी शंकाच उरत नाही.

आतां 'पौरुषा'वर समर्थीचा केवढा प्रबळ कटाक्ष होता, तें येथें सविस्तर विवरून सांगण्याची आवश्यकता नाही. प्रपंचांत काय वा परमार्थांत काय धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।

नाना बुद्धि शक्ताला । म्हणोनी सिकवाव्या ॥ १९-१०-२२

हें समर्थीचें धोरण प्रसिद्धच आहे व त्याला अनुसरून शक्ति युक्तीचें व त्यांवर अधिष्ठित असलेल्या पौरुषाचें महत्त्व त्यांनीं कितीदां व कसकसें पटवून दिलेलें आहे तें अभ्यासकांना शातच आहे. इतर सर्वसामान्य लोकांकरितां येथें थोडक्यांत एवढेंच सांगतों कीं—'पुरुष' कोणाला म्हणावें, त्यांतहि 'महा-पुरुष' कोण होतो, त्याचे गुण व लक्षणें काय, त्याचें कर्तव्य व हव्यास कोणता, त्याचें वर्तन व क्रिया कशी असते किंवा असावी,—इत्यादि गोष्टींचें विवरण समर्थीनी आपल्या 'दासबोधांत' अनेक ठिकाणीं किती उद्धोधक, किती मार्मिक व कसें साकल्यपूर्ण केलेलें आहे त्याची स्थूल कल्पना येण्याकरितां त्यांनीं त्यांच्या पुढें दिलेल्या एवढ्याच कांहीं ओव्याहि मननपूर्वक वाचाव्या.

(१) देहपुरामधें ईश* । म्हणोन त्या नांव* पुरुष ।

जगामधें जगदीश । तैसा वोळखावा ॥ ११-९-१२

* 'संसार म्हाणजे मव अच स्वार' 'दुरात्मा म्हणजे दुरा अत्मा' यांच्यासारखी समर्थीच्या विशिष्ट धाटणीचा अर्थ ही 'पुरुष' ह्या शब्दाची केवळ कोटिक्रमात्मक व्युत्पत्ति आहे.

- (२) ऐसा उत्तम गुणी विशेष । तयास म्हणावें पुरुष । १२-१०-१५
 (३) जो उत्तम गुणें शोभला । तो चि पुरुष माहा भला ।
 कित्येक लोक तयाला । शोधीत फिरती ॥ १२-१०-२९
 (४) विचार न करितां जें जें केलें । तें तें वाउगें वेर्थ गेलें ।
 म्हणोनि विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ॥ १०-९-२७
 विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु ।
 ऐसीं वचनें सर्वेशु । ठाईं ठाईं बोलिला ॥ २८
 (५) जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी ।
 धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ॥ १९-४-९

... ..

उत्तम गुणें श्रृंघारला । तो बहुतांमधें शोभला ।
 प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ॥ १५
 जाणता पुरुष असेल जेथें । कळ्ळो कैचा उठेल तेथें ।
 उत्तम गुणांविषीं रितें । तें प्राणी करटें ॥ १६

... ..

दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावें ।
 आवघे चि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥ २३
 उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी ।
 तैसी अवघ्यांची चिंता करी । माहांपुरुष ॥ २४

... ..

धीकारिल्या धीकारेना । तो चि माहांपुरुष ॥ २५

... ..

धीर उदार गंभीर । माहांपुरुष ॥ ३०

... ..

जितुकें कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थांचें लक्षण । ३१

- (६) सकळकर्ता तो ईश्वरु । तेणें केला आंगिकारु ।
 तया पुरुषाचा विचारु । विरुळा जाणे ॥ १८-६-१३

... ..

येश कीर्ती प्रताप महिमा । उत्तम गुणासी नाही सीमा ।
नाहीं दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें ॥ १६

(७) जे सद्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश ।

धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथें चि वसे ॥ १७-१-२९

(८) धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार । १८-६-२०

(९) आपल्या पुरुषार्थवैभवं । बहुतांस सुखी करावें । १२-१०-२७

(१०) जो दुसन्याचें अंतर जाणे । देश काळ प्रसंग जाणे ।

तया पुरुषा काये उणें । भूमंडळीं ॥ १४-७-२८

(११) राखों जाणे नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याये ।

कठीण प्रसंगीं उपाये । करूं जाणे ॥ ११-६-१८

ऐसा पुरुष धारणेचा । तो चि आधार बहुतांचा ।

दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ॥ १९

असे कितीतरीच उतारे देतां येण्यासारखे आहेत. तथापि यापेक्षां अधिक जिज्ञासा असणारांनीं विशेषेकरून बाराव्या दशकांतील १० वा व अठराव्या दशकांतील ६ वा हे दोन 'उत्तमपुरुषीनरूपणा'चे आणि एकोणिसाव्या दशकांतील ४ था हा 'सदेवलक्षणनिरूपणा'चा असे अवघे तीन तरी समास गळीं व चिर्तीं उतरवावेत.

चळवळीचें स्वभावसिद्ध सामर्थ्य योग्य रीतीनें सिद्ध होऊन ती यशः-शाली होण्याकरितां तिचा पुरस्कर्ता किंवा नेता 'पुरुष' ह्या संज्ञेला कसा यथार्थ-तेनें पात्र असणारा अर्थात् कोणत्या महनीय गुणांचें साक्षात् आधान हवा तें असें नाना ठिकाणीं नानाप्रकारें विवरून सांगतां सांगतां एकोणिसाव्या दशकाच्या ९ व्या समासांत तर समर्थींनीं त्या सर्व विवरणाचें जणूं काय अतीर्हित प्राणगूजच

गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुफुरिती भुजा ।

ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ २५

असें स्पष्ट शब्दांत सांगून टाकिलें आहे. असा जातिवंत व जीवंत स्फूर्तीचा नेता 'चळवळी'ला लाभला कीं मग काय विचारतां ? समर्थ सांगतात—

तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचीतीचे तडाखे ।

बंडपाषांडाचे वाखे । सहज चि होती ॥ २६

आणि ती चळवळ निरपवाद अतुल यशानें सुमंडित होते. सकल 'पुरुष-गुणां'चा

परिणतिरूप परमोत्कर्षच समर्थानीं येथें निःसंदिग्धपणें सांगितला आहे. तेंच त्यांना अभिप्रेत असलेलें ' भगवंताचें अधिष्ठान ' होय.

असो. एतावता प्रकृतविषयीभूत ओवींत समर्थाना उद्दिष्ट असलेलें ' भगवंताचें अधिष्ठान ' म्हणजे ' पुरुषाअंगींचें पुरुषपण ' अर्थात् ' पौरुष ' हाच अर्थ अगदीं निश्चित झाला. ह्या उलगड्यानें ओवीचा आशय व स्वतः ओवीहि किती सहजप्रभावी होत आहे बरें !

शेवटीं हें येथें सांगितलेंच पाहिजे कीं प्रस्तुत लेखांतील शोध हा माझा स्वतःचा नव्हे. ' महाराष्ट्रमहोदयाचा पूर्वरंग ' ह्या विद्वन्मान्य पुस्तकाचे कर्ते बाईचे सुप्रसिद्ध विवेचक साहित्यभक्त कै. नारायण कृष्ण गद्रे यांनाच ह्या शोधार्थें सर्व श्रेय आहे. ठाणें येथील ' मराठी ग्रंथसंग्रहालया 'च्या एका वार्षिकोत्सवप्रसंगीं* अध्यक्ष ह्या नात्यानें केलेल्या व्याख्यानांत त्यांनीं ह्या शोधाचा ओझरता परिस्फोट केलेला होता. त्याला त्या वेळीं तितकासा प्रकाश न मिळाल्यामुळे व त्यांनीं स्वतंत्रपणेंहि तो शोध कोठें पुढें न मांडल्यामुळे आतांपर्यंत तो विद्वानांपुढें अज्ञाच नाहीं. आज ह्या ' श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरा 'च्या ' उद्घाटनसमारंभा 'च्या शानसत्तांत मी तो नम्रपणें स्वतंत्ररीत्या प्रकाशांत आणीत आहे.

(२९)

श्रीसमर्थांचें नेमस्त राजकारण

(लेखक — श्री. चिं. ह. गोखले, मनमाड)

श्री. नानासाहेब देव यांचा शब्द अमान्य करूं नये या भावनेनें हे टांचण नानासाहेबांच्याकडे पाठवीत आहें. खरोखर विशेष कांहीं लिहावें या हेतूनें तें लिहिलेलें नाहीं.

कांहीं दिवसांपूर्वीं समर्थांच्या 'राजकारण' शब्दाची वरीचशी छाननी झाली, पण आज त्यांच्या विशेषणाकडे—' नेमस्त ' या शब्दाच्या अर्थाकडे—आपलें लक्ष वेधणार आहें.

श्रीसमर्थांनीं असंतुष्ट महाराष्ट्राला आनंदवनभुवन करून समाधान प्राप्त करून दिलें. प्रपंच-परमार्थ कसा करावा, इहलोकीं व परलोकीं सार्थकता कशी प्राप्त करून घ्यावी तें सांगितलें, व मराठ्यांना सामर्थ्यसंपन्न करून महाराष्ट्राचें नांव यथार्थ केलें. याच समथांच्या कामगिरीमुळें समर्थांच्या शिकवणीकडे पतित दासांचें लक्ष लागणें स्वाभाविक आहे. श्रीसमर्थांनीं राष्ट्राला पुढील शिकवण दिली :

मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।

तिसरें तें सावधपण । सर्वविषई ॥ ११-५-४

व पुढें राजकारण समासांतील सर्व उपदेश.

हरिकथा निरूपण । नेमस्तपणें राजकारण ।

वर्तायाचें लक्षण । तें हि असावें ॥ ११-६-४

पुढें महंतलक्षण समासांतील उपदेश.

हरिकथानिरूपण । बरेपणें राजकारण ।

प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटें ॥ १२-२-२९

‘ व्यापक धोरण, अचूक राजकारण, सद्विद्योपासनारूप भगवद्भजन. ’

समर्थांचें राजकारण नेमस्त होतें म्हणजे १९०८ सालापासून ज्या नेमस्त राजकारणाला आपण परिचित आहोंत तें नसून ‘ नेमस्त ’ शब्द समर्थांनीं वेगळ्या अर्थानें ह्या ठिकाणीं योजिलेला आहे, असें पुढील ठिकाणच्या अर्थावरून स्पष्ट दिसतें.

(१) पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत । निरूपण करावें नेमस्त ।

बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलों चि नये ॥ ४-२-१८

नेमस्त निरूपण = व्यवस्थित निरूपण.

(२) विशकळित मात्रुका नेमस्त कराव्या । ११-६-२

नेमस्त = दुरुस्त, बरोबर, व्यवस्थित.

(३) पष्ट नेमस्त वाचावें । १२-९-१४

नेमस्त नेटकें पुसावें । १२-९-१५

नेमस्त = बरोबर, नेमकें, न चुकतां, अचूक, निःसंदिग्ध.

(४) जानवें हेंवडकारें जालें । ढिलेंपणें हेवड आलें ।

नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ॥ १५-१-५

नेमस्त = बरेपणें, व्यवस्थितपणें.

(५) बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ १५-१-२२

(६) नेमस्त कांहीं च कळेना । नेमस्त कोणी च मानीना । १५-३-१५

(७) मोठीं राजकारणें चुकती । राजकारणीं वेढां लागती ।

नाना चुकीची फजीती । चहुंकडे ॥ १९-८-११

नेमस्त राजकारण = बिनचूक, व्यवस्थित राजकारण. बाष्कळ, ढिलें, अव्यावेस्त यांच्या विरुद्ध तें नेमस्त. समर्थांचें नेमस्त राजकारण हें बिनचूक, व्यवस्थित, बरेपणानें केलेलें विजयी राजकारण होय. तें आपण सामान्यपणें समजतो त्याप्रमाणें अधवट, बेताबातानें, माफकपणें, जहाल न होतां, सोनेरी मध्यमावरचें राजकारण नव्हे. समर्थांचें शिक्षण उत्कटत्वाचें होतें.

कांहीं येक उत्कटेंवीण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ।

तेव्हां त्यांचें राजकारणच कोठून भिळमिळीत असणार !

हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें ।
 ढिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ॥ १९-९-२७
 नेमस्त शब्दाचा श्रीदासबोधांत पुढील ठिकाणीं उपयोग केलेला आहे.

नेमस्त

विषयजनित जें जें सुख । तेथें चि होतें परम दुःख ।
 पूर्वीं गोड अंतीं शोक । नेमस्त आहे ॥ ३-१०-६५
 प्रसंगें बोलाव्या अनेका । धात माता नेमस्त ॥ ४-२-१०
 पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत । निरूपण करावें नेमस्त ।
 बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलों चि नये ॥ ४-२-१८
 मनासारिखें होता स्वभावे । सख्य घडे नेमस्त ॥ ४-८-५
 शिष्य पाहिजे नेमस्त । सर्वप्रकारीं ॥ ५-३-२१
 सद्गुरुवचनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ५-६-३९
 सद्गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ५-६-५३
 आतां असों हें बहुत । सतसंगें कळे नेमस्त । ६-६-५६
 साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो करावा ॥ ६-७-३२
 हा विचार पाहोन नेमस्त । मज निरोपावा ॥ ९-५-१०
 हें कल्पनिक श्रोतीं । नेमस्त जाणावें ॥ ९-५-२८
 म्हणोनि वायोचा गुण । नेमस्त जाणावा ॥ ९-६-१३
 ब्राह्मणामधें कोणी नेमस्त । कोणी जालें अव्यावेस्त । ९-१०-४
 तेव्हां जाणावा नेमस्त । ब्रह्मप्रळये जाला ॥ १०-५-३
 विश्कळित मातृका नेमस्त कराव्या । ११-६-२
 सांगायार्चें नेमस्त न ये । ११-६-३
 नेमस्तपणें राजकारण । ११-६-४
 ब्रह्मा जाणावा नेमस्त । १२-६-८
 जो बहुतांच्या बोलें लागला । तो नेमस्त जाणावा बुडाला ।
 १२-६-३१

पष्ट नेमस्त वाचावें । १२-९-१४
 नेमस्त नेटकें पुसावें । १२-९-१५
 नेमस्तपणें वंश वाढला । १३-५-११

वाढणें मोडणें आत्मयास । नेमस्त आहे ॥ १३-९-८
 नेम आंगीं लाऊं नये । भरवसा कोणास देऊं नये ।
 अंगिकार करूं नये । नेमस्तपणाचा ॥ १४-१-२१
 जानवें हेंवडकारें जालें । ढिलेपणें हेवड आलें ।
 नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ॥ १५-१-५
 बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ १५-१-२२
 नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण । १५-३-१४
 नेमस्त कांहीं च कळेना । नेमस्त कोणी च मानीना । १५-३-१५
 ते जीव मरतां जगती । नेमस्त होये ॥ १५-४-१६
 दोनी नामें येकास पडिलीं । लोकीं नेमस्त कल्पिलीं ॥ १५-५-४
 नेमस्त आणी बाष्कळपण । १६-९-२५
 विलेनें नेमस्त लाविले । १६-१०-१५
 जाणतेपणें वर्तलें । पाहिजे नेमस्त । १८-२-१
 नेमस्तपणाचा अभ्यास नाही । बाष्कळपणें ॥ १८-३-८
 येक देव नेमस्त कळेना । १८-८-२
 नेमस्त मनामधें आकळे । सारासार ॥ १८-१०-७
 नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाही ॥ १९-४-७
 नेमस्त अर्थ सांगों जाणें । १९-४-८

नेमस्त हा शब्द संस्कृत नियम व त्यापासून अपभ्रष्ट नेम यावरून साधलेला दिसतो. नेमस्त या शब्दाचे (१) नियमित, नियमबद्ध, नियमानुसार; (२) मर्यादित, व्यवस्थित, निश्चित; (३) चांगलें, अचूक, बरोबर, योग्य; (४) मध्यम, माफक, बेताबातांत इत्यादि अर्थ होतात, व तसा तो वापरलेला दिसतो. याप्रमाणेंच श्रीदासबोधांत नेमक, नेटक, नीट, नेमकपणा वगैरे शब्दाहि बरेच वेळां आलेले आहेत.

(३०)

श्रीग्रन्थराजांतील दशकांचीं नांवे

व

श्रीसमर्थांचें दासबोधांतर्गत आत्मचरित्र

(लेखक — श्री. भगवंत विनायक महाजन, वकील, सोलापुर)

ग्रंथराजाचे वीस दशक असून प्रत्येक दशकांत दहा समास आहेत. दशकां-
तील दहा समासांपैकीं एखादे समासास जें नांव दिलें आहे, तेंच नांव दशकास
केव्हां केव्हां दिलेलें आढळून येतें. केव्हां केव्हां दशकांत जो महत्त्वाचा विषय
प्रतिपादन केला गेला, त्याचें नांव दशकास दिलेलें आढळतें. वरील विधानार्थ
खालील खुलासा पहा.

दशक	नांव	कारण
१ ला	स्तवन	बहुतेक समासांत स्तवनाचा विषय आहे.
२ रा	मूर्खलक्षण	पहिला समास त्याच नांवाचा आहे.
३ रा	स्वगुणपरीक्षा	समास २ ते ५ याच नांवाचे आहेत.
४ था	नवविधाभक्ति	हाच विषय सर्व दशकांत आहे.
५ वा	मंत्रांचा	गुरुशिष्यलक्षण—अर्थात् गुरूनें शिष्यास मंत्रोपदेश देणें हा विषय. समास ४ मध्ये बरेचसे मंत्र सांगितले आहेत.
६ वा	देवशोधन	समास पहिलाच या नांवाचा आहे.
७ वा	चतुर्दशब्रह्म	समास तिसरा या नांवाचा आहे.

दशक	नांव	कारण
८ वा	ज्ञानदशक मायोद्भव	यांतील सर्व विषय ब्रह्मज्ञानाचा आहे.
९ वा	गुणरूप	समास सहावा त्याच नांवाचा आहे.
१० वा	जगज्जोति	समास नऊमध्ये हा विषय आहे.
१२ वा	विवेकवैराग्य	समास चवथा त्याच नांवाचा.
१४ वा	अखंड ध्यान	समास आठवा त्याच नांवाचा.
१६ वा	सप्ततिन्वयाचा	सूर्यवंश किंवा वाल्मीकि वगैरेचा वंश वर्णन करणे हा विषय आहे.
१७ वा	प्रकृतिपुरुष	समास दुसरा शिवशक्ति या नांवाचा आहे.
१८ वा	बहुजिनसी	पहिलाच समास बहुदेवस्थान या नांवाचा आहे. इतर समासांतून उत्तम पुरुष, करंटपरीक्षा, अंतर्देव, श्रोता, अवलक्षण वगैरे अनेक तऱ्हेचे विषय आले म्हणून.
१९ वा	शिकवण	यांत लेखनक्रियेपासून राजकारणापर्यंतची अनेक तऱ्हेची शिकवण आहे.
२० वा	पूर्ण	पहिलाच समास पूर्णापूर्णनिरूपणाचा; शिवाय या दशकांत ग्रंथ पूर्ण झाला.

आतां राहिले दशक ११।१३ व १५. अकराव्या दशकास भीमदशक हें नांव आहे. मारुति अकरावा रुद्र म्हणून हें नांव दिलें असावें. यांतील पांचवा समास सांप्रदायिक लक्षणांचा आहे. संप्रदायांत मारुति मुख्य देव म्हणूनहि हें नांव दिलें असावें.

तेराव्या दशकास नामरूप हें नांव आहे. यांत नामाचा कांहीं संबंध दिसत नाही. समास आठवा, कर्तानिरूपण, यांत बरीच नांवे आली आहेत; पण तेवढ्यावरून हें नांव दिलें असावें वाटत नाही. पर्जन्यकर्ता, प्रेतनकर्ता असेंहि म्हटले आहे. श्रीसमर्थांचा आवडता नाममंत्र “श्रीराम जयराम जय जय राम” हा त्रयोदशाक्षरी आहे. तेराव्या दशकास नांव देण्याचे वेळीं त्रयोदशाक्षरी मंत्राची साहजिक आठवण होऊन तेंच नांव दिलें असावें. दशक पंधरावा यास आत्मदशक हें नांव आहे. ग्रंथराजांत सर्व जागीं समर्थांचे चरित्र पहावयास मिळेल. तथापि या

दशकांत विशेषकरून समर्थींनी आपलें चरित्र सहजरीत्या रेखाटलें व म्हणून “आत्मदशक” हें नांव दिलें असावें असा तर्क वाहतो व तो वावगा दिसत नाही. समास दुसरा पहा—निस्पृहव्यापलक्षण, “उदंड करी गुतरूपें”, “कष्ट घालून राजकारणा । लोक लावी ॥” वगैरे व तिसाव्या ओवीचे शेवटीं “दास म्हणे स्वभावे । संकेतें बोलिलें ॥” यावरून गुप्त रीतीनें ‘आत्मचरित्र’ सांगणेचा प्रसंग साधला आहे. समास पहिला, ओव्या २६ ते ३५ यांतहि “वेष धरावा बावळा” वगैरे लक्षणें आत्मचरित्रपरच आहेत.

समास तिसरा “श्रेष्ठ अंतरात्मा” हा समास श्रीशिवछत्रपतींस उद्देशून लिहिला असावा. ओव्या १०, १३, १४ वगैरे पहा.

समास ६ ओव्या १६, २१, २४.

समास ९ ओव्या २५, २९.

समास १० ओवी ३३.

यावरून वरील विधानास पुष्टि मिळेल.

याच दशकांत दहाव्या समासांत “ऐसी माझी उपासना” या शब्दांत आपली उपासना स्वमुखानें सांगितली आहे, हेहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

दशक किंवा समास अनुक्रमानें रचले गेले नाहींत; वेगळ्या वेगळ्या प्रसंगानें रचले गेले हें लक्षांत घेतां दशकास नांवें ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर दिलीं असावीत. केव्हां पहिल्या समासाचें नांव तें दशकाचें नांव, कधीं कधीं दहा समासांपैकीं एखादे समासाचें नांव तें दशकाचें नांव, व केव्हां केव्हां दशकांतील समासांत जो विषय महत्त्वेकरून प्रतिपादित झाला तें नांव अशीं नांवें दिलीं व पंधरावा दशक वांचून स्वाभाविकरीत्या “आत्मचरित्र” संकेतानें समर्थ बोलून गेले म्हणून “आत्मदशक” हें नांव दिलें असावें.

“आत्मदशक” या दशकांत आत्मविषयक ज्ञान प्रतिपादित केलें आहे व म्हणून हें नांव दिलें असाहि पक्ष मांडतां येईल. परंतु थोड्याबहुत पद्धतीनें आत्मविषय हा सर्व दशकांतून प्रतिपाद्य आहेच. शिवाय ‘ज्ञानदशक’ व ‘पूर्ण दशक’ अशीं नांवें ज्ञान प्रतिपाद्य असणाऱ्या दशकांस दिलींच आहेत. पुनः त्याच अर्थानें ‘आत्मदशक’ हें नांव देण्याची जरूरी रहात नाही.

प्रो. रानडे यांचें मत समर्थींनीं आत्मचरित्र पंधराव्या दशकांत सांगितलें आहे असें आहे.

अकराव्या दशकांत “ आधीं केलें मग सांगितलें ” या ओवीवरून अकराव्या दशकांतील दहावा समास आत्मचरित्रपर आहे, असें रा. देव यांनीं म्हटलें आहे. त्या समासांत किंवा इतरत्र समर्थींचें आत्मचरित्र सांपडणार नाहीं असें आम्ही म्हणत नाहीं. परंतु “ आत्मदशक ” हें नामाभिधान देतांना दासांनीं समर्थचरित्र पंधराव्या दशकांत विशिष्ट रीतीनें पहावें ही समर्थींची इच्छा असू शकेल. समर्थींची उपासना, वर्णनची हातोटी, ‘ संकेतें बोलिलें ’ हें सांगणें यावरून वरील कल्पना तर्कशुद्ध वाटते. असो. आपलें “ श्रीसमर्थचरित्र ” लिहितांना रा. देव यांनीं वरील कल्पना आपले विचारांत घेऊन शक्य तर तिचा उपयोग करावा अशी आमची विनंति आहे.

(३१)

श्री

जय जय रघुवीर समर्थ

(लेखक — श्री. विनायक परशुराम भागवत, वकील, चाळीसगांव)

सह्याद्रिगिरीचा विभास विलसे मंदारशृंगापरी ।
नामें सज्जन जो नृपें बसविला श्रीउर्वशीचे तिरिं ।
साकेताधिपति कपी भगवती हे देव ज्याचे शिरीं ।
तेथें जागृत रामदास विलसे जो या जना उद्धरी ॥ १

अनंत कवि

(१) परिचय — श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनीं केसरीतून श्रीसमर्थ-
वाग्देवतामंदिराचे उद्घाटनप्रसंगीं समर्थसंप्रदायिक वाङ्मयासंबंधीं लहानमोठे
निबंध लिहावे अशी विनंति महाराष्ट्रास केली, तीच त्यांची आज्ञा समजून
मला जे विचार स्फुरले त्यांचा अल्प गोषवारा आज येथें नमूद करण्याचें मी
योजिलें आहे.

(२) मागील इतिहास — समर्थसंप्रदाय व महाराष्ट्रधर्म यांचें
समीकरण आहे. सनातन वैदिक धर्मास ग्लानि आली तेव्हां त्याचा निरास
करण्यासाठीं शक १३०० पासून ज्ञानेश्वर व त्यांनंतरच्या जाहलेल्या साधूसंतांनीं
धर्माला उजळा दिला व भक्तिमार्गाचा फैलाव करून वैष्णवधर्म अथवा भागवत-
धर्माचा उपदेश केला. परंतु भागवतधर्म (संप्रदाय) व महाराष्ट्रधर्म यांचे
तपशिलांत अंतर आहे. भागवतधर्म सहिष्णु असून महाराष्ट्रधर्म जायिष्णु व वर्धिष्णु
आहे. पूर्वसंत म्हणजे ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, नामदेव वगैरे हे कर्म-

संन्यासी, भक्तिमार्गी, अगर लोकोपकारी या तीन वर्गांत मोडत. पहिले दोन वर्गांतील संतांना कर्मसंन्यासानें किंवा भक्तिमार्गानें स्वतःला मोक्ष मिळावा असा हव्यास असे. तिसरे लोकोपकारी संत यांच्यांत व श्रीसमर्थांत किंचित् साम्य होतें. परंतु त्यांची लोकोपकार करण्याची पद्धति समर्थांच्या पद्धतीहून निराळी होती. यवनांनीं जुलूम केला, अन्याय केला, स्त्रिया भ्रष्टविल्या, देवळें जमीनदोस्त केलीं, मूर्ति फोडल्या अगर चवाळ्यावर गोवध केला, तर हे संत आपली शांति चळूं न देतां लोकांनाहि शांति ढळूं न देण्याचा उपदेश करीत. ते समजत व सांगत कीं, अन्याय करणारास स्वतःचे कृतीची लाज वाटून अन्याय करण्याचें तो सोडून देईल. त्यांच्यांत अडवणुकीची बुद्धि सुतराम् नव्हती. त्यामुळें त्यांचे पुढारी-पणाखालीं महाराष्ट्रजनतेंत दया, क्षमा, शांति, सोशिकपणा, इत्यादि गुण वृद्धिंगत झाले हें खरें असलें तरी आंतून त्यांचे मनाला पीळ पडला हें तितकेंच खरें आहे. परंतु त्यानें जुलूम करणाराचे स्वभावांत फरक पडला नाहीं व हें सत्याग्रहाचें व सोशिकपणाचें कुसुमास्त्र निर्माल्यवत् ठरलें. श्रीसमर्थांना व शिवाजीराजे यांस हें स्पष्ट दिसत होतें. म्हणून धर्मद्रोह, न्यायद्रोह व देशद्रोह करणाराचा विनाश करण्यासाठीं व रामराज्य अगर धर्मराज्य स्थापणेसाठीं सशस्त्र प्रतिकार करणें त्यांस भाग पडलें.

शिवाजीराजानें गर्विष्ठ व सत्ताधारी औरंगजेब, देवता फोडणारा अफ-जलखान, व हनुमंताची व वानरांची थड्या करणारा शाहिस्तेखान यांची कशी दुर्दशा केली व धर्मरक्षण केलें हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. असा हा पूर्वसंत व समर्थ आणि समर्थशिष्य यांच्यांत भेद आहे. पूर्वसंतांचा यांत दोष नाहीं; अनुभवानें नवीन मार्ग सुचतात व आचरणांत आणावे लागतात. पूर्वसंतांनीं धर्म सांभाळून भूमि तयार करून ठेविली होती, त्याचा श्रीसमर्थांस उपयोग झाला यांत शंका नाहीं.

(३) पार्श्वभूमि—मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।

तिसरें तें सावधपण । सर्वविषई ॥ ११-५-४

जय जय रघुवीर समर्थ

जय जय रघुवीर समर्थ हा महामंत्र आहे, हें सूत्र आहे, या तीन पदच्छेदांत मोठा अर्थ भरलेला आहे, ही प्रेरकशक्ति आहे, हा जयघोष आहे, ही हृदयाची हांक आहे, हा रोकडा सवाल आहे, हें गूढ कोडें आहे, ही ललकारी

आहे, ही भक्ति आहे, शक्ति आहे, मुक्ति आहे, हे शस्त्र आहे, हे अस्त्र आहे, हे विधिविधान आहे, हे आत्मनिवेदन आहे, हा देवदेवाचा जयजयकार आहे, हा कार्याचा जयजयकार आहे; यांत कथानिरूपण, राजकारण व सावधपण सांठविलेले आहे.

आक्रा आक्रा बहु आक्रा । काये आक्रा कळेचिना ।

गुप्त ते गुप्त जाणावे । आनंदवनभुवर्नी ॥ स्फु. प्र. ५८-१७

×

×

×

रामदासाचा विसावा । रुद्र जाहला आक्रावा ।

भक्तजन वेगें धांवा । दर्शनासी ॥ भीमस्वामी

दासबोधाचे प्रस्तावनेत श्री. देव यांनी "श्रीदासबोधांतर्गत श्रीसमर्थचरित्र"

दिले आहे व इतके विश्वसनीय चरित्र दुसरे कोणते असणार असा त्यांचा सवाल आहे. खरेच, आत्मचरित्र लिहिण्याचे श्रम न घेतां आपण लिहिलेल्या ग्रंथांतून आपले चरित्र कसे न जाणतां उतरले जाते हे पाहण्यासारखे असते. व समर्थांचे चरित्र दासबोधांत सांठविलेले आहे त्यांचे कारण त्यांची प्रतिज्ञा "आधीं केले मग सांगितले" हीच प्रभावी आहे. तसेच

जय जय रघुवीर समर्थ

ह्या तीन पादांत त्यांचे चरित्र व अवतारकार्य सांठविलेले आहे, असे मानण्यास प्रत्यवाय नाही.

आम्ही यंदाचे मे महिन्यांत जांब संस्थान येथील श्रीसमर्थांचे उत्सवास गेलो त्या वेळीं महाराष्ट्रधर्म या ग्रंथाचे कर्ते, राजवाडे संशोधनमंदिराचे महंत श्री. भट यांची महाराष्ट्रधर्मावर सात प्रवचने श्रवण केली व जांब मठांत सकाळ-सायंकाळ दोन वेळीं प्रसादाचा लाभ घेत असतां मनाचे श्लोक व

जय जय रघुवीर समर्थ

हा घोष अखंड कानांवर पडत असल्याने हा घोष काय असावा, हा इतका प्रभावी व सर्वतोमुखी कसा जाहला, या मंत्राची अक्षरे अकराच कां, ह्या मंत्राचे आंत बाहेर, आरपार, मार्गे पुढे-सर्व बाजूनी, पर्यायाने, प्रसंगाने, संदर्भाने, स्थलकाल, व्यक्ति व मंडळे यांला अनुसरून काय काय गूढे व रहस्ये भरली आहेत, ह्यांचे मनन व विवंचना करतां करतां एक एक देखावे दिसू लागले. डोळे मिटावे, पुन्हा बराच वेळाने उघडावे तर एक एक देखावा पडद्यावर येऊन

जाई. आश्चर्य वाटे, मनांत तरंग थेत जात. एखादा रामदासी यावा, त्याने मनाचा श्लोक म्हणावा :

भवाचे भयें काय भीतोस लंडी ।
धरी रे मना धीर धाकास सांडी ।
रघुनायकासारिखा स्वामि शीरीं ।
नुपेक्षी कदा कोपल्या दंडधारी ॥

या नुसत्या श्लोकामध्ये सुद्धां जिवंत वक्तृत्व, नितांत निर्भयता, व साधार आश्वासन आहे. परंतु मंत्रमुग्ध करणारे शेवटचे महावाक्य ऐकिल्याशिवाय समाधान होत नाही व

जय जय रघुवीर समर्थ

चा गजर झाला की मान डोळू लागते, मन हेलावते, प्रेमाचा व सद्भावाचा पाझर फुटतो. असें गूढ काय असावे बरे !

(४) योगीराजांची पूर्वपरंपरा—

शुद्ध बीजापोटीं । फळे रसाळ गोमटीं ।

समर्थांचे वडिलांचें नांव सूर्याजीपंत व मातोश्रीचें नांव राणूबाई हें सर्वोना माहित आहे. समर्थांचे वाडवडिलांपासून त्यांचे कुलांत श्रीराम हें कुलदैवत होतें. समर्थांचे कुलांत पूर्वीपासून सूर्याची उपासना अखंड चालत होती. सूर्याजीपंतांचे वडिलांनीं समर्थांचे वडिलांचें नांव सूर्याजीपंत ठेविलें ह्यावरून ही सूर्योपासना घराण्यांत पूर्वजांपासून असावी असें म्हणण्यास आधार मिळतो. मातोश्रीचें नांव राणूबाई हें अन्वर्थकच होतें. श्रावण महिन्यांत प्रत्येक रविवारीं घरोघरीं स्त्रिया सूर्याची प्रतिमा (पाटावर) रक्तचंदनानें काढून त्याची पूजा करतात त्यास आदित्यराणूबाईची पूजा म्हणतात व त्याची कहाणीहि सांगतात. भगवान् सविता सूर्यनारायणाची उपासना मातापितरांस असल्यामुळे रामदासस्वामी हे शुद्ध बीजापोटीं परिपाक होऊन परिणत झालेले रसाळ व परिपक्व फळ होतें. सूर्यनारायणाचे प्रसादानें प्राप्त झालेल्या ह्या सुपुत्राचें नांव 'नारायण' ठेविलें हें योग्यच होतें. श्रीरामराय हे सूर्यवंशातील असल्यामुळे प्रतिसूर्य असा नारायण त्यांचे अनुग्रहास किशोरावस्थेतच निवडला गेला. नारायणास त्याचे अकरावे वर्षी अचानक ध्यानीं मनीं नसतां श्रीरामरायाचा वरप्रसाद मिळाला. सदरचा आश्चर्यकारक नव-नवोन्मेषी प्रसंग इतिहासांत एकमेवाद्वितीय असाच आहे. आम्ही ऐतिहासिक

प्रसंग म्हणतो याचें कारण त्या प्रसंगासंबंधी गैरविश्वास करण्याचें कारण नाहीं. समर्थांचे हयार्तीत व नंतर हयात असलेल्या त्यांचे शिष्यांनी 'स्वानुभवदिनकर' या ग्रंथांत तो प्रसंग वर्णन केला आहे. त्याचें स्वारस्य मूळावरूनच कळण्यासारखें आहे; म्हणून त्या ओढ्या खाली दिल्या आहेत. अकरावे वर्षी हा अनुग्रह-योग आला हें अकरा आंकड्यांचें गूढ यांत आहेच.

गौतमीचा उत्तरतीरीं जांबेसी । ग्रामलेखनाधिकार पितयासी ।
पिता गोदेसी गेला खानासी । तव नवल वर्तलें मागें ॥

स्वा. दि. १६-४-४६

निजगृहीं असतां नारायण । तव दूतवेषें आला येक वानरगण ।
तेणें परमक्लेशी करून । ब्राह्म प्रदेशासी नेलें ॥ ४७
वय तरां वर्षी अकरांचें । परंतु पदरीं जन्मांतर पुण्य साचें ।
योगभ्रष्ट तेणें निजवृत्तीचें । चळण न घडे कदापि ॥ ४८
दूतें झाले देत ब्राह्म प्रदेशीं । नेलें तेणें नारायण भयभीत मानसीं ।
होऊनि पावे तव दृष्टीसी । अपूर्व कौतुक देखिलें ॥ ४९
मेघःश्यामरूप क्षत्रीवेषें । सिबिकेमार्जी बैसलीं स्त्रीपुरुषें ।
सभंवतें निजगण यथा संतोषें । उभे असती दोहीं भागीं ॥ ५०
तव यासी नेऊनि ढें उभें केलें । पिता कोठें आहे म्हणौनि पुसिलें ।
रचपुति भाषा वाक्य बोलिलें । आणि वेष हि तैसा चि ॥ ५१
येणें पितृवर्तमान सांगितलें । तव प्रभूनें जवळीं पाचारिलें ।
मस्तक कुरवाळूनि येक पत्र दिधलें । निजकरें नारायणासी ॥ ५२
निजमुद्रांकित पत्र करीं लाघतां चि । अवस्था पालटली नारायणाची ।
थरथरां कांपत तेणें सर्वांगाची । वेंगडी वळली ॥ ५३
वाचा जातसे बेंबळपणें । हांसे रडे नाचे सत्राणें ।
शब्द बोलवेना निर्बळपणें । उगा चि टकमकां पाहातसे ॥ ५४
आंग कांपतसे थरथरां । विस्मयें दाटलासे सैरा ।
घामेजोनि अति घाबिरा । रडे पडे आक्रंदे ॥ ५५
क्षणें हांसे क्षणें रडे । उड्या मारी क्षणें पडे ।
इतुकियामार्जी निजनिवाडें । कौतुक देखे निजदृष्टी ॥ ५६
तव मूर्ति देखिली घवघवीत । मेघःश्याम प्रभा लखलखित ।

वामांगीं जानकी शोभत । पाठीसीं सौमित्र भरत ॥ ५७
 तथा सेजीं उभा शत्रुघ्न । पुढें उभा वीर हनुमान ।
 अकस्मात वांहाडुळी येऊन । इतुकें देखे तत्काळीं ॥ ५८
 ऐसें देखेना जवं अकस्मात । तवं श्रीरामें मस्तकीं ठेऊनि कृपाहस्त ।
 महावाक्य उपदेशूनि त्वरित । हनुमंतासीं निरविलें ॥ ५९
 ते समई दिग्मंडळ दणाणिलें । तेणें नारायणाचें सर्वांग थरारिलें ।
 म्हणे काय ब्रह्मांड कोसळलें । मजवरी ये काळीं ॥ ६०
 म्हणौनि थरथरां असे कांपत । तेणें दांतखिळी बैसो पाहात ।
 समंवतें टकमकां अवलोकित । तवं धुधुकार देखिला ॥ ६१
 इतुकियामार्जीं अकस्मात । विज्जुसारिखें लखलखित ।
 निजांगीं दिव्य वस्त्र वेष्टित । सीतनिवारणार्थ ॥ ६२
 वस्त्र रंगाथिलें अति मनोहर । आरक्त शोभा मंडित सुंदर ।
 हुर्मुजीसारिखें सपरिकर । दिव्य तेजें विलसे ॥ ६३
 सव्य करीं पत्र राममुद्रांकित । वामकरीं अर्द्धचंद्र बाण राम देत ।
 इतुकियामार्जीं तत्काळ जाली गुप्त । राममूर्ति निजांगें ॥ ६४
 इतुकें जवे क्षणमात्रें हों न सरे । तवं नारायणासीं पडलें अंधारें ।
 वाचा स्तब्ध होऊनि येक संवत्सरें । निजसमाधीं तटस्त ॥ ६५
 अशा रीतीनें श्रीरामरायानें मस्तकीं कृपाहस्त ठेवून महावाक्य उपदेशिलें.
 तें काय असावें हें गूढ केव्हांच उकलण्यासारखें नाहीं.

(५) महोत्थाव—

अंतरीं कल्पना केली । येकांतीं बोलिलों बहु ।
 रक्षिता देव देवांचा । त्याचा उत्थाव इच्छिला ॥ स्फु. प्र. ६७-४५
 आमुचे कुळीं रघुनाथे । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।
 जो समर्थाचा हि समर्थ । देवां सोडविता । ६-७-२१

पूर्वसंत श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचेपासून रामदासस्वामी यांचेपर्यंतचे काळीं 'पुंड-
 लिक वरदे हारी विठ्ठल' हीच परंपरा चालू होती यांत संशय नाहीं. पुढें रामरायाचा
 उत्थाव करावा अशी रामदासांना इच्छा झाली तेव्हां कृष्णातीरीं येऊन त्यांनीं
 चांफळेस रघुनाथदेवाची स्थापना शके १५७० त केली. तेव्हांपासून अगर कदा-
 चित् स्वामींस अकरावे वर्षीं अनुग्रह झाला त्यानंतर तीर्थयात्रेस बारा वर्षे प्रवास केला

तेव्हांपासून “ जय जय रघुवीर समर्थ ” ही घोषणा भरतखंडाचे कोनाकोपऱ्यांतून त्यांनी घुमवली असावी.

‘ जय जय ’ यांतील द्विरुक्ति लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. यांत गाड रहस्य भरलें आहे. पहिलें जयांत उत्साह, उत्छाव पूर्णपणें भरला असून सर जय जो द्विरुक्तीनें मुद्दाम घातला आहे त्यांत यश सांठविलेलें आहे, व दोन्ही जय मिळून पुढील कार्यास अभ्युदय ठेवलेलाच आहे, अशी सद्भावना व प्रतिज्ञा आहे.

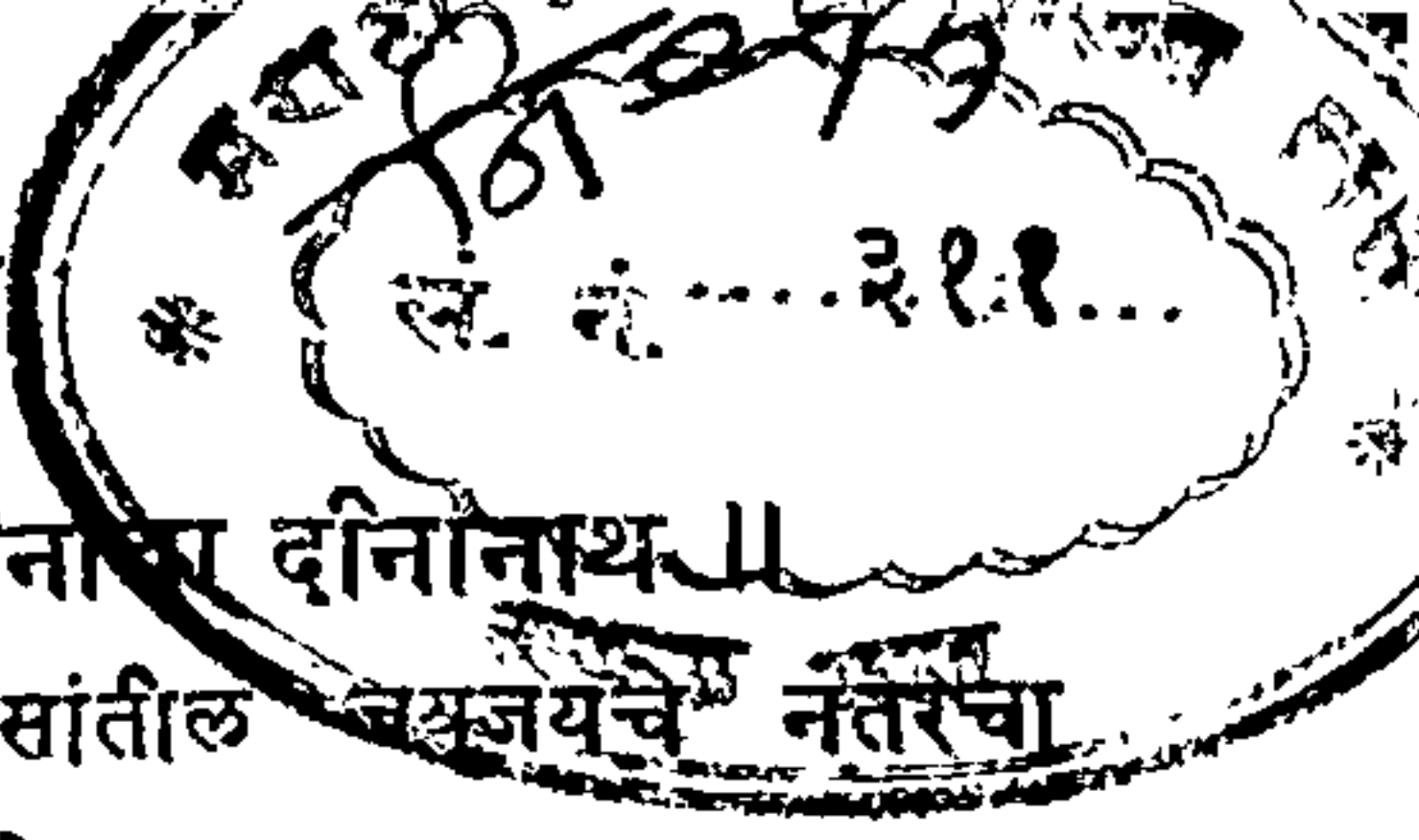
श्रीरामरायाची स्थापना करून त्याचा महोत्छाव करावयाचा त्याकरितां व भक्तिमार्गानें धर्मस्थापना करण्याकरितां स्वामींनीं बऱ्याच योजना केल्या होत्या; त्यांत यश येऊन चढता वाढता महोत्छाव होत जावा म्हणोन संरक्षक बंधनें घालून ठेविलीं होतीं त्यांचा प्रकार असा :

चांफळखोरे आदिलशाही राज्यांत मोडत होते, म्हणून आदिलशाहीचे मातबर व महाराष्ट्रधर्माचे अभिमानी सरदार यांजकडून इनाम जमिनींच्या सनदा मिळविल्या होत्या. त्यांपैकीं मुरार जगदेव ऊर्फ राजश्री दानतराऊ हे आदिलशाहीतील मोठे प्रस्थ होते. तसेंच, बाजीराजे घोरपडे हेहि नामांकित सरदार होते. यांची मदत मिळाल्यावर देशमुख, देशपांडे, कमाविसदार व नायकवाडी यांचेकडून प्रसादपुष्पावर हात ठेवून श्रीरामरायाचे अधिष्ठानाची भक्ति व साह्यता सर्व प्रकारें करूं अशाबद्दल भाक घेवविली. त्यांपैकीं नरसो मलनाथ हा ब्राह्मण कमाविसदार होता, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. गांवकऱ्यांनीं व गांवपुढान्यांनीं रामाचें देऊळ स्वतःचे खर्चानें व शिवरायानें दिलेल्या पांचशें होनांचे मदतीनें बांधलें. पुढें उत्सव, दिंड्या, सिंहासनें वगैरे सर्व सोहळे गांवकऱ्यांनींच केले व चांफळ, सिंगणापूर येथील जमिनी इनाम करून दिल्या. समर्थींनीं आपले पंथाचें मुख्य ध्येय धर्मरक्षण केलें होते. ह्या ध्येयाचे सिद्धीस तीन उपाय सांगितले आहेत. पहिली भक्ति या उपायाची सिद्धता रामोपासना प्रचलित करून त्यांनीं साधिली. नागपूरपासून तुंगभद्रेपर्यंतच नव्हे, तर काशीपासून रामेश्वरपर्यंतचे प्रांतांत जागोजाग मठ स्थापून त्या त्या स्थळांच्या ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रांना रामभक्तीचे सूत्रांत घेतां येईल तितकें गोंवून घेतलें.

(६) रघुवीराचे पराक्रम—

दुर्जना संहार सज्जना आधार । भाविकांसी पार पाववितो ॥

जय जय रघुवीर समर्थ

पाठवितो पार या भवसिंधूचा । राघव दीनाया दीनानाथ ॥

‘ जय जय रघुवीर समर्थ ’ या एकशेष समासांतील ‘ जयजयचे ’ नंतरचा

दुसरा व गाभ्याचा मधला शब्द “ रघुवीर ” हा आहे.

रघुवीर हा पराक्रमाचा प्रतीक आहे. हा धनुर्धारी आहे; ही वीर्याची, धैर्याची व शौर्याची मूर्ति आहे. रामरायाने बंदीत पडलेल्या देवांना सोडविले, तेव्हां तो देवाधिदेव आहे. रघुवीराचे मनन करतां करतां जे निरनिराळे देखावे दिसू लागतात, त्यांत त्यांचे लहानपणचा देखावा म्हणजे विश्वामित्र ऋषींनी यज्ञसंरक्षणासाठी दशरथराजाजवळ रामलक्ष्मणाची मागणी केली तो होय. त्या वेळी लहान वय असतांही त्यांनी बरेच राक्षसांचा संहार करून यज्ञरक्षण केले व मुनीजनांस संतोषित केले. लहानपणापासूनच त्यांना कष्ट सहन करण्याचा व पराक्रमाची कृत्ये करण्याचा प्रसंग पडला. हा रम्य व उत्साहवर्धक देखावा संपतो न संपतो तों पुढे सीतास्वयंवराचा व धनुर्भंगाचा देखावा दिसतो. पुढे रामरायास युवराज्याभिषेक करण्याचे कायम झाले असतां एखादा देखावा बदलावा (ट्रॉन्सफर सीन) त्याप्रमाणे ती गुढ्या तोरणे, सुगंधी पाण्याचे राजरस्त्यांतील सडे, नगारे, चौघडे, मंगलवाचे, वगैरे आनंदाची धांदल नाहीशी होऊन मंथरेने दशरथाच्या आवडत्या कैकयी राणीस दंड करून ठेवणीत जतन करून ठेवलेल्या दोन वरांचे योगाने रामा “ वन ” व भरता “ सिंहासन ” मागितल्याचा देखावा दृष्टीसमोर येतो, व त्याप्रमाणे अयोध्यावासी सर्व प्रजाजनांना व वसिष्ठ, कौसल्या, दशरथ यांना दुःखाचा कडेलोट करणारा रामचंद्राचा वनवास सुरू होतो. सीता-देवीसह हा वनवास सुसह्य होत होता. दंडकारण्यांतून जातांना त्यांनी चौदा हजार राक्षस यमसदनीं पाठविले व जनस्थान उध्वस्त करून रामाने ऋषींना अभयदान दिले व दंडकारण्य अगदी मोकळे करून सर्वांना क्षेमयुक्त केले.

इतक्यांत, रावणाने, राम आश्रमांत नसतां, सीतेचे हरण करून तिला घेऊन पलायन केले.

सीतेच्या विरहाने रामास अत्यंत शोक झाला व सीताशुद्धीचे काम वीर हनुमानावर येऊन पडले.

वीर हनुमानास सीताशुद्धि करण्याविषयी श्रीरामाची आज्ञा झाली म्हणून मारुति शोधार्थ निघाले. त्यांनी पुष्कळ गावे ओलांडलीं, अरण्ये धुंडलीं, नाना दृश्या पालथे घातले, तरी सीतेचा कांही शोध लागला नाही. नंतर सर्व कर्पीसह

मारुतिराय समुद्रतीरावर येऊन पोंचले व समुद्रापुढें इलाज चालेना म्हणून उदास झाले. पुढें काय करावें, प्रभूचें कार्य आपले हातून होत नसेल तर मरण पत्करावें, असा सर्वांनीं निश्चय केला. निराशा अत्यंत झाल्यानंतरच प्रयत्न करणारास मार्ग सांपडतो, त्याप्रमाणें आशेचा किरण सांपडल्याबरोबर सर्वास धीर देऊन आपण स्वतः एकटे उड्डाण करून उडाले तों,

अकल्पीत लंकापुरी कांचनाची । पुढें देखिली सौख्यदाती मनाची ॥

सुं. कां. १०

रायणाची सोन्याची लंका, त्याचें वैभव, अफाट सामर्थ्य व सेनासमूह पाहून मारुति विस्मयानें थक्क होत आहे, तोंच देखावा पालटतो व एकदम त्यास काय दिसतें बरें !

अकस्मात् त्या देखिल्या बंदीशाळा ॥ १७

त्या बंदीशाळेंत कोण होते ! सीतादेवी नव्हे, तर सर्व देव होते ! तें पाहून त्यांचे डोळे लाल झाले; राग अनावर झाला. देवांची स्थिति त्यांना कशी दिसली !

हिणासारिखे देव ते दीन जाले ।

नसे शक्ति ना युक्ति पोटीं गळाले ।

भयातीत ते कांपती दैन्यवाणे ।

बहू गांजिलें दुख तें कोण जाणे ॥ सुं. कां. १८

परंतु अशा लाचार, निराश, हीन दीन स्थितींत असलेल्या देवांस सोडविण्या-विषयीं मारुति निराश झाला नाही. कारण त्याला स्वतःचे अतुल सामर्थ्याची धमक होती, पण त्याचें त्याला विशेष महत्त्व वाटत नव्हतें; परंतु अदृश्य असलेला शक्तिमान् रघुवीर याचा मी दास आहे, मी राममुद्रांकित आहे, हा विश्वास व राघवाचे सामर्थ्याबद्दलची त्याची निष्ठा हीच त्यास निराश न होण्यास प्रोत्साहन देत होती.

मनामाजि आंवांकिलें सर्व काहीं ।

सिमा सांडिली तूळणा त्यासि नाही ।

बहू मातले गर्व मोळ्या बळाचा ।

तया झोडितों दास मी राघवाचा ॥ सुं. कां. २०

लघुरामायण म्हणून समर्थींनीं एक प्रकरण लिहिलें आहे. त्यांत विपन्न-

स्थितीत देव हतवीर्य होऊन कसे रावत होते व कोणकोणती हीन कामे करीत होते याचें बहारीचें वर्णन आहे.

समीर लोटितो खडे । वरुण घालितो सडे ।

मयंक साडली धरी । मळीण पावकु हरी ॥ स्फु. श्लोक

५८-१३

विधी विधीस धाकतो । सुरेंद्र बाग राखितो ।

करावयास निग्रहो । भुमंडळासि विग्रहो ॥ १४

अखंड चाकरी करी । सदा वरुची भादरी ।

सटी आरंघळी दळी । गणेश गाढवें वळी ॥ १५

बहु कठीण काळ हो । समस्त पावले मोहो ।

हिणा दिनाचिया परी । सदा गळीत अंतरी ॥ १७

समस्त केश लांबले । कितेक वेस्त लोंबले ।

नखें चि योग साधले । समस्त देव गादले ॥ १८

ही देवांची स्थिति पाहून रामास त्यांची करुणा येऊन त्यांचे मुक्तीसाठी त्यांनीं धांव ठोकली.

निशाचरें बहु वसे । । कठीण वर्तमानसे ।

म्हणोनि राम पावला । बहु बळें उठावला ॥ १९

× × ×

बहुत प्रेतन पाहिले । परंतु सर्व राहिले ।

विबुधपक्षरक्षणा । श्री राम राम हें म्हणा ॥ स्फु. श्लो. १-५

राघवाचे पराक्रम सर्वांत श्रेष्ठ आहेत असें दासांचें म्हणणें आहे व त्यांनीं युद्ध-कांडाचे आरंभीं तसें वर्णन केलें आहे.

जेणें फेडिला पांग ब्रह्मादिकांचा । बळें तोडिला बंद त्या त्रीदशांचा ।

म्हणोनी कथा थोर या राघवाची । जनीं ऐकतां शांत होते भवाची ॥

यु. कां. १-७

कथा थोर रामायणीं सार आहे । दुजी ऊपमा ये कथेला न साहे ।

तिन्ही लोक गाती सदा आवडीनें । भविष्योत्तरें वांटिलीं शंकरानें ॥ ८

रामरायाचे मनांत रावणाचे लंकेत अशोकवनांत बंदीत ठेवलेल्या सीता-देवीस सोडविण्याचें होतें; त्यापेक्षां जास्त त्याची निरपेक्ष दृष्टि देवांना बंदीतून

सोडविणेची होती. अशा रामाचे पराक्रमाने रामायण भरलेले आहे, व राघवाचे ब्रीद अनाथांचे रक्षण करण्याकडे विशेष असल्याने रघुवीर दैवतावर दासांचे अचल प्रेम व भक्ति होती. तीच या “ जय जय रघुवीर ” यांत त्यांनी प्रकट केली आहे.

रामरायाचे ठायीं उत्साह, तेज, उद्योग, साहस हे गुण ज्याप्रमाणे होते त्याचप्रमाणे धर्म, नीति, तप, अनासक्तता इत्यादि गुणहि होते व याच गुणांमुळे त्यांस राक्षसाचे बलाढ्य राजास म्हणजे रावणास व त्याचे बलाढ्य सहकारी प्रहस्त कुंभकर्ण, इंद्रजित यांस नामोहरम करण्यास कांहीं कष्ट पडले नाहीत.

अशा रामरायाचा “जय जय रघुवीर समर्थ” असा जयजयकार करण्यास रामदासस्वामींस मनापासून उत्साह वाटत असे.

(७) समर्थे समर्थ करावे— “समर्थ” हा तीन अक्षरी शब्द असला तरी त्यांत त्रैलोक्य सांठविलेले आहे. दासांचे कुलदैवतास थोडक्यांत सुटसुटीतपणे संबोधावयाचे म्हणजे, दास त्यांना समर्थ म्हणत असत.

ह्या घोषांतील तिसरे पद ‘समर्थ’ असून ते शेवटचे पद आहे, म्हणजे शेंडे-फळ असावे तसे, उच्च व व्यापक आहे. महाभारताची गोडी जशी प्रतिवर्षी वाढत जाते तशी या पदाची गोडी परमोच्च पदास पोंचली आहे.

ज्यास सामर्थ्य आहे तो समर्थ.

सामर्थ्य आहे चळवळेचे । जो जो करील त्याचे ।

परंतु येथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६

समर्थ या शब्दांत सावधानता, सततोद्योग व प्रयत्न यांचा परिपाक आहे. यांत चालना, योजना, यंत्रणा, विवंचना, कार्यकारणसंगति व प्रयोग्य प्रचीति आहे. समर्थ होण्यास कष्ट, सायास, तपश्चर्या, मंडळीकरण, संघ, समुदाय, साधने, बळणे-वांकणे हीं पाहिजेत; व निरिच्छा, स्वार्थत्याग, समयसूचकता, निर्णायक बुद्धि, सर्वभूतहितरतत्व व स्थितप्रज्ञता व समबुद्धि यांची आवश्यकता आहे.

जय जय रघुवीर समर्थ

यांत धर्म, राजकारण व सावधानता हीं ओतप्रोत भरलीं आहेत. ग्रंथराज दासबोध हा ह्या सुटसुटीत मंत्राचे प्रवचन अगर विस्तार आहे. याच मंत्रांत दासांचे चरित्र व चारित्र्य भरले आहे.

रामरायाला समर्थ म्हणतां म्हणतां ते इतके अनन्य अगर एकरूप झाले कीं स्वतःच समर्थ बनले. समर्थ रघुवीरानें जें कार्य केलें तेंच समर्थ दासांनीं आपले देखरेखीखालीं शिवाजीमहाराजांकडून करविलें.

रामरायास विश्वामित्र ऋषीनें अख्खें शिकविलीं. गायत्रीमंत्राचे प्रणेतें विश्वामित्र ऋषि व त्या गायत्री मंत्राचें बारा वर्षें पुरश्चरण रामदासांनीं केलें. सूर्यवंशातील रामरायाकरितां, दासांनीं पुरश्चरण म्हणजे सूर्यस्तुतिच केली.

दासांनीं बारा वर्षें तीर्थाटण केलें म्हणजे भरतखंडाचें निरीक्षण करून कोठें कोण आपले पुढील भगीरथ प्रयत्नास सहाय्य करील याची तपासणी केली व ठिकठिकाणीं मठस्थापना केली.

रामराय जसे समर्थांचे समर्थ तसे रामदास हे महाराष्ट्राचे महाराष्ट्रधर्म स्थापणारे समर्थ होत. रामदासस्वामी कळवळ्यानें म्हणतात —

समर्थानें समर्थ करावें । तरी च समर्थ म्हणवावें ।

त्र्यैलोक्यास पडिलें ठावें । सामर्थ्य ज्याचें ॥

हेंच आम्हीं तुम्हीं पुष्कळ जोरानें म्हटलें तरी वंशशुद्धि, आत्मशुद्धि, जनशुद्धि व अनन्यभावे भक्ति करण्याची पात्रता असल्याशिवाय समर्थ होऊन सर्वांस सामर्थ्य प्राप्त करून देणें अशक्य आहे.

“ समर्थांची कविता—प्रथमखंड ” याच्या प्रस्तावनेंत बऱ्याच शिकवणी दिल्या आहेत, त्या पाळल्यास ज्या मानाची उत्कटता व प्रयत्न असेल त्या मानानें समर्थ होण्याची किंचित् आशा आहे.

ग्रंथराज दासबोधांतील ओव्या इतक्या वक्तृत्वपूर्ण आहेत कीं त्यांवर खुलासा करणें नलगे.

प्रत्यहीं मागणें भीक्षा । मिळाली न मिळे तरी ।

नित्य नूतन हिंडावें । धुंडावे भक्त प्रेमळ ॥ स्फु. प्र. ३-६

हिंडता पारखी लोकां । कार्यकर्ता जिवीं धरी ॥ स्फु. प्र. १-६

रामदासस्वामींनीं मठ व मठपति यांची भरतखंडभर स्थापना केली तें धर्मस्थापना व स्वराज्यस्थापना यांचें जालें होतें. भक्तिमार्ग हा सर्वसाधारण लोकांस सहज-सुलभ होता व त्यांतून धर्मनिष्ठ कार्यकर्ते पारखून निवडावयाचे होते. समर्थांचे राजकारण म्हणजे धर्मरक्षी ऐसा शिवाजीराजा त्यास सर्वतोपरी सहाय्य करणें. शिवाजीराजांस आपले पूर्ववयांत हजार पंधराशें प्रकट मठ व किती तरी गुप्त मठ

यांचा देणग्यांनीं परामर्ष व योगक्षेम करणें शक्य नव्हतें. केवळ भिक्षेवर मठपति आपला योगक्षेम चालवीत. मठ व मठपति यांचे द्वारा ब्राह्मणमंडळ्या, क्षत्रिय-मंडळ्या, वैश्यमंडळ्या व शूद्रमंडळ्या जागोजाग स्थापून शिवरायाचें राजकारण जेणेंकरून सुगम व सफळ होईल अशी स्थिति समर्थानीं उत्पन्न केली व हें जें मठांचें यंत्र निर्माण केलें त्याचा बोजा शिवराजावर एक पैचाहि नव्हता. सम-र्थांचे उद्योगानें व त्यांचे योगसामर्थ्यामुळें देशाकरितां, धर्माकरितां व संस्कृती-करितां त्या वेळीं हजारों तरुणांनीं स्वार्थाचा व सर्वस्वाचा यज्ञ आरंभिला होता.

जय जय रघुवीर समर्थ

वाचा गगनभेदी मेघनाद त्यांनीं असंख्य मठस्थापना करून उत्तरेपासून दक्षिणे-पर्यंत पसरून दिला होता.

देव मस्तकीं धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ।

मुलुक बडवावा बुडवावा । धर्मसंस्थापनेसाठीं ॥

देवद्रोही तितके कुत्ते । मारून घालावे परते ।

देवदास पावती फत्ते । येदर्थीं संशयो नाहीं ॥

महंतें महंत करावे । युक्तीबुद्धीनें भरावे ।

जाणते करून विखुरावे । नाना देसीं ॥

रघुवीर समर्थांस मस्तकीं धरलें म्हणजे केवढा आत्मविश्वास उत्पन्न होतो, व केवढा हलकल्लोळ करून मुलूख बडवून व बुडवून धर्मास्थापना करतां येते, अशा देवदासांना देवद्रोही कुत्ते मारून कशी फत्ते मिळवितां येते व अशा देवदासांन युक्तीबुद्धीनें भरून व शिकवून, जाणते करून, महंतपद देऊन, देशोदेशीं विखरून कसे सोडतां येतात व समर्थपणा कसा प्राप्त होतो हें वरील ओव्यांवरून दिसतें.

नाना पुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फिरावीं ।

नाना सामर्थ्ये वाढवावीं । वैराग्यवळें ॥

ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या ।

संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥

लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।

भूमंडळी सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥

मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ।

याविषयीं न करितां तकवा । पूर्वज हांसति ॥

या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षितां ऐसा नाहीं ।
महाराष्ट्र धर्म राहिला कांहीं । तुम्हांकरितां ॥
बहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी ।
ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होते ॥

वरील सहा ओव्यांमध्ये रामदासस्वामींचें चरित्र उपदेशरूपानें सांठविलेलें आहे, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रधर्म, व राजे यांनीं महाराष्ट्रधर्मस्थापनेसाठीं केलेले प्रयत्न व दासांस मिळालेली समर्थ पदवी यांचा बोध सूत्ररूपानें यांत पाहण्यास सांपडतो.

समर्थ होण्यासाठीं किती श्रम व सायास, कष्ट व मनोनिग्रह करावा लागतो व शिस्त व नियमितपणा किती कांटेकोर सांभाळावा लागतो, याचें प्रत्यंतर या ओव्यांतून प्रामुख्याने दिसत आहे. योगीराज रामदास हे बाराव्या वर्षी आत्म-जनांचा त्याग करून व लग्नांतील सावधान या इशान्याचा फायदा घेऊन एका वस्त्रानिशीं कसे हालअपेष्टा सोशीत टाकळीस पोंचले व तेथें सारखे एका देव-कार्यासाठीं बारा वर्षे मधुकरी मागून लहान वयांत राहिले, हें दृश्य मनावर ठसवून घेण्यासारखें आहे.

जयासि वाटे सुख चि असावें । तेणें रघुनाथ भजनीं लागावें ।
अशी त्यांची शिकवण आहे. यात्रा करीत असतांही नाना संकटांतून त्यांस दिवस काढावे लागले व बहुत सायासानें व बहुत पथ्यें सांभाळून त्यांना समर्थ पदवी प्राप्त झाली. तेव्हां मागचे सर्व देखावे आठवून गहिंवर येऊन त्यांचे मुखांतून अकरा ओव्यांतून जे सहजोद्गार निघाले ते मुळांतून सर्वांस कळावे म्हणून देण्याचा मोह अनिवार होतो. पुनःपुन्हा वाटतें कीं, त्यांचे शतांशहि आपण प्रयत्न करूं तर देवकार्य व देशकार्य यांचे सुंदर इमारतीस एक मूठभर चुना लावल्याचें श्रेय आपणांस लाभेल.

परंतु येकवचनी देव येक । जेणें सोडिले देव अनेक ।
सेवाहीन मी सेवक । त्याचा म्हणवी ॥
समर्थें अंगिकार केला । नाना संकटीं रक्षीला ।
त्याचिया अन्नें पिंड वाढविला । जन्मवरि ॥
मारुति सारखे सेवक । तेथें मी मानवी रंक ।
नवल सामर्थ्याचें कौतुक । काय सांगों ॥

समर्थ आणि दिनानाथ । वैभवं समर्थाहून समर्थ ।
 जेणें माझे मनोरथ । पूर्ण केले ॥
 जें जें मनें अभिळाषिलें । तें तें समर्थें पुरविलें ।
 मज दीनास वाढविलें । मर्यादेवेगळें ॥
 समर्थानें समर्थ करावें । तरी च समर्थ म्हणवावें ।
 त्रैलोक्यासि पडिलें ठावें । सामर्थ्य ज्याचें ॥
 आर्जीक्य रजनीचर माजले । देव कारागृहीं घातले ।
 म्हणोनि वैकुंठाहून पातले । देव सोडवावया ॥
 देव मात्र जाजावला । म्हणोनी कैपक्षी पावला ।
 भूवनकटक निर्दाळिला । दशमुख शत्रु ॥
 जिहीं त्रैलोक्य जिंकिलें । त्यास मर्कटाहार्तीं मारविलें ।
 भुवनत्रय आनंदविलें । दाशरथीनें ॥
 देवाचे बंद सोडविले । देव स्वस्थानीं स्थापिले ।
 प्राणी मात्र आनंदविले । रामराजें ॥
 विभीषणास दिधली लंका । सुरवराची फिटली शंका ।
 समर्थें रामदास रंका । नवाजिलें ॥

प्रत्येक ओर्वीत समर्थींचें म्हणजे एकवचनी रघुवीराचें सामर्थ्य व दासांवर केलेला कृपाप्रसाद सांठविला आहे.

येथपर्यंत 'जय जय रघुवीर समर्थ' या जयजयकाराचें थोडक्यांत त्रोटक विवरण केलें आहे व हाच मंत्र प्रकट व गूढ असून त्याची परंपरा जितकी विषद करतां आली तेवढी केली आहे. परंतु महाराष्ट्रधर्माची स्थापना ह्या जयजयकारांत कशी उत्क्रांत झाली तें दाखविल्याशिवाय हें विवरण संपवतां येत नाहीं.

(८) महाराष्ट्रधर्म— वेदप्रणीत व श्रुतिस्मृतींत सांगितलेला धर्म तो महाराष्ट्रधर्म. हा सनातनधर्म भरतखंडांत फार वर्षे चालला, परंतु कालांतरानें त्यास मालिन्य आलें व लोप झाला. तेव्हां सामान्यतः सर्व हिंदुस्थानास व प्रामुख्येकरून महाराष्ट्रास जागृत करून त्या धर्माचें रहस्य श्रीसमर्थ रामदासांनीं ग्रंथराज दासबोधांत ग्रथित केलें त्याची त्रोटक रूपरेषा खालीं देतो.

दासबोधाचा विशेष हाच की, समर्थकालीन स्थितीस अनुलक्षून महाराष्ट्रास हा उपदेश आहे.

सद्गुरु तयार झाला म्हणजे सद्शिष्य तयार होतात. अडचण असेल तर अगर बोल लावावयाचा असेल तर अडक्याचे तीन गुरु अगर पोटभरू गुरु हेच समाजास विघडवीत असतात.

सर्वज्ञ असे जे सद्गुरु ते ज्ञानानें, अनुभवानें, विरक्तीनें, तपश्चर्येनें समाजाचें पुढारीपण स्वीकारण्यास व त्यास योग्य वळण लावण्यास समर्थ असतात. असें झालें म्हणजे योग्य अनुयायी अगर सद्शिष्य तयार होतात. दासांनीं योग्य ते शिष्य निवडून त्यांस महंत पदवी देऊन महाराष्ट्र उपदेशिला.

कोणत्याहि कार्ळी व कोणत्याहि देशांत बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध अशा चार कोटींतील जनसमाज असतो. समर्थकार्ळीहि तसाच होता.

(१) समर्थासारखे सिद्ध बोलून चालून स्वतंत्र असतात.

(२) साधकहि त्याच स्थितीला जाऊन पांचण्याचे मार्गांत असतात.

(३) मुमुक्षूना स्वतंत्र स्थितीला जाऊन पांचण्याची उत्कट इच्छा असते.

(४) बद्धांना मुक्तीचे मार्गास पांचविण्याचा प्रयत्न सिद्धांना व साधकांना मुमुक्षूचे साहाय्येनें करावयाचा असतो.

सिद्ध व साधक यांनीं केलेल्या उपदेशाचा परिणाम अज्ञ अगर बद्ध यांस मायेचे बंधनापासून सोडविण्यास म्हणजे परमार्थ प्राप्त करून घेण्यास उपयोगी पडतो.

आतां अज्ञ अगर बद्ध जे आहेत त्यांस नीतीची म्हणजे धर्माची ओळख नसते, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्यांत निंदा, द्वेष, अनीति, भ्रष्टाचार, कपट, कलह, पाखंड, क्रौर्य, कातर्य, पैशुन्य, दुराशा, इत्यादि दोष रोमरोमीं भिनलेले असतात. परंतु उपदेशाचा मारा तेजस्वी अधिकारी सिद्धानें केल्यास ते सुधारण्याचे मार्गास लागतात.

बद्धच परंतु विकृत असे कांहीं लोक असतात ते पढतमूर्ख होत. ते बहुश्रुत व व्युत्पन्न असतात; परंतु क्रोध, मत्सर, अभिमान, दुराशा यांनीं पछाडलेले असतात; यांना सुधारणें अज्ञ जनांपेक्षां कठिण असतें.

अशा मूर्खांचे व पढतमूर्खांचे दोष काढून त्यांस उपासनामार्गास लावावें लागतें. अध्यात्मविद्येचें श्रवण, देवपूजन, भजन, स्नानसंध्यादि कर्मे यांचा अंतर्भाव उपासनेंत होतो.

उपासना ज्ञानस्वरूप असल्यामुळे उपासनेंत (भक्तिमार्गांत) कर्मांचा व

पहिला सुमनहार

शान्ताचा समावेश होतो.

भक्तिमार्गाची स्थापना केल्याने परमार्थ जो मोक्ष अथवा स्वतंत्रता तिची अंशतः प्राप्ति होते.

अंशतः म्हणण्याचे कारण सत्ता असल्याशिवाय अगर राज्यस्थापने-शिवाय तिची पूर्ण व अप्रतिबद्ध प्राप्ति होऊ शकत नाही.

अडथळे कोणते:—

समाजातील बहुजनसमाज, मुमुक्षु म्हणजे मुक्तीची इच्छा करणारा व नीतिमान् नसतो.

बहुजनसमाज म्हणजे बद्ध, मुक्तीला पराङ्मुख व अनीतिमान् असतो. अनीतिमानांची अन्यायाकडे व नीतिमानांची न्यायाकडे प्रवृत्ति असल्यामुळे विरोध उत्पन्न होऊन खटका उडतो. नीतिमान् लोक सहजासहजी अनीतिमानांस दावांत ठेवू शकत नाहीत.

सबब नीतीचे व धर्माचे संरक्षण करण्यास व अनीतीचे उत्पादन करण्यास शासनसंस्था असावी लागते.

समर्थकालीं म्लेंच्छांची सत्ता चालत होती.

म्लेंच्छ परधर्मी होते. स्वधर्मातील पाखंडी व नास्तिक हा देवधर्माविरुद्ध सदा कंकण बांधून तयार असतो. परंतु परधर्मीयांचे आचारविचार व कल्पना आपले धर्माविरुद्ध असल्याने व म्लेंच्छांची तामसवृत्ति प्रभावी असल्याने ते देवधर्माचा द्वेष करितात त्यांचेपासून देवधर्माचे संरक्षण करण्यास राजसंस्था जरूर व क्रमप्राप्तच असते. व ती स्थापन करणे समर्थांस जरूर वाटले. विश्वामित्राचे यज्ञाचे संरक्षणास रामरायांचे क्षात्रतेजच उपयोगी पडले, त्याप्रमाणे शिवरायांचे क्षात्रतेज धर्मरक्षणास उपयोगास आले.

या राजसत्तेचे तत्त्व समर्थानीं मोठे नामी प्रतिपादिले आहे. व्याक्तिभूत नरदेहाचा आश्रय करून राहणारा जो आत्मा तो जाणीवरूप आहे. परंतु ती जाणीव अपुरी पडते म्हणून जाणिवेचा अखंड सांठा जो परात्पर आत्मा त्याच्याशी सायुज्यता होण्यास आपणांहुन अधिक जाणिवेचे अधिष्ठान त्याचा आश्रय करावा लागतो.

रायाचे सत्तेने चालते । परंतु अवधी पंचभूते ।

मुळीं अधिक जाणिवेचे ते । अधिष्ठान आहे ॥ १५-३-४

राजा किंवा राज्यसंस्था ही अधिक लागणाऱ्या जाणिवेचे अधिष्ठान आहे. राजा हा परमेश्वराचा अंश आहे असे गीता सांगते व कमी जाणीव असणाऱ्या लाखों लोकांच्या समाजावर जास्त जाणिवेची परमेश्वररूपी राज्यसंस्था अधिकार चालविते.

महाराष्ट्रधर्म म्हणून ज्याची वर फोड करून दाखविली तो जारी करण्याचे कारण महाराष्ट्रांत मूळ जो सनातन वैदिक धर्म त्याची पायमल्ली झाली होती; सर्व वर्णांत श्रेष्ठ असे ब्राह्मण ते भ्रष्ट झाले व दावळमलीक पीरास भजू लागले; कित्येकांनीं मुसलमानी धर्म स्वीकारला; ब्राह्मणांचा बुद्धिनाश झाला; त्यांचे गुरुत्व जाऊन शूद्र व अतिशूद्र ब्राह्मणांस शास्त्र शिकवू लागले; चातुर्वर्ण्य बुडाले; त्यामुळे बजबजपुरी माजली. ती नाहीशी करण्यासाठी व पुन्हा स्वधर्म प्रस्थापित करणेसाठी महाराष्ट्रधर्माचा प्रसार करावा लागला म्हणजे धर्माचे पुनरुज्जीवन करावे लागले.

पाश्चात्य लोक मराठ्यांचे राज्यास वावटळ म्हणतात; पण ते तसे नसून महाराष्ट्रधर्म प्रस्थापित करण्याचा व नीति व सुव्यवस्था स्थापण्याचा तो उपक्रम होता.

(९) समारोप — आजहि हिंदुधर्मावर परधर्माची आक्रमणे चालली असून स्वधर्मातील कांहीं बुद्धिमान् व वजनदार लोक ब्राह्मणांना नाहीसे करण्याचा व अतिशूद्र व मुसलमान यांस वरचढ करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न करित आहेत. परंतु ही त्यांची चूक आहे. आज हजारों वर्षे वंशशुद्धि, आत्मशुद्धि या स्वरूपाने ब्राह्मणांनीं जें कांहीं कमाविलें आहे त्याचा नाश जाहल्यास व भलत्याच भरीं पडल्यास धर्म, नीति व सुव्यवस्था हीं पारखीं होताळ.

वर्णाश्रम व जाति यांचे योगाने हा सनातनधर्म टिकला आहे. जसे धान्यांत एकच गहू अगर तांदूळ असें एकच धान्य ठेवावयाचे, बाकीचीं धान्ये नाहीशी करावयाचीं, अगर तांदुळांतील आंबेमोहोर, कमोद, वगैरेचा नायनाट करून एकच सर्वराशी तांदूळ म्हणजे सर्वांचे मिश्रण किंवा रंगुनी तांदूळ ठेवावयाचे असे ठरविल्यास अनवस्था प्राप्त होईल. पाश्चात्य देशांत विद्वान् व विचारी लोक मनुस्मृतीतील व्यवस्था हीच कोणत्याहि देशास स्थैर्य व सुखसमृद्धि प्राप्त करून देण्यास समर्थ आहे असें प्रतिपादन करूं लागले आहेत. असे असतां आपले बहुमोल अधिष्ठान व धर्मव्यवस्था टाकून हीन संस्कृति अंगि-

कारण्यांत कोणता शहाणपणा आहे देव जाणे ! असा अविचार महाराष्ट्रांतील लोक करणार नाहीत अशी सदिच्छा प्रकट करतो.

रामदासांनीं घर्मांची विस्कटलेली घडी

जय जय रघुवीर समर्थ

या हृदयाचे हांकेनें व दासबोध ग्रंथांतील अमोलिक शिकवणीनें ठाकठीक केली आहे. समर्थांच्या शिकवणीप्रमाणें वागल्यास आपला तरणोपाय आहे. या मंगलप्रसंगीं जमलेले अधिकारी व विद्वान् समर्थविद्यापीठ काढण्याचा उपक्रम करतील अशी आशा प्रकट करून हें लांबलेलें टांचण पुरें करतो.

स्मरलें लिहिलें आहे । बोलता चालता हरी ।

काये होईल पाहावें । आनंदवनभुवर्ती ॥ स्फु. प्र. ५८-५७

जय जय रघुवीर समर्थ ॥

(३२)

श्रामत् दासबोधाचे कांहीं विशेष

(लेखक — श्री. विठ्ठल सखाराम पाग, बी. ए., कऱ्हाड)

महाराष्ट्रांतील आत्मानुभवी तत्त्वज्ञान्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांत श्रीमदासबोध हा अगदी अखेरअखेरचा ग्रंथराज होय. असे प्रमुख ग्रंथकार म्हणजे श्रीमुकुंदराज, श्रीज्ञानेश्वर, श्रीएकनाथ हे तिघे च होत. या सर्वांचे स्वतंत्र व टीकाग्रंथ पाहिल्यास महाराष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाची भूमिका सहज समजेल. श्रीसमर्थ हे या तत्त्वज्ञानमंदिराचे चवथे आधारस्तंभ होत. कांहीं विद्वानांचा आक्षेप असा की, महाराष्ट्रीय तत्त्वज्ञान संस्कृत वाङ्मयावरून घेतलें आहे, इतकेंच नव्हे तर अडाणीपणानें चोरी करतांना चुका केल्या आहेत. अजागळ वेदान्ताची अडगळ या ग्रंथांतून फार.

सदर आक्षेप मराठींतील इतर ग्रंथांना लागू असेल, पण आत्मानुभवी साधूंनी ही चूक सुळी च केलेली नाही.

श्रीनामदेवराय व तुकोबा या घटपटांत पडलेच नाहीत. वर उल्लेखिलेले चार ग्रंथकार मात्र मराठींत वेदान्त सांगण्याच्या भानगडींत पडले आहेत. हे सर्व ब्राह्मण असून संस्कृतज्ञ होते. आतां या महाराष्ट्रीय वेदान्ताचें स्वरूप संस्कृत-प्रमाणेंच आहे काय ! संस्कृत आचार्यग्रंथांहून यांत विशेष काय आहे ! नसल्यास हीं नुसतीं भाषान्तरेंच नव्हेत काय !

वरील प्रश्नांची उत्तरे फार विस्तारपूर्वक द्यावयास हवीत. दुर्दैवानें महाराष्ट्रीय वेदान्ताचा संकलित अभ्यास अजून मराठींत झालेला नाही.

वादाची भूमिका टाकून समन्वयाची भूमिका स्वीकारणें, क्वचित् वाद वाढ-

लाच तर शब्दखंडण करून ब्रह्मज्ञानाची अनुभवात्मक बाजू उचलून घरणे, उपमा, दृष्टांत संस्कृतपेक्षांही अधिक मार्मिकपणे योजणे, इत्यादि महाराष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाचे विशेष आहेत.

या दृष्टीने महाराष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांत श्रीमद्दासबोधाचेहि कांहीं विशेष आहेत.

तत्त्वज्ञानाच्या मांडणीत दासबोधाचें ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, भागवत या वारकरी ग्रंथांपेक्षां, विवेकसिंधु व परमामृत या मुकुंदराजी ग्रंथांशी अधिक जुळत असले तरी, ज्ञानेश्वरतत्त्वज्ञानाशीं समर्थांचा विरोध खास नाही.

या ग्रंथांतील तत्त्वज्ञान काय आहे हा विषय निराळा, पण असलेले तत्त्वज्ञान सांगण्यांत समर्थांनीं कोणती पद्धति योजिली आहे, हें या छोट्या निबंधांत पहावयाचें आहे.

इतर ग्रंथांप्रमाणें दासबोध सप्रचित, स्वानुभवपूर्वक लिहिला आहे, ही गोष्ट अगदीं परिचयाची आहे.

वक्ता अधिकारेवीण । वक्तृत्वाचा करी शीण । क्रियेवीण ब्रह्मज्ञान ।
असला प्रकार समर्थवाङ्मयांत कोठेंच नाही.

दासबोधाचा विशेष हा कीं, हें क्रियेचें ओंझें—विवेकाचें जोखड—श्रोत्यांवर इतर ग्रंथांपेक्षां त्यानें जोरानें लादलें आहे.

“ प्रचीत पहा ” हें दासबोधाचें पालुपदच आहे. “ महावाक्यांच्या नुसत्या जपानें भ्रांतीचा अंधकार फिटणार नाही, त्याला विचारच हवा ” असा समर्थांचा उपदेश आहे.

पूर्वीचें महाराष्ट्रीय समन्वयवादी तत्त्वज्ञान चांगलें आत्मसात् करूनहि ज्या आशंका उरतात त्या दासबोधांत मुद्दाम उपस्थित करून दूर केल्या आहेत. अशा अनेक शंका आहेत. घनदाट संचलेल्या आत्मस्थित्यांत माया कशी झाली, मायाब्रह्मभेद कळला, पण दोहोंचा संबंध काय ? विवर्तवाद व परिणामवाद यांत खरें काय ? जग हें आत्मविकास व संकोच करणारें स्वयंसिद्ध यंत्र आहे काय ? ईश्वर अकर्ता, तर माया कोणें केली ? सृष्टि मिथ्या, तर कां दिसते, सत्य, तर कां नासते ? एक ना हजार प्रश्नांची उत्तरे दासबोधांत स्पष्ट शब्दांत दिली आहेत.

इतर अमृतानुभवादि ग्रंथांत काव्य फार, दासबोधांत काव्याहून वक्तृत्वाचें प्रमाण अधिक. समर्थांची भाषाच व्याख्यानाप्रमाणें. स्फूर्ति हाच प्रमुख

काव्यगुण. बाकी स्वतंत्र विचार पटविण्याची हातोटी, अधिकार जाणून उपदेश, पूर्वीचा सिद्धांत बळकट करून पुढे निरूपण, मधूनमधूनच अवतरणे, इत्यादि वक्तृत्वाचेच गुण दासबोधांत फार. अनुभव व्यक्त करण्यासाठीं तर्क आणि भाषा हीं कमाळीची धडपड करतांना ज्ञानेश्वरवाङ्मयांत आढळतील, तर व्यक्त झालेला अनुभव उघड तर्कांनीं व सरळ भाषेनें श्रोत्याला पटविण्याची धडाडी दासबोधांत सांपडेल.

पूर्णाद्वैत, शब्दनिरसन, सद्गुरुमाहात्म्य, ज्ञानाज्ञानखंडण, वादमीमांसा, इत्यादि विषय ज्ञानेश्वर व रामदास यांनीं सारख्याच स्वरूपांत मांडले आहेत. महाराष्ट्रीय संतांमध्ये या वाबतींत भेद मुळींच नाही.

दासबोधांतील मूळमाया, गुणमाया, इत्यादि शब्दप्रक्रिया व पंचीकरणात्मक विषय मुकुंदराजांत, मायाब्रह्मसंबंधाची सूक्ष्म चर्चा ज्ञानेश्वरांत, तर सोपें व परिणामकारक वक्तृत्व एकनाथी भारुडांत आढळेल.

दासबोधांत अत्यंत महत्त्वाचें काय असेल तर दृष्टांतनिरसन ! दृष्टान्तांनीं भरलेल्या गूढ अशा ज्ञानेश्वरवाङ्मयावर हा समर्थवाङ्मयाचा न फिटणारा उपकार आहे.

दृष्टान्त तितुका एकदेशी । देणें घडे कळावयासी ।

असें म्हणून, घटाकाश मठाकाश, पट तंतु, थिजलें ओथिजलें घृत, कनक अलंकार, बीज तरु, सर्प दोरी, इत्यादि असंख्य सिद्धान्तवजा दृष्टान्तांना समर्थानीं उकलून दाखविलें आहे. अवच्छेदवाद, परिणामवाद, इत्यादि वादांचा ज्ञानेश्वरांनीं केलेला गुप्त समन्वय समर्थानीं कारणापुरतें उघड खंडण करून विवर्तवादानें सिद्ध केला आहे. दासबोध म्हणजे दृष्टान्त उडवून ब्रह्मज्ञान हातीं देणारा ग्रंथ असें मी मानतो.

मात्र एवढें खरें कीं, वास्तविक ज्ञानेश्वर आणि समर्थ यांमध्ये मुळींच भेद नाही. अपूर्व म्हणून समजला जाणारा ज्ञानेश्वरांचा स्फूर्तिवाद मुकुंदराज व समर्थ यांचे वाङ्मयांत आला आहे.

अहं ऐशी स्फूर्ति जाली । ते चि माया ॥

हाच स्फूर्तिवाद.

इतर संतांचें तत्त्वज्ञान हें स्फूर्तिजन्य काव्य आहे. समर्थांचें काव्य स्फूर्तिप्रद व्याख्यान आहे.

स्फूर्ति वादापासून भिन्नच असणार. तिच्यांत बुद्धि असली तरी सम-ज्वयात्मकच असणार.

तर्कप्रतिष्ठा आणि शब्दप्रामाण्य हे ब्रह्मसूत्रभाष्यांतील शांकरसिद्धान्त दासबोधांतहि वरचेवर डोकावतात.

संत तर्कांनै समाधान करीत नाहींत, हीहि एक कृपाच. कारण तर्क भिन्न भिन्न असतात, तशीं समाधानेंहि भिन्न भिन्न होतील; पण भिन्नपणांनै समाधानांचें सत्यत्व जाईल. सत्य सर्वत्र सारखें असतें.

संतवाङ्मयांत तर्कांनै सिद्धांत सिद्ध करण्यापेक्षां अनुभवसिद्ध सिद्धान्त मांडण्यामध्ये शुद्ध तर्काचा अवलंब केलेला आहे. ब्रह्मज्ञान हा वाद नसून तें 'प्रत्यक्षावगम शास्त्र' आहे व त्यामुळें तर्काला येथें भौतिक शास्त्रांतल्याप्रमाणेच थोडी किंमत आहे.

दुसरें शब्दप्रामाण्य. समन्वयवादी दृष्टि हा महाराष्ट्रीय संतांचा विशेष. योग्य प्रमाणांत शब्दप्रामाण्य मानण्यानेच समन्वयी दृष्टीची सिद्धि होत असते. असो.

स्वयें आपण जेविला । त्यास वाटे लोक धाला ।

परंतु हें समस्ताला । घडलें पाहिजे ॥

ही दासबोधांत प्रमुख दृष्टि आहे.

आपण जेवोनिया तुका । संतर्पण करी लोका ।

हीच समर्थांचीहि इच्छा !

तत्त्वज्ञानाच्या निव्वळ मांडणींतील श्रीमहासबोधाचे हे एक दोन विशेष सांगून हें 'पत्रपुष्प' मी समर्थचरणीं विनम्रभावानें अर्पण करितों.

(३३)

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

श्रीसमर्थ व सनातनधर्म

(लेखक — श्री. दुर्गाराम बाल हरिदास रामदासी, मंगलूर)

श्रीसमर्थांचा अवतार पूर्ण होऊन २५४ वर्षे झाली. थोर अवतारी महात्मे या दृष्टीने पूर्वीच्या दोन शतकांत श्रीसमर्थांकडे लोक पहात असत, असे तत्कालीन वाङ्मयावरून दिसते. सध्यांचे तिसरे शतक वेगळ्या प्रकारचे दिसते. सध्यां सर्व लोक श्रीसमर्थ हे थोर विभूति असल्याचे प्रांजलपणे मान्य करीत असूनहि स्वमताची तत्वे श्रीसमर्थांच्या अवतारकार्यात दाखविण्याचा प्रयत्न करितात. कांहीं वर्षांपूर्वी कै. वैद्य यांनी श्रीसमर्थ हे आपल्याप्रमाणे हिंदु मिशनरी होते असे लिहिल्याचे आठवते. श्री. सदाशिव खंडो अळतेकर यांनी आधुनिक समर्थ म्हणून कै. लो. बाळ गंगाधर टिळक, कै. लाला लजपतराय, कै. दादाभाई नवरोजी, महात्मा गांधी व पंडित मदन मोहन मालवीय यांचे फोटो दिले आहेत. कांहीं महिन्यांपूर्वी नवशक्ति पत्रांत एका तरुण पदवीधराने श्रीसमर्थचरित्रांतील कांहीं महत्त्वाचे मुद्दे घेऊन, त्यांची कांहीं स्मृतिवाक्यांशी तुलना करून, मेळ पडत नाही असे म्हणून, श्रीसमर्थांनी शास्त्रांना बाजूस सारून पुढे होणाऱ्या सुधारकांस वाट मोकळी केली, असे प्रतिपादिले आहे.

परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

या भगवदुक्तीप्रमाणेच श्रीसमर्थांचा अवतार झाला, असे मला वाटते.

श्रीसमर्थींच्या अवतारांत सनातनधर्माकडे किंचिन्मात्रहि उपेक्षा झाली नाही. श्रीसमर्थींनीं ग्रंथराज दासबोधांत

आचारवीचारेवीण । जें जें करणें तो तो सीण ।

असें सांगितलें असून

आधीं केलें मग सांगितलें । ११-१०-२४

असें ते स्पष्ट म्हणत आहेत. श्रीसमर्थींचें वर्तन सनातनधर्माप्रमाणेंच कसें होतें हें दाखविण्याचा व सुधारकांच्या आक्षेपांना उत्तर देण्याचा या ठिकाणीं मी यथामति प्रयत्न करित आहे.

श्रीसमर्थींचा जन्म जांब येथें शके १५३० चैत्र शु० ९ स मध्यान्हीं झाला. वयाचे पांचवे वर्षीं उपनयनसंस्कार झाला. (गर्भाष्टमे ब्राह्मणम् उपनयेत् । पंचमे ब्रह्मवर्चसकामः । आश्वलायन गृ. सू. ॥) तत्कालीन परिस्थितीस अनुसरून श्रींनीं अध्ययन अल्पकालांतच पार पाडलें. वयाचे सातवे वर्षीं वडिलांनीं इहलोक सोडिला. नरजन्माचें जें अंतिम ध्येय श्रीभगवद्दर्शन, तें श्रींना वयाचे नववे वर्षीं शके १५३८ श्रावण शुद्ध ८ स रात्रीं लाभलें. त्यांचें पाळण्यांतील नांव नारायण असून दर्शनानुग्रहसमर्थीं श्रीरामांनीं त्यांस रामदास असें नांव टेविलें. नंतर कांहीं काल श्रींनीं मौन धरिलें व कांहीं काल इतस्ततः उदास वृत्तीनें भ्रमण चालविलें. श्रींची वृत्ति पाहून मुलाचें एकदांचें लग्न केल्यास तो सहज घरीं राहिल असें मातुःश्रींच्या मनांत आलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं प्रयत्न चालविला. पण ती हकिकत मित्रमुखानें रामदासांस समजली व त्यामुळें त्यांची वृत्ति पूर्वी-पेक्षांहि निराळी दिसूं लागली. पुढें अनेक प्रसंगांवरून मुलाची ब्रह्मचर्येक निष्ठा आईच्या ध्यानीं आली व तिनें अखेरचा उपाय म्हणून मुलास एकांतीं नेऊन विवाहाविषयीं बोध केला. श्रींनींही मातेस पुष्कळ समाधानाच्या गोष्टी सांगितल्या असतील, पण मातेनें तें सारें वाजूस सारून आपलें वचन तूं ऐकणार कीं नाहीं असें विचारलें असतां, मी आपले आज्ञेपरता नाहीं म्हणून प्रणाम केला. तेव्हां अंतःपट धरीपर्यंत लग्नाची गोष्ट काढली असतां रागाऊं नये अशी आज्ञा केली. श्रींनीं उत्तम आहे असें म्हणून त्या दिवसापासून पूर्वींचे प्रकार सर्व सोडून दिले. पुढें श्रींच्या विवाहाची तयारी झाली; पण ऐन लग्नसमारंभांतून अंतःपट धरल्यावर मातेची आज्ञा पूर्ण झाली असें पाहून श्रींनीं पलायन केलें. नंतर गोदातीरीं बारा वर्षे पुरश्चरण अनुष्ठान करून आत्मबलवर्धन केलें. शके १५५४

च्या फाल्गुनांत यात्रेस निघाले. सर्व यात्रा करून पुढे कांहीं काल बालोन्मत्तादि वृत्तीनें देशाचें सूक्ष्म निरीक्षण करून शके १५६६ सालीं कृष्णातीरीं येऊन जगदुद्धार केला. लोकांचें अज्ञानदैन्य घालविलें व धर्मस्थापना केली. मतामतांच्या गलबल्यांतून लोकांस सुलभ मार्ग दाखविला. धर्मराज्याच्या बळकटीसाठीं अनेक वर्णांचे व आश्रमांचे शिष्य केले, व जेथें तेथें मठ करून त्या ठिकाणीं योग्य महंतांची योजना केली व आपल्या वयाच्या ७४ व्या वर्षीं शके १६०३ माघ वद्य ९ स दोनप्रहरीं अवतारसमाप्ति केली.

असें हें श्रीसमर्थाचें थोडक्यांत चरित्र आहे. आतां धर्मविचार करूं.

धर्म हा शब्द धृत्र्-धारणे घातूपासून झाला आहे.

धारणाद्धर्म इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः ।

यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ भारत

प्रकृतीच्या गाळांत फसणाऱ्या लोकांस सावरून धरणारा तो धर्म. वैशेषिक दर्शनांत

यतोऽभ्युदय निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ।

असें सांगितलें आहे. म्हणजे ज्यामुळें अभ्युदय, इहलोकींचें सुख व निःश्रेयस म्हणजे मोक्ष साधतो तो धर्म.

शक्ति आहे तो चि फावे । दोन्ही लोक साधावे ।

इहलोक परलोक शत्रु सर्व रोधावे ।

राघवाच धर्म जागो ॥ श्रीसमर्थ

धर्म कसा समजावा ?

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीलेचतद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेवच ॥ मनुस्मृति

श्रुति आश्रयाचा धर्म । दासबोध

श्रुतिप्रतिपादित धर्म सर्वास समजणें कठीण झालें तेव्हां तत्कालीन महात्म्यांनीं वेदांचें स्मरण करून जे ग्रंथ लिहिले ते धर्मशास्त्र अथवा स्मृति या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. पुढें स्मृतींकडेहि जेव्हां लोकांचें दुर्लक्ष होऊं लागलें तेव्हां तत्कालीन महात्म्यांनीं ऐतिहासिक व सामाजिक गोष्टीरूपानें तोच धर्म सांगितला, त्यास पुराणें म्हणतात. आतां सनातनी लोक श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्म असें म्हणतात. तदनंतर म्हणजे पुराणकालानंतर या सुवर्णभूमींत बाहेरील राजस व तामस लोकांचे

अनेक हल्ले झाले, त्यांत वैभव तर लुटलें गेलें, पण त्याबरोबर धर्मावरहि अनेक आपत्ति आल्या. पण अशा स्थितींत सुद्धां अनेक महात्म्यांनीं अवतरून लोकांत धर्मजागृति केली.

धर्मांत प्रवृत्ति व निवृत्ति असे दोन मार्ग परस्परपोषक आहेत. उपनिषदांत यासच अविद्या व विद्या म्हटलें आहे.

विद्यांचाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँसह

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ईशावास्य

श्रीसमर्थपूर्वकालीन बहुतेक महात्म्यांनीं धर्माच्या एकाच (निवृत्ति) अंगावर विशेष जोर दिला; पण श्रीसमर्थांनीं धर्माची घडी बरोबर बसविली.

धर्मतत्व । संगच्छध्वं संवदध्वं संवोमनांसि जानताम् ।

देवाभागं यथापूर्वे संजानाना उपासते ॥ ऋग्वेद

विद्वद्भिस्सेवितस्सद्भिर्नित्यमद्वेष रागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातोयो धर्मस्तन्निबोधत ॥ मनुस्मृति

जाणता चालेल तैसें चालावें । जाणता सांगेल तैसें बोलावें ।

जाणत्याचें ध्यान व्यावे । नानापरी ॥ दासबोध

समाजाची सुव्यवस्था व्हावी म्हणून निर्माण झालेलें वर्गीकरण चातुर्वर्ण्य नांवांने प्रसिद्ध आहे.

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मणं राजन्यः कृतः ।

ऊरुतदस्ययद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ऋग्वेद

शमदमादि साधनसंपन्न, आचारानें शुद्ध, स्वभावानें सरळ, सात्त्विक वृत्तीचे, पूर्ण वेदविद्यापारंगत असल्यामुळें अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह यांस समर्थ, व विचारी, ते ब्राह्मण; शरिरानें सुदृढ, मनाचे खंबीर, सत्यासाठीं देहाची पर्वा न करणारे, धर्मशास्त्र व युद्धकला जाणणारे असून देवाब्राह्मणांचे ठिकाणीं श्रद्धा असलेले, वृत्तीचे राजस, ते क्षत्रिय; धनार्जनाचे उपाय, व्यापार, शेती, गोरक्षण वगैरे कार्यांत प्रवीण असून धर्मासाठीं वाटेल तो स्वार्थ सोडण्यास तयार, सत्त्वरजमिश्र वृत्तीचे, ते वैश्य; शरिरानें सुदृढ पण मनाचे दुर्बल, वरील तिन्ही वर्णांचे आशेप्रमाणें समाजपोषक कार्ये करणारे ते शूद्र. या सर्व वर्णांचे धर्म शास्त्रांत वेगवेगळे वर्णिलेले आहेत. त्या सान्यांचा उल्लेख येथें करीत नसून फक्त सार्ववर्णिक धर्मच येथें सांगतों.

अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ।

भूताप्रियहितेहाच धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ भागवत

हे धर्म श्रीसमर्थोनीं एकेच ठिकाणीं जरी प्रतिपादिले नाहींत, तरी श्रींच्या श्रीमत् दासबोध, मनोबोध, अभंग, श्लोक, पदें वगैरे सर्व वाङ्मयांतून हीं तत्त्वे विशद केलीं आहेत. अखेरचा धर्म भूताप्रियहितेहा याबद्दल तर भगवान् सांगतात :

हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।

इति सचिंत्य मनसा कामैस्तैस्साधुमानयेत् ॥ भागवत

श्रीसमर्थ सांगतात :

नारायण असे विश्चीं । त्याची पूजा करीत जावी ।

याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥ दासबोध

पण त्यांतहि तारतम्य आहे.

पूज्य पूजेसी अधिकार । उगे चि तोषवावे इतर ।

दुखऊं नये कोणाचें अंतर । म्हणिजे बरें ॥ दासबोध

वरील चार वर्णोपैकीं प्रथम तीन वर्णांस द्विज म्हणत असून, त्यांत चार आश्रम आहेत. त्यांस अनुक्रमें ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास असें म्हणतात. या चारी आश्रमांस प्रमाण असा जो धर्म तो दशलक्षणयुक्त आहे.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकम् धर्मलक्षणम् ॥ मनुस्मृति

श्रीसमर्थवाङ्मयांत हीं लक्षणेहि प्रतिपादिलीं आहेत. ते सर्व उतारे देण्यास वेळ थोडा असल्यामुळे श्रीग्रंथांचा हवाला देऊन ते आमूलाग्र एकवार वाचावे, अशी विनंति करितों.

उपनिषदांत ज्याला अविद्या व विद्या म्हटलें आहे, त्यांसच श्रीसमर्थोनीं प्रपंच व परमार्थ म्हटलें असून याविषयींचें प्रतिपादन दासबोधाच्या बाराव्या दशकाच्या पहिल्या समासांत केलेलें आहे. तसेंच दासबोधांत इतरत्र यासच आचारविचार म्हटलें आहे.

इहलोकींचा आचार । परलोकीं सारासारविचार ।

आधीं राखावा आचार । मग पाहावा विचार ।

आचारविचारें पैलपार । पाविजे तो ॥

एकंदरीत श्रीसमर्थोना श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित धर्म सर्वथैव मान्य होता इतकेंच नव्हे,

उत्तर त्यांनी तो स्वतः आचरून इतरांसहि शिकविला.

आर्घ्य केले मग सांगितले ।

आतां सुधारकांचे आक्षेप नमूद करून त्यांना उत्तर देण्याचा विचार करावयाचा आहे.

(१) आक्षेप — श्रीसमर्थांचा आश्रम कोणता ?

उत्तर — श्रीसमर्थांचा आश्रम विद्यास्नातक ब्रह्मचारी. आश्वलायन गृह्यसूत्रांत ब्रह्मचर्याची मर्यादा बारा वर्षे सांगून पुढे, ग्रहणान्त वा शिकेपर्यंत, मंद असेल तर मर्यादा वाढेल व तीक्ष्ण बुद्धि असेल तर लवकर शिकून झाल्यामुळे मर्यादा घटेल. श्रीसमर्थांचे अध्ययन फार लवकर पुरे झाले, इतकेच नव्हे तर ज्ञानाची शीग श्रींनी अल्पावधीत गाठली.

(२) आक्षेप — अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकम् अपि द्विजः । श्रीसमर्थांच्या होऊं घातलेल्या लग्नांने त्यांचे समावर्तन (सोडमुंज) झाले होते.

उत्तर — हे वरील प्रमाण मानणे कठीण आहे. कारण समावर्तनोत्तर त्रिरात्र अशौच सांगितले आहे. मग अशौचांत विवाह कसा होईल ! दुसरे, ब्रह्मचर्य सोडलेल्या दिवशींच जर विवाह व्हावा, तर स्मृति व सूत्रे यांत इतके स्नातकाचे धर्म सांगण्याची जरूरच नव्हती. आतां स्नातकाचे सारे धर्म बाजूस ठेवून फक्त स्नातक कसा होतो, किती प्रकारचा असतो, व आमरणान्त स्नातक राहतां येतें याबद्दल विचार करूं. समावर्तन म्हणजे विद्या पूर्ण करून गुरुकुलांतून परत येणें; तेवढ्यावरून त्यान ब्रह्मचर्य सोडले असा अर्थ होत नाही, म्हणून तो अनाश्रमी ठरत नाही; गुरुकुलांत असतांना विवाहविचार होणें शक्य नाही व विचार न करतां विवाह होत नाही. यावरूनहि समावर्तन होतांच विवाह झालाच पाहिजे हे म्हणणें बुद्धिसंमत होत नाही. आतां शास्त्र काय म्हणतें तें पहावयाचें.

त्रयः स्नातक भवंति । विद्यास्नातको

व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्च ॥ (हारीत)

वेद्व्रतानि पारं वा नीत्वा भयद्यूमेववा ॥ (याज्ञवल्क्य १-५१)

विद्याध्ययन पूर्ण करून ब्रह्मचर्यव्रतानें राहणारा तो विद्यास्नातक, अध्ययन पूर्ण होण्यापूर्वी गुरूची आज्ञा घेऊन विवाह करूनहि अध्ययन करणारा तो व्रत स्नातक, विद्या पूर्ण करून ब्रह्मचर्यहि पूर्ण करून गुरुकुलांतून परत आलेला तो उभयस्नातक. उभयस्नातकाचीं कर्तव्ये शास्त्रांत पुष्कळ वर्णिली आहेत. त्यांत

मुख्य स्वतः शरिराची खबरदारी आपण वाहणें, नीतीचें उल्लंघन न करणें, आपले विद्येनें लोकांस उपयोगी पडणें, यास्तव लोकसेवा करणें, हें मुख्य असून आसइष्टांस भेट देणें हें गौण आहे.

यत्रैनं पूज्ययिष्यंतो भवंति तत्रैतां रात्रिं वसेत् । (आ. गृ. सू.)
अर्थात् एके ठिकाणीं फार दिवस राहूं नये.

एत्वा निवेक्ष्यमाणानि शास्त्रतो नियतव्रतः ।

आशरीर व्रतानीह स्नातकस्य भवंति हि ॥

शरीरसमाप्तीपर्यंत या लोकीं हीं स्नातकव्रतें होत. खालील पांच सूत्रें महत्त्वाची आहेत.

सत्यधर्मा । (गौतमसूत्र प्रथम प्रश्न अ. ९ सू. ६८)

आर्यवृत्तः ॥ ६९ ॥ शिष्टाध्यापकः ॥ ७० ॥

शौचशिष्टः ॥ ७१ ॥ श्रुतिनिरतः स्यात् ॥ ७२ ॥

या पांच सूत्रापैकीं पहिल्या दोन सूत्रांत सत्य व आर्यांचा (पूर्वजांचा) संप्रदाय राखावा असें सांगितलें असून तिसऱ्या सूत्रांत सच्छिष्यास उपदेश करावा असें सांगितलें आहे; चौथ्यांत शौचाकडे विशेष जोर दिला आहे, व पांचव्यांत श्रुतिप्रतिपादित ब्रह्मांत रंगून रहावें, असें सांगितलें आहे.

नित्यमहिंस्रो मृदुदृढकारी दमदानशीलः ॥ ७३

या सूत्रांत स्नातकानें लोकसेवा कशी करावी, हें स्पष्ट सांगितलें आहे. पुढें गौतम म्हणतात —

एवमाचारो मातापितरौ पूर्वापरांश्च संबधान्दुरितेभ्यो मोक्षयिष्यन्
स्नातकः शश्वत् ब्रह्मलोकात् न च्यवते न च्यवते ॥ ७४ ॥

म्हणजे वरीलप्रमाणें वागणारा स्नातक आईबाप, आजीआजा, वगैरे सर्वांना पापापासून मोकळे करून त्यांसह शाश्वत अशा ब्रह्मलोकापासून ढळत नाही, अर्थात् मुक्ति गांठतो.

आतां महिन्याचे आंत लग्न करावें म्हणणारें वाक्य आश्वलायन स्मृतींत आहे, पण त्याचा उत्तरार्ध पाहिला असतांच शंकेचें समाधान होतें; व पुढचे श्लोक पाहिले तर शंकेला जागाच उरत नाही. तीं वाक्यें खालीं देतो :

स्नात्वैव विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत सुखस्थः सुसमाहितः ॥

निःस्वो रोगार्दितो भीतस्त्वापन्नोन्यैश्चकारणैः ।
 स्नातकः प्रयतो वह्निं न त्यजेदिति वै श्रुतिः ॥
 नित्यदा ब्रह्मारीस्याच्यतुर्यज्ञपरायणः ।
 जापी तीर्थकरो वास्यात्स्नातको लौल्यवर्जितः ॥
 श्राद्धे निमंत्रितो गच्छेत् कुर्यात् षट्कर्मचद्विजः ।
 येन केनाप्युपायेन व्रतचर्या न लोपयेत् ॥
 शकलाञ्जुहुयात् प्रातः तन्मन्त्रैः कार्यमेव च ॥

आश्वलायनस्मृति

गर्भाष्टमे ब्राह्मणम् उपनयेत् ॥ आ. गृ. सू.

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥ मनु

याप्रमाणें ४४ वर्षें हा समावर्तनाचा काल. तेव्हां काले समावर्तन करून लग्न करणें असल्यास एक महिनाहि अनाश्रमी म्हणजे लग्न न करतां राहूं नये, यांत स्नातक म्हणजे अनाश्रमी असा अर्थ नसून आश्रम शब्दानें येथें गृहस्थाश्रम असा अर्थ आहे. पण पुढें सुस्वस्थः सुसमाहितः हे दोन शब्द फार महत्त्वाचे आहेत. सर्व परिस्थिति अनुकूल असून शरीर व मन सुस्वस्थ असेल तरच. अर्थात् अस्वस्थ असेल तर वरील वचन लागू नाही. तसेंच दारिद्र्य, रोग, भय किंवा अन्य कोणत्याहि कारणानें आपन्न म्हणजे अडकलेला असेल तर त्यानेंहि अग्नि सोडूं नये. अर्थात् पूर्वाप्रमाणें अग्निसेवा करून रहावें, अशी वेदाची आज्ञा आहे. चतुर्यज्ञपरायणः मनुष्य अतिथिसंस्कार त्याला लागू नाही. तसेंच जप (पुर-श्ररण), तीर्थयात्रा वगैरे करून लौल्यवर्जितः स्वार्थत्यागपुरःसर वागावें. आमंत्रण झाल्यास श्राद्धास जावें, षट्कर्म करावीं, सर्वतोपरी ब्रह्मचर्यलोप होऊं देऊं नये. तसेंच, अग्निकार्य करावें. याप्रमाणें पाहिलें असतां हि श्रीसमर्थांचें मन जगाच्या चिंतेनें अस्वस्थ होतें, त्यांचें मन भवाच्या भयें भ्यालें होतें, अखंड ब्रह्मचर्यावांचून त्यांचें कार्य साधणारें नव्हतें; पण त्यांना मातुश्रींचें वचन आडवें येत होतें, व तें वचनहि अंतःपट घरीपर्यंतच होतें. तेव्हां स्नातकवृत्तीनें राहून कार्य करावें असा त्यांनीं संकल्प केला व त्याप्रमाणें विवाहमंडपांतून सावधान शब्द ऐकतांच पलायन केलें.

वैणवीं धारयेत् यष्टिं सोदकं च कमंडलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रुक्मे च कुंडले ॥ मनु

श्रीसमर्थांचे हातांतील वेणुयष्टि श्रीसज्जनगडावर अजून आहे. त्यांच्या हातांत नेहमी पाण्याने भरलेला कंमंडलु (तुंबा) असे. कुंडलें होती ती त्यांच्या अनुष्ठानयात्रा इत्यादि कालांत हरवली असावी. पुनः प्रतापगडावरील देवीने आपल्या हारांतील मोती काढून स्वहस्ते चौकडा कुंडलें लेवविल्याचें चरित्र प्रसिद्ध आहे. श्रीसमर्थ अग्निसेवा करीत असत याची साक्ष सज्जनगडावरील त्यांचे अभिकुंड होय. वरील विवेचनावरून श्रीसमर्थांनी शास्त्रविरुद्ध कांहींच केलें नाहीं, असे सिद्ध होते.

स्वाध्यानेन व्रतैर्होमैस्त्रैर्विद्येनेज्ययासुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ मनुस्मृति

सकळ धर्मांमधे धर्म । स्वरूपीं राहाणे हा स्वधर्म ॥ ८-९-५४

हैं आश्रमाचें ध्येय तर त्यांनी पूर्वीच साधलें.

(३) आक्षेप — स्मृतिग्रंथांतून भिक्षा म्हणजे सिद्धान्नभिक्षा (मधुकरी) आहे. पण श्रीसमर्थांनी कोरान्नभिक्षा सुरू केली. त्याची उपपत्ति त्यांनी कोठें दाखविली नाहीं. दासबोधांतील भिक्षेच्या समासांत दत्त, गोरक्ष वगैरे भिक्षेची परंपरा सांगितली आहे. पण ते सारे सिद्धान्नभिक्षा मागणारे होते.

उत्तर — श्रीसमर्थ टाकळींत असतांना, तसेंच माहुली, वाई वगैरे ठिकाणीं, मधुकरीच मागत. भिक्षा कोणाची घ्यावी याविषयीं शास्त्रांत पुष्कळ चिकित्सा केलेली आहे.

वेद्यज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भक्षं गृहेभ्यः प्रयतो नहम् ॥ मनु

वेद, यज्ञ व स्वकर्मरत गृहस्थांचे घरींच भिक्षा घ्यावी. जेथें तशी परिस्थिति नाहीं तेथें शास्त्राज्ञेनें कोरान्न भिक्षा सुरू केली.

आममेवाद्दीतास्माद्वृत्तावेकरात्रकम् ।

आमं पूथतिसंस्कारे धर्मं तेभ्यः प्रयच्छताम् ॥

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यंगिरोऽब्रवीत् ॥

*

*

*

संतासंत जे जन । तेथें कोरान्न मागोन करी भोजन । १४-२-३

(४) आक्षेप — गृहस्थानें भिक्षा मागूं नये, असें शास्त्र आहे. पण समर्थसांप्रदायी गृहस्थहि भिक्षा मागतात.

उत्तर — शास्त्रांत गृहस्थाचे वृत्तींत भिक्षा सांगितली आहे.

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपिवानश्वृत्या कदाचन ॥ मनु ४-४

ऋतसुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतं ॥ ५

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवाश्ववृत्तिदा ख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६

*

*

*

गोरज्य वाणिज्य कृषी । त्याहून प्रतिष्ठा भिक्षेसी । १४-२-१८

(५) आक्षेप — समर्थसंप्रदायांत संन्याशाचा निषेध आहे.

उत्तर — हा आक्षेप निराधार आहे. श्रीसंप्रदायांत शास्त्रविहित कोणत्या-
हि वर्णाचा किंवा आश्रमाचा निषेध नाही. पण ढोंगाचा निषेध आहे.

संन्यासी म्हणिजे शडन्यासी । विचारवंत सर्व संन्यासी । १५-१०-१६

(६) आक्षेप — शास्त्रांत ज्यांना पापयोनि म्हटलें आहे, अशा स्त्रियांना पुरुषांचे बरोबरीनेच नव्हे तर पुरुषांपेक्षां कांकणभर पुढें जाऊन आध्यात्मिक कार्य करून दाखवितां येतें, हें सक्रिय दाखवून भावी सुधारकांस मार्ग मोकळा केला.

उत्तर — शास्त्रानें स्त्रियांस पापयोनि म्हटलेलें नाही. पापयोनि शब्द धर्म-
विरुद्ध स्त्रीपुरुषसंयोगानें उत्पन्न झालेल्या संततीस उद्देशून आहे. स्त्रियांची उत्पत्ति तशी नाही; तर श्री ब्रह्मानें आपल्या अर्धापासून स्त्री निर्माण केली असें शास्त्र सांगतें.

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारीं तस्यां सविराजमसृजत्प्रभुः ॥ मनु १-३२

वेदकालापासून तहत आतांपर्यंत वेळोवेळीं पुष्कळ स्त्रिया आध्यात्मिक, व्यावहा-
रिक, वैज्ञानिक, राजकीय वगैरे सर्वोत्कृष्ट कार्यांत पुढें आल्या आहेत. वेदांत ऋषि (मंत्रद्रष्ट्या) स्त्रिया आहेत. तसेंच उपनिषदांतहि आध्यात्मिक विद्येंत पुढें आलेल्या दिसतात. गार्गी हिनें जनकाचे यज्ञमंडपांत तत्त्वज्ञानिशिरोमणि याज्ञ-
वल्क्यास निरुत्तर केलें. अखेरीस त्यानें “ गार्गी मातिप्राक्षीः ” असें सांगितल्या-
वरून ती उगी राहिली, असें बृहदारण्यक उपनिषद् (अ. ३ ब्रा. ४) यामध्ये
आहे. तसेंच पुढें त्याच अध्यायाच्या आठव्या ब्राह्मणांतहि तिचा व याज्ञवल्क्याचा

संवाद होऊन बरेंच तत्त्वज्ञान प्रकट झालें आहे. तसेंच वडवा, प्रातिथेयी, सुलभा, मैत्रेयी या आध्यात्मिक ज्ञानी स्त्रिया होत्या. या स्त्रियांची गणना आमच्या अर्चातर्पणांत आहे. श्रीसमर्थानींच यांत काय केलें ?

जें वेदांचे अभ्यंतरों । तें काढून अपत्यापरी ।

शिष्यश्रवणीं कवळ भरी । उद्गारवचनें ॥

हें त्यांचें ब्रीद. त्याप्रमाणें त्यांनीं शरणागत सत्शिष्यांची योग्यता पाहून मार्ग दाखविला. जो निश्चयानें व श्रद्धेनें झटला तो पुढें गेला. आतां सुधारकांची वाट त्यांना केव्हांहि मोकळीच आहे. वरील विवेचनावरून इतकें सिद्ध होतें कीं, श्रीसमर्थानीं धर्मशास्त्र बाजूस सारलें नसून ते स्वतः धर्मशास्त्राप्रमाणें वागले व धर्मशास्त्र ज्यासाठीं निर्माण झालें तें ज्ञान त्यांनीं

यज्ज्ञात्वानेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

साधलें, नव्हे, स्वतः ज्ञेयच बनले. आपण त्या ज्ञानानें तृप्त होऊन इतर लोकांस आपल्या आनंदाचा त्यांनीं लाभ दिला. श्रीसमर्थ मूर्तिमंत धर्मच, व त्यांच्या हंजारों शिष्यप्रशिष्यांनींहि धर्मशास्त्रांच्या आज्ञा घेऊन संबंध भरतखंडभर फिरून सर्वत्र धर्मजागृती केली. त्या वेळीं सारें भरतखंड खडबडून जागें झाल्याची साक्ष इतिहास देत आहे.

अविद्या झोंप येते भरें । भरे सर्वांगीं कविरें ।

अशी आज आमची स्थिति झालेली आहे.

ही आमची झोप इतरांकडून दूर होण्यासारखी नाही. श्रीसमर्थकृपा जेव्हां होईल तेव्हांच ही झोप उडून आम्ही जागे होऊं.

माझी काया गेली खरें । परी मी आहे जगदाकारें ।

ऐका स्वहित उत्तरें । सांगतो ॥

नका करूं खटपट । पहा माझा ग्रंथ नीट ।

तेणें सायुज्याची वाट । ठायीं पडे ॥

असें श्रीसमर्थानीं शोकतप्त शिष्यांना उद्देशून महाराष्ट्रास सांगितलें आहे.

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतःसिद्ध ।

असतां न मनावा खेद ।

असें श्रीसमर्थींचें आश्वासन आहे, आज्ञा आहे.

श्रीसमर्थींच्या या आश्वासनावर पूर्ण निष्ठा ठेवून, त्यांच्या आज्ञेचें पालन

करण्यासाठी ज्या दिवशी तरुण महाराष्ट्राचें चित्त

श्रीसमर्थवाग्देवतेच्या चरणीं

जास्त जोरानें वेधेल, तो दिवस भाग्याचा. श्रीसमर्थकृपा होवो आणि तो भाग्याचा दिवस लवकर उगवो, ही श्रीचरणीं प्रार्थना.

॥ श्रीसमर्थ रामदास स्वामी महाराज की जय ॥

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

१८५७ वैशाख वद्य ९ रविवार

(३४)

श्रीगुरुप्रसन्न

श्रीसमर्थ व त्यांचा योग

(लेखक — श्री. त्र्यंबक भास्करशास्त्री खरे, मुंबई व नागपुर)

समर्थपदवंदना करुनि कार्य आरंभिलें ।

परीक्षण करावया मजसि संकटीं घेरिलें ।

दयार्द्र प्रभु धांवले दिधलि दीपयष्टी परी ।

तिला धरुनि चाललों फळलि की कृपा ही खरी ॥ स्वकृत

श्रीसमर्थानीं श्रीमहासगीतेंत श्रीमद्भगवद्गीतेप्रमाणें सर्व प्रकारच्या प्रापंचिक प्रश्नांचा व आध्यात्मिक प्रश्नांचा उलगडा गुरुशिष्यांमधील प्रश्नोत्तररूपानें केलेला आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेप्रमाणेंच श्रीमहासगीतेंत समर्थानीं वेळोवेळीं योगशास्त्राची महती वर्णन केलेली आहे व प्रसंगवशात् योगाभ्यासाचेंहि विवरण केलेलें आहे. सुमारे २०।२५ वर्षांपूर्वी धुळें येथील सत्कार्योत्तेजक सभेचे अध्वर्यु गु. म. शंकरराव देव यांनी सभेमार्फत श्रीसमर्थींचे स्वानुभवी सच्छिष्य श्रीदिनकरस्वामी यांनी रचलेला “ स्वानुभव दिनकर ” हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यापूर्वी लेखकाला श्रीदासगीतेंतील योगमार्गीय वचनांचा अर्थ समर्थवाङ्मयांतून साधार रीतीनें न दाखवितां आल्यानें श्रीसमर्थानीं आपल्या अधिकारी शिष्यांस योगमार्गीतील गुह्य तत्त्वे व गूढ गुरुकिल्ल्या सांगितल्या होत्या हें सिद्ध करितां येत नसे. त्यापूर्वी लेखकानें श्रीसमर्थशिष्य श्रीउद्धवस्वामी यांच्या परंपरेंतील “ श्रीहंस ” संप्रदाय-संस्थापक श्रेष्ठ विभूति म्हणजे वेदेश्वरी, वाक्यवृत्ति वगैरे ग्रंथांचे प्रणेते श्रीहंसराज

स्वामींचे प्रशिष्य श्रीमहादेव हंस यांचे शिष्यत्व संपादन केलें होतें. या संप्रदायांत श्रीदासगीतापारायणाची अगर अभ्यासाची परिपाठी नव्हती तर श्रीहंसराजप्रणीत वेदेश्वरी व वाक्यवृत्ति वगैरे ग्रंथांचा अभ्यास करावा लागत असे. त्या वेळीं लेखकांचें मन ज्ञानयोगांतील सहजसमाधिसुख अनुभविणें हेंच खरें इतिकर्तव्य या गोष्टीकडे वळविल्यानें योगे रोगभयं अरुंहे त्यास विववून दिल्यानें कांहीं काळपर्यंत हठयोग व राजयोग ह्यांच्या प्रक्रियासंपादनापासून तो परावृत्त झाला, परंतु वयाच्या १२ व्या वर्षापासून राजयोगांतील षट्चक्रांचें वर्णन वाचून योगाबद्दल अतिशय तीव्र जिज्ञासा उत्पन्न झालेली होती. ती जरी वर लिहिल्याप्रमाणें कांहीं काळपर्यंत सुप्त झाली होती तरी ती पुन्हा जागृत झाली व त्या योगांचे ज्ञानसंपादनार्थ त्याची खटपट सुरू झाली. ब्रह्मीभूत योगीपदधारी श्रीरेवती-नंदनमहाराज नैमिषारण्यवासी यांचे सच्छिष्य श्रीरावजीमहाराज, गणेशपुरी संस्थान व प्रेश्वरी, यांचेजवळ हठयोगांतील कांहीं क्रियांचा अभ्यास त्यानें केला व त्यांनीं षट्चक्रांचीं स्थानें, देवता वगैरेची माहिती दिली. परंतु प्रपंचभारानें अभ्यासांतून त्यास खेंचून नेलें व त्याचा तो अभ्यास तेथेंच थांबला. पुढें श्री-दिनकरस्वामींचा 'स्वानुभव दिनकर' हा ग्रंथ त्याचे वाचनांत आला. त्यांतील योगांचें व योगमार्गस्थ कुंडलिनीशक्तीचें वर्णन वाचूं लागल्यावर त्याची खात्री झाली कीं, समर्थानीं अधिकारी साधकांस योगसंप्रदाय सांगितला होता. ह्या स्वानुभव दिनकर ग्रंथांतील कुंडलिनीचें वर्णन श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या गीताभाष्यांतील ५ व्या अध्यायांतील वर्णनाशीं तंतोतंत जुळून येतें असें त्यास आढळून आलें.

(२) लेखकास आजतागाइत श्रीसमर्थांचें शुद्ध योगपरंपरागत ज्ञान प्राप्त करून घेतलेले सांप्रदायिक क्वचित्च भेटले. कै. वा. दादामहाराज, बडोदें मठ, व कै. वा. आत्माराममहाराज, लखनौ मठ, यांच्या गांठी लेखकांनै घेतल्या. परंतु इष्ट हेतु साध्य झाला नाहीं. अशा शोधनांतच योगज्ञानसंपादनास योग्य अशी वयसा निघून गेली; तरी पण तळमळ संपली नाहीं. म्हणून समर्थसांप्रदायिक असूनहि श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या परंपरेंतील श्रीनृसिंहसरस्वती आळंदीकर यांचे सच्छिष्य श्रीमदारण अण्णासाहेब आपदेव नागपुरकर यांचेकडे जाऊन " योगमार्गाचा अभ्यासक्रम द्यावा " अशी याचना केली. त्यांनीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची आज्ञा घेऊन श्रीज्ञानेश्वरप्रणीत " द्वादश गुरुवचनभाष्य " व श्रीनिवृत्तिनाथांनीं दिलेला अभ्यासक्रम व वैष्णवी महाविद्या ह्या गोष्टी साधनार्थ

दिल्या, परंतु वर नमूद केल्याप्रमाणे योगसाधनांच्या प्रारंभी लागणारे वयोमान म्हणजे ३२ वर्षे हीं निघून गेलीं असल्याने योगमार्गातील आमनस्क स्थितीपर्यंत पोचवून या जन्मांत एवढेंच पुरे असे सांगितले. पुढे १९२७ साली श्रीसमर्थानीं केवळ श्रीकल्याणमहाराजांसच सांगितलेले “ सोलीव सुख ” हे प्रकरण चिमड सांप्रदायिक श्री. कारखाननीस यांचेकडून मिळाले. त्यावरून पूर्ण खात्री झाली की, समर्थानीं अनेक शिष्यांपैकी श्रीदिनकरस्वामी व श्रीकल्याणस्वामी यांस योगसंप्रदाय सांगितला होता. पुढे हे सोलीव सुख व द्वादश गुरुवचन-भाष्य ह्यांचा अर्थ श्रीआपदेवमहाराजांनीं तयार करून दिला व तीं दोन्ही प्रकरणे ह. भ. प. पांगारकरमहाराजांच्या ‘मुमुक्षुं’त छापून निघालीं. ह्या दोन्ही प्रकरणांच्या अर्थावरून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा अथवा श्रीसमर्थांचा काय दोन्ही मोठे संप्रदाय एकच आहेत अशी खात्री झाली व श्रीसमर्थानीं योगसंप्रदायावद्दलहि ज्ञानदान केले होते हे पाहून अत्यानंद झाला. पुढे १९२८ साली श्रीयोगानंद माधवनाथमहाराज त्रिकूटवाले यांची कृपा झाली व त्यांनीं आमनस्क स्थितीत भूतभविष्यज्ञान कसे होते ते समजावून दिले, व अजपाजपाची नित्य उपासना कशी करावी, त्रिकूटस्थानांत त्रिपदा अजपा गायत्रीचा जप कसा करावा व भ्रमरगुंफेत अजपेच्या अव्यक्तवादाचा अनुभव कसा घ्यावा हे समजावून दिले. या योगाने श्रीदासगीतेतील अजपा ह्या समासाचे चांगले स्पष्टीकरण झाले. याच वेळीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचेहि अजपाजपाचे प्रकरण मिळाले. आज्ञाचक्रापासून पुढे अनुभव कसे येतात याबद्दल साग्र माहिती श्रीज्ञानेश्वरसंप्रदायांतील व श्रीसमर्थसंप्रदायांतील प्रकरणांवरून लेखकाने लिहिलेल्या “ कुंडलिनी शक्तियोग ” या लेखांत दिलेली आहे. हा समग्र लेख इंदूर येथील श्रीमाधवनाथसांप्रदायिक ‘आत्मबोध’ या मासिकांत येत आहे. ‘जे जे आपणांस ठावे ते ते इतरांस सांगावे,’ अशी समर्थांची आज्ञा आहे तिला अनुसरून हा लेख लिहिण्याचे धाष्टर्य केले आहे. ह्या लेखांत चुका होत असतील परंतु जो भाग ग्राह्य असा असेल त्यावरून समर्थसांप्रदायिकांत चैतन्य उत्पन्न होऊन कांहीं मंडळी तरी विचार व आचारप्रवण होतील अशी आज्ञा आहे.

(३) योगसांप्रदायिक वेंचे-योगाची महती —

जे मोक्षश्रिया महामंगळा । जे सत्रावी जीवनकळा ।

जे सत्वलीला सुशीला । लावण्यखाणी ॥

इतुके नलगे योगियासि । तो जिता चि पुष्पराशि ।
तिलांजली पापपुण्याशी । दिवली जेणें ॥

एक योगी गुप्तपंथें व प्रभुवन पावले.

आकाशमार्गें गुप्तपंथें । जाणती योगी समर्थ ।

इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥

युक्तीवीण साजिरा योग । तो दुराशेचा रोग ।

संगतीच्या लोकांचा भोग । उभा ठेला ॥

अखंड योग म्हणोनि योगी । योग नाही तो वियोगी ।

वियोगी तोहि (होय) योगी । योगबळें ॥

उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट चातुर्य उत्कट भजन ।

उत्कट योग अनुष्ठान । ठाई ठाई ॥

वरील उताऱ्यांचें स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाही. ह्या उताऱ्यांतून योगाची महतीच गाइली आहे. सत्रावी जीवनकळा ह्या पदाचा अर्थ खालील-प्रमाणें आहे. श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात, योगियां साधली जिवन कळा (सत्रावी जीवनकळा). यांतील सोळा जीवनकळा अशा : (१) आकाश, (२) वायु, (३) तेज, (४) आप, (५) पृथ्वि अशा पांच कळांतून जीव अन्ननामक सहाव्या कळेंत येऊन रेतनामक सातव्या कळेंत येतो. पुढें नऊ महिन्यांच्या नऊ कळा अशा सोळा कळांनीं तो जीव जन्मास येतो. पुढें सत्रावी कळा म्हणजे प्राणवायु व अपानवायु सम करून काष्ठयंत्रानें (२-६-२९) जिव्हा छेदन करून खेचरी मुद्रेनें दोन्ही नाड्या बंद करून केवळ हृदयस्थित वायु ब्रह्मरंध्रांत नेला म्हणजे स्वेच्छेनें शरीर सोडतां येतें ही सत्रावी जीवनकळा होय.

तिसऱ्या ओर्वांत आकाशमार्गें गुप्तपंथें असें लिहिलें आहे. यांत आकाशमार्ग म्हणजे विहंगममार्ग होय. कुंडलिनीयोगांत आशाचक्रापर्यंत पिचीलिकामार्गानें एका चक्रापासून दुसऱ्या चक्रांत जावें असें सांगितलें; परंतु पुढें त्रिकूट, श्रीहाट, गोलहाट या चक्राच्या मार्गानें न जातां एकदम दशमद्वारीं जावें असें समर्थानीं कल्याणस्वामींस अनुभवास आणून दिलें. तो हा गुप्तपंथ होय. यजनाचा राजमार्ग व योगाचा गुप्तपंथ किंवा गुप्तमार्ग होय.

हा योग युक्तीशिवाय केला तर तो दुराशेचा रोग होतो. आणि संगतीचे लोकांना तो भोगच होय. अखंड योग म्हणजे जीवात्मयोगांत मग्न असतो.

तोच खरा योगी आणि असा योग साध्य झाला नाही तर तो वियोगी होय. म्हणून योगबलाने वियोगी असेल तोहि योगी होतो.

(४) योगसांप्रदायिक योगाभ्यासाबद्दल वेचे साधकें होवोनी बैसावे एकचित्त ।

श्रीतुकाराममहाराजहि असेंच सांगतात कीं,

ठायींच बैसोनी करा एकचित्त । आवडी आनंत आळवावा ॥

श्रीभगवद्गीतेत श्रीभगवान सांगतात :

तत्रैकाग्रमनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये ॥

श्रीभागवतकार सांगतात कीं,

तत्रैकाग्रमनः कृत्वा नकिंचिदपि चिंतयेत् ॥

श्रीपतंजली महामुनि सांगतात :

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः स्थिरसुखमासनं ।

श्रीभगवंतांनी तत्र असा शब्द योजला आहे. त्याचा संदर्भ मागील श्लोकांत आहे तो असा कीं,

शुचौदेशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलानिन कुशोत्तरं ॥

या चरणांत आसन कसे असावे हे सांगितले. समर्थ सांगतात, साधक व्हावे मग एकचित्त बैसावे. साधक होण्याला जी साधने सांगितली ती करावी.

चित्त सुचित करावे । बोलले तें जीवीं धरावे ।

सावध होवोनी बैसावे । निमेषमात्र ॥

नित्यनेम जपध्यान । करी तो सत्वगुण ॥

पुढे सांगतात कीं,

अति नेमेंसी चाले ।

योगी जेणें तोषविले । तो सत्वगुण ॥

या एकंदर उतान्यांवरून योगसूत्राच्या पहिल्या दोन सूत्रांचा मथितार्थ श्रीसमर्थानी सांगितला आहे.

(५) तो चि सद्गुरुनिधान दाखवी डोळां ।

गोपी उद्धवाला सांगतात, “ सगुण रूप नयनीं दावा । ” या वचनांत सद्गुरुंनीं

निधान म्हणजे आत्मरूप डोळां दाखवावें असें म्हणतात. योगशास्त्रांत २४ मुद्रा सांगितल्या आहेत, त्यांत षण्मुखी व शांभवी ह्या मुख्य मुद्रा आहेत. ह्या दोन मुद्रांचा संबंध दृश्य दोन डोळे व अदृश्य तृतीय नेत्र यांच्याशीं येतो. अर्थात् यावरूनहि योगाभ्यास श्रीसमर्थींनीं सांगितला असें दिसून येते.

(६) ऐशी माळा अंतःकरणीं । गुंफूनि पूजा रामचरणीं ।
ॐकारतंतू अखंडपणीं । खंडों च नये ॥

योगसूत्रांत 'क्लेशकर्म विपाकाशयैरपमामृष्टपुरुषविशेषईश्वरः । तस्य वाचकः प्रणवः ।' असें सांगितलें आहे. समर्थहि हेंच सांगतात कीं, श्रीराम म्हणजे वरील सूत्रांत वर्णन केलेले ईश्वर त्यांच्या चरणीं त्याचा वाचक अथवा त्याचें व्यक्त रूप जो ॐकार त्याची अखंड माळ अंतःकरणांत वसों द्यावी. श्रीरामरायहि सांगतात :

ॐकार एषः प्रथमः प्रकल्पितः । ॐकारवाच्यस्त्वंराम ।

असें अहल्या आपल्या स्तोत्रांत म्हणते. एकंदरीत समर्थींनीं योगसूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें व अध्यात्म रामायणांत सांगितल्याप्रमाणें आपल्या दासगीतेंतहि तेंच सांगितलें, म्हणजे योगाचे एका अंगाचेंच वर्णन केलें असें होतें.

(७) आधीं देवास ओळखावें । मग अनन्यभावे भजावें ।

अखंड ध्यान धरावें । सर्वोत्तमाचें ॥

तरी तो हरी आहे कैसा । ओळखोनी भजन कीजे जैसा ।

साहेब नमस्कारिजे तैसा । ओळखल्या उपरि ॥

ते निजरूप जगज्ज्योति । सत्तारूप ज्ञानरूप ।

प्रकाशरूप जोतिरूप । कारणरूप चिद्रूप आळखावें ॥

श्रीरामराय सांगतात :

प्रकाशरूपोहमजोहमद्वयो । सकृद्विभातो हमतीव निर्मलः ।

वेद सांगतात :

वेदाहमेतं पुरुषं महन्त । आदित्यवर्णं तमसस्तुपारे ।

गीता :

यदादित्व गतं तेजो । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धिमामकं ।

गायत्री :

तत्सवितुर्वरणीयं भर्गः धीमही ।

(८) या सर्व वरील वचनांवरून आत्मा प्रकाशरूप आहे. अशा प्रकाश-

रूप देवाला ओळखावें व नंतर त्याला भजावें म्हणजे देव आपलासा करावा. 'हरि तो ओळखा आधी । भजन करा मग त्याचें' असेंहि एक कवि म्हणतात. हें ओळखणें योगसाधनाशिवाय दुसऱ्या मार्गानें साध्य होणार नाहीं. समर्थ म्हणतात, मानसपूजा व प्रत्यक्ष दर्शन यांत महदंतर. यांत प्रत्यक्ष दर्शन म्हणजे प्रकाशरूप आत्मदर्शन होय. आत्मा 'अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः' असें श्रुति म्हणतात. असें प्रकाशरूप होणें हें योगमार्गानें कुंडलिनीजागृति केल्याशिवाय होणार नाहीं. म्हणून समर्थ म्हणतात योगाचा अवलंब करावा.

(९)

देह देऊळ आत्मा देव ।

कोठें धरूं पहाता भाव । देव ओळखोनि जीवेची लावावा ।

रामदासी योग झाला देही देव प्रगटला ।

रूप पहातां लोचनीं, सुख झालें हो साजणीं ।

या चरणांत देह हें देऊळ आहे तर आत्मा कोठें पहावा तर समर्थच सांगतात, तो आत्मा सद्गुरु दाखवितात, लोचनीं रूप पहातां म्हणजे डोळ्यांचे आंत अंतर्दृष्टीनें पहावें म्हणजे अधऊर्ध्व पाहणें म्हणजे दृष्टि नासाग्री व लक्ष्य भूमध्यांत असा अभ्यास केला तर प्रकाशाचा साक्षात्कार होतो. हा योगाभ्यासच होय.

(१०) पीतापासूनि कृष्ण जालें । भूमंडळीं विस्तारलें ।

तेणेवीण उमगलें । हें तो घडेना ॥

वरील ५ व्या स्तंभांत विवरण करितांना सद्गुरुनिधान दाखवी डोळां असें लिहिलें आहे. डोळ्यांत निधान दाखविण्याकरितां अधऊर्ध्व दृष्टि करण्यास सांगतात. अध म्हणजे नासाग्र दृष्टि. ही नासाग्र दृष्टि अर्धोन्मीलित दृष्टीनें करावयाची असते. ऊर्ध्व दृष्टि म्हणजे आपलें लक्ष्य त्रिकूटशिखरावर ठेवावें लागतें. त्रिकूटशिखर म्हणजे मेरुदंडाची शिखरि. हिलाच पाश्चिमात्य शारीरशास्त्रज्ञ Medulla oblongata असें म्हणतात. ह्या शिखरीचा शेवट शिवलिंगाकार आहे व त्यावर प्रकाशाचे परिमाणु आहेत असें पाश्चिमात्य शास्त्रकार म्हणतात. ह्या शिखरीवर लक्ष्य दिलें म्हणजे शुक्राच्या चांदणीसारखी चांदणी दिसते, असा अनुभव आहे. आतां अर्धोन्मीलित दृष्टि केली तर नेत्राचा श्वेतभाग पापण्यांखालीं लपतो व श्वेतभागानंतर नेत्रांतील पीत वर्तुळ व्यक्त होतें. त्या पीत वर्तुळापासून कृष्ण झालें. नेत्राचा काळा भाग दिसतो, तो कृष्णवर्ण बाहुली होय. म्हणजे पीतापासून कृष्ण जहालें. भूमंडळीं विस्तारलें म्हणजे भूमंडलावर ह्या कृष्णवर्णाची छाया पडून

त्यांत सर्व भूमंडळाचा विस्तार समाविष्ट झाला. म्हणजे कृष्णवर्ण मायेच्या आवरणांत भूमंडळ झांकून गेलें. आणि अशा रीतीनें मायोपाधीनें व्याप्त झालेल्या भूमंडळाचा कार्यभाग चाललेला आहे. ही मायोपाधि समजल्याशिवाय ज्ञान झालें असें म्हणतां येत नाहीं. त्याकरितां अंतर्दृष्टि केल्याबरोबर प्रकाशसाक्षात्कार होऊन मायोपाधीचें पटल दूर होऊन जातें. अशी अंतर्दृष्टि करणें हा योगाचाच अभ्यास आहे.

(११) “ महीसुत सरसावला । सरसाऊनि द्विधा केला ।

उभयतां मिळोनि चालला । कार्यभाग ॥

श्वेताश्वेतास गाठी पडतां । मध्ये कृष्ण मिश्रित होतां ।

इहलोकसार्थकता । होत आहे ॥

विवरतां याचा विचार । मूर्ख तो चि होय चतुर ।

सद्यप्रचीत साक्षात्कार । परलोकीचा ॥ ”

मही म्हणजे पृथ्वी व पृथ्वी म्हणजे हें शरीर. अर्थात् यास क्षेत्र असें म्हणतात. ‘ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । ’ या क्षेत्रापासून म्हणजे देहांत पहिल्यानें उत्पन्न झाला तो श्वासोच्छ्वास व श्वासोच्छ्वास सोहंरूपी आहे. तो द्विधा केला तर स आपिह असें झालें. सकार म्हणजे प्राण आणि हकार म्हणजे अपान वायु होय. ह्या दोघांच्या मिळणीनें सर्व प्रापंचिक व पारमार्थिक कार्यभाग चालू आहेत. इडा नाडी श्वेतवर्ण आहे व पिंगला नाडी ताम्रवर्ण आहे. यांमध्ये कृष्णवर्णरूपी सुषुम्णा मिळविली तर जीवा (धूम्रवर्ण)च्या इहलोकींची सार्थकता होऊन तो सुषुम्णेच्या द्वारे देवरूप होऊन जातो व त्याची इहलोकींची या क्षेत्राची सार्थकता होते. श्वेतवर्णांत तांबूस रंग मिळविला तर तो पीतवर्ण होतो व पीतवर्णांत कृष्णवर्ण मिळविला तर तो नीलवर्ण होतो. अर्थात् इडापिंगला या नाड्यांची मिळणी होऊन सुषुम्णा नाडी जागृत झाल्यावर ऊर्ध्व दृष्टि फेकली तर पहिल्यानें नीलवर्ण मसुरेचें दर्शन होतें. याचें विवरण व अभ्यास केल्यास मूर्ख चतुर होतो, सद्य प्रचीत होऊन परलोकाचा म्हणजे स्वर्लोक, महलोक अशा श्रेष्ठ लोकांचा अनुभव येतो.

(१२) “ महाद्वारासि ओलांडावें । मग देवदर्शन घ्यावें ।

तैसें दृश्य सोडावें । जाणोनिया ॥

नवखणाचे उपरि । राम त्याच्या मस्तकावरी ।

आठ खण ओलांडिल्यावरी । नवखण चढे ॥

जो आठ खण सोडोनि नवमध्ये गेला । आणि नवम मस्तकीं चढला ।
तयाशीच आत्माराम भेटे । परते भोवती भोवतीं ॥ ”

योगाब्रह्मलच्या वाङ्मयांत दशमद्वार म्हणजे सहस्रार चक्राचे निकट असलेले गुप्तद्वार होय. या दशमद्वारीं गेल्यावर म्हणजे महाद्वार ओलांडल्यावर देवदर्शन होतें. म्हणजे परमप्रकाशमय परमात्मस्वरूपांत जीव विलीन होतो व परत आल्यावर तेथील सुखाचा अनुभव सांगतो. याच न्यायानें मुमुक्षुनें वरील अनुभव घेतल्यावर इतर वैषयिक व क्षणिक प्रकाश तो सोडून देतो व सनातन आत्मप्रकाशांत विलीन होतो. नवखणांचे उपरि म्हणजे नवद्वाराचे वर दशमद्वारीं म्हणजे मस्तकावर श्रीरामाचें स्थान आहे. आठ खण ओलांडून नवव्या खणांत म्हणजे नेत्रद्वारांत जाऊन नवमाचे मस्तकीं म्हणजे दशमद्वारीं गेला त्यालाच श्रीरामराय भेटतील. इतर लोक इकडे तिकडेच हिंडत बसतील म्हणजे त्यांना सहस्रार चक्रांतील परमपुरुषाचें तादात्म्य प्राप्त होणार नाहीं.

(१३) सप्तकंचुक ब्रह्मांड त्यांत सप्तकंचुक पिंड—या अवतरणांत जीवाच्या सप्तकोशाचें वर्णन आहे, उपनिषद् ग्रंथांत पंचकोशाचें वर्णन आहे, योगवासिष्ठांत वासनामय असा सहावा कोश सांगितला आहे, व शुद्ध धर्ममंडळांतील योगी मंडळानें प्रसिद्ध केलेल्या प्रणवप्रकाश ग्रंथांत वियत्कोश म्हणून सातवा कोश सांगितला आहे. हा वियत्कोश प्रकाशमय आहे असें खालील अवतरणांत दिसून येतें. “ त्यामध्ये मुख्य आकाश । चौभूतांमध्ये विशेष । त्याच्या प्रकाशें प्रकाश । सकळ कांहीं. ” आतां आपल्याकडील पंचीकरणप्रक्रियेंत आकाशाचा शब्द हा एकच गुण सांगितला आहे, परंतु समर्थ प्रकाश हाहि त्याचा एक गुण आहे असें सांगतात व अलीकडील शोधकांनीं Ether and Ethereal body — वियत् आणि वियत् शरीर या विषयावर अनेक ग्रंथ निर्माण केले आहेत त्यांवरूनहि वरील सप्तकंचुकाबद्दल समर्थोक्ति सिद्ध होत आहे. याचा योगाशीं संदर्भ असा दाखवितां येतो कीं, या कोशाच्या द्रव्याची माहिती असल्यानंतर त्या द्रव्याची संघटना व विघटना अथवा कोशाची संकोचक्रिया अथवा विकासक्रिया माहीत असल्यानें क्षणांत अन्नमय प्राणमय कोश मनोमय कोशांत लय करून मनोमय कोशानें कोठेंहि जातां येतें व इष्ट स्थळीं गेल्यावर पुन्हा त्या कोशाचा विकास करून अन्नमय कोशांत येतां येतें. श्रीसमर्थ याप्रमाणें अकस्मात् शिवरायाच्यासमोर येऊन

उभे राहिले त्या वेळीं तेथील लोकांस समर्थ आपल्याजवळ कसे आले याचा अचंबा वाटत असे. योगक्रियेचे नियम माहीत नसलेल्या लोकांस हे चमत्कार वाटले व तसे त्या चमत्कारांचें वर्णनहि केले गेले. वस्तुतः योगक्रियापारंगत सिद्धाला या गोष्टी करबदरसदृशवत्च आहेत.

(१४) मुख्य शक्तिपात तो ऐसा । नाहीं चळवळीचा वळसा ।

निवांतीं निवांत कैसा । निर्विकारी ॥

लेखकानें इंदूर येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या 'आत्मबोध' मासिकाच्या १८५७ च्या ध्वजारोपणाच्या अंकांत 'कुंडलिनी शक्तियोग' या विषयावर निबंध लिहिला आहे. त्यांत पौर्वात्य तंत्रमार्गीय ग्रंथांच्या आधारें सिद्ध केले आहे कीं, मनुष्यास दोन मनें आहेत. एक मन विषयानुगामी व दुसरें विचारानुगामी. विषयभोगांपासून उत्पन्न झालेला आनंदाचा भोग विषयानुगामी मनास अनुभूत होतो, व विचारांनीं एखादें कोडें सुटलें तर आनंद होतो तो विचारानुगामी मनास होतो. विषयानुगामी मनानें स्थान हृदयाच्या उजवीकडे आहे. त्याच्या आठ पाकळ्या आहेत. विचारानुगामी मन गोल्हाट चक्राचे आसमंतात् आहे. त्याच्या सोळा पाकळ्या आहेत. शक्तिपात म्हणून जी क्रिया करण्यांत येते ती या विचारानुगामी मनावर करण्यांत येते. कारण ह्या विचारानुगामी मनांतच नाना प्रकारच्या उर्मी उत्पन्न होत असतात. ह्या नाना प्रकारच्या वृत्तींपासून मन परावृत्त करून सत्-असत्-विवेकाकडे तें लावले तर मनाची चंचलता नाहीशी होते व सर्व मनोविकार नाहीसे होतात. अशा आमनस्क स्थितीचा अगर उन्मनी अवस्थेचा अनुभव मनुष्यास आणून देणें हाच शक्तिपात होय असें ज्ञानी योगी म्हणतात. अशी निर्विकार स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे विषयवासनात्मक वृत्ति शांत होतात. नाना प्रकारच्या वृत्तींची ओढ म्हणजे वेग हीच शक्ति होय व ही शक्ति थांबविणें म्हणजेच तो शक्तिपात होय. आतां हठयोगी असें सांगतात कीं, वृत्ति उत्पन्न होण्यास तिच्या मुळाशीं चैतन्य पाहिजे, त्याशिवाय चालना होणार नाही. अर्थात् चैतन्याच्या साहचर्यानेच वृत्तींची ओढ सुरू होते. सद्गुरुचें चैतन्य एकवृत्त्यवलंबी असतें. त्या एकवृत्त्यवलंबी चैतन्यशक्तीची प्रेरणा शिष्याच्या अनेकवृत्त्यवलंबी चैतन्यावर करितात. ती प्रेरणा दृष्टिपातानें अगर हस्तस्पर्शानें करितां येते. त्या दृष्टिपातानें शिष्याचे चैतन्याचे ठायीं एकवृत्त्यवलंबित्व आरूढ होतें व त्या एकवृत्त्यवलंबित्वानें शिष्याला आत्मप्रकाशाचा

अनुभव येतो व त्या प्रकाशांत तासांचे तास तो विलीन होऊन राहतो. अशा वेळीं त्याचे श्वासोच्छ्वासहि कमी प्रमाणानें वाहूं लागतात. प्रसंग-विशेषीं ते शांतहि होतात. हीच शक्तिपाताची समाधि होय. अशी समाधिः श्रीसमर्थांनीं श्रीशिवाजीमहाराजांस लाविली होती. तसेंच विवेकसिंधुकार श्रीमुकुंदराज यांनीं जयंतपाळ राजास अशीच समाधि लाविली होती. घोड्याच्या रिकीबींत एक पाय व एक पाय वर उचलीत आहे अशा वेळीं लाविली, त्यामुळे तो तसाच उभा राहिला. अशी ती समाधि शक्तिपातानेंच लाविली गेली होती. तेव्हां हा शक्तिपात योग्याशिवाय इतरांना साध्य होणार नाहीं. अलीकडे असा शक्तिपात करणारे योगी क्वचित्च दिसून येतात. बंगाल्याकडे श्रीलोकनाथतीर्थ या नांवाचे एक सिद्ध पुरुष आहेत, ते असा शक्तिपात करीत असतांना लेखकानें स्वतः पाहिलें आहे.

(१५) उच्चारैवीण जे शब्द । ते जाणावे सहजशब्द ।

प्रत्यया येती परंतु नाद । कांहीं च नाहीं ॥

ते शब्द सांडून बैसला । तो मौनी म्हणावा भला ।

योगाभ्यासाचा गलबला । याकारणें ॥

सहज समजावया कारणें । नाना हठयोग करणें ।

परंतु एकाएकीं समजणें । घडत नाहीं ॥

या अवतरणांत समर्थांनीं खरा मौनी कसा असतो व तें मौन साधण्याकरितां योगाभ्यासाची खटपट करावी लागते हें स्पष्टच सांगितलें आहे. ही क्रिया अंगवळणीं सहजासहजीं घडावी म्हणून नानाप्रकारच्या हठयोगांचीं साधनेंहि करावीं लागतात; तर मग एकाएकीं ते सहजशब्द कसे जाणतां येतील ! आपल्या मध्यमा वाणींत शब्द होतात, परंतु ते अनुच्चारित असतात. अशा प्रकारानें पश्यंती व परावाणीच्या पलीकडे अतिमहाकारण देहांत गेला तोच खरा मौनी होय. पाटीवर लिहून दाखवून बोलणारे पुष्कळ मौनी म्हणून आपल्यास म्हणवून घेतात ते खरे मौनी नव्हत. ह्या अवतरणांत हठयोग करावा असेंहि श्रीसमर्थांनीं उपदेशिलें आहे.

(१६) आवरणोदकी हाटकेश्वर । त्यास न घडे नमस्कार ।

महिमा अत्यंत चि थोर । तथा पाताळलिंगाचा ॥

परंतु तेथें जाववेना । शरीरे दर्शन घडेना ।

विवेकें आणावे अनुमाना । तया ईश्वराशी ॥
 जें आपणासि न ठावें । तें जाणतयासि पुसावें ।
 मनोगतीनें फिरावें । हें तो घडेना ।
 जें चर्मदृष्टीस नव्हे ठावें । तें ज्ञानदृष्टीनें पहावें ।
 ब्रह्मांड विवरोनि राहावें । समाधानें ॥

योगशास्त्रांत भूमध्यांत पाताळलिंग आहे, अनाहत चक्रांत बाणलिंग आहे व मूलाधारांत म्हणजे गुदद्वाराजवळ स्वयंभुलिंग आहे असें वर्णन आहे. पाताळलिंग या शब्दावरून हें लिंग पाताळांत आहे अशी योगशास्त्र न जाणणाऱ्याची समजूत होते, व पृथ्वीच्या खाली तल, अतल, सुतल, तलातल, रसातल, पाताल अशीं सप्तपाताळें आहेत. अशा वर्णनावरून पाताळांत पाताळलिंग आहे अशी समजूत झाली आहे; परंतु आपल्या मानवी देहाचीं मुळें ऊर्ध्वमूल मधःशाखा या वचनाप्रमाणें ऊर्ध्व आहेत. म्हणजे मानवी देहाचें पाताळ सहस्रार चक्रांत आहे व त्याखाली भूमध्यांत आज्ञाचक्राचे समीप पाताळलिंग आहे. आतां पाताळलिंग हें आवरणोदकांत आहे. या ठिकाणीं आवरणोदक म्हणजे सप्तसमुद्र. तसें या मानवी शरिरांत सप्तसमुद्राचे ऐवजीं सप्तधातु आहेत. अशा सप्तधातूंनीं वेष्टित भूमध्यांत पाताळलिंग आहे म्हणून त्यास नमस्कार देहानें म्हणजे स्थूलदृष्टीनें करितां येत नाहीं. ह्या पाताळलिंगाचें स्थान मेरुशिखरावर आहे व तें मेरुशिखर लिंगाकृतीचें आहे. ही माहिती आपणांस नसेल तर दुसन्यास विचारावी असें श्रीसमर्थ सांगतात. आपल्या मन मानेल त्या रीतीनें कल्पना करीत बसूं नये. चर्मदृष्टीनें जें दिसणार नाहीं तें पाहण्याकरितां ज्ञानदृष्टीचा उपयोग केला पाहिजे. अशा रीतीनें आपल्या पिंडावरून ब्रह्मांडाचा शोध घेऊन समाधानानें रहावें असें समर्थ सांगतात.

(१७) घालोनी आसन करी एकचित्त । मेरुदंड जाण उभारावे ॥

श्रुकुटीपासोनी अंगुळें तीं चार । दृष्टि करी स्थीर तेणे ठार्यी ॥

प्रथम प्रकाश चांदणी होईल । मग तें दाटेल महातेज ॥

तया तेजामाजी नीळ भाव जाय । निर्विकल्प होय समाधीतें ॥

दास म्हणे ज्याचें पूर्वपुण्य शुद्ध । तयासि हा बोध होय बापा ॥

वरील श्रीसमर्थांचे अभंगांत सर्व योगाभ्यासक्रम सांगितला आहे. त्याचें स्पष्टीकरण स्वतःसिद्धच आहे, तें निराळें लिहिण्याचें कारण नाहीं. त्यांतील शब्दप्रबंध फारच स्पष्ट रीतीनें मांडले आहेत. हा मुद्रायोग आहे.

(१८) ' सोलीव सुख ' या लहान प्रकरणांत श्रीसमर्थानीं जो अनुभव दाखविला आहे तोहि थोडक्यांत देण्यांत येत आहे. श्रीगुरुंनीं अर्धयात्रारहस्य श्रीकल्याणाचे कर्णरंध्रांत ओतलें. तें त्याच्या नेत्रांत उतरून सर्व प्रकाशित होऊन आंतील दिव्य दृष्टि उघडली. त्या दिव्याकाशांत सोहंचा उदय होऊन त्याच्या जीवरूप अंशानें हें सर्व विराट लखलखीत होतें त्या वेळीं त्रिकूट, श्रीहाट, गोल्हाट हे सर्व मावळतात. अतिशय उग्रतेनें दिसून स्थूल सूक्ष्म, कारण महाकारण व अतिमहाकारण हे देह विरून जातात. शिष्य स्वरूपस्थितीस विसरून जातो. नंतर श्रीगुरुंनीं शिष्याचे मस्तकावर हस्त ठेवून त्यास जागृत केलें व हा पिपीलिका-मार्ग आहे असें सांगितलें. नंतर विहंगममार्गानें अलक्ष्याच्या पलीकडे नेऊन त्यास मूळ निर्वाणस्वरूप करून सोडलें. आतां तुजला दशनादाचा अनुभव करून देतो असें सांगून घंटा, किंकिणी, अनाहत अशा दशनादांचा अनुभव करून दिला. आतां वरती लक्ष लाव असें सांगून फारच मोठें सूर्यबिंब त्यास दाखविलें. त्यासहि मागे टाकून शीतल चंद्रप्रकाश त्यास दाखविला व त्यांतच सत्य श्रीहरि दाखविला. हाच देहांतील खरा परमात्मा असें सांगितलें. त्याचीच प्रभा सर्वत्र पसरली आहे, असें त्यास दाखविलें. हेंच खरें सुख आहे. हें फक्त योग्यांनाच लाभलें आहे असें त्यास सांगितलें.

भगवद्गीता आणि दासगीता

(१९) श्रीव्यासांनीं ' भगवद्गीतासूपनिषत्सु ' असें प्रत्येक अध्यायाचे शेवटल्या वाक्यांत म्हटलें. म्हणजे पुढें 'सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोमालनंदनः' असें भगवद्गीतामहात्म्यांत सांगितलें. यावरून सर्व उपनिषदांचा आधार श्रीभगवद्गीतेस आहे असें वर्णन आहे. आणि दासगीता उपनिषदे, वेदश्रुति, पुराणें यांचे आधार घेऊन सांगितली असें समर्थानीं दासगीतेत स्पष्टच लिहिलें आहे. भगवद्गीतेत प्रयत्नप्रामाण्य सांगून कर्मयोगाचें प्राधान्य सांगितलें व धर्मसम्मूढ झालेल्या अर्जुनाला 'युध्यस्व विगतज्वर' असें सांगून त्याचेकडून युद्ध करून स्वार्थी व अन्यायी लोकांचा नाश करविला व धर्मराज्य स्थापविलें. श्रीसमर्थानीं दासगीतेत म्लेंच्छ माजले उदंड असें सांगून धर्मस्थापनापूर्वक धर्मराज्य स्थापन करविलें. सुप्त महाराष्ट्राला जागृत करून आनंद व नवभुवन स्थापन केलें म्हणून आम्हां महाराष्ट्रीयंदास दासगीता सदा सर्वकाळ वंद्य आहे व प्रस्तुत काळीं ती भगवद्गीतेप्रमाणें मार्गदर्शीच आहे. प्रपंच नेटका करण्याकरितां सर्व प्रकारचा उपदेश केला व अगदीं

बारीकसारीक गोष्ठीहि सांगितल्या.

प्रातःकाळीं उठावें ।

यथानुशक्ति आठवावें । ईश्वराशी ॥

मुखमार्जन प्रातःस्नान । मग करावें देवतार्चन ।

पुढें फलाहार घ्यावा । मग संसारधंदा करावा ।

सुशब्दे राजी राखावा । सकळ लोक ॥

इत्यादि वर्तन कसें करावें हें सांगितलें आहे.

कर्म उपासना आणि ज्ञान । येणें राहें समाधान ।

शिवाय

प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण ॥

असेंहि सांगितलें.

प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ।

याशिवाय

पहिलें तें हरिभजन । दुसरें राजकारण । तिसरें सावधपण ।

या सर्व अवतरणांकडे पाहिलें असतां दासगीता ही सर्व तन्हेनें उत्तमच ठरते. म्हणून भगवद्गीता आदरानें सेवावी व दासगीता ही आचरणानें आचरावी असें ठरते.

भगवद्गीतेचा १९ वा अध्याय : दासगीतेचा २१ वा दशक

(२०) भगवद्गीता १८ अध्यायांची प्रसिद्धच आहे. हिमालयस्थ शुद्ध धर्म-मंडलाकडून प्रसिद्धीस आलेल्या गीतेचे २४ अध्याय आहेत. या २४ अध्यायांचें कारण असें लिहितात कीं, भारताचा पहिला अवतार जय या नांवानें प्रसिद्ध होता व त्याचे २४००० श्लोक होते. त्या अनुरोधानें भगवद्गीतेचेहि त्या वेळीं २४ अध्याय होते. पुढें महाभारताचे १००००० श्लोक झाले व १८ पर्वे झालीं. त्या वेळीं भगवद्गीता १८ अध्यायांची झाली. अलीकडे शके १८३५ सालीं भारत इतिहास संशोधक मंडळींनीं श्रीभगवद्गीतेचा १९ वा अध्याय प्रसिद्ध केला. त्याबरोबर श्रीपूर्णानंदमहाराजांची संस्कृत व श्रीएकनाथमहाराजांची प्राकृत टीका प्रसिद्ध केली, यावरून श्रीएकनाथमहाराजांस हा १९ वा अध्याय माहित होता असें दिसते. या १९ व्या अध्यायांत ॐकार व त्याचें माहात्म्य, त्याचें रूप व स्थान हें सांगून योगशास्त्रातील मूलतत्त्वे सांगितलीं आहेत. श्रीमद्भगवद्गीतेत ॐकाराचें

महत्त्व वर्णन केलें, परंतु ॐकाराचें विशेष स्पष्टीकरण या अध्यायांत सांगितलें आहे. श्रीमदाद्यशंकराचार्यांस हा अध्याय माहीतच नव्हता असें म्हणतां येत नाही, कारण हा अध्याय योगशास्त्राचाच असल्यानें याचें स्पष्टीकरण अधिकारी शिष्यानें अधिकारी गुरूकडून करून घ्यावयाचें आहे. या अध्यायाचा यथे निर्देश करण्याचा हेतु हाच कीं, योगाधिकारी गुरूसांप्रदायिकांनीं हा अध्याय अभ्यासिला जावा.

तसेंच दासगीतेचे २० दशकच आहेत अशी समजूत आहे, परंतु त्या गीतेचाहि एकविसावा दशक आहे. हा दशक शके १८१९ सालीं पंडित किसनलाल यांनीं ज्ञानसागर प्रेस, मुंबई, येथे छापविला आहे. यांतहि उदंड प्रकाश दिसतो कैसा त्यांत आत्म्याचा प्रकाश केला असा आरंभ करून प्रकाशसाक्षात्कार कसा करावा हें निरूपण केलें आहे.

गौशृंगावरी मोहरी । मन निश्चळ होय तोवरी ।

दोन्ही कुळांस उद्धरी । तो योगेश्वर ॥

अत्यंत चि धारणा जागे । तरी मग भविष्य कळूं लागे ।

ही योगसिद्धि सांगितली आहे.

वासनात्मक सूक्ष्म जीव । भूतें देवतें देवता देव ।

वायुरूपें विचरती सर्व । तितुके नामें ज्योति ॥

ईश्वर माया जग ज्योति ।

या उताऱ्यांवरून ह्या दशकांत प्रकाशसाक्षात्काराचें वर्णन केलें आहे हें उघड दिसतें.

व्यक्तिगत उपासना व सामाइक उपासना

(२१) हल्लीं श्रीसमर्थसंप्रदायांत व्यक्तिगत उपासनापद्धति प्रामुख्यानें दिसून येते. हा व्यक्तिगत उपासनासंप्रदाय वृद्धीचे कार्मी उपयोगी पडत नाही. भजनाचे फड ठायीं वाढवावे असें श्रीसमर्थ सांगतात त्या त्यांच्या सांगण्यांत सामाइक उपासना वाढविली पाहिजे असा त्यांचा अभिप्राय दिसतो. सामाइक उपासनेंत बहुतांचीं अंतरे दिसून येतात. ऐक्य वाढतें, परस्परप्रेम वृद्धिगत पावतें, समत्वभावहि वाढतो. मार्गे उभा राहणारा टाळकरी व निरूपण करणारा महंत हे दोघेहि जेव्हां भजनानंदांत निमग्न असतात तेव्हां भजन करणाऱ्या इतर मंडळींस निरूपणकार व आपण भजन करीत असतां एकाच भूमिकेवर असतो अशी

खाली पटल्यामुळे भजनानुयायी पुष्कळ मिळतात. हल्ली अस्तित्वांत असलेल्या मठांतून समर्थकृत अभंग म्हणून निरूपण करणारे थोडेच आहेत. सामुदायिक उपासनेचा पुनरुद्धार झाला पाहिजे.

श्रीदासगीतेतील अजपागायत्री

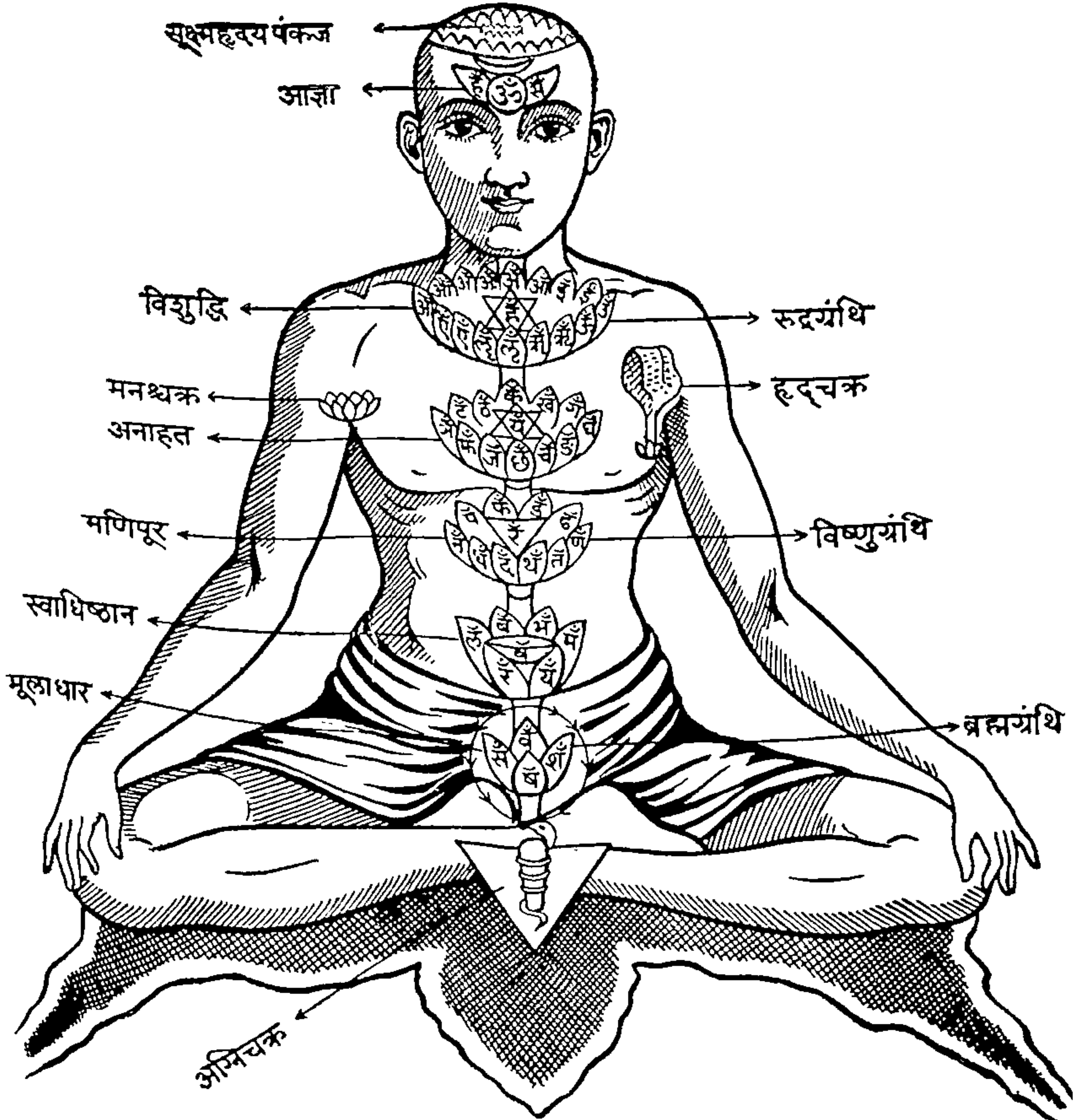
(२२) एका दिवसांतील २४ तासांच्या अवधीत मनुष्यप्राण्याच्या ठायी एकंदर २१६०० इतके श्वासप्रश्वास होत असतात.

एकान्ती मौन धरून वैसे । सावध पहातां कैसें भासे ।

सोहं सोहं ऐसे । शब्द उठती ॥

ऐसी हे अजपा सकळांशीं । परंतु कळे जाणत्यासी ।

एकान्ती मौन धरून बसलें तर आपण श्वास बाहेर सोडतांना हं असा शब्द होतो व श्वास आंत घेतांना हं असा शब्द होतो. या सहज उत्पन्न होणाऱ्या शब्दापासून सोहं असा शब्द घटित झाला. म्हणजे यांत ॐकार हा गुप्त रीतीने राहतो असें समजून येते. हा आजचा गायत्रीचा जप उदमेखून करावा लागत नाही. तर हा जप आपोआपच होत असतो. ही अजपा गायत्री जपण्यास सर्वास अधिकार आहे. तो अधिकार कोणास हिरावून घेतां येत नाही. ह्या जपाचे वेळीं स्त्रिया, शूद्र, अतिशूद्र सर्वच एका भूमिकेवर येतात. अनुहत म्हणजे अनाहत ध्वनिश्रवण. हा योगाभ्यासाचा एक भाग आहे. अजपाजप म्हणजे सोहं ध्वनि अनाहत आहे. कोणत्याहि प्रकारचा आघात केल्याशिवाय होतो. बाकीचे ध्वनि आहत ध्वनि होत. म्हणजे एका वस्तूवर दुसरी वस्तु मारल्यानंतर झालेला ध्वनि होय. ही अजपा श्वेदज, उद्भिज, जारज व अंडज अशा चारहि सृष्टीतील वस्तूंमध्ये दृग्गोचर होते. या ठिकाणीं समर्थानीं उद्भिज म्हणजे वनस्पतींना चैतन्य आहे व त्यांना होणारे सुखावेश व दुःखावेश आपल्या हालचालींनीं दाखवितां येतात, त्यांस सुखावेश व दुःखावेशहि असतात व त्यांना श्वासोच्छ्वासहि असतो असें शिकविलें आहे. अजपा म्हणजे महावाक्याचा उपदेशच होय. ह्या अजपेचा ध्यास घेतला तर अखंड नामस्मरण आपोआपच होतें. प्रत्येक देवता ॐकार हें माझे रूप आहे असें सांगते. अर्थात् ॐकाराचा जप म्हणजे त्या त्या इष्टदेवतेचें ध्यानच होय. असा जप झाला तर जगदंत कळोन येतो. सर्व जीवमात्राचे ठायीं ही अजपा आहे असें समजल्यानें सर्वाभूतीं भगवद्भाव जागृत होतो. अर्थात् सर्वाभूतीं समत्वभाव अनुभूतीस येतो. जगज्योति म्हणतात तीच ही अजपा होय.

षट्चक्र

(२३) वरील स्तंभांत अजपेची समजूत घातली आहे म्हणजे शानानु-
भूतहि अजपा आहे असे सांगितले, परंतु ज्ञानशक्तीनेच कार्य होत नाही. कार्य-
संपादन होण्यास क्रियाशक्तीची आवश्यकता आहे.

नाम-ब्रह्मरंध्र, शक्ति-ज्ञान, स्थानशून्य मस्तक, अजपार्षण-१०००,
दल-सहस्र, ध्यानफल-सायुज्यं, वर्ण-रक्त, निर्वाण-मोक्ष, तत्त्व-ब्रह्मतत्त्व, बीज
-विसर्ग, पीठस्थान-महापीठ, निर्वाणकला ।

देवता-इष्टगुरु, नाम-चंद्रमंडल, स्थान-मूर्धा, ध्यानफल- (अमृतपान
नाम-आशाचक्र, बीज-ॐ, स्थान-भूमध्य, पीठस्थान- (हिरण्यगर्भ
वर्ण-श्वेत, अजपार्षण-१०००, दल-द्विदल, शक्ति-चिच्छक्ति, दलोंके
बीज-हँ, क्षँ, ध्यानफल-आत्मज्ञान, तत्त्व-महत्तत्त्व, देवता-परमात्मा ।

नाम-विशुद्धाख्य, शक्ति-प्राणशक्ति, स्थान-मेरुमध्यस्थ कण्ठ, अजपार्षण-
१०००, ध्यानफल-अमरत्वलाभ, दल-षोडश, वर्ण-धूम्र, दलोंके बीज-षोडश,
स्वर वर्ण, तत्त्व-आकाश नील, तत्त्वबीज-हँ, यंत्र-षट्कोण, देवता-जीव ।

नाम-अनाहत, शक्ति-गौरी, स्थान-मेरुमध्यस्थ हृदय, अजपार्षण ६०००,
ध्यानफल-अष्टसिद्धिलाभ, दल-द्वादश, वर्ण-अरुण, दलोंके बीज (कादिगन्त,
तत्त्व-वायु, धूम्रवर्ण, तत्त्वबीज-यँ, यंत्र-षट्कोण, देवता-रुद्र ।

नाम-मणिपूर, शक्ति-लक्ष्मी, स्थान-मेरुमध्यनाभी, ध्यान फल-दिव्यलोक-
निवास, अजपार्षण-६०००, दल-दश, वर्ण-नील, दलोंके बीज-डादिफान्त,
तत्त्व-अग्नि, रक्तवर्ण, तत्त्वबीज-रँ, यंत्र-त्रिकोण, देवता-विष्णु ।

नाम-स्वाधिष्ठान, अजपार्षण-६०००, स्थान-मेरुमध्यस्थ लिंगमूले,
ध्यानफल-वरुणलोकनिवास दल-षट्, वर्ण-सिंदूर, दलोंके बीज-वादिलान्त,
तत्त्व-जल, श्वेतवर्ण, तत्त्वबीज व यंत्र-अर्धचंद्र, देवता-ब्रह्मा, शक्ति-सावित्री ।

नाम-मूलाधार, यंत्र-चतुष्कोण, स्थान-मेरुमध्यस्थलिंग गुह्यांतर, देवता-
गणेश, शक्ति-सिद्धि, अजपार्षण-६००, दल-चतुः, वर्ण-अरुण, दलोंके बीज-
वादिसान्त, ध्यानफल-सर्वत्र पृथ्वीमें प्राधान्य, तत्त्व-पृथ्वी, पीतवर्ण, तत्त्व-बीज लँ ।

नाम-कुण्डलिनी, वर्ण-विद्युत्, स्थान-मूलाधार, आकार-सुप्तसर्पिणी,
सार्द्ध त्रिस्वयंभु-शक्ति, जीव-चैतन्य, ध्यानफल-अज्ञाननाश

लिंगवेष्टिनी

स्वयंभुलिंग, ध्यानफल-शिवतत्त्वभ, ज्योतिर्मय

नाम—कन्दर्पाग्नि, वर्ण—अरुण, देवता—प्रजापति ।

अजपाजपेचा अभ्यासक्रम : षष्टचक्राची माहिती

(२४) वरील स्तंभांत अजपागायत्रीचा २१६०० जप होतो म्हणून सांगितलें. त्या जपापैकी कोणत्या देवतेस किती जप समर्पण करावयाचा, कोणत्या ठिकाणी कोणती देवता आहे वगैरे सर्व माहिती साकल्याने समजली पाहिजे. त्याकरितां सोबत शरिरांतील चक्रांचा नकाशा दिला आहे. त्यावरून सर्व कळून येईल. अजपाजपाची उपासना हीच प्रणवोपासना होय.

(२५) अशा अजपेचा संकल्प प्रातःकाळीं स्नानापूर्वी करावा अगर स्नानानंतर करावा. गंगा नदीवर जाऊन गंगा नदीचे जलानेंच जसें गंगेचें तर्पण करितात त्याप्रमाणें श्वासोच्छ्वासरूपी गंगायमुना नद्यांतून दिवसांतून कांहीं वेळ अजपेचें स्मरण करून बसलें तर तितकाच अमृतत्वाचा अनुभव घेतां येतो. उजव्या नासारंध्रांतून वहाणाऱ्या श्वासाला पिंगला व डाव्या रंध्रांतून वहाणाऱ्या श्वासाला इडा म्हणतात. सूर्योदयी व सूर्यास्ती ह्या नाड्या साम्यावस्थेंत वहातात. म्हणजे दोन्ही नासारंध्रांच्या पुटांतून सारखा श्वास वहात असतो. त्यास संधि म्हणतात. अशा संधींत संध्या करावी हें इष्ट आहे. म्हणजे त्या वेळीं एकाग्रता लवकर साध्य होते व अशा एकाग्रतेत भूमध्यामध्ये असलेल्या आज्ञाचक्रस्थ परमात्म्याला अजपेच्या जपाचें समर्पण करावें. मुमुक्षूंचे श्वासोच्छ्वास २ तास २४ मिनिटांनीं बदलत असतात. म्हणजे इडा नाकपुडींतून वहाणारा श्वास पिंगला नाकपुडींतून वाहूं लागतो. साधक लोक सूर्यचंद्रांचे उदयास्ताबरोबर हे श्वास कायम करितात. म्हणजे सूर्योदयाबरोबर इडा नाडींतून वहात असणारा श्वास १२ तास त्याच नाकपुडींतून वहावा असा अभ्यास करितात. त्यांस ह्या एकाग्रतेचा अनुभव लवकर येतो असें या विषयाचें अधिक स्पष्टीकरण सद्गुरूंकडून करून घेणेंच योग्य आहे.

भगवद्गीतेतील साम्ययोग व दासगीतेतील साम्ययोग

(२६) श्रीकृष्ण भगवानांनीं गीतेत कर्मयोग, सांख्ययोग, भक्तियोग व राजयोग असें योगांच्या भागाचें वर्णन केलें आहे. शक्तिसंमोहनतंत्रांत योगाचे पांच भाग केले आहेत. लेखकाचें असें म्हणणें आहे कीं, भगवद्गीतेत दुसऱ्या अध्यायांत साम्ययोगच सांगितला आहे व वर नमूद केलेले योगाचे भाग साम्ययोगांतर्भूत आहेत. दुसऱ्या अध्यायांत ४७ व्या श्लोकांत कर्मफलाशा सोडण्यास सांगितलें

व कर्म करावी, सोडून नयेत असेंहि बजावले. ४८ व्या श्लोकांत कर्मफलाचेच संग सोडून कर्म करावी परंतु ती योगस्थ होऊन करावी. तो योग कोणता तर सिद्धि व असिद्धि या दोहोंच्या ठिकाणी साम्य बुद्धि ठेवणे हा होय. ५१ व्या श्लोकांत कर्मफलाच्या ठिकाणी अनासक्ति ठेविली तर प्राणी जन्मबंधापासून मुक्त होतो व अनामय परमात्मपदाला जातो. समाधीच्या ठिकाणी अचल बुद्धि होईल तेव्हांच योग प्राप्त होतो व पुढे स्थितप्रज्ञ व समाधिस्थ पुरुष कसा वागतो हे सांगून जो सर्वांना स्नेहबुद्धीने पहातो व कासव जसा आपले अवयव आकर्षण करून घेतो त्याप्रमाणे इंद्रियार्थापासून आपली इंद्रिये परावृत्त करितो व अशा रीतीने इंद्रियार्थापासून परावृत्त झालेल्या योग्याची इंद्रियभोगांची गोडी म्हणजे वासना परब्रह्म पाहिल्यावर परावृत्त होते (परदृष्ट्वानिवर्तते). अशा प्रकारची ब्राह्मी स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे सर्वत्र समबुद्धि तो होतो व अंतकाळी निर्वाण-पदाला जातो. श्रीसमर्थ म्हणतात :

साकडीमध्ये वर्तो जाणे । उपाधीमध्ये मिळो जाणे ।
 अलिप्तपणे राखो जाणे । आपणासी ।
 आहे तरी सर्वाठार्यी । पाहो जातां कोठे च नाही ।
 आले वैभव अभिलाषीना । कांहीं केल्या ॥
 दिसे सकळासी सारखा । पहातां विवेकें नेटका ।
 कामी विकामी लोकां । बरे पाहे ॥
 जाणोनि पाहिजेत सर्व । हे चि जयाचें अपूर्व ।
 ज्याचे त्या परी गौरव । राखो जाणे ॥
 विवेक आणि वैराग्य । ते चि जाणजे महद्भाग्य ।
 रामदास म्हणे योग्य । साधू जाण ॥
 प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
 स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥

जो उपाधीत असूनहि उपाधीत सांपडत नाही, जो सर्व ठिकाणी असून कोठेच नसतो म्हणजे अलिप्तपणे वर्तून ठेवतो, वैभवाची अभिलाषा ठेवीत नाही, सकळांस सारखा दिसतो म्हणजे सर्वांशीं समभावाने अर्थात् ब्रह्मभावाने वागतो, ज्याचे ठार्यो विवेक आणि वैराग्य जागृत असतात, तोच योग्य साधु जाणावा. ज्याने स्नान, संध्या, भगवद्भजन सोडले नाही, ज्याला आत्मप्रत्ययाने

ब्रह्मज्ञान समजून ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मा जो असतो तोच परमात्मपदाला जातो.

प्रस्तुत काळांत सांप्रदायिकांचीं कर्तव्ये

(२७) श्रीसमर्थांची वाग्देवतेची उपासना करणे हे तर श्लाघ्यच आहे, परंतु समर्थांनी ईश्वराचे अधिष्ठान संपादन करून मगच ते कार्यप्रवण झाले हे त्यांच्या चरित्रावरून आपणांस दिसून येते. “ यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ” या उक्तीप्रमाणे साक्षात् रामरायापासून अगर आपापल्या इष्टदेवतेपासून साक्षात् अनुग्रह झाल्याखेरीज खरी क्रियाशक्ति प्राप्त होत नाही. क्रियाशक्तीशिवाय ज्ञानशक्ति लंगडी पडते. म्हणून आधुनिक काळांत चळवळीचे सामर्थ्य प्राप्त होण्यास ईशकृपाप्रसादाने तशी क्रियाशक्ति प्राप्त करून घेणे हे आधुनिकांचे आद्य कर्तव्य आहे. ही क्रियाशक्ति उपासनेने प्राप्त होईल अगर योगसामर्थ्याने प्राप्त होईल. अशी क्रियाशक्ति प्राप्त झाल्यावर समाजापुढे यावे. समर्थ सांगतात—अभ्यासे प्रकट व्हावे । नाही तरी झाकोनि असावे । प्रकट होवोनि नास्तवे । हे बरे नव्हे । चुके बहु घडी घडी । असी कसी महंतडी । म्हणजे थोडे सामर्थ्य आहे की लोकसमुदायापुढे येणे बरे नाही. परंतु समर्थ सांगतात, पहिले ते हरिभजन । हा मार्ग सोपा आहे म्हणून समर्थसांप्रदायिक म्हणविणाऱ्यांनी समर्थांचे नांवावर भिक्षावृत्ति पतकरून उदरपोषण करणाऱ्या रामदासी मंडळींनी समर्थांच्या गाथ्यांतील एक तरी अभंग पाठ करावा व समर्थांनी सांगितल्याप्रमाणे प्रत्यही पंचपदी करावी व समर्थांचेच अगर समर्थ-साम्प्रदायिक हंसदासस्वामींचे अगर समर्थपंचायतनांतील सिद्धपुरुषाचे कवित्वाच्या आधारे कीर्तन अगर प्रवचन अगर निरूपण करण्याचा पाठ ठेवावा. ही झाली सामुदायिक उपासना. तशी प्रत्येक व्यक्तीने आपापली विहित कर्मे आचरण करून समर्थगीतेतील २ समास व मनाचे १३ श्लोक एवढे तरी पाठांतर ठेवावे व प्रतिवर्षी जांबेस अगर पंढरीस अगर सज्जनगडावर जाण्याचा क्रम ठेवावा. आपल्या उपास्याचा अभिमान ठेवून इतरांच्या उपास्यांत श्रीरामच भरले आहेत अशी भावना ठेवून कोणाचा उपमर्द करू नये.

शेवटी वर लिहिलेल्या चार ओळींकडे सांप्रदायिकांचे, लक्ष्य जावे व समर्थसंप्रदाय अखंड भारतवर्षास मार्गदर्शी होवो, अशी श्रीसमर्थांची प्रार्थना करून त्यांच्या शब्दांत म्हणजे

जनीं भक्ति नाही मनीं भाव नाही ।
मला युक्ति ना बुद्धि कांहीं च नाही ।
कृपाळूपणें राज्य रंकासि द्यावें ।
समर्था तुझें काय उत्तीर्ण व्हावें ॥

हा श्लोक लिहून हा लेख पुरा करितों.

(३५)

श्रीसमर्थ मला कसे भासतात

(लेखक — शंकर श्रीकृष्ण देव, धुळे)

ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति ।
द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यं ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं ।
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥

(१) हें श्रीसमर्थांचें नित्याचें स्वरूप होय. श्रीसमर्थ म्हणजे परब्रह्म, असें समीकरण ठरलेलें आहे व त्याच नित्यस्वरूपांत सर्वांनी त्यांना पाहिलें पाहिजे. तथापि १५३० चैत्र शुद्ध ९ पासून १६०३ माघ वद्य ९ पर्यंत त्या स्वरूपानें जो अवतार धारण केला होता, तो अवतार आपणांस कसा भासतो, याविषयी आजच्या मंगलप्रसंगी थोडक्यांत बोलावें, असें मनांत आणलें आहे. वादांत शिरण्याचा हेतु नाही. व्यक्तिशः मला ते कसे भासतात हें मी सांगणार, तेथें 'असें कां' असा प्रश्नच उत्पन्न होऊं शकत नाही. मला ते जसे भासतात, तसे च ते सर्वांना भासावे, अशी माझी किती हि इच्छा असली, तरी तसा माझा आग्रह नाही. हें खरें कीं, माझें म्हणणें ज्यांना पटतें ते

समर्थ हे उपासना । जनांत आणित्ती मना ।

रघोत्तमा उपासित्ती । सखे चि ते चि वाटती ॥

या न्यायानें मला प्रिय वाटतात. तथापि इतरांना ते ज्या स्वरूपांत भासत असतील ते स्वरूप त्यांच्यापुरतें खरें होय, असें मानण्यास मी तयार झालों आहे.

त्पुनरागत्यर्कं जरेण रथेन वा ॥ राजमार्गेऽपि दृष्ट्वान् ४ स्थित्वा पृथुत्यनामयै ॥ ३४ ॥ अग्निहो
 त्रेषु ४ दारेषु शिष्यप्रेष्य जनेषु च ॥ सानुकंप्य ४ सदा राम ४ पृथुत्यस्माननामयै ॥ ३५ ॥ अभ्यंतरे
 च राज्ये च पोरजानपदे तथा ॥ स्त्रियो वृद्धास्तुरुप्यश्च देवान् राजगृहे गृहे ॥ ३६ ॥ रामस्यै
 वाप्तिया च ते यो वराज्ये सिषे च न ॥ तासां न योचितं राजनृत्वत्प्रसादात्प्रसिद्धतां ॥ ३७ ॥ राममिंदी
 वरत्रयामे प्रजानामनुकंपकं ॥ पश्ये मयुवराजं तमभिषिक्तं ॥ त्वदाज्ञया ॥ ३८ ॥ सराजव
 यत्सिजमात्मवर्तं गुणासिरांभं नरलोककांतं ॥ रामं वृदेवाहं सिलोकनाथमिहाभिषेक्तुं
 युवराजमुख्यं ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे रामायणे ॥ वाल्मीकीये बालचरिते आदि
 उंसमाप्तमिति ॥ ॥ समाप्तमादिकांडं ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीरक्त ॥ ॥ रामार्पणमस्तु ॥

॥ ॥ राक संवत् १५४४ ॥ दुंदुभिनाम संवत्सरे माघशुद्ध १३ रवौ अस्मिन् शुभदिने रामेण
 रामदासेन लिखितमिदं पुस्तकं ॥ ॥ श्रीरघुनाथार्पणमस्तु ॥ ॥ रामकांतप्रीतो भवतु ॥
 ॥ ॥ श्रीरामराघवरमेश्वररामचंद्रराजीवनेत्ररघुवर्यरमेशांशु ॥ श्रीरामभद्रभुवनेश्वर
 बीर्षपादकंठकरोमिसततैतवनाममाली ॥ १ ॥

(२) मला मात्र श्रीसमर्थ हे महाराष्ट्राचे प्राण भासतात. श्रीसमर्थांची महाराष्ट्रास विस्मृति होईल, तर महाराष्ट्र मेळा भसें समजा. पण, श्रीसमर्थचरणावरून महाराष्ट्राची दृष्टि कदापि ढळणार नाही, तर महाराष्ट्र भ्रमर होईल, त्यास कोणी मारुं शकणार नाही, हें निश्चित होय. श्रीसमर्थ हे राष्ट्रगुरु आणि महाराष्ट्र हा त्यांचा भक्त, अर्शा

दोन्ही सामर्थ्ये एक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा ।
तेथें इतरांची कोण कथा । कीटकन्यार्ये ॥

(३) श्रीसमर्थ मला कसे भासतात, तें सांगून झालें. तेव्हां आतां बोलणें आटोपतें घेतलें तरी चालेल. तथापि त्या भासावर दृष्टि निश्चल ठेवून किंचित् पाल्हाळ करावा, असें म्हणतां.

(४) शक १८१३ च्या शेवटीं म्हणजे इ. स. १८९२ च्या आरंभी श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध आणि संस्कृत मुद्राराक्षस नाटक असे दोन्ही ग्रन्थ माझ्या हातीं एकदमच पडले. त्या वेळीं मुद्राराक्षसांतील मुख्य नायक आर्य चाणक्य आणि दासबोधाचे कर्ते श्रीसमर्थ या उभयतांच्या चरित्रांतील साम्यस्थळांकडे माझे लक्ष प्रथम गेलें. मुद्राराक्षसाच्या प्रस्तावनेत त्या. तेलंगांनी लिहिलेलें वाचलें कीं, सदर नाटकांत Chanakya is represented as a clear-headed, self-confident, intriguing, hard politician, with the ultimate end of his ambition thoroughly well-determined, and directing all his clear-headedness and intrigue to the accomplishment of that end आणि वाटलें कीं, श्रीसमर्थांच्या ठिकाणीं यांतल कोणते गुण कमी होते ? Clear-headed म्हणजे मी ' संदेहरहित ' समजतो. Self-confidence म्हणजे आत्मविश्वास, तो समर्थांच्या ठिकाणीं परमावधीचा होता :

“ राघवाचा दास मी जालों पावन । पतित तो कोण उरों शके ॥

येणें काळें मोक्ष जरी मी देईना । दास म्हणवीना राघवाचा ॥ ”

Intriguing मध्ये कांहीं वाईट अर्थ असला, तर तो बाजूस सारून त्याचा योग्य बोध, ' अंतरीं असाव्या नाना कळा । ' यानें होतो. Hard म्हणजे ' निश्चयाचा महामेरु '. या उपमेनें श्रीशिवरायाला संबोधणारे श्रीसमर्थ स्वतः त्या उप-

मेला सर्वथैव पात्र होते. प्रतापगिरीच्या ठायीं विराजमान होणाऱ्या श्रीरामवरदायिनी-पाशीं त्यांचें 'येक चि मागणें' होतें, यावरून त्यांचें अंतिम ध्येय (ultimate end) पूर्ण निश्चित (well-determined) होतें, हें उघड आहे. त्या ध्येयाच्या प्राप्तीकरितां त्यांनीं आपली सारी पुण्याई खर्च केली.

(५) एवढे कर्तृत्ववान् चाणक्य नंदांचें उन्मूलन करून चंद्रगुप्तास राज्यावर बसवितात, पण त्यांच्या स्वतःच्या आश्रमाचा थाट

उपलशकलमेतद्भेदकं गोमयानां ।

बटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।

शरणमपि समिद्धिः शुष्यमाणाभिराभिः ।

विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥

असा असे. तीच स्थिति

उदंड जाहलें पाणी । स्नानसंध्या करावया ॥

असा आनंद मानणाऱ्या श्रीसमर्थांच्या मठाची होती; असो.

(६) मुद्राराक्षसाच्या अभ्यासानें भासलेली ही साम्याची कल्पना पुढें पुढें बळावतच गेली. म्हैसूर संस्थानांतील शामशास्त्री यांनीं १९१५ त कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राचें इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध केलें. त्याला डॉ. जे. एफ्. फ्लीट यांनीं प्रस्तावना लिहिलेली आहे. त्या प्रस्तावनेंत त्यांनीं म्हटलें आहे :

Chāṇakya, tradition tells us, overthrew the last king of the Nanda dynasty, and placed the great Maurya Chandragupta on the throne : thus, the two* verses with which the work ends recite that it was written by Vishnugupta, who from intolerance of misrule rescued the scriptures, the science of weapons, and the earth which had passed to the Nanda king, and that he wrote it because he had seen many discrepancies on the part of previous commentators.

* येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥

आणि श्रीसमर्थांनी तरी दुसरें काय केलें ? मुसलमानी सत्तेला शह देऊन व ती संपुष्टांत आणून श्रीशिवरायाकरवीं रामराज्याची स्थापना केली, धर्माचें रक्षण केलें, भूभार हरण केला, जगदुद्धार केला, आणि

‘ मते मतांतरे सगट । प्रत्यये बोलोन ’

सपाट केलीं. ह्याच प्रस्तावनेंत फलीट पुढें म्हणतात :

Kautilya is renowned, not only as a King-maker, but also for being the greatest Indian exponent of the art of government, the duties of kings, ministers and officials, and the methods of diplomacy.

आणि आपल्या श्रीसमर्थांनी हि ठिकठिकाणीं राजकारणाचे अनेक धडे घालून दिले, राजधर्म-क्षात्रधर्म-सेवकधर्म सांगितले, धूर्तपणाचीं आणि चातुर्याचीं लक्षणें प्रतिपादिलीं आणि

‘ करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये ॥ ’

परभारें ‘ हुंब्यासी हुंबा लाऊन द्यावा,’ इत्यादि राजनीतीतील असंख्य तन्हा प्रकट केल्या.

(७) दृष्टान्त तितुका नेहमीं एकदेशी असतो, तो संपूर्णशानें केव्हां च मानावयाचा नसतो, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कवि या नात्यानें श्रीसमर्थांना वाल्मीकीची उपमा देतात, ती जशी कवित्वापुरती च मानावयाची असते, वाल्मीकीच्या आरंभीच्या चरित्राकडे पहावयाचें नसतें, तद्वत्च आर्य चाणक्यांच्या राजकीय कर्तृत्वशक्तीपुरती च त्यांची उपमा येथें अपेक्षित आहे, असें समजावें.

(८) एकएकाचा एक एक गुण श्रीसमर्थांच्या ठिकाणीं होता व तेवढ्यापुरता प्रत्येकाचा दृष्टांत त्यांना लागूं करावयाचा. श्रीसमर्थांचे एक चरित्रकार उद्धवसुत यांचें श्रीसमर्थांवर एक अष्टक आहे. त्याचा पहिला श्लोक

शुकासारिखें पूर्ण वैराग्य ज्याचें ।

वसिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचें ।

कवी वाल्मिकासारिखा मान्य ऐसा ।

नमस्कार माझा त्या रामदासा ॥

असा आहे. तो मला पहिल्यापासून फार आवडतो. त्यांत वैराग्य, ज्ञान, कवित्व या तीन गोष्टी आल्या आणि एकच राहिली, असें मला वाटलें. म्हणून उद्धव.

सुतांची क्षमा मागून त्यांच्या चवथ्या चरणाऐवजी मी निराळा चरण थोडीत असतो. मी माझ्या मनाशी म्हणत असतो तो संबंध श्लोक असा :

शुकासारिखें पूर्ण वैराग्य ज्याचें ।
वसिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचें ।
कवी वाल्मिकासारिखा मान्य ऐसा ।
मला भासला आर्य चाणक्य जैसा ॥

या श्लोकानें आतां त्यांच्या चतुरंग अधिकाराचें दिग्दर्शन होतें. शुकासारिखे ते सिद्ध होते, वसिष्ठाप्रमाणें तत्त्वज्ञानी होते, वाल्मीकीच्या तोलाचे कवि होते. आणि इतके सर्व असून आर्य चाणक्याप्रमाणें ते निस्पृह, कर्तृत्ववान्, राजनीति-निपुण होते. हे चारही अधिकार दर्शविण्यासाठीं क्रमशः Prophet, Philosopher, Poet व Politician असे चार इंग्रजी शब्द योजितां येतील.

(९) श्रीसमर्थवाङ्मय आणि श्रीसमर्थचरित्र यांच्या आधारें हे चारही अधिकार प्रस्थापित करतां येतील, असें मला वाटतें. सर्वांत मोठा अधिकार कृत-बुद्धि सिद्धाचा. त्याच्यानंतर बाकीचे तीन अधिकार एकाखालीं एक येतात-कनिष्ठ अधिकार म्हणजे राजकीय कर्तृत्वाचा. श्रीसमर्थांच्या पहिल्या तीन अधि-कारांविषयीं फारशी कोणी शंका प्रदर्शित करीत नाहींत. मधून मधून कांहींसें रणमाजविण्यांत येतें तें शेवटल्या अधिकाराच्या बाबतींत. पण तो अधिकार सिद्ध करण्याला एकटा श्रीमत् दासबोध ग्रन्थ हि समर्थ आहे. दासबोध ग्रन्थ म्हणजे प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांचें च स्वरूप होय. दासबोध म्हणजे श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र होय, असें मी मानीत आलों आहे. मोठ्या आशेनें त्यांत मी त्यांना शोधीत असतो, इशकांत शोधतो, समासांत पहातो, ओवी ओवीला विचारतो. मला त्यांचा शोध लागला, किंवा मी त्यांना पाहिलें किंवा मला उत्तर मिळालें, असें मी म्हणत नाहीं. इतकें भाग्य कोठें आहे ! पण ते नुसते भासतात इतकें मात्र खरें. एकट्या दासबोधांत हि त्यांची सिद्धावस्था पहावी, त्यांचें तत्त्वज्ञान पडताळून घ्यावें, कवि म्हणून त्यांना ओळखावें आणि राजकारणांतील त्यांचें नैपुण्य प्रत्ययास आणावें. आज फक्त शेवटच्या अधिकाराचा प्रश्न आहे, म्हणून ग्रन्थराजांतील ज्या अनेक वचनांकडे पाहून मला त्यांचा तो अधिकार भासतो, त्यांपैकीं ठळक अशीं अवधीं बीस वचनें येथें वाचकांस सादर करावीं, असें मनांत येतें.

(१) दासबोध वाचल्याने

भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । ते चि होती सुलक्षण ।
धूर्त तार्किक विचक्षण । समयो जाणती ॥ १-१-३२

(२) विरक्त कसा असावा — नसावा

विरक्तें उपाधी करावी । आणी उदास वृत्ति न संडावी ।
दुराशा जडों नेदावी । कोणयेकविषई ॥ २-९-२६
विरक्तें समय जाणावा । विरक्तें प्रसंग वोळखावा ।
विरक्त चतुर असावा । सर्व प्रकारें ॥ २८
विरक्तें येकदेसी नसावें । विरक्तें सर्व अभ्यासावें ।
विरक्तें अवघें जाणावें । ज्याचें त्यापरी ॥ २९
विरक्तें असावें जगमित्र । विरक्तें असावें स्वतंत्र ।
विरक्तें असावें विचित्र । बहुगुणी ॥ ३४

(३) रघुनाथ भजनाचा रोकडा चमत्कार

आमुचें कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।
जो समर्थाचा हि समर्थ । देवां सोडाविता ॥ ६-७-२१
त्याचे आम्ही सेवकजन । सेवेकरितां जालें ज्ञान ।
तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥ २२
तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें ।
तेणें चि ज्ञान बोलावें । चळेना ऐसें ॥ २८
करी दुर्जनाचा संव्हार । भक्तजनासी आधार ।
ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥ २९
मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघें चि नासोन जातें ।
रूपा केलियां रघुनाथें । प्रचित येते ॥ ३०
रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्व वाढलें ।
म्हणोनियां तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥ ३१
हें तों आहे सप्रचित । आणी तुज वाटेना प्रचित ।
साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो करावा ॥ ३२

(४) श्रीसमर्थसंप्रदायाचीं कांहीं लक्षणें

अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव ।
ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥ ११-५-३

मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।
 तिसरें तें सावधपण । सर्व विषई ॥ ४
 चौथा अत्यंत साक्षप । फेडावे नाना आक्षप ।
 अन्याये थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ५
 जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर ।
 नीतिन्यायासि अंतर । पडों च नेदावें ॥ ६
 संकेतें लोक वेधावा । येकूनयेक बोधावा ।
 प्रपंच हि सावरावा । येथानशक्त्या ॥ ७
 प्रपंच समयो वोळखावा । धीर बहुत असावा ।
 संमंध पडों नेदावा । अति परी त्याचा ॥ ८
 उपाधीसी विस्तारावें । उपाधींत न संपडावें ।
 नीचत्व पहिलें च घ्यावें । आणि मूर्खपण ॥ ९
 दोष देखोन झांकावे । अवगुण असंड न बोलावे ।
 दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥ १०
 तऱ्हे भरो च नये । सुचावे नाना उपाये ।
 नऱ्हे तें चि करावें कार्ये । दीर्घ प्रेत्ने ॥ ११
 फड नासों चि नेदावा । पडिला प्रसंग सांवरावा ।
 अतिवाद न करावा । कोणी येकासी ॥ १२
 दुसऱ्याचें अभिष्ट जाणावें । बहुतांचें बहुत सोसावें ।
 न सोसे तरी जावें । दिगांतराप्रती ॥ १३
 दुःख दुसऱ्याचें जाणावें । ऐकोन तरी वांटून घ्यावें ।
 बरें वाईट सोसावें । समुदायाचें ॥ १४
 अपार असावें पाठांतर । सन्निध चि असावा विचार ।
 सदा सर्वदा तत्पर । परोपकारासी ॥ १५
 शांती करून करवावी । तऱ्हे सांडून सांडवावी ।
 क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवी ॥ १६
 करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दासकं नये ।
 परस्परें चि प्रत्यये । प्रचितिसि आणावा ॥ १७
 जो बहुतांचे सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना
 बहुत सोसितां उरेना । महत्त्व आपुलें ॥ १८
 राजकारण बहुत करावें । परंतु कळों च नेदावें
 परपीडेवरी नसावें । अंतःकरण ॥ १९

लोक पारखून सांडावे । राजकारणें अभिमान झाडावे ।
 पुन्हा मेळऊन घ्यावे । दुरील दोरे ॥ २०
 हिरवटासी दुरी धरावें । कचरटासीं न बोलावें ।
 समंध पडतां सोडून जावें । येकीकडे ॥ २१
 ऐसे असो राजकारण । सांगतां तें असाधारण ।
 सुचित अस्तां अंतःकरण । राजकारण जाणे ॥ २२

(५) धारणेचा पुरुष

जाणायाचें सांगतां न ये । सांगायाचें नेमस्त न ये ।
 समजल्याविण कांहीं च न ये । कोणी येक ॥ ११-६-३
 हरिकथा निरूपण । नेमस्तपर्णे राजकारण ।
 वर्तायाचें लक्षण । तें हि असावें ॥ ४
 सांकडीमधें वर्तो जाणे । उपाधीमधें मिळों जाणे ।
 अलिप्तपर्णे राखों जाणें । आपणासी ॥ १३
 आहे तरी सर्वां टाई । पाहों जातां कोठें चि नाही ।
 जैसा अंतरात्मा टाईचा टाई । गुप्त जाला ॥ १४
 त्यावेगळें कांहीं च नसे । पाहों जातां तो न दिसे
 न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमात्रांती ॥ १५
 तैसा च हा हि नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी
 नाना विद्या त्या विवरी । स्थूल सूक्ष्मा ॥ १६
 आपणाकरितां शाहाणे होती । ते सहज चि सोये धरिती
 जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे ॥ १७
 राखों जाणे नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याये
 कठीण प्रसंगीं उपाये । करूं जाणें ॥ १८
 ऐसा पुरुष धारणेचा । तो चि आधार बहुतांचा ।
 दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ॥ १९

(६) श्रीसमर्थानीं सांगितलेलें प्रत्यक्ष आत्मचरित्र !

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो ।
 जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥ ११-१०-१
 तो चि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल संकोचित ।
 प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ॥ २
 कर्ता भोक्ता तत्वता । भूमंडळीं सर्व सत्ता ।
 त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । पाहेसा कवणु ॥ ३

ऐसे महंते असावे । सर्व सार शोधून ध्यावे ।
 पाहों जातां न संपडावे । येकायेकी ॥ ४
 कीर्तिरूपे उदंड ख्यात । जाणती लाहान थोर समस्त ।
 वेश पाहातां शाश्वत । येक हि नाही ॥ ५
 प्रगट कीर्ति ते उळेना । बहुत जनास कळेना ।
 पाहों जातां आडळेना । काये कैसें ॥ ६
 वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण ।
 चाळणोविण येक क्षण । जाऊं च नेदी ॥ ७
 त्यागी वोळखाचे जन । सर्वकाळ नित्य नूतन ।
 लोक शोधून पाहाती मन । परी इच्छा दिसेना ॥ ८
 पुर्ते कोणाकडे पाहेना । पुर्ते कोणासीं बोलेना ।
 पुर्ते येके स्थळीं राहेना । उठोन जातो ॥ ९
 जाते स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना
 आपुली स्थिती अनुमाना । येवों च नेदी ॥ १०
 लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी ।
 लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करूनी ॥ ११
 लोकांस पाह्याचा आदर । तेथें याचा अनादर ।
 लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिच्छया ॥ १२
 एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितां हि तर्केना ।
 कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥ १३
 ऐसें अंतर सांपडेना । शरीर ठाई पडेना ।
 क्षणयेक विशंभेना । कथाकीर्तन ॥ १४
 लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघे चि निर्फळ होती ।
 जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥ १५
 बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें ।
 तरी मग जाणवे साधिलें । महत्कृत्य ॥ १६
 असंड येकांत सेवावा । अभ्यास चि करीत जावा ।
 काळ सार्थक चि करावा । जनासहित ॥ १७
 उत्तम गुण तितुके ध्यावे । घेऊन जनास सिकवावे ।
 उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपे ॥ १८
 असंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावे जग ।
 लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥ १९

आधीं कष्ट मग फळ । कष्ट चि नाही तें निकळ ।
 साक्षेपेविण केवळ । वृथापुष्ट ॥ २०
 लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे ।
 जाणजाणोन धरावे । जवळी दुर्गा ॥ २१
 अधिकारपरत्वे कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेथं जातें ।
 जाणोनि शोधावीं चित्तें । नाना प्रकारें ॥ २२
 अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें ।
 आपला मगज राखणें । कांहींतरी ॥ २३
 हें प्रचित्तचि बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ।
 मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणायिकें ॥ २४
 महंतें महंत करावें । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।
 जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ २५

(७) दीर्घसूचनेचे लोक

पर्णाळि पाहोन उचले । जीवसृष्टि विवेकें चाले ।
 आणि पुरुष होउन भ्रमले । यासी काये म्हणावे ॥ १२-१-१९
 म्हणोन असावी दीर्घ सूचना । असंड करावी चाळणा ।
 पुढील होणार अनुमाना । आणून सोडावें ॥ १२
 सुखी असतो खबर्दार । दुःखी होतो बेखचर ।
 ऐसा हा लौकिक विचार । दिसत चि आहे ॥ १३
 म्हणोन सर्व सावधान । धन्य तयाचें महिमान ।
 जनीं राखे समाधान । तो चि येक ॥ १४
 चाळणेचा आळस केला । तरी अवचिता पडेल घाला ।
 ते वेळे सावरायाला । अवकाश कैचा ॥ १५
 म्हणोन दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पाहावा विवेक ।
 लोकांकरितां लोक । शाहाणे होती ॥ १६
 परी ते शाहाणे वोळखावे । गुणवंताचे गुण ध्यावे ।
 अ गुण देखोन सांडावे । जनामर्धें ॥ १७
 मनुष्य पारखूं राहेना । आणि कोणाचें मन तोडीना ।
 मनुष्यमात्र अनुमाना । आणून पाहे ॥ १८
 दिस सकळांस सारिखा । पाहातां विवेकी नेटका ।
 कामीं निकामी लोकां । बरें पाहे ॥ १९
 जाणोन पाहिजेत सर्व । हें चि तयाचें अपूर्व ।
 ज्याचे त्यापरी गौरव । राखों जाणे ॥ २०

(८) खरी विद्या

जगदांतर निदळत गेलें । जगदांतरीं सख्य जालें ।
 मग जाणावें वोळले । विश्वजन ॥ १२-२-१९
 जनींजनार्दन वोळला । तरी काये उणें तयाला ।
 राजी राखावें सकळांला । कठीण आहे ॥ २०
 हरिकथानिरूपण । बरेपणें राजकारण ।
 प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटे ॥ २९
 विद्या उदंड चि सिकला । प्रसंगमान चुकत चि गेला ।
 तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ॥ ३०

(९) धूर्त आणि विचक्षण

जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।
 राहराहो शोध घ्यावा । परांतरांचा ॥ १५-१-४
 जो जगदांतरे मिळाला । तो जगदांतर चि जाला ।
 अरत्रीं परत्रीं तयाला । काये उणें ॥ १४
 आचारविचारोंविण । जें जें करणें तो तो सीण ।
 धर्त आणि विचक्षण । ते चि शोधावे ॥ २४
 उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्ते चि आळिले ।
 धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजाऱ्यांचें ॥ २५
 याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावें सख्य ।
 येणें करितां असख्य । बाजारी मिळती ॥ २६
 धूर्तासि धूर्त चि आवडे । धूर्त धूर्तीं च पवाडे ।
 उगे चि हिंडती वेडे । कार्थींविण ॥ २७
 धूर्तासि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मन मिळालें ।
 परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥ २८
 वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।
 सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ ३१
 येके ठाई बैसोन राहिला । तरी मग व्याप चि बुडाला ।
 सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ ३४

(१०) श्रीसमर्थांची सत्ता चालली गुप्तरूपें

प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारे । जाणे सकळांचीं अंतरे ।
 निरूपणें तदनंतरे । चटक लागे ॥ १५-२-१६

मते मतांतरे सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट ।
 दंडक सांडून नीट । वेधी जना ॥ १७
 नेमके भेदके वचने । अखंड पाहे प्रसंगमाने ।
 उदास वृत्तीच्या गुमाने । उठोन जातो ॥ १८
 प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ।
 नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १९
 परी तो कोठे आडळेना । कोणे स्थळी सांपडेना ।
 वेप पाहातां हीन दीना । सारिखा दिसे ॥ २०
 उदंड करी गुप्तरूपे । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपे ।
 तेथे येशकीर्तिप्रतापे । सीमा सांडिली ॥ २१
 ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ।
 मछरमतांची गोवी । लागीं च नेदी ॥ २२
 खनाळामधे जाऊन राहे । तेथे कोणी च न पाहे ।
 सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३
 अवघड स्थळी कठीण लोक । तेथे राहाणे नेमक ।
 सृष्टीमधे सकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४
 तेथे कोणाचे चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ।
 कट्ट घालून राजकारणा । लोक लावी ॥ २५
 लोकीं लोक वाढविले । तेणे अमर्याद जाले ।
 भूमंडळी सत्ता चाले । गुप्तरूपे ॥ २६

(११) व्याप आटोप

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।
 तेणे प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ १५-३-७
 ऐसें हे आतां वर्तते । मुख लोकांस कळेना ते ।
 विवेकी मनुष्य समजते । सकळ कांहीं ॥ ८

(१२) धके चपेटे

धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।
 प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ १५-६-२२
 प्रसंग जाणोनि बोलावे । जाणपण कांहीं च न घ्यावे ।
 लीनता धरून जावं । जेथतेथे ॥ २३
 कुग्रामे अथवा नगरे । पाहावी घरांची घरे ।
 भिक्षामिसे लाहानथोरें । परीक्षून सोडावी ॥ २४

बहुतीं कांहीतरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे ।
उगे च बैसतां कांहीं च न घडे । फिर्णे विवरणे ॥ २५
सावधपणे सर्व जाणावें । वर्तमान आधीं च घ्यावें ।
जाऊं ये तिकडे जावें । विवेकें सहित ॥ २६

(१३) श्रीशिवरायास देणें ईश्वराचें

नाना वस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर शृंगारणें ।
विवेकें विचारें राजकारणें । अंतर शृंगारिजे ॥ १८-६ १
शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज ।
अंतरीं नस्तां च्यातुर्यवाज । कदापी शोभा न पवे ॥ २
तुंड हेंकाड कठोरवचनी । असंड तोले साभिमानी ।
न्याय नीति अंतःकर्णी । घेणार नाहीं ॥ ३
तन्हे सीघ्रकोपी सदा । कदापि न धरी मयादा ।
राजकारण संवादा । मिळो चि नेणें ॥ ४
ऐसे लौंद बेइमानी । कदापि सत्य नाहीं वचनीं ।
पापी अपस्मार जनीं । राक्षेस जाणावें ॥ ५
समयासारिखा समयो येना । नेम सहसा चालेना ।
नेम धरितां राजकारणा । अंतर पडे ॥ ६
आति सर्वत्र वर्जावें । प्रसंग पाहोन चालावें ।
हटनिग्रहीं न पडावें । विवेकी पुरुषें ॥ ७
बहुत चि करितां हट । तेथें येऊन पडिले तट ।
कोणीयेकाचा सेवट । जाला पाहिजे ॥ ८
बरे ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजाभवानी
परंतु विचार पाहोनी । कार्ये करणें ॥ ९
असंड चि सावधाना । बहुत काथे करावी सूचना ।
परंतु कांहीं येक अनुमाना । आणिलें पाहिजे ॥ १०
समर्थापासीं बहुत जन । राहिला पाहिजे साभिमान
निश्चळ करूनियां मन । लोक असती ॥ ११
म्लेच दुर्जन उदंड । बहुतां दिसाचें माजलें बंड ।
याकारणें असंड । सावधान असावें ॥ १२
सकळकर्ता तो ईश्वरू । तेणें केला अंगिकार ।
तया पुरुषाचा विचार । विरुळा जाणे ॥ १३
न्याय नीति विवेक विचार । नाना प्रसंगप्रकार

परीक्षिणें परांतर । देणें ईश्वराचें ॥ १४
 माहायत्न सावधपणें । समई धारिष्ट धरणें ।
 अद्भुत चि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ॥ १५
 येश कीर्ती प्रताप महिमा । उत्तम गुणासी नाहीं समा ।
 नाहीं दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें ॥ १६
 देव ब्राम्हण आचार विचार । कितेक जनासी आधार ।
 सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ॥ १७
 येहलोक परलोक पाहाणें । अखंड सावधपणें राहाणें ।
 बहुत जनाचें साहाणें । देणें ईश्वराचें ॥ १८
 देवाचा कैपक्ष घेणें । ब्राम्हणाची चिंता वाहाणें ।
 बहु जनासी पाळणें । देणें ईश्वराचें ॥ १९
 धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
 जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ २०
 उत्तम गुणाचा ग्रहिक । तर्क तीक्षण विवेक ।
 धर्मवासना पुण्यश्लोक । देणें ईश्वराचें ॥ २१
 सकळ गुणांमधें सार । तजविजा विवेक विचार ।
 जेणें पाविजे पैलपार । अरत्रपरत्रींचा ॥ २२

(१४) कष्ट आणि भाग्य

कष्टेविण फळ नाहीं । कष्टेविण राज्य नाहीं ।
 केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥ १८-७-३
 आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती ।
 आधीं आळसें सुखावती । त्यासी पुढें दुःख ॥ ५
 येहलोक अथवा परलोक । दोहिकडे सारिखा चि विवेक ।
 दीर्घ सूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ ६
 जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।
 येर ते बोलत चि राहिले । करंटे जन ॥ १६

(१५) श्रीसमर्थपदवी

बहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी ।
 ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होते ॥ १८-१०-२६

* * * *

प्रपंची जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण ।
 सर्वामधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ १९-४-१७

(१६) उत्कट भव्य तें चि ध्यावें

ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या ।
 संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥ १९-६-१४
 उत्कट भव्य तें चि ध्यावें । मळमळीत अवघें चि टाकावें ।
 निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ १५
 अक्षर बरें वाचणें बरें । अर्थांतर सांगणें बरें ।
 गाणें नाचणें अवघें चि बरें । पाठांतर ॥ १६
 दीक्षा बरी मीत्री बरी । तीक्ष्ण बुधी राजकारणीं बरी ।
 आपणास राखे नानापरी । अलिप्तपणें ॥ १७
 दुर्जनासी राखों जाणे । सज्जनासी निवळं जाणे ।
 सकळांचे मनचिं जाणे । ज्याचें त्यापरी ॥ १९
 संगतचिं मनुष्य पालटे । उत्तम गुण तत्काळ उठे ।
 असंड अभ्यासीं लगटे । समुदाव ॥ २०
 जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा ।
 परंतु लालचीचा गोवा । पडों चि नेदी ॥ २१
 उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट च्यातुर्य उत्कट भजन ।
 उत्कट योग अनुष्ठान । टाईं टाईं ॥ २२
 उत्कट निस्पृहता धरिली । त्याची कीर्ति दिगांतीं फांकली ।
 उत्कट भक्तीनें निवाली । जनमंडळी ॥ २३
 कांहीं येक उत्कटेविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ।
 उगें च वणवण हिंडोन । काये होतें ॥ २४
 नाहीं देह्याचा भरंवसा । केव्हां सरेलं वयसा ।
 प्रसंग पडेल कैसा । कोण जाणे ॥ २५
 या कारणें सावधान असावें । जितुकें होईल तितुकें करावें ।
 भगवत्कीर्तीनें भरावें । भूमंडळ ॥ २६
 आपणांस जें जें अनकूळ । तें तें करावें तत्काळ ।
 होईना त्यास निवळ । विवेक उमजावा ॥ २७
 विवेकामधें सांपडेना । ऐसें तों कांहीं च असेना ।
 येकांतीं विवेक अनुमाना । आणून सोडी ॥ २८
 असंड तजवीजा चाळणा जेथें । पाहातां काये उणें तेथें
 येकांतेविण प्राणीयांतें । बुद्धि कैची ॥ २९

येकांतीं विवेक करावा । आत्माराम वोळखावा ।
येथून तेथवरी गोवा । कांहीं च नाहीं ॥ ३०

(१७) गाजी

सृष्टिमधें बहु लोक । परिभ्रमणें कळे कातुक ।
नाना प्रकारींचे विवेक । आडळें लागती ॥ १९-८-१
किती प्रपंची जन । असंड वृत्ति उदासीन ।
सुखदुखें समाधान । दंडळेना ॥ २
स्वभावे चि नेमक बोलती । सहज चि नेमक चालती ।
अपूर्व बोलण्याची स्थिती । सकळांसि माने ॥ ३
सहज चि ताळज्ञान येतें । स्वभावे चि रागज्ञान उमटतें ।
सहज चि कळत जातें । न्यायेनीति लक्षण ॥ ४
येखादा आडळे गाजी । सकळ लोक असंड राजी ।
सदा सर्वदा आवडी ताजी । प्राणीमात्राची ॥ ५

(१८) जैशास तैसा

ज्ञानी आणि उदास । समुदायाचा हव्यास ।
तेणें असंड सावकाश । येकांत सेवावा ॥ १९-९-१
जेथें तजवीजा कळती । असंड चाळणा निघती ।
प्राणीमात्राची स्थिती गती । कळों येते ॥ २
आळसें आळस केला । तरी मग कारबार चि बुडाला ।
अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥ ७
नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे
आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडों च नेदी ॥ ११
कांटीने कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी ।
कळकटेपणाची पदवी । असों द्यावी ॥ १२
जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।
जो आपण चि कष्टत गेला । तो चि भला ॥ १६
अवध्यास अवघें कळलें । तेव्हां तें रितें पडिलें ।
याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ॥ १७
मुख्य सूत्र हातीं ध्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करावें ।
कितीक खलक उगवावे । राजकारणामधें ॥ १८
बोलके पहिलवान कळकटे । तयासी च ध्यावे झटे ।
दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ॥ १९

दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे ।
 सज्जनापरीस आळवावे । महत्व देउनी ॥ २३
 जनामर्धे दुर्जन प्रगट । तरी मग असंड खटखट ।
 याकारणे ते वाट । बुझ्झनि टाकावी ॥ २४
 गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा ।
 ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ २५
 हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें ।
 ढिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ॥ २७
 कोठें च पडेना दृष्टीं । ठाईं ठाईं त्याच्या गोष्टीं ।
 वाग्विळासें सकळ सृष्टीं । वेधिली तेणें ॥ २८
 हुंब्यासी हुंबा लाऊन द्यावा । टोणप्यास टोणपा आणावा ।
 लोंदास पुढें उभा करावा । दुसरा लोंद ॥ २९
 धटासी आणावा धट । उत्थटासी पाहिजे उत्थट ।
 खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥ ३०
 जैशास तैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मज्यालसी थाटे ।
 इतुकें होतें परी धनी कोठें । दृष्टीस न पडे ॥ ३१

(१९) धकाधकीचा मामला

जेथें असंड नाना चाळणा । जेथें असंड नाना धारणा ।
 जेथें असंड राजकारणा । मनासी आणित्ती ॥ १९-१०-१
 उपासना करूनियां पुढें । पुरवले पाहिजे चहुंकडे ।
 भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥ ८
 जाणती परी आडळेना । काये करितो तें कळेना ।
 नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥ ९
 तितुक्यांची अंतरे धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं
 कडोविकडीचीं विवरावीं । अंतःकर्णे ॥ १०
 किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना ।
 सकळ लोक श्रवण मनना । मध्यें घाली ॥ ११
 धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।
 नाना बुद्धि शक्ताला । म्हणोनी सिकवाव्या ॥ २२
 व्याप होईल तों राहावें । व्याप राहातां उठोन जावें ।
 आनंदरूप फिरावें । कोठें तन्ही ॥ २३ ॥

उपाधीपासुनी सुटला । तो निस्पृहपणें बळावला ।
जिकडे अनकूळ तिकडे चालिला । सावकास ॥ २४
कीर्ति पाहातां सुख नाही । सुख पाहातां कीर्ति नाही ।
केल्याविण कांहीं च नाही । कोठें तन्ही ॥ २५

(२०) सामर्थ्य

सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें ।
परंतु यें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६

(१०) या सर्व खटाटोपाची मला स्वतःला आवश्यकता भासत नाही. ज्या संप्रदायप्रवर्तकानें आपल्या संप्रदायाच्या लक्षणांतच परमार्थाच्या खालोखाल राजकारणाला स्थान दिलें, त्या आद्यप्रवर्तकाचा राजकारणाशीं कांहीं संबंध होता किंवा नाही, असा प्रश्न तरी कसा उत्पन्न होऊं शकतो, हेंच मला समजत नाही. तथापि प्रश्न उद्भवला आहे खरा, तेव्हां त्याचा विचार अवश्य करावा लागतो व केला पाहिजे. वास्तविक पाहतां असा प्रश्न च उद्भवं नये. कोणीं गाय मारली म्हणून काय शाहाण्यानें वासरूं मारण्यास पुढें सरसावें ? कोणीं इतर साधुसंतांना अकारण नांवें ठेविलीं म्हणून काय श्रीसमर्थ जसे होते तसे नव्हते असें असत्य प्रतिपादन करण्याचा आपण अट्टहास करावा ? श्रीसमर्थांच्या वाङ्मयांतील एखादा शब्द आपल्या प्रतिपादनास नडतो म्हणून त्या शब्दाचा साऱ्या जगानें मानलेला जो अर्थ तो श्रीसमर्थांपुरता मात्र निराळा होता, असलें प्रतिपादन करण्याला आपण प्रवृत्त व्हावें, हें कोणी हि आपल्या सद्धेतूचें लक्षण मानील काय ? असल्या प्रयत्नाला कधीं तरी यश आलें आहे काय ? मजवर हि कोण काय आरोप करतील त्याची जाणीव मला आहे. निर्णय देण्याचें काम वाचकांचें आहे. माझ्यातर्फें मी फक्त एवढेंच म्हणोन कीं, माझा प्रयत्न पूर्वजांनीं आधींच उभारलेल्या मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्याचा तरी आहे, आपेक्षकांच्याप्रमाणें विध्वंसनाचा नव्हे !

(११) वर उद्धृत केलेलीं ग्रन्थराजांतील वचनें वाचून वाचकांच्या मनावर जे संस्कार होतील तेच संस्कार श्रीसमर्थचरित्रांतील कांहीं विश्वसनीय प्रसंगांवरून हि होण्यासारखे आहेत. तसले दोन चार प्रसंग यापूर्वी पुष्कळदां इतरत्र सांगितले होते ते आणखी एकवार आज या निमित्तानें सांगतो. ते कृपा करून ऐका आणि श्रीसमर्थ आपणांस जसे भासतील तसे त्यांना पहा.

(१२) श्रीसमर्थप्रतापकार गिरिधर हे कांहीं वर्षे श्रीसमर्थांपाशीं होते. त्यांनीं

समर्थस्वामीचीं चरित्रें । कांहीं देखिलीं ऐकिलीं पुण्यश्रोत्रें । १-५
 त्यामुळें श्रीसमर्थोच्या चरित्रग्रन्थांत श्रीसमर्थप्रताप हा ग्रन्थ विश्वसनीय
 मानण्यांत येतो. त्यांत श्रीसमर्थोची लहानपणची एक गोष्ट दिली आहे. श्रीसम-
 र्थोच्या वयाच्या अकराव्या वर्षी त्यांचे वडील गेले. त्यांना एक च वडील बंधु
 होते. त्यांचें हि वय त्या वेळीं सुमारे चौदा वर्षांचें होतें. अशा अल्प वयांत प्रपंचाचा
 सारा भार त्यांच्यावर पडला. बारा गांवचें कुलकर्णपण त्यांना पहावें लागे. अशा
 स्थितींत एकदां मातुश्री राणुवाई नारायणाला म्हणाल्या, 'नारायणा, तूं कांहीं आतां
 लहान नाहींस, गंगाधर तरी तुझ्यापेक्षां तीन च वर्षांनीं मोठा आहे, त्याला सारा कार-
 भार पहावा लागतो. तूं कांहीं प्रपंचाची चिंता करीत जा.' आईचें बोलणें ऐकून
 नारायण कोणास न कळत अडगळीच्या खोर्लीत जाऊन आसन घालून ध्यानस्थ
 होऊन चिंता करीत बसला. तिन्ही सांजा झाल्या, नारायण कोठें दिसेना. आईनें
 सर्वत्र शोध केला. येईल अशी समजूत करून घेऊन कांहीं कामानिमित्त त्या त्या
 खोर्लीत गेल्या, तों कोणास त्यांचा पाय लागला. 'कोण रे बसलें आहे येथें ?'
 'मी नारायण.' आईनें विचारलें, नारायणा,

बापा काय हें करितोसी येकांतस्थळीं ।

आईनें सांगितलें होतें, तूं हि कांहीं प्रपंचाची चिंता करीत जा, म्हणजे तेवढी च
 गंगाधराला सोडवणूक होईल, आणि नारायण उत्तर देतो :

आई चिंता करितों विश्वाची ॥ २-२२

ही जी वयाच्या अकराव्या वर्षी या बाळानें विश्वाच्या कल्याणाची चिंता वाहिली,
 तीच सान्या जन्मभर केली.

श्रीगुरुसमर्थ येकांतीं बैसती ।

प्रांतीचे लोक दर्शनासी येती ।

सकळ प्रांतीचा स्वामी परामृश घेती ।

चिंता करिती विश्वाची ॥ २०-५८

देशकाळ वर्तमानें ।

आपण चिंताग्रस्थ होती मनें ।

म्हणती कैसी वाचतील जनें ।

कैसी ब्राह्मण्यें राहतील ॥ ५९

कैसी क्षेम राहेल जगती ।

कैसीं देवदेवालयें तगती ।
कैसे कुटुंबवछल लोक जगती ।
कोणेकडे जातील हे ॥ ६०

यांत कांहीं राजकारण भासत असेल तर श्रीसमर्थानीं राजकारण केलें म्हणावें, नसेल तर नाहीं केलें म्हणावें.

(१३) आज राजसत्ता ज्यांचे हातीं आहे, त्यांच्यापासून धर्माला प्रत्यक्ष उपसर्ग पोंचत नाहीं. त्या काळीं प्रत्यक्ष धर्मावर संकट ओढवले होते, वेळ आणीबाणीची आली होती, धर्म टिकणार कां बुडणार, असा प्रसंग येऊन ठेपला होता. आज खायला कसें मिळेल ही विवंचना येऊन पडली आहे, त्या वेळीं धर्म कसा टिकणार ही चिंता लागली होती. त्यामुळे आजच्या राजकारणाचें स्वरूप जसें आर्थिक बनलें आहे, तसें त्या वेळच्या राजकारणाचें स्वरूप धार्मिक होते. वस्तुतः खादीत किंवा पांढऱ्या टोपीत काय राजकारण असावें, पण आहे असें आपण प्रत्यक्ष पाहतों, कां, तर खादीच्या बुडाशीं आर्थिक भावना आहे. त्यामुळे हल्लींचें राजकारण आणि अर्थकारण हीं एक झालीं आहेत. त्या काळीं राजसत्तेमुळे या देशांतला पैसा दुसरीकडे कोठें जात नव्हता, त्या सत्तेचा सारा कटाक्ष धर्मावर होता आणि म्हणून तेव्हां धर्मकारणाला राजकारणाचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. तें धर्मकारण, त्या काळीं श्रीसमर्थानीं सर्व भरतखंडभर एवढ्या प्रचंड प्रमाणांत केलें कीं, ज्ञात इतिहासांत त्याला क्वचित्च तोड आढळेल ! श्रीसमर्थ-प्रतापाच्या १० व्या आणि ११ व्या समासांवरून असें दिसतें कीं, उत्तरेस हिमालयापासून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत व पश्चिमेस द्वारकेपासून पूर्वेस जगन्नाथापर्यंत असें एक हि क्षेत्र किंवा राजधानीचें ठिकाण किंवा मोठें शहर नव्हतें कीं, जेथें किंवा ज्याच्या जवळपास श्रीसमर्थांचा मठ आणि शिष्य नव्हता.

कित्तेक शिष्य सदाचारी ।
कित्तेक शिष्य राज्याधिकारी ।
कित्तेक शिष्य राज्यधारी ।
देशाधिकारी कित्तेक ॥ १२-२
नाना पर्वतदुर्गीं शिष्य केले ।
नाना भूमिदुर्गीं शिष्य केले ।

नाना सिंधुदुर्गा शिष्य केले ।

सद्गुरुनाथसमर्थ ॥ ३

आपण नुसतें ऐकत होतों कीं, श्रीसमर्थांचे असे सुमारे ११०० शिष्य होते,
पण तें आपलें ऐकणें शब्दशः खरें होतें असें गिरिधर सांगतात.

नाना उदास घव्य मूर्ति । नाना महंत भव्य मूर्ति ।

संत सज्जन दिव्य मूर्ति । अनंत निस्पृह स्वामीचे ॥ ७-३३

रुद्रशतसंख्या गणित मूर्ति । विख्यात ज्याच्या पुण्य कीर्ति ।

समर्थस्वामी अवतारमूर्ति । नाना महंतरूपें विस्तारले ॥ ३४

रुद्रशत = ११००. त्यांपैकीं गिरिधरांनीं कांहीं थोडीं नांवे दिलीं आहेत, कारण
ते म्हणतात

समर्थें कित्तेक गुप्त शिष्य केले ।

ते ते समर्थांसी विदित भले । १०-१०

हे गुप्त शिष्य दुसरे कशासाठीं होते तें कोणी सांगेल काय ?

(१४) याप्रमाणें समुदाय करण्यावर श्रीसमर्थांचा केवढा कटाक्ष असे !
शिष्याला पाहिली गोष्ट करावयास ते सांगत, ती समुदाय करण्याची. तो समुदाय
देखील कसा करावा, मुलें कोठून आणावीं, तीं कशीं असावीं, इत्यादि ज्या त्यांच्या
सूचना असत त्या पाहिल्या म्हणजे हा संप्रदाय केवळ हरिकथानिरूपणाचा नसून
त्याच्या पाठीमागें राजकारण असलें पाहिजे, हें कोणी हि कबूल करील. श्रीसांप्र-
दायिक विविध विषयांक २४ यांत जें श्रीसमर्थांचें एक अपूर्व आज्ञापत्र दिलें
आहे, त्याची या वेळीं वाचकांस आठवण झाल्यावांचून राहणार नाहीं. महाराज
आतां आपली भेट केव्हां होणार म्हणून कोणा शिष्यानें विनविलें असतां श्री-
समर्थ पाहिल्या तीन ओव्यांत त्याचें उत्तर देऊन एकदम समुदायाकडे वळून तो
कसा करावा याची शिकवण देत आहेत.

विवेक जालियां देवाचा योग । मग होणार नाहीं वियोग ।

देव सर्वांचें अंतरंग । अखंडित भेटी ॥ १

या समाधानें असावें । निरूपणीं विवरावें ।

मानसपूजनें आठवावें । सकळ कांहीं ॥ २

ऋणानुबंधें भेटी होईल । परस्परेण समाचार कळेल ।

सहज वर्तमान निवळेल । ते प्रसंगीं ॥ ३

कांहीं समुदाव करणें । येविषीं आलस्य न करणें ।
 आलस्य करितां उदंड उणें । दिसेल परमार्थी ॥ ४
 पोहोणारें बुडते तारावे । सामर्थ्ये बुडों नेदावे ।
 मूर्ख ते शाहाणे करावे । विवेकी पुरुषें ॥ ५
 आपणाहुन जो धींग । त्यासीं करूं नये प्रसंग ।
 आपणाधीन जो प्रसंग । तो चि करावा ॥ ६
 सोईच्याधाईच्याचीं मुलें । तीक्ष्ण बुद्धीचीं सखोलें ।
 त्यासी बोलणें मृद बोलें । करीत जावें ॥ ७
 त्याचा संसार समाचार । पुसत जावा विस्तार ।
 उदंड सांगतां तत्पर । होऊनि ऐकावें ॥ ८
 दुःख ऐकतां दुःख जातें । त्याचें दुःख हलु होतें ।
 मग तें सवें चि धरितें । मित्रभावे ॥ ९
 निकट मित्रि बरी होतां । मग त्यासी न्यावें येकांता ।
 म्हणावें रे भगवंता । कांहीं तर्हीं भजावें ॥ १०
 पूर्वी देव पूजिला नव्हता । म्हणोनि आली दरिद्रता ।
 या कारणें अनंता । कांहीं तर्हीं भजावें ॥ ११
 मान्य होतां जप सांगावा । मग तो इकडे पाठवावा ।
 मग त्याचा सकळ गोवा । उगऊं आम्ही ॥ १२

(१५) हें पत्र काय दर्शवितें ? मद्य डोक्याच्या आणि उथळ अंतःकरणाच्या मुलांना उद्धरून जावयाचें नसतें काय ? हा जर केवळ परमार्थाचा च मार्ग असता तर तीक्ष्ण बुद्धीच्या आणि खोल अंतःकरणाच्या मुलांची च तेवढी अपेक्षा कां असावी ? श्रीसमर्थ म्हणतात, अशीं मुलें मिळवा, त्यांच्या पोटांत क्षिरा, त्यांना आपलीशीं करा, सद्यस्थितीचीं कारणें त्यांना समजावून सांगा आणि अशा रीतीनें तीं पूर्ण तुमचीं झालीं म्हणजे त्यांना मंत्रोपदेश द्या आणि मग त्यांना आमच्याकडे पाठवा. आणि मग आम्ही काय करूं ? त्यांच्या ठिकाणीं आणखी कांहीं किल्बिष राहिलें असल्यास तें ठोकून ठाकून साफ करून मग आमच्या मनांत येईल तिकडे त्यांना आम्ही पाठवूं ! अशा शिकवणीनें तरबेज झालेले हजारों शिष्य त्यांनीं सर्व भरतखंडभर पसरविले होते. इतिहासांत कोठें लिहिलेली नसली तरी राष्ट्राची आणि धर्माची त्या शिष्यांनीं केवढी कामगिरी

बजाविली असली पाहिजे, याची कल्पना करा. याप्रमाणें प्रांतोप्रांतीं शिष्यांची खानगी होत असे, याला प्रतापांतच आधार आहे.

विश्वनाथ नामा पंडित । खंडित ज्ञानी अखंडित ।

आशंका खंडोनियां नवांकित । प्रेरिला अंकित उत्तरपंथें ॥ १०-२९

शिवराम नामा समर्थसंगें । कितेक दिवस अंतरंगें ।

पुढें पुढें जगदोद्धारणप्रसंगें । तेलंगणप्रांते आज्ञापिला ॥ १०-६९

(१६) हा सारा व्याप धर्मसंस्थापनेसाठीं होता, असें मानलें तरी चालेल. कारण त्या वेळच्या राजकारणाचा हेतु च मुळीं धर्मसंस्थापनेचा होता. जगदुद्धार म्हणजे धर्मसंस्थापना हें श्रीसमर्थांच्या अवताराचें कार्य होतें. लग्नांतून निसटले आणि त्यांनीं पंचवटी गांठली.

समर्थे मिठी घातली श्रीचरणकमळीं ।

येक मुहूर्त मानसपूजा संपूर्ण केली ।

उठोनि सप्रेमें डोळां जव देखिली ।

तंव ब्रह्मगोळीं परिपूर्ण श्रीराम पूजिला ॥ २-८२

आणि श्रीरामाच्या स्तवनाला आरंभ करून प्रार्थना करिते झाले

श्रीरामदास आम्हीं सर्व हि त्वद्रूपें । देव दानव मानव तुझीं च स्वरूपें ।

आत्माराम तुम्ही निजात्मरूपें । धर्मस्थापना करावी ॥ २-८९

श्रीरामांनीं प्रत्युत्तर केलें कीं,

श्रीरामदास तुम्ही सर्व हि मद्रूपें । देव दानव मानव माझीं च स्वरूपें ।

आत्माराम मी निजात्मरूपें । धर्मस्थापना करीन हे ॥ २-९१

आतां धर्मस्थापना करावी तुम्ही । सेव्यसेवकभावे ऐक्य तुम्ही आम्ही ।

सकळ साधुसंतसंकल्प कर्मभूमीं । सिद्धीसी नेईन निर्धारें ॥ ९२

मज वैकुंठीहूनि जालें येणें । तुमच्या अनुग्रहाकारणें ।

सेव्यसेवकभावे हें बोलणें । येहिं आत्माराम मी परिपूर्ण ॥ ९३

पुढें हिमालयकुंडीं देहाचें विसर्जन करण्यास श्रीसमर्थ प्रवृत्त झाले असतां श्रीरामानें वरच्यावर धरून बजाविलें कीं,

तुम्हासी जगोद्धार करणें आहे । तुमची तनु ते आमुची तनु पाहे ।

दोनि तपें तुमची रक्षिली काया हे । धर्मस्थापनेकारणें ॥ ३-८

त्या धर्मस्थापनेला स्वराज्यस्थापनेची आवश्यकता होती, म्हणून श्रीशिवछत्रपतींचा

अवतार ! श्रीशिवछत्रपतींना तरी स्वराज्य पाहिजे होते तें सत्ता उपभोगण्यासाठी नसून, केवळ धर्मस्थापनेसाठी च पाहिजे होते. इतकें त्या काळीं धर्मस्थापनेला राजकारणाचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. धर्मस्थापनेपासून राजकारण निराळें नव्हतें,

(१७) महाराष्ट्राच्या पदरीं काय पुण्याई होती, सांगतां येत नाही; पण जबरदस्त पुण्याई असली पाहिजे कीं जिच्यामुळें असले दोन अवतारी पुरुष एका काळीं महाराष्ट्रांत जन्मास आले. दोघेहि स्वतंत्र स्वयंभु अवतारी पुरुष होत. दोघांचा हेतु एकच,

श्रीरामराज्य करणें सर्वत्र हो ॥ २०-७२

एकाचें धर्मकारण स्वराज्यासाठीं होतें व दुसऱ्याचें राजकारण स्वधर्मासाठीं होतें. गंगा आणि यमुना या दोन महानद्यांप्रमाणें दोघांनीं हि कांहीं काळ स्वतंत्रपणें आपआपलें कार्य सुरू केलें आणि पुढें प्रयागला त्या दोन नद्या एकत्र होऊन जसा त्यांचा प्रचंड प्रवाह सुरू होऊन सान्या जगास या क्षणापर्यंत पावन करीत आहेत, तद्वत्च हे दोघे महापुरुष परमेश्वरी संकेतानुसार एकत्र होऊन महाराष्ट्रास सुखविते झाले; इतके कीं, तें सुख दृष्टीआड होऊन शंभरावर वर्षें लोटलीं, तरी महाराष्ट्रास अजून त्या सुखाचा विसर पडत नाही ! आणि त्यावरून महाराष्ट्राची दृष्टि ढळत नाही !

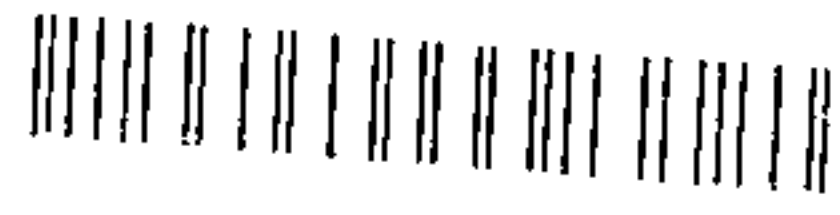
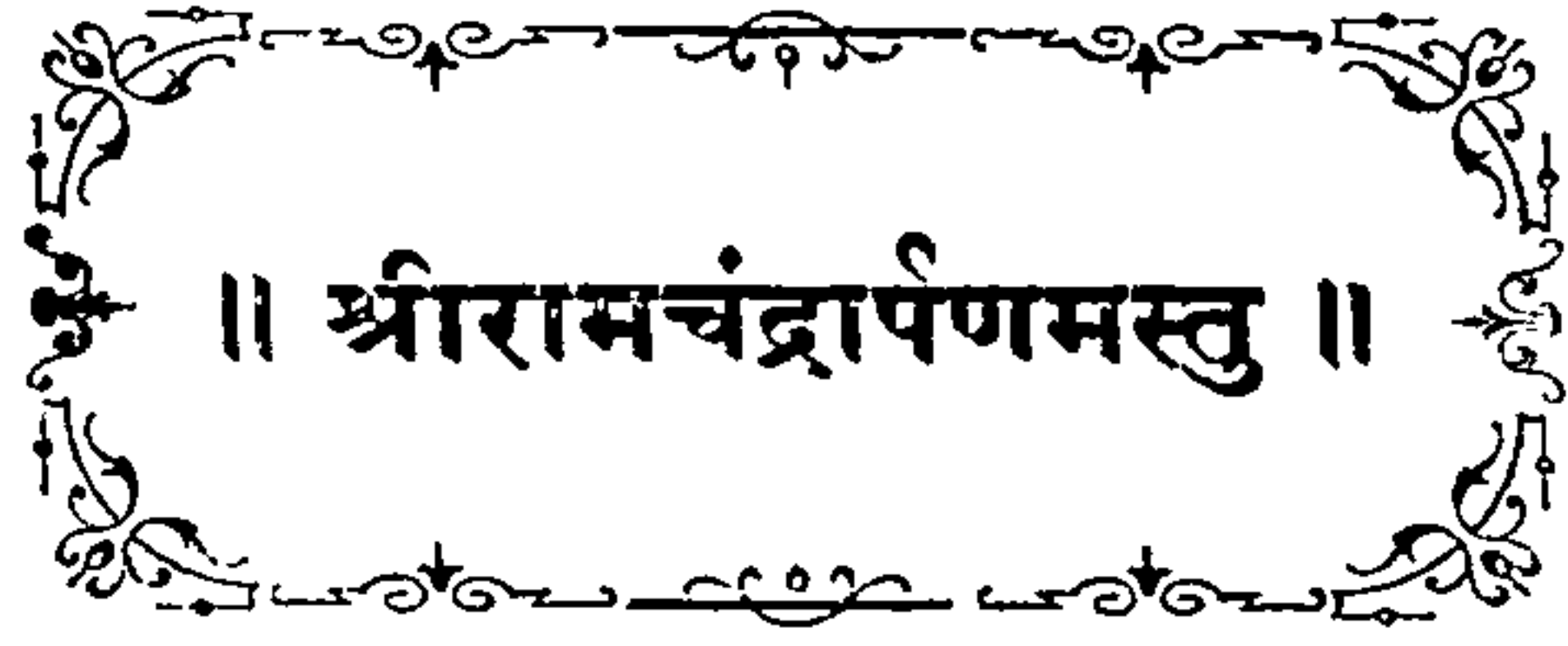
(१८) माझे श्रीसमर्थ हे असे होते. मला ते महाराष्ट्राचे प्राण भासतात. थोडासा फरक करून म्हणतो :

श्रीसमर्थ म्हणिजे आपुला प्राण । त्या प्राणासी न करावें निर्वाण ।

परम प्रीतीचें लक्षण । तें हें ऐसें असे ॥ ४-८-१०

ऐसें परम सख्य धरितां । श्रीसमर्थास लागे तुमची चिंता ।

मला ते जसे भासतात, तसेच ते तुम्हांसहि भासावे, ही माझी इच्छा. म्हणून त्यांच्या स्वरूपाविषयी माझ्या मनांत यत्किंचित् हि संशय नसतां मला हें इतकें बोलार्थें लागलें, याची दयालुपणें क्षमा करा. येथें थांबावें हें बरें. मुद्दाम थांबल्या-वांचून लेखनाचा शेवट येणार च नाही. भास हा सारखा होत च राहणार, मग तुम्ही डोळे उघडे ठेवा किंवा मिटा, ऐकत रहा किंवा कानांवर हात ठेवा, बोला किंवा मौन धारण करा, सारखें लिहीत सुटा किंवा हात जोडून बसा ! दोन्ही गोष्टी सारख्याच असतील तर मग लेखणी बाजूस ठेवून, डोळे मिटून, कानांचा व्यापार बंद ठेवून, मौन धारण करून, हात जोडून बसावे असे उत्तम !

REF BK-0005442